

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2012

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль:
Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – 303 с.

Друкується згідно з рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 27 листопада 2012 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Микола Москалюк - доктор історичних наук, доцент
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Володимир Трофимович - доктор історичних наук, професор
Володимир Кондратюк - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 433.908

Марія Луценко

ФОРМУВАННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК ГЕНЕЗИ ДВОРЯНСТВА СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XVIII СТ.

У статті проаналізовано земельне володіння козацької старшини. Показано ставлення уряду до козацької верхівки губернії. Зроблено висновок стосовно місця, яке посідала старшина у соціальній ієрархії суспільства.

Ключові слова: землеволодіння, дворяни, старшина, маєток, козацтво.

Актуальність теми дослідження обумовлюється зростанням інтересу вітчизняної науки до шляхів формування соціально-економічної бази українського суспільства. В історичному аспекті представляється важливим розглянути етапи наближення козацької старшини до дворянства, бо саме вона була невід'ємним елементом соціально-класової структури суспільства в кінці XVIII – першій половині XIX ст. В руках цього стану були зосереджені всі ключові посади в центрі і на місцях Російської імперії.

Наукова новизна полягає у тому, що у статті на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також аналізу архівних матеріалів досліджено соціально-економічні чинники, які призвели до зміцнення козацької старшини Слобідсько-Української губернії у XVIII ст.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні відносини в Російській імперії.

Предмет дослідження – земельна власність козацької старшини Слобідсько-Української губернії.

Мета статті полягає у дослідженні формування землеволодіння козацької старшини як економічного чинника генези дворянства Слобідсько-Української губернії у XVIII ст.

Основа джерельної бази публікації складають архівні матеріали Державного архіву Харківської області. Деякі з них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Важливим у розширенні документальної бази соціально-економічного життя Слобідсько-Української губернії є дослідження Д. Багалія [1]. У працях А. Слюсарського проаналізовано економічне становище козацької старшини [6]. Вплив держави на урегулювання відносин між представниками старшини стосовно межування земельних ділянок досліджував Н. Петров [4].

На початку XVIII ст. козацька старшина зміцнювала свої позиції, дбаючи про особисті соціально-економічні потреби: фактично усунення від участі у прийнятті рішень та обіймання вищих посад рядовим козацтвом.

Треба зазначити, що колишні служиві особи мали змогу за свої заслуги перед державою, а саме отримання певного чину, відноситись до шляхетства. Згідно з "Табелем про ранги" цей стан поділявся на спадкове та особисте. Перші мали право володіти нерухомим майном, тобто маєтком із селянами і нести обов'язкову службу цареві. Другі, такого права не мали, вони отримували дворянство за особисті заслуги (при досягненні 14 класу на цивільній службі).

Катерина II жалуваною грамотою від 1785 року затвердила право користування маєтками тільки за спадковим дворянством.

На Слобожанщині спочатку існувало дрібне козацьке землеволодіння. З часом виникло крупне феодальне землеволодіння козацької старшини та російського дворянства. Російський уряд пропонував служилим людям за вартову службу оселятися на кордоні держави, надаючи землі у власність.

Уряд вимагав чіткого визначення представниками місцевої влади кількості земель для виділення кожній сім'ї, у відповідності до її службового стану, визначалася певна площа землі для будинку та господарських потреб. Наприклад, орної землі – полковникам 10 четій (5 га); обозному, писареві, сотникам, осавулам – 5 четій (2,5 га), рядовим козакам – 3 четі (1,5 га) [1, с. 308].

Траплялось так, що спочатку займалась певна ділянка землі, а вже пізніше переселенці отримували грамоти на володіння. Наприклад, грамота Петра I белгородському воеводі Шереметьєву, зазначала, що старшині та козакам Сумського, Охтирського, Харківського полків "землями и всякии угоды велено владеть по заимкам, кто что занял, и жалованные грамоты на такие заимочные земли им даны..." [7, с. 160–161].

Спочатку російський уряд надавав землі у приватне володіння з загального фонду місцевих земель. Пізніше влада робила це за рахунок козацьких і селянських общинних наділів. Полковники слобідських полків мали право розпоряджатися полковими земельними фондами.

Влада широко підтримувала й узаконювала ініціативу старшин-поміщиків у придбанні земель шляхом різних угод. Були такі випадки, коли починалися суперечки стосовно захоплення земельної ділянки, якою вже володіли. Наприклад, поміщик Протопопов силоміць захопив ділянки села Руські Тишки Харківського повіту "принадлежащую оному селу из давних лет бесспорно" [2, арк. 9].

Це не окремих випадок, суперечка стосовно землі, могла виникнути і у самій родині. Так, поміщиця Зміївського повіту Ф. Андрєєва зверталася за допомогою до губернатора Слобідсько-Української губернії Ф. Сабурова, звинувачуючи свого пасинка, капітана Андрєєва у тому, що він, після смерті свого батька, незаконно заволодів хутором, "покосами 370 дес.", лісом та "сенокосним лугом", будівлею "о пяти покоях" – усе було начебто зроблено за її кошти, тому права він не мав володіти такими "багатствами" [2, арк. 5].

Майнова нерівність серед слобожан існувала вже під час переселення та перших років існування слобод. Основою матеріального буття тодішнього суспільства була земля.

Важливою рисою виділення козацької старшини були зміни в її соціальному світогляді. Усвідомлення представниками старшинського прошарку свого місця й ролі у цій спільноті і у тодішній прикордонній російській системі.

На той час виділялась група землевласників Слобідсько-Української губернії, а саме Донці і Квітки, Шидловські і Кондратьєви, Перехрести-Осипови тощо. Так, Г. Кондратьєв, прибувши з Правобережної України, разом із групою переселенців, зайняв територію Суминого городища. Він використовував своє становище полковника для присвоєння козацько-селянської громадської землі [6, с. 45].

Царський уряд підтримував його прагнення. Жалуваними грамотами підтверджував власність на землю. У Кондратьєвих, згідно з відомостями Генерального межування 1785 р., зосереджувалося понад 119 тис. десятин (дес.) землі. Наприклад: у Рясному – 3872 дес.; Великому Бурлуку – 9383 дес.; Хотені – 7640 дес. тощо [7, с. 151].

Щодо землеволодіння Єрофія Донця, родоначальника перших харківських полковників, то воно пов'язувалося з незначного помісного жалування "для служби". Полковник Г. Донець захопив частину землі села Бабаї, побудував млини, завів хутори, заснував с. Березове. Донці у 80-х рр. XVII ст. освоїли ділянки землі поблизу Харкова, села: Основу, Данилівку, Черкаське, Кременне, Борки, Рогозянку, Стару й Нову Водолагу, Коротич, Жихорь і Гиевку [7, с. 103].

Значно розширили свої володіння на межі XVII–XVIII ст. сімейства Донців і Захаржевських, пов'язані шлюбними відносинами. Можна зазначити, що захоплення землі мерехтянського козака Прядки й призвело до заснування с. Каравань, а також приєднання пасовища та косовиці у "дачах" Соколовської сотні. Основна частина земель цих родин перейшла до зятя Ф. Донець-Захаржевського, князя Я. Крапоткіна, що розширював свої володіння [6, с. 46].

Родина слобідських поміщиків Квіток, у минулому козацьких старшин, також почала своє землеволодіння з невеликого помісного жалування в середині XVII ст. Особливо швидко їх володіння зросли з першої чверті XVIII ст. Григорій Семенович Квітка, харківський полковник, захопив багато ділянок полкової землі. У 20-х роках XVIII ст. Г. Квітка зайняв полкову землю в урочище Дігтярної долини. На землях, в урочищах Недоводієво, Гречане він заснував с. Сосновка. У "дачах" Циркунівської сотні отримав близько 400 дес. орної, сінокісної землі та близько 160 дес. лісу [1, с. 310].

Сини Г. Квітки наслідували приклад батька. У відомостях про землі Золочівської сотні йдеться про те, що Р. Квітка у 20-х рр. XVIII ст. захопив "казацьких земель, сенокосов и прочих угодиев немалое число" і заснував на них села Ореховку, Нехотєєвку та Романовку [1, с. 311].

Приховуючи свої наміри, Р. Квітка іноді оформляв угоди на інших осіб. У 1723 р. Р. Квітка одержав "поступное письмо" від козаків Золочівської сотні на хутір в "дачах" Босової долини, у якому йшлося про те, що жителі Золочева "поступилися" сотникові Квітці "ї дітям ево й свойственникам у своїх золочевских дачах зовомой Босовой долини хутір, ліс, орні й неорні поля, косовиці, який володіти вечно й безповоротно" [1, с. 311]. Усе виглядало так, начебто добровільно віддали "надлишки" своєї землі. Насправді золочевці не мали наміру віддавати землі.

Багато земель було у володінні родини Шидловських. Так, Ф. Шидловський в 1691 р. одержав по "учинку" від свого тестя Г. Донця с. Двурічне із землею, лісом, косовицями й іншими угіддями "что поступился ему он, Григорий, за дочерью своею приданое, а в нем пашни 40 четьи (60 дес.) да на речке Ольшанке две пригожие мельницы со всяким мельничным заводом". Отримав згоду від влади на те, щоб із земель ольшанських і валковських жителів йому було "приміряне" землі 975 дес. з дозволом "лес селидобной и дровяной сечь в ольшанском и люботинском лесу" [4, с. 35].

Полковник Ф. Шидловський прийняв у харків'янина Ф. Осипова, люботинців В. Логвиненко, А. Копусянченко й ольшанця В. Топчинко по "поступці" 2 пасічних місця в Ольшанському лісу, 50 дес. "дикого" поля й 30 дес. косовиці, де заснував с. Всесвятське. Він домігся від каменських, двурічанських, куп'янських і бурлуцьких жителів "відмови" землі у верхів'я р. Двурічна, косовиці і лісових угідь у тих же урочищах; у сеньковських жителів він забрав шляхом "учинку" 180 дес. орної землі й 90 дес. косовиці [3, с. 125].

Згодом частина володінь перейшла племінникам Лаврентію й Василю Шидловським [1, с. 309]. Вони не тільки успадкували частину володінь свого дядька, але й за його прикладом продовжували збільшувати земельну маєтності. Харківський полковник М. Куликовський писав генералові Апраксину у вересні 1712 р., що харківські старшини "лестячи" Л. Шидловському, коли він був полковником, віддали йому хутір Піщане з байраками, землями, косовицями й іншими угіддями, "учиняючи угоду начебто продали". Він же М. Куликовський писав, що с. Коротич, що перебувало у 1692 р. у володінні ахтирського полковника Ф. Осипова, близько 1692 р. "невідомо по якому указі" перейшло у володіння Шидловського. Останній купив у 1717 р. в І. Донця-Захаржевського слободу Кременне у 6 верстах від Мерефи й забрав за борги спадкоємну землю у чугувців Івана й Федора Боргових [1, с. 310].

Полковник у той час був не тільки ватажком, але й, можна сказати, адміністратором на місцевому рівні. Тут він був як гетьман, подібно йому носив булаву й дарував грамоти (універсали). У той же час він був великим поміщиком, тому що влада щедро наділяла землями полковників за їх службу й за вірність полків московському престолу в дні численних смут і повстань в Україні [4, с. 37].

До жалуваних земель полковники скуповували довколишні володіння, а іноді й захоплювали їх самовільно й заселяли черкасами. У такий спосіб складався поступово стан кріпаків у цьому краї, або "підданих черкас", як їх часто називали у документах того часу. Даруванням, скупкою й захопленням земель пояснюється об'єднання тієї значної кількості землі в руках однієї особи полковника, що після нього ставала надбанням усього роду [4, с. 48].

Таким чином, козацька старшина завзято прагнула оволодіти джерелом багатства і влади – землею, отримуючи її декількома шляхами: купівлею, відкритими захопленнями й шляхом обману (підробленням документів, різними махінаціями). Оцінити місце старшини у соціальній ієрархії не можна однозначно. Звичайно, на початку XVIII ст. виділилися уже вищі старшинські родини, але доступ них був досить обмеженим.

Список використаних джерел

1. Багалеї Д. І. Матеріали по історії колонізації і быта степної окраїни Московського государства / Д. І. Багалеї // Сборник ХИФО. – 1890. – Т. 1. – 237 с.
2. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 2, стр. 209, арк. 10.
3. Лазаревский А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 годы / А. М. Лазаревский // Чтение в обществе Нестора летописца. – К., 1898. – Т. 12. – 145 с.
4. Петров Н. К. К истории колонизации Слободской Украины / Н. К. Петров // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 23–51.
5. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сей час при своїх местах обитают / А. Ригельман. – К.: Либідь, 1995. – 802 с.
6. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Кн. изд., 1963. – 460 с.
7. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет. – Х., 1859. – Отд. 1: Краткий обзор епархии и монастыри. – 322 с.

Марія Луценко

ФОРМИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНОЙ КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФАКТОР ГЕНЕЗИСА ДВОРЯНСТВА СЛОБОДСКО-УКРАИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В XVIII СТ.

Дан анализ земельного владения казацкой старшины. Показано отношение правительства к казацкой верхушке губернии. Сделан вывод относительно места, которое занимала старшина в социальной иерархии общества.

Ключевые слова: землевладения, дворяне, старшина, имение, казачество.

Maria Lutsenko

FORMATION TENURE COSSACK LEADERS AS AN ECONOMIC FACTOR OF THE GENESIS OF THE NOBILITY SLOBODA UKRAINIAN PROVINCE IN THE XVIII CENTURY.

The analysis of land ownership Cossack. Shows the government's attitude to the Cossack elite province. The conclusion as to the place, which is occupied by the foreman in the social hierarchy of society.

Key words: land, nobles, the foreman, estate, Cossacks.

УДК 94(477)

Володимир Брославський

**БОРОТЬБА ЗА ВЛАСНІСТЬ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.**

У статті піднімається питання боротьби за власність на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. На основі широкої джерельної бази демонструється протистояння між російським дворянством та шляхтою за контроль над нерухомою власністю у регіоні.

Ключові слова: землеволодіння, землекористування, маєток, шляхта, конфіскація.

Історія людства – це безперервна боротьба, спочатку за виживання, а згодом за право володіння чимось: землею, рабами, майном. Не є виняток і друга половина XVIII ст. Безперервна боротьба за права та привілеї, які визначали, чим володітиме переможець у ній, між шляхетськими угрупованнями, шляхтою та королем, призвели до поступового занепаду могутньої колись Речі Посполитої. Ослаблена, але все таки багата, вона чекала свого нового господаря. І цим вдало скористалися сусідні держави: Росія, Пруссія та Австрія, які впродовж 1793–1795 рр. розділили її територію поміж себе та остаточно ліквідували Річ Посполиту. Потреба розкрити перебіг боротьби за нерухому власність на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. зумовлюють актуальність нашого дослідження.

Ставимо за мету дослідити, хто був основним власником в краї, чому еліта могутньої колись Речі Посполитої практично без спротиву змирилася з приєднання регіону до Російської імперії, у якій панувала зовсім інша правова традиція та система управління державою.

Ця тематика не була предметом ґрунтовного дослідження у сучасних українських та зарубіжників науковців. Проте не можна заперечувати й того факту, що велика когорта істориків розглядала різні аспекти соціально-економічної історії України кінця XVIII ст. Серед них слід відзначити праці таких дослідників, як Б.Ольшамовського [16], В. Семевського [24], В. Антоновича [1], І.Франка [27–28], М. Шульгіна [33], А. Барановича [2], І. Гуржія [8], М. Маркіної [14], В. Смоля [25], С. Борисевича [4], О. Бундак [5], В. Шандри [32], Ю. Рудакової [23], М. Бармака [3], А. Зінченка [11], В. Левицького [13], Г. Мосціцького [36], Н. Гасіровської [35], К. Раковського [37], Й. Рутковського [38], В. Серчика [39].

Предметом дослідження є приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, а об'єктом боротьба за власність в регіоні наприкінці XVIII ст.

Шляхетські вольності у Речі Посполитій поступово призвели до послаблення держави. Її становище особливо ускладнилось у другій половині XVIII ст. Цей період характерний антиурядовими виступами шляхти, утворенням численних конфедерацій, реформаторською активністю. Шляхетські вольності поступово привели країну до повної залежності від іноземних держав. Наслідком такого становища стали поділи Речі Посполитої у 1772, 1793, 1795 рр., які призвели до ліквідації її як держави.

Жодна із сусідніх держав не мала змогу одноосібно приєднати Річ Посполиту, але кожна з них була непроти приєднати якусь частину. Саме цей сценарій і був реалізований Австрією, Пруссією та Росією, які взяли курс на поступове відторгнення частин Речі Посполитої. Велика французька революція підштовхувала польську та литовську шляхту до реформації та зміцнення держави. А такий розвиток подій не влаштовував її сусідів, які вбачали в Речі Посполитій джерело додаткових прибутків. Якщо Пруссія та Австрія, за рахунок польських земель, хотіли збільшити свої території, то Росія прагнула відсунути свої кордони максимально на захід.

Цю ситуацію вміло використали пруські дипломати. Фрідріх II підштовхував Польщу до війни з Росією. У березні 1790 р. між ними укладено договір про військовий союз проти Російської імперії. Уряд Катерини II теж приділяв посилену увагу польському питанню. 14 травня 1790 р. Г.Потьомкін наказав генералу М.Кречетникову встановити нагляд за Київським, Брацлавським й Подільським воєводствами, збирати відомості про економічний стан та кількість військових підрозділів Речі Посполитої на їх території [25, с. 127–129].

У 1792 р. в Річ Посполиту увійшли російські війська, які підтримали нову Торговицьку шляхетську конфедерацію [12, с. 65]. Розпорядженням від 8 грудня 1792 р. російські війська мали зайняти домовлені з Пруссією та Австрією кордони, організувати митниці у Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях. Особливу увагу імператриця звернула на необхідність складання карт та камерального опису приєднаних земель.

Таким чином ще до офіційного приєднання краю до Російської імперії, остання вжила заходів до отримання контролю над економічним життям Правобережжя. Російська влада взаємопов'язувала

вірність імперії і право володіти нерухомим майном у межах держави. Таким чином поставивши польську шляхту перед проблемою вибору, Катерина II підштовхнула частину з них до політичної зради своєї Батьківщини заради гарантування збереження свого соціального статусу.

Прикладом такої зради був генерал-поручик А.Злотницький, якому Торговицька конфедерація повеліла створити гусарську бригаду. Призначений комендантом Кам'янця, А.Злотницький прибув у місто 18 квітня 1793 р. А вже 2 травня здав фортецю генералу Дерфельдену, який залишив його на попередній посаді. В липні того ж року, А.Злотницький отримав чин генерал-поручика російської армії. 11 серпня, здавши командування над гарнізоном бригадиру Новікову, відправився у Санкт-Петербург. Перебуваючи у столиці Російської імперії, генерал-поручик добився у Катерини II призначення йому пенсії. Її син імператор Павло I відзначив А.Злотницького орденом Олександра Невського та надав йому великий Радомишльський маєток [15, с. 152–153].

Катерина II поширила на польську шляхту Правобережної України "Жалувану грамоту дворянству" від 21 квітня 1785 р., якою заборонялось без судового рішення привласнювати чужі маєтки чи розоряти їх. Водночас російський уряд залишив за шляхтою її нерухомість та селян.

Другий поділ Речі Посполитої у 1793 р. остаточно закріпив входження Правобережної України до складу Російської імперії.

Частина шляхти не могла змиритися з втратою незалежності Речі Посполитої і взяла участь у повстанні 1794 р. на чолі з Т. Костюшком. Катерина II особисто стежила за ситуацією на Правобережній Україні. У своїх листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т.Тутолміну вона повелівала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Було посилено місцеві військові гарнізони. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилась ризикнути своїм майном і кинутись у вир національно-визвольної боротьби. У 1795 р. в результаті переговорів між Росією, Австрією та Пруссією, Річ Посполита як держава була ліквідована, а її територія розділена між "союзниками".

Хоча шляхта Правобережжя й не брала активної участі у бойових діях, уряд змушений був враховувати їх настрої. З цього приводу І. Франко писав, що шляхта при поділі Польщі не тільки не потерпіла, але навіть виграла, бо могла у своїх стосунках із селянством опертися на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі [27, с. 118]. Російський уряд застосовував на приєднаній території тактику "батога і пряника": винагороджував вірну шляхту, але й карав бунтівників. На маєтки осіб, запідозрених у повстанні, накладали секвестр, який обмежував право користування майном та прибутками з нього. Усі доходи із секвестрованих маєтків скеровувала у губернське казначейство [25, с. 151–153]. Завдяки такій політиці російського царату дворянство Правобережної України поділилося на дві групи: проросійську та пропольську.

Одразу ж після приєднання Правобережжя, уряд Російської імперії зосередив свою увагу на поступовому послабленні польсько-шляхетських позицій. Російські чиновники прекрасно розуміли, що володарем краю завжди буде той, хто володітиме його економікою. На Правобережній Україні фінансову могутність шляхти забезпечувала земля. У зв'язку з цим, основний тиск російського уряду скерований на зменшення шляхетського та католицького землеволодіння.

19 квітня 1794 р. Катерина II видала указ "Про взяття в секвестр та конфіскацію маєтків, учасників повстання й прийняття інших заходів для запобігання заворушень у краї". Ним російський уряд визнав, що неможливо лише силою зброї викоринити спосіб мислення нових підданих [15, с. 156–158].

На маєтки підозрюваних накладали секвестр, а тих, чію вину доводили – конфіскували. Частина шляхтичів, які боялися втратити свої маєтки через те, що брали участь у збройних сутичках із російськими військами, переоформляли свої володіння на дружин. Для цього відповідні документи, зазвичай, оформлялися за попередні роки: перед поділом Речі Посполитої [17, с. 28–32].

Одночасно влада здійснювали тиск на тих землевласників, які не бажали присягати на вірність Російській імперії. До їх числа попадали, як особи, що не бажали присягати з політичних міркувань, так і ті, які мали більшу власність у іншій країні. Обидві ці категорії змушені були робити вибір, або стати російськими підданими і зберегти свою нерухому власність, або ж її терміново продавати. Маніфестом генерал-губернатора Т. Тутолміна від 16 травня 1795 р. усім, хто не бажав присягати на вірність Російській імперії, надавалось три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати за межі Росії. Нерухомість, яку не встигали продати за відведений термін, конфісковували і передавали до казни [20]. Таким чином, подальше володіння майном на території імперії було поставлене у безпосередню залежність від прийняття присяги.

3 травня 1795 р. імператорським указом генерала-губернатора Т. Тутолміну встановлено чіткі правила конфіскації маєтків у поляків, учасників військових дій 1794–1795 рр. проти Російської імперії.

Використовуючи конфіскації маєтків в учасників повстання, уряд, з одного боку, поповнював державний земельний фонд, а з другої – давав зрозуміти шляхтичам, що будь-який опір російській

державі – каратиметься. Паралельно з конфіскацією маєтків, йшов процес роздачі значних земельних володінь російським дворянам. Зокрема, урядом Катерини II були щедро винагородженні царські сановники, які брали участь у подіях 1792–1794 рр. Значні маєтки і титул графа отримав М.Кречетников. Також серед перших російських чиновників, які отримали нерухомість на Правобережжі, слід відзначити: М. Кутузова, Й. Ферзена, О. Безбородька, А. Маркова, М. Новосельцева, М. Рєпніна, нащадків Г. Потьомкіна й П. Румянцева [30]. Конфіскацією та наданням земельних володінь російському дворянству уряд намагався послабити позиції польської шляхти на Правобережжі і тим самим не допустити до нових повстань. Впродовж всього досліджуваного періоду російський уряд неодноразово наголошував місцевим адміністраціям саме на цьому аспекті їх діяльності [25, с. 166–167].

Частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила прощення і милості у російських монархів, на що часто отримували позитивну відповідь [31]. Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, яка, як імператорську милість, дарувала їм те, що було відібрано насильно і чим вони раніше володіли спадково.

Перед російським урядом першочерговим завданням стала ревізія наявних володінь та їх статусу. Паралельно уряд почав перевіряти права шляхтичів на визнання їх у дворянському статусі, оскільки лише дворянський стан в імперії мав право володіти маєтками з кріпаками. Для Російської імперії такі поняття, як "дворянин" та "поміщик" (власник помістя) були нероздільні [34, с. 459–461], а за часів Речі Посполитої шляхтич не обов'язково був власником землі чи кріпаків. У листопаді 1796 р. вийшов указ Катерини II, який мав на меті перевірити права на зарахування шляхти до російського дворянства. Згідно з ним, усі шляхтичі Правобережної України мали подати свої родовідні книги до намісницьких правлінь [6, с. 121, 151]. У випадку невиконання цієї вимоги вони позбавлялися дворянського стану, що викликало невдоволення та опір шляхти.

Імперський уряд почав проводити ревізію прав на володіння маєтками, намагаючись якомога більше землі відібрати у шляхти і віддати у власність російським дворянам. Першими землями, які були використані для збільшення російського впливу на Правобережжі, стали наявні державні землі, а також маєтки, конфісковані у шляхтичів, котрі виступили проти російської влади. У 1793–1801 рр. за правління Катерини II та її сина Павла I на землях Правобережної України великі земельні угіддя було роздано російським дворянам. У цей період лише у Подільській губернії маєтки отримали 34 особи [7, с. 5]. Серед російських дворян, які збільшили свої володіння завдяки Катерині II, були А. Безбородько, Н. Новосельцев, Н. Рєпнін, М. Кутузов та ін. Зазвичай, винагороджувалися наближені до трону дворяни. Так, 22 вересня 1793 р., Катерина II пожалувала гувернанту Великого князя Олександра генерал-поручику А. Протасову у спадкове володіння із числа конфіскованих маєтків містечко – Олевське з прилеглими селами Овруцького повіту Ізяславської губернії й села Ромашки й Бакумовку Київської губернії. Згідно зі звітом Т.Тутолміна, від 2 травня 1795 р. А. Протасов отримав у дар від Катерини II маєтки з 2007 ревізійними душами, що проживали у 1 містечку та 14 селах [15, с. 177–179].

Для визначення законності володіння нерухомою власністю, її прибутковості та обсягу угідь було розпочато земельний облік. Основну роботу з опису та класифікації усіх земель покладено на експедицію, створену при Головній квартирі військ. Чиновники Генерального штабу описували приєднані землі, укладали карти з детальною характеристикою земельних угідь. Описувані маєтки ділились на спадкові й дані за чином. Проводилось їх розмежування. Для державних маєтків визначалась їх прибутковість. Усі ці заходи скеровувалися на збільшення надходжень із краю до імперської казни.

Враховуючи те, що відомості з камерального опису Правобережної України не містили, на думку російського уряду, достовірних даних про прибутки у 1795 р., була розпочата нова ревізія. 28 вересня 1795 р. Катерина II повеліла Т.Тутолміну надати відомості про старостинські маєтки та маєтки, що перебувають у пожиттєвому або іншому володінні поляків.

Павло I наказав генерал-фельдмаршалу, князю М. Рєпніну розробити правила проведення люстрації державних маєтків на Правобережній Україні. Пропозиції, висловлені князем, знайшли своє відображення у імператорському іменному указі від 10 квітня 1798 р. управляючому Мінською, Волинською і Подільською губерніями, графу Гудовичу. Він передбачав проведення люстрації державних маєтків у приєднаних від Польщі землях [29, арк. 77–77].

Землеволодіння та землекористування місцевої еліти, як світської так і духовної, перебувало у повній залежності від лояльності до імперського уряду. Першою ознакою такої лояльності було складання присяги на вірність Російській імперії.

Станом на 1795 р. у церковних маєтках Правобережної України, приєднаної до Російської імперії за Другим поділом Речі Посполитої, налічувалось 31223 ревізійних душ. Лише внаслідок передачі в державну власність нерухомих маєтків монастирів та церков, які опинились за межами імперії,

кількість ревізійних душ у церковних маєтках скоротилось до 27061 осіб. Тобто духовенство втратило фактично 13,33 % залежних селян, а отже й приблизно таку ж кількість землі [11, с. 38–39].

Якщо ж врахувати усіх кріпаків, яких було відібрано в державну власність у Правобережній Україні від католицького та уніатського духовенства упродовж 1792–1795 рр., то отримуємо загальну кількість у 18607 ревізійних душ. Найбільше державна казна поповнилась у Волинській губернії. Тут із причин відмови скласти присягу, участі духовенства у польському повстанні та ін. було передано у державну власність 9699 ревізійних душ, у Подільській та Київській відповідно – 4255 та 4653. Це, у свою чергу, зумовлювалося наближеністю Волині до Польщі, більшому вкоріненню в регіоні католицизму та уніатства [11, с. 26].

Під час Третього поділу Речі Посполитої, 3 травня 1795 р., імператриця Катерина II видала указ про прийняття в державну власність маєтків духівництва, які опинились за кордонами імперії. За III поділом до складу Російської імперії відійшли території, з яких були сформовані Кременецький і Дубинський повіти Подільської губернії, а також Луцький, Володимирський і Ковельський повіти Волинської губернії. На цих землях католицьке духовенство втратило ще 1454 ревізійні душі [11, с. 39].

Вбачаючи у впливах католицької та уніатської церков загрозу цілісності імперії, російський уряд приступив до обмеження їх впливу на новоприєднаних землях. Внаслідок низки заходів католицьке та уніатське духовенство почало втрачати свої економічні й політичні позиції. Указом від 13 квітня 1793 р. на Правобережжі створено православну єпархію на чолі з В. Садовським [19, с. 419].

Передача частини володінь уніатської та католицької церкви православній, викликала хвилю обурення серед шляхти, яка почала активно відбирати церковні землі або обмінювати їх на гірші. Цей процес особливо був помітний в тих селах, у яких церква не мала ерекції або фондушу, або священика-уніата, який відмовився переходити у православ'я, замінювали іншим. Досить часто уніатські священики сприяли таким діям шляхтичів. У 1795 р. уніатський священик містечка Пікова Вінницького повіту Венедикт Марковський з допомогою місцевого управителя змусив новоприбулого священика Іоана Клодніцького віддати в користування церковні землі за сплату десятини. Аналогічно вчинили поміщик Антоній Красновський з уніатом Красноставським у с. Бруньовка, Проскурівського повіту. Не передавши православному духовенству церковну землю, що належала уніатській церкві, вони користувалися наділом у розмірі 15 десятин орної та 6 десятин сінокосної землі. З цього приводу 25 березня 1797 р. військовий губернатор Кам'янця-Подільського О.О. Беклешов наказав поміщикам не чинити перешкод у передачі майна православному духовенству та повернути захоплене під страхом кримінальної відповідальності. Проте місцеві польські та полонізовані поміщики, користуючись підтримкою місцевої, зазвичай, польської за походженням адміністрації, ігнорували такі розпорядження. Тому суперечки за земельні наділи між новими православними священиками та колишніми власниками тривали часто десятиліттями [9, арк. 1; 10, арк. 1–3, 25–29].

Отже, наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні розгорілася боротьба за власність між російськими дворянами, інтереси яких представляла держава та колишньою елітою Речі Посполитої. При цьому економічні інтереси часто нехтувалися на користь політичної доцільності. Безпосереднє володіння власністю на Правобережжі залежало від вірності дворянина російському імператору. Щодо церковної власності, то наприкінці XVIII ст. землеволодіння католицької та уніатської церков зберігалось за ними. Проте церкві заборонялося набуття нових маєтків, а існуючі розглядались як державні, якими духовенство розпоряджалося як корпоративний власник.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Вольни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
3. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) М. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
4. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. / С. Борисевич. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.
5. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. / О. Бундак. – Львів, 1999. – 229 с.
6. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 5, оп. 1, стр. 7286/П, 218 арк.
7. Горенко Л. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження) / Л. Горенко, Ю. Присяжнюк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 92 с.
8. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. – до 1861 р.) / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958 р. – 168 с.
9. Державний архів Хмельницької області, ф. 111, оп. 3, стр. 6, 258 арк.
10. Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, стр. 1, 234 арк.
11. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.
12. Кагпелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад [перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крижун] / А. Кагпелер. –

Львів: Вид-во Укр. католического університету, 2005. – 360 с. 13. Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Левицький В. – Тернопіль, 2006. – 228 с. 14. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В. Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с. 15. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып.1. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – 328 с. 16. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном Крае / Б. Г. Ольшамовский – СПб.: Тип. Ю. А. Мансфельдт, 1899. – 140 с. 17. Охотский Я. Д. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века / Ян Дуклан Охотский. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. – Т. 2. – 320 с. 18. О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками. – №17090 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (далі – ПСЗ-1). – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796. – С.388–391. 19. Об учреждении епархий в новоприобретенных от Польши областях. – №17113 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796. – С.419. 20. О присяге жителей сих губерний на верность подданства. – №17332 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796. – С.697–698. 21. О распространении 10–летней давности на все губернии присоединенные от Польши. – №18828 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXV: 1798–1799. – С. 541–542. 22. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях. – №11189 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (далі – ПСЗ-2). – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1839. – Т. XIII: 1838 – Отделение первое. – С.405–654. 23. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України / Ю. Рудакова // Український історичний журнал. – № 3 (462). – 2005. – С.101–110. 24. Семевский В. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) / В. Семевский // Журнал для всех. – 1906. – № 5. – С.300. 25. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с. 26. Толстой Д. Римский католицизм в России. Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Юсафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с. 27. Франко І. "Король балагулів" Антін Шашкевич і його українські вірші / Іван Франко // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С.113–149. 28. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241. 29. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 533, оп.1а, спр. 4, 424 арк. 30. ЦДАК України, ф. 211, оп. 1, спр.22, 8 арк. 31. ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1670, 10 арк. 32. Шандра В. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 / В. Шандра. – Київ, 2002. – 455 с. 33. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгін. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 124 с. 34. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – Смоленск: Русич, 2003. – 572 с. (Регринтне видання 1876 р.). 35. Gašiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830) / N. Gašiorowska. – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s. 36. Mościcki H. Dzieje porobiorowe Polski w aktach i dokumentach / H. Mościcki. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, B.r. – Т. 1: Od rozbiórów do Księstwa Warszawskiego 1772–1807. – 116 s. 37. Rakowski K. Dzieje rozwoju ekonomicznego Polski: Do czasu upadku państwa polskiego / K. Rakowski. – Warszawa: Nakł i drukiem M.Arcta, 1909. – 190 s. 38. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych / J. Rutkowski. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s. 39. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / W. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s.

Владимир Брославський

БОРЬБА ЗА СОБСТВЕННОСТЬ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII В.

В статье поднимается вопрос о борьбе за собственность на Правобережной Украине в конце XVIII в. На основе широкой источниковой базы демонстрируется противостояние между российским дворянством и шляхтой по контролю над недвижимой собственностью региона.

Ключевые слова: землевладения, землепользования, имение, шляхта, конфискация.

Volodymyr Broslavskyy

THE FIGHT FOR THE OWNERSHIP IN THE WESTERN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF 18 CENTURY

The article deals with the problem of ownership in the Western Ukraine at the end of the 18 century. The fight for the control over estate property between Russian nobility and gentry is demonstrated on the rich source of materials.

Key words: landownership, land use, estate, gentry, nobility, confiscation.

УДК 94(477)

Микола Бармак, Василь Желізняк

**ВОЛИНСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР У ВІЙСЬКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.**

У статті досліджується роль та місце губернатора у військовій політиці Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст., а також здійснюється аналіз особливостей повноважень губернатора на Волині.

Ключові слова: губернатор, військовий губернатор, генерал-губернатор, імператор, Волинська губернія.

Інститут губернаторства та губернська система управління впродовж значного періоду з 1708 до 1917 р. пройшли довгу і складну еволюцію. Міцність Російської імперії забезпечували єдина правляча династія, монолітність дворянства і чиновництва, а також достатньо організована губернська форма місцевого управління. Проте ця система влади не могла існувати без військової підтримки, що була визначальним чинником при реформуванні та інтеграції нових земель до імперії Романових.

Соціально-політична та конфесійна криза польського суспільства в останній третині XVIII ст. дозволила правлячим дворам Австрії, Пруссії та Росії у дипломатичних переговорах між собою порушити питання про поділ Речі Посполитої. Одним із перших "придбань" Російської імперії, після Першого поділу Польщі, було Волинське воєводство, тому об'єктом нашого дослідження є роль Волинського губернатора у здійсненні військової політики Російської імперії.

Проблеми становлення і розвитку інституту губернаторства у дореволюційній історіографії в основному привертала увагу лише вчених-правознавців. У 1905 р. вийшов друком історико-юридичний нарис І. Блінова "Губернатори" [2], який до сьогодні є найбільш повним і загальним дослідженням інституту губернаторства.

Комплексне дослідження механізму входження земель Правобережної України до складу Російської імперії з точки зору впровадження управлінської системи здійснив у своїх дослідженнях М. Бармак [1]. Військове забезпечення інкорпораційної політики царизму в правобережних губерніях на межі XVIII–XIX ст. та політико-адміністративні перетворення досліджено А. Філінюком [12]. Правовий статус військових губернаторів на Правобережній Україні та їх взаємодію із губернаторами проаналізовано та розкрито О. Романцовим [10].

Метою наукової публікації, виходячи з актуальності дослідження, є комплексне висвітлення ролі та місця волинського губернатора у військовій політиці Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Активна зовнішня політика Російської імперії наприкінці XVIII ст. зумовила приєднання Правобережної України, що змушувало російський уряд приділяти значну увагу новим прикордонним губерніям. Процес входження нових земель до складу імперії відбувався під керівництвом військових, а саме генерал-губернаторів. Тогочасна військова політика самодержавства, як складова частина загальнодержавної політики, не обмежувалася винятково військовими аспектами, а також скеровувалася на "позбавлення землі і міст, колись Росії належавших, односторонніми населених і створених і єдину віру з нами сповідуючих, від спокуси і приниження, які їм загрожують" [7, с. 238]. Зрозуміло, що реалізація інкорпораційної політики російського самодержавства на Волині потребувало розташування на території краю значної кількості російських військ. Так, у кінці XVIII ст. тут було розквартировано армію фельдмаршала О. Суворова. Починаючи від 1805 р., на Поділлі та Волині перебувала Перша, або Подільська, армія під командуванням М. Кутузова [12, с. 45]. І в подальшому царизм дислокував і утримував на Волині значні військові сили.

У XVIII ст. роль генерал-губернаторів, які брали безпосередню участь у розширенні меж Російської імперії влучно охарактеризував східно-сибірський генерал-губернатор Д. Анучин: "При будь-якому збільшенні нашої території, шляхом завоювань нових земель або шляхом приватної ініціативи, знову приєднані області не включалися негайно до загального складу держави із загальними управліннями, що діяли в решті Росії, а пов'язувалися з імперією через посередництва намісників або генерал-губернаторів, як представників верховної влади, причому на окраїнних наших областях вводилися тільки найнеобхідніші російські установи в найпростішій формі, згідно з потребами населення та країни і не рідко з збереженням багатьох з колишніх органів управління. Так було на Кавказі, в Сибіру і в усій Центральній Азії" [11, с. 66]. Тому військова діяльність генерал-губернатора переважала над цивільною, адже він був ніби "криголам–першопрододець" перед встановленням губернаторської влади.

Основним завданням генерал-губернатора стало запровадження на нових територіях адміністративно-територіального устрою Російської імперії, який здійснювався згідно з "Учреждениями для управления губерній Всероссийской Империи" 1775 р. [6 с. 19]. Указом від 13 квітня 1793 р. М. Кречетніков був призначений генерал-губернатором новоприєднаних областей [9, с. 419]. Йому доручалося встановити лінію кордону з Австрією та Туреччиною, розформувати польські війська, організувати митниці і заснувати адміністративні установи ("присутственні місця") у Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях.

1 травня 1795 р. з'явився указ про впровадження нового адміністративно-політичного устрою інкорпорованих областей. Із цих земель та округів Брацлавської, Ізяславської губерній та Кам'янецької області відповідно до "Учреждений для управления губерніями Всероссийской империи" від 7 листопада 1775 р. створили три губернії, а саме: Брацлавську, Волинську та Подільську.

Основним принципом при здійсненні губернської реформи був статистично-демографічний, який залежав від чисельності населення 300–400 тисяч осіб чоловічого роду (статі) і 20–30 тисяч на повіт визначали адміністративні межі [2, с. 150]. У результаті перетворень губернія стала основною адміністративно-територіальною одиницею. Новий адміністративно-територіальний поділ на основі демографічного критерію враховував також і можливості розміщення та утримання управлінського, бюрократичного апарату, поліції та військ "щоб губернія порядно могла бути керована" [8, с. 89]. Відповідно до нового територіального поділу відбувалася структуризація адміністративного апарату, розмежовувалися функції між окремими його ланками. Кожну губернію очолював губернатор, який був керівником місцевої адміністрації і виконував найрізноманітніші обов'язки управління губернією, поліцією, нагляду за судами, в'язницями, становими органами, завідуванню багатьма господарськими справами. І якщо раніше намісник (генерал-губернатор) був представником верховної влади та особисто імператриці у регіоні, то губернатор був в основному адміністратором. Першочерговим завданням діяльності адміністративних установ губернатора спочатку було спрямоване на вирішення проблем з питань облаштування та постачання усім необхідним військових частин, розташованих на Волині.

За часів керівництва Павла I зазнала удосконалення система вищого керівництва регіонами Російської імперії, посада намісника (генерал-губернатора) фактично була ліквідована, а його повноваження передані новому інституту адміністративної влади – військовому губернатору. На відміну від цивільних губернаторів та намісників, військові губернатори призначалися до міст, де мали виконувати військово-інспекторські функції. Проте майже всі вони за короткий термін отримували на додаток до своїх відносно вузьких повноважень ще й цивільний нагляд за справами в одній чи декількох губерніях. Зазвичай, це відбувалось через місяць після призначення військового губернатора до міста. Часто вони ще не встигали й приїхати на місце свого призначення [10, с. 205–206].

Цивільне управління кожною з трьох правобережних губерній здійснював відповідний цивільний губернатор від якого російські імператори неодноразово вимагали "щоб начальники ... військові і цивільні у справах, які стосуються служби, один одному подавали руку допомоги, і один другому полегшували взаємно труди по можливості. Окрім необхідної потреби у взаємному співробітництві цьому, користь служби для точного встановлення порядку того вимагає" [1, с. 187].

Удосконалення управління імператора Павла I спричинило зміну триступеневої вертикалі влади "сенат-намісник-губернатор" на двоступеневу "сенат-губернатор" [1, с. 116]. Статус цивільного губернатора визначався як "начальник губернии", статус військового губернатора як "главноуправляющий в губернии" [10, с. 213]. Останньому, в його повноваженням, це надавало функції стеження за моральним станом населення підпорядкованої губернії, до створення Київського генерал-губернаторства у 1832 р. О. Романцов, зауважував, що відсутнім був юридичний документ, де були б розписані всі аспекти діяльності інституту військових губернаторів і оскільки до 1796 р. існував інститут генерал-губернаторів, то й аналогія повноважень проводилася саме з ним. У той час доволі поширеною була практика відсилання до вже існуючих законів для роз'яснення тих чи інших нововведень [10, с. 208]. Таким чином, військовий губернатор здійснюючи загальне керівництво увіреними йому губерніями, був додатковою адміністративною ланкою між імперським центром та регіоном, що за невизначеності його повноважень утруднювало управління краєм волинським губернаторам, які змінювалися майже щороку, що сповільнювало інтеграційні процеси в краю.

Участь губернатора у здійсненні військової політики Російської імперії на Волині полягала у забезпеченні ним військових частин, які розміщувалися на території ввіреної йому губернії матеріально, а саме провіантом, одягом, розквартируванням військ тощо. Певні корективи щодо розуміння ролі волинського губернатора у цій сфері, на наше переконання, є те, що губернія мала

прикордонне розташування і значну кількість військових частин, які були "тягарем" для економіки та населення краю.

Недоліком реалізації військової політики на Волині була відсутність ефективних важелів впливу губернатора на військові частини краю, а також підконтрольність їх військовому губернатору, а потім генерал-губернатору, що перебували у ієрархії системи влади Російської імперії над губернатором. Успішність реалізації військової політики на Волині не залежала лише від губернатора, хоча її реалізація була неможливою без його участі.

Список використаних джерел

1. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.
2. Блинов И.А. Губернаторы: Историко-юридический очерк / И. А. Блинов. – СПб.: Типо-литогр. К.Л. Пентковского, 1905. – 360 с.
3. Державний архів Волинської області, ф. 3, оп.1, спр.1129, 294 арк.
4. Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, спр. 1144, 122 арк.
5. Державний архів Житомирська область, ф. 70, оп.1, спр. 39, 45 арк.
6. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4: Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г. В. Боржак (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, В.С. Шандра]. – 872 с.
7. Калініч Т.Д. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець 18 – початок 19 ст.) / Т. Калініч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 235–247.
8. Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения. Часть 1-я. / А.Лохвицкий. – Типография Ивана Бочкарева у Певческого моста. – СПб., 1864. – 228 с.
9. Полное Собрание Законов Российской Империи. – Собр. 2. – Т. XXIII. – № 17.114. О невзыскании окладных доходов в казну с невоприобретенных от Польши областей, до 1795 года – С. 419 – 420.
10. Романцов О. Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII–початок XIX ст.) / О. Романцов // Регіональна історія України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 3. – С. 205–216.
11. Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточной Сибирью. В 8-ми т. 1883–1885. – Т.1. – Вып.1. Всеподданнейшие отчеты командующего войсками округа за время с 1879 по 1882 г. и бумаги по общим вопросам для управления военного. / Изд. по распоряжению генерал-губернатора Восточной Сибири Д. Г. Анучина. – Иркутск: Типография штаба Восточно-Сибирского военного округа, 1884. – 354 с.
12. Філінюк А.Г. Военно-политичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / А. Філінюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 56. – К.: Видавничий дім "Київський університет", 2001. – С. 43–47.

Николай Бармак, Василий Желизняк

ВОЛЫНСКИЙ ГУБЕРНАТОР В ВОЕННОЙ ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX В.

В статье автор исследует роль и место губернатора в военной политике Российской империи в конце XVIII – начале XIX в., а также осуществляет анализ особенностей полномочий губернатора при ее осуществлении на Волыни.

Ключевые слова: губернатор, военный губернатор, генерал-губернатор, император, Волынская губерния.

Mykola Barmak, Vasyl Zheliznyak

VOLYNS'KYI GOVERNOR IN MILITARY POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE END OF XVIII – BEGINNING XIX CENTURY

The article examines the role and position of governor in the military policy of the Russian Empire at the end of XVIII – beginning XIX century, and also carries out the analysis of features of plenary powers of governor at its realization on Volyn.

Key words: Governor, the military governor, governor-general, emperor, Volyn province.

УДК 94(477)+325.52

Богдан Луговий

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ – ОСНОВА ПОСЕЛЕНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (НА ПРИКЛАДІ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ)

У статті проаналізовано становлення і розвиток сільського господарства в Києво-Подільському військовому поселенні, відображено особливості цієї сфери на досліджуваній території.

Ключові слова: Києво-Подільське військове поселення, поселення, військово-поселенська система, поселенське господарство, землеробство.

Правобережна Україна в першій половині XIX ст. була сільськогосподарським краєм із невеликим відсотком промислового потенціалу, основна маса якого знаходилася в руках польської шляхти та єврейського населення. Із переходом Правобережжя до складу Російської імперії з'явилася нагальна потреба змінити ситуацію на користь нової влади.

Польське повстання 1830 р. стало формальним приводом для активних дій в даному напрямку, наслідком яких було значне збільшення частки державних володінь. Земля становила матеріальну основу економічного потенціалу краю. Володіння нею забезпечувало панівне становище в суспільстві, матеріальне збагачення та ін. Упродовж двох століть земля не втратила своєї цінності. Тому окреслена проблематика є актуальною і в сьогоденні час.

Розширення територій вимагало і особливої уваги до проблем економіки держави. На початковому етапі управління конфіскованими землями було створено Головну господарську контору. В процесі свого існування вона виявилася неефективною. Саме це стало однією із причин утворення військових поселень на значній частині конфіскованих маєтків на території Київської і Подільської губерній.

Розвиток поселенського сільського господарства висвітлюється в сучасній літературі в контексті загальної характеристики економічного потенціалу військового поселення у Київській та Подільській губерніях. Відомості з цього приводу можна відшукати у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, у якому подано статистичні дані господарського розвитку [1]. У працях К. Ячменіхіна [2], Т. Кандаурової [3], В. Цубенко [4] проаналізовано основні механізми економічного життя військово-поселенської системи загалом. Історія розвитку Києво-Подільського військового поселення висвітлена у науковій літературі в загальному контексті функціонування поселенського формування.

Об'єктом дослідження є розвиток та особливості сільськогосподарського виробництва у військових поселеннях Правобережної України.

Предмет вивчення становить процес формування поселенського господарства та його складових одиниць.

Метою цього дослідження є висвітлення основних тенденцій розвитку господарської системи у Києво-Подільських військових поселеннях, відображення та аналіз досягнень і прорахунків цієї сфери у порівнянні із іншими аналогічними формуваннями, а також дослідження основних причин невдач цього процесу.

Новизна цього дослідження полягає у вивченні архівних джерел та детальному аналізі статистичних даних про розвиток галузі, які містяться в них.

Сільськогосподарська галузь була матеріально-економічною основою поселенської системи. Поселення перебували у складі допоміжної частини військового міністерства, їх управління належало департаменту військових поселень. До обов'язків міністерства у соціально-економічній сфері належало: облаштування господарських закладів та їх подальша успішна діяльність; робота над вдосконаленням способу обробітку землі, збільшення поголів'я худоби та інших видів господарської діяльності; розподіл грошових і майнових капіталів, що належали військовим поселенням [5, с. 151–152].

Основним завданням військових поселень був розвиток землеробства. Його основою стало вирощування зернових культур. У Києво-Подільському військовому поселенні найбільше площ відводили під посіви озимої пшениці. Саме вона була основним експортним товаром, який возили в Одесу. Окрім цього, основною сільськогосподарською культурою в Києво-Подільських військових поселеннях було жито. Вирощували також ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу. Проте поселення сіяли і технічні культури, серед яких домінували льон і конопля. Також займалися городництвом, садівництвом, тваринництвом та різними промислами.

Варто відмітити, що показники озимих і ярих культур у Києво-Подільському військовому поселенні були значно гіршими від інших. Проте адміністративними мірами вдалося ліквідувати, певною мірою, відставання цих округів від інших військових поселень. Хоча і відбувалося зростання урожайності, проте вони не змогли досягти рівня ні Українського, чи Новоросійського військових поселень.

Основну ланку сільськогосподарської системи становило господарство поселянина, яке йому надала держава [6, с. 620]. В особі військових поселян створювався особливий прошарок, ізолюваний від основної маси селянства. Саме на нього покладалися обов'язки забезпечення ефективності всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселян посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони мали виконувати.

Господарі із самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли, їх позбавляли права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Попри різні обов'язки, які покладалися на них, поселяни мали обробляти вчасно свої наділи і сінокоси. Ведення власного господарства відходило на другий план. Інформація щодо розподілу земель в округах Києво-Подільського військового поселення подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл земель в округах Києво-Подільського військового поселення (в десятинах)

Округ	Площі під будівлями тагородами	Загальні землі		Поселянські землі		Резервні землі	Церковні землі	Під лісові угіддя	Пасовища
		орні	сіно-коси	орні	сіно-коси				
1-й	5775	8528	4446	22932	9360	1495	423	31	254
2-й	4458	8528	4446	22932	9360	1678	458	17	251
3-й	4697	8528	4446	22932	9360	947	458	69	254
4-й	4720	8673	4522	23324	9520	1412	632	63	255
5-й	5854	9555	5196	26603	10940	7701	493	64	286
Відокремлена волость	1436	2582	1331	6884	2810	241	191	7	181
Всього	26941	46795	24391	125607	51350	13476	2656	251	1484

[1, с. 27].

Таблиця демонструє весь спектр різновидів сільськогосподарських земель та їх розподіл за округами. Чітко вказано, що частина земель перебувала у церковному використанні та знаходилася в резерві, однак справжнім їх власником була Російська імперія.

Основним заняттям поселян було землеробство. Кожен господар 1-го розряду отримував по 15 десятин (дес.) землі, 2-го розряду – по 7 дес. землі. Земля, яку отримали військові поселяни, була різна за родючістю, що впливало значною мірою на економічний потенціал господаря та його господарства. Перед поселянами ставилася вимога вчасно обробляти свої наділи, вносити добрива, здійснювати сівозміни. Найпоширенішою формою удобрення був "відпочинок земель" або переорювання молодих зернових рослин. Ще однією формою "відпочинку землі" була організація пасовищ. Сінокоси теж доглядали, їх переорювали через декілька років або один раз на десятиліття [1, с. 7]. Було також дозволено перетворювати лісові угіддя у сінокоси чи рілля у випадку, якщо на 1 дес. лісу було менше, ніж 50 дерев [7, с. 128].

Землеробська праця поселян була вкрай важкою. Поля обробляли плугом, запрягаючи від 2 до 4 волів. Військові поселяни землю для озимих посівів орали влітку, а для ярих – восени, після збирання урожаю. Продукти, вирощені на державних полях, йшли на забезпечення військ, що квартирували в окрузі [1, с. 26].

У військових поселеннях було розвинуто і городництво. Вирощену продукцію селяни використовували для власних потреб. Більшість городів були поблизу поселенських будинків. На своїх ділянках вирощували огірки, червоний буряк, моркву, капусту, часник, цибулю та інші сільськогосподарські культури. На державних полях, в основному, вирощували пшеницю, жито, овес, ячмінь, льон. Як зазначав К. Ячменіхін, після зернових основним продуктом харчування була

картопля, яку теж використовували на корм худобі. У середині 30-х рр. ХХ ст. цю культуру саджали 98 % усіх поселенських господарств Російської імперії [2, с. 245].

Нааявної землі у військових поселеннях не вистачало для вирощування необхідної кількості сільськогосподарської продукції. Також спостерігався процес зниження якості обробки полів, кількості врожаю, внаслідок чого знижувалася економічна ефективність господарства. Це, в свою чергу, спричинило зменшення прибутків поселенців. Тому відбулося зменшення і кількості квартирників із двох до одного. При цьому спостерігалось збільшення кількості селян-господарів. Щоб забезпечити житлом нових господарів, потрібно було селянам будувати або добудовувати нові помешкання і знову ділити землю між селянами-господарями.

Общинна система господарства та мілітарний устрій поселень унеможлилювали ефективний розвиток сільського господарства загалом. В таких умовах поселенці позбавлялися будь-якого, в тому числі і матеріального, зацікавлення в результатах своєї нелегкої праці. Їх становище погіршувало і соціальна незахищеність та повна відсутність прав.

Важливою особливістю ведення поселенського господарства була його плановість. Це пригнічувало працездатність та зацікавленість збільшення майбутнього врожаю. У 1-й рік сіяли – просо, 2-й – озиму пшеницю, 3-й – жито [4, с. 107]. Перелік продукції, що вироблялась поселенцями, та її обсяги визначались державними установами. 7 серпня 1842 р. затверджено "Урочне положення для суспільних державних робіт військових поселенців". Робочий день у військовому поселенні упродовж кінця березня – вересня був досить довгим. Під сигнал горніста вставали і лягали спати. На роботу виходили на світанку, навіть о 5 годині, поверталися із заходом сонця – 22 години вечора – у літній час, а у весняний та осінній періоди він залежав від тривалості сонячного дня. У п'ятницю та суботу переважно працювали з 6 години ранку до 14 години дня. Однак керівництво досить часто порушувало розпорядок, і тому селяни змушені були працювати і у інші дні. Сприяв цьому і дозвіл начальства збільшувати розмір робіт (уроків), що теж призводило до збільшення тривалості робочого дня поселенців [8, с. 36].

Нічим не краща доля була у тих селян, які працювали на поміщиків, що використовували систему "уроків". Власники маєтків встановлювали такі їх розміри, що одна людина не могла його виконати навіть за тиждень. З понеділка розпочинався вже новий "урок". У своїх господарствах селяни змушені були працювати вночі. Найважче було обробляти панські та свої поля під час сінокосів та жнив [9, с. 131].

Скотарство було наступною після землеробства важливою галуззю господарства військових поселенців. Вони займалися конярством, вівчарством і розведенням великої рогатої худоби. Основну увагу зосереджували на виведенні кращих порід робочої худоби і коней.

Військові поселенці, окрім хліборобства та скотарства, займалися також гончарством, виправленням шкір, виготовленням різноманітних знарядь праці, розведенням садів, рибальством, бджільництвом, вирощуванням тютюну тощо.

Отже, сільське господарство стало основою військово-поселенської системи. Військові поселення були новим економічним інститутом для цього регіону. В межах округів формувалась специфічна економічна система, що мала складну багатоступеневу структуру. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселенців. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

Військово-поселенська система призвела до подвійного закріпачення селянства. Формально звільнені від кріпацтва поселенці були ще сильніше прикріплені до землі, ніж раніше. Основним заняттям військових поселенців було землеробство та скотарство. Загалом Києво-Подільське військово-поселення за показниками сільськогосподарської та тваринницької продукції було найслабше розвинуте. Це можна пояснити низкою причин, а саме: ці поселення були створені найпізніше; держава не виділяла достатньої кількості необхідних коштів для ефективного їх розвитку; поселенці сплачували боргові зобов'язання, які числилися за конфіскованими маєтками; некомпетентне керівництво щодо ведення сільського господарства.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к. 2. Ячменихін К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихін. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. 3. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов / Кандаурова Т.Н. // *Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации "История и компьютер"*. – М., 1998. – С. 78–86. 4. Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово-поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / Валерія Леонідівна Цубенко. – Одеса: "Optimum", 2006. – 218 с. 5. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование

военных учреждений. – СПб., 1838. – 408 с. 6. Лекции по русской истории профессора С.О. Платонова / Издал И. Блинов. – СПб., 1907. – 654 с. 7. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129. 8. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40 е годы XIX века. / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с. 9. Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. / О. О. Крижановська // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130–142.

Богдан Луговой

**СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ – ОСНОВА ПОСЕЛЯНСКОГО ХАЗЯЙСТВА
(НА ПРИМЕРЕ КИЄВО-ПОДОЛЬСКОГО ВОЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ)**

В статье проанализировано становление и развитие сельского хозяйства в Киево-Подольском военном поселении, отображены особенности этой сферы на изучаемой территории.

Ключевые слова: поселянин, военно-поселенская система, поселенское хозяйство, земледелие.

Bogdan Lugovyi

**AGRICULTURE ACTIVITIES AS THE BASIS OF HOUSEHOLD IN SETTLEMENTS (BASED ON
KYIV-PODILSKY MILITARY SETTLEMENT)**

The article analyses the formation and the development of agriculture in Kyiv-Podolsk military settlement, Represents the peculiarities of this field on the territory under study.

Key words: settler (posielianin), military settlements system, household in settlement, agriculture.

УДК 947.785 "19/20"

Марія Панюс

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ У ЧАС БУДІВНИЦТВА
ЗАЛІЗНИЦІ АВСТРО-УГОРСЬКОЮ МОНАРХІЄЮ**

У статті розкриваються домінуючі аспекти впливу будівництва та експлуатації залізничних колій Австро-Угорською монархією на суспільно-політичну ситуацію в Галичині у другій половині XIX ст., адже у той період її промисловість була слабо розвиненою, порівняно з усіма іншими провінціями імперії.

Ключові слова: залізниця, Австро-Угорська монархія, Галичина, суспільно-політична ситуація, будівництво.

У другій половині XIX ст. промисловість у Галичині була слабо розвинена порівняно з усіма іншими провінціями Австро-Угорської монархії. Основні галузі – винокурна, пивоварна. Млини і тартаки (пилорами, деревообробні пило ріжучу машини) приводили в рух – здебільшого парові двигуни. Інші невеликі підприємства виробляли сірники, папір, переганяли нафту. Кустарні промисли не розвивалися через дешевизну фабричних виробів. Мережа залізниць – доволі густа у Західній Галичині відносно Східної [1, с. 29–37].

Ґрунтовне дослідження роботи залізничного транспорту дозволяє виявити основоположні закономірності внутрішніх процесів розвитку будь-якої держави, вичерпно охарактеризувати її соціально-економічний, військовий, а багато в чому політичний і соціально-культурний аспекти. Це цілком можна віднести і до історії залізничного транспорту на теренах України, оскільки залізничні комунікації відігравали вирішальну роль при здійсненні масових перевезень людей і вантажів, органічно поєднуючи інтереси людей і економіки. І нині залізничний транспорт залишається стратегічною складовою забезпечення потреб народногосподарського комплексу України.

У той час в урядових колах Австро-Угорської монархії переважала думка, що Галицька залізниця, яка буде побудована з Освенціма через Краків до Львова, Чернівців, Бродів та Підволочиська і далі – до кордонів Російської імперії, повністю відповідатиме потребам краю і стратегічним цілям імперій. В проектних документах передбачалося і те, що вона в майбутньому стане головною артерією для експортування зерна, худоби та інших товарів з Росії і Румунії в західні країни. А промислові вироби із західних провінцій будуть тим же шляхом доставлятися в Галичину та Буковину. Дешево і зручно, адже Галичину уряд Австро-Угорщини взагалі вважав

нічим іншим, як східною аграрною провінцією своєї держави. Тому робив усе, щоб не допустити тут фабричної промисловості [2, с. 1–84].

Після прокладання нових залізниць лісорозробки починають працювати на Австро-Угорщину. У багатьох місцевостях Закарпаття, Галичини та Буковини виникають тартаки для виготовлення порогів, шпал та інших виробів з дерева. Найбільшим постачальником лісу були Карпати. Цей ліс славився високою якістю дерева: бук, ялина (смерека), ялиця й інші цінні породи набували щораз більшого попиту не тільки в Галичині, а й за її межами.

Галицькі поміщики зосереджували в своїх руках майже усі величезні лісові масиви краю, площа яких сягала 4 млн моргів. Бездумне винищування лісів було пов'язано передусім з існуванням численних ґуралень, броварень, гут. За приблизними підрахунками, у 40-х роках XIX ст. лише гутами щорічно в середньому перероблено понад 1 млн м² деревного вугілля, яке випалювалося тільки з дерев твердих порід. Оцінюючи лісові масиви Східної Галичини, у 1840 р. львівський тижневик звернув увагу на небачене винищення лісів. "Так, за 20 років із лісів, що займали площу 4 мільйони 254 тисячі моргів, вирізано більше половини. Це стосується передусім Галицького Поділля. Тільки в горах ще збереглися добрі ліси" і туди добиралися хитрі ділки [3].

У Західній Європі попит на деревину швидко зростає і прокладення залізничних шляхів до передгірських районів Карпат зробило доступною деревину для вивозу. Австрійські та німецькі капіталісти скуповували або орендували лісові масиви в поміщиків, а ті не розуміли вартості лісу на міжнародному ринку і віддавали його за безцінь. Відомо, що карпатський ліс вирубувався похижацьки. Наприкінці XIX ст. щорічні вирубки в Карпатах перевищували 6 млн м², майже дві третіх становила ділова деревина, переважна більшість якої вивозилась за межі краю [4, с. 269].

Однією з найбільш відомих фірм лісообробної промисловості Підкарпаття була фірма "Брати Грендель", яка володіла трьома досить великими лісопильними заводами в Стрийському повіті. На ній було зайнято дві тисячі робітників. Крім цієї фірми, ще було віденське акціонерне товариство "Гецік" з філіалом у Будапешті. Мало свої підприємства в багатьох містах Підкарпаття. З його акціонерного капіталу у десять мільйонів корон (1906 р.) майже половина йшла на розробку лісових багатств Карпат. Галичина, Закарпаття та Буковина стали чи не основними постачальниками деревини на європейські ринки. За деякими підрахунками, вивіз деревини і дощок з Карпат становив більш як 100 тисяч вагонів щороку. Третину вивозили в західну частину Австро-Угорщини, третину – в Німеччину, а третину – в інші країни [5].

У досліджуваний період саме у Східній Галичині, незважаючи на складне матеріальне становище, стала осередком культурного і політичного руху. Завдяки їх матеріальній і моральній підтримці, в Галичині засновано українські газети, видавництва, друкують українські шкільні підручники, твори українських письменників. У 1873 р. утворено Літературне (пізніше, Наукове Товариство ім.Т.Шевченка у Львові (НТШ) з 1892 р.). З цього приводу М. Грушевський писав: "Весь сей приток духовних сил, а почасти і матеріальних засобів з російської України дуже зміцнив українське життя Галичини і багато йому причинив розвитку. З другого боку для України російської Галичина свого часу стає справді вікном у світ, що не давало їй заснути в темряві тодішніх заборон. На галицькій ґрунті, на галицьких відносинах, в галицьких виданнях ставилися, випробовувалися й вирішувалися різні соціальні, політичні, національні питання. Через те галицькі відносини викликали незвичайне заінтересуване серед свідоміших російських українців" [6, с. 509; 7].

З плином часу національно-визвольний рух в Галичині набував всеукраїнського значення. Відбулася нова розстановка суспільно-політичних сил, які сформувалися у Галичині в кінці XIX ст. і спричинилася до створення нової структури українського політичного руху. В цей час виникає партійна система, для якої була характерна наявність впливових українських партій. Три основні крайові політичні сили в особі націонал-демократів, радикалів і соціал-демократів, які виступили за політичну самостійність України, збереглися до Першої світової війни.

І. Франко про цей час слушно зауважував: "Молода Україна" – це той перехідний час кінця XIX – початку XX ст., коли українська інтелігенція та молодь відходять від культурництва і політично нейтрального українофільства й починають дошукуватися політичного розв'язання українського питання. Їх діяльність в умовах царської Росії була вкрай небезпечною. Та це не лякало палких молодих людей, які прагнули зняти довговічне ярмо зі свого народу, щоб зробити його вільним "у народів вольним коли" [8, с. 95–121].

Таким чином, українці в Галичині, скориставшись правами, які забезпечувала йому конституційна монархія Габсбургів, могли відносно вільно розвивати своє політичне, економічне та культурне життя. Як результат цього, і після запровадження конституційного ладу в Австро-Угорській імперії, а саме у 1867 р. К. Сушкевич, А. Вахнянин написали статут товариства "Просвіта". Метою товариства, заснованого 1868 р., були пізнання й просвіта народу. Ось як коментував створення "Просвіти" провідний діяч галицьких українців, правник К.Левицький: "Оце був новий, а

так простий і ясний клич українофілів галицьких, званих народовцями, бо вони стали на бік народу, піднімали здорову думку, черпали силу з мас сільського і міського ладу. До оновлення живого духу нації треба було культурно і національне освідомити маси народу, щоб з долини класти нові основи" [9, с.109–110].

Сьогодні, з погляду часу, уважно проаналізувавши процеси, які відбувалися в Галичині на межі XIX–XX ст., мусимо відзначити копітку працю українських учителів, лікарів, урядників, адвокатів і священиків, які з відданістю працювали на народній ниві, закладаючи філії та читальні "Просвіти" у різних селах і містах Галичини. Відомий американський історик українського походження Т. Гунчак дуже високо оцінював діяльність "Просвіти". Він пише: "Можна без перебільшення сказати, що товариство "Просвіта", яке поширилося на всіх західно-українських землях, стало наріжним каменем процесу відродження галицьких українців. Праця товариства не була легкою, оскільки, крім загальної неграмотності, Галичина відзначалася ще й економічними злиднями. Це був закуток Європи з великою густотою населення, без індустрії і з великою кількістю орної землі. Як і в інших суспільствах такого рівня, природній приріст населення був великий, а роботи було мало. Економічно і соціально український селянин перебував майже у безвихідній ситуації. Саме ця безвихідь часто вела його до шинку, де він пропивав останній зароблений гріш, а то й клав у заставу своє майно. Звідси одним із завдань "Просвіти" було створити таку атмосферу, в якій нездолений галицький селянин шукав би відради не в чарці, а в громадській праці" [10, с. 8–9].

Хоча становище українських земель під Австрією стало дещо кращим, ніж в колишній Речі Посполитій, однак і австрійський уряд розглядав Галичину як предмет визиску. Чиновники, які представляли австрійську владу, прагнули до швидкої наживи. На додаток – експлуатація українського народу польською шляхтою, панівне становище якої на українських землях Австрія зберегла не дивлячись на те, що закони в Австрії видавав цісар, а не шляхта. Цісар призначав і змінював виконавчий уряд, суддів, губернаторів. Національну політику в Галичині австрійський уряд проводив за принципом "поділяй і володарюй". Так гноблену шляхтою націю "хлопів і попів", як зневажливо називала місцева польська знать українське населення, Австрія намагалася використати проти польських сепаратистських рухів. Разом з цим офіційний Відень дуже боявся тяги галичан до єдності з українцями зі Сходу, бо вбачав в ній загрозу для свого панування. "Прагнучи ізолювати галицьких українців від Наддніпрянщини, заодно спрямувати їх проти польського національного руху, австрійський уряд намагався зробити з українського населення в Галичині якусь регіональну суціль – віддану Австрії націю" [11–12].

В результаті такої політики утворилося так зване "рутенство", що було виплекане на галицькому ґрунті у першій половині XIX ст. Прихильниками цього утворення, зазвичай, були представники світської і духовної інтелігенції, які твердили, що галичани не мають нічого спільного з Україною, вони ніби-то є окремим народом і повинні називатись рутенцями ("рутен" – синонім з німецького до "русин"). Ця частина консервативно настроєної інтелігенції була відірвана від народу, дбала лише про свої вузькі інтереси, з погордою ставилася до селянства, називала його "черню", "хлопством", а весь український народ – "поспольством". Вона з презирством ставилася до української мови і народних звичаїв, прагнула бути схожою на польських панів. За словами українського громадського діяча і дослідника національно-політичного руху Юліана Охрімовича, характерними рисами рутенства були: "галицько-австрійський патріотизм, що обмежувався 4-мільйонною рутенською нацією, вірнопідданість та надмірна лояльність центральному віденському урядові, повна політична безхарактерність, громадський консерватизм, клерикалізм, аристократизм, що погорджував усім, що не йшло "згори", зневажливе ставлення до селянина з його мовою, вороже ставлення до всього нового, самостійного, вільнолюбного та вільнодумного, безупинна зміна поглядів під подувом вітру" [13, с.29; 20]. Фактично, рутенство стало синонімом реакційної австро-фільської ідеології. Це був своєрідний світогляд, який фатально впливав на розвиток суспільного руху галицьких українців. Рутенці вважали за свою політичну азбуку здобувати собі ласку уряду покорюю, проханням. Такий світогляд на початку XIX ст. був притаманний значній частині ополяченої, онімеченої української духовної та світської інтелігенції. Заради міцності рутенства, австрійський уряд йшов на деякі поступки українцям і задовільняв їхні певні вимоги: деяким українцям надавалися урядові посади, відкривалися школи і класи з українською мовою навчання.

Єдиним представником освіченої верстви українського народу в цей час було духовенство, яке утворилося в результаті навчання в духовній семінарії і богословському факультеті Львівського університету значної кількості студентів, вихідців із села і малозабезпечених родин (семінарія давала стипендію і утримання). Діти шляхти і міської верхівки польської і єврейської національності водночас навчалися на юридичному і медичному факультетах. Як зазначав О. Барвінський і

стверджував Ю. Фіцалович: "Кадри духовенства відіграли важливу роль у національному відродженні галицьких українців" [15; 16, с. 93–95; 17].

Поряд з рутенством, польська панівна верхівка, а за нею і польський загал, завзято поборювали будь-які прояви національно-культурного руху. Вони заявляли, що "Русів" немає, а малороси з поляками творять одну польську націю, керівники польського політичного проводу переконували в цьому уряд і місцеву адміністрацію. Польські діячі твердили, що українське походження є в той же час і польським, що українська мова є не що інше, як один з діалектів польської мови. Деякі польські політичні діячі доводили, що Галичина є територією змішаного населення, а тому належить до Польщі: "Русь, – частина Польщі, її сестра- близничка, яка через п'ятсот літ до Польщі приросла", – писали в 30-х рр. XIX ст. представники польської шляхти у зверненні "Руському народу" [18, с.143].

Гніт польської шляхти та місцевої адміністрації загострював польсько-українські стосунки, штовхав українське населення на боротьбу за своє самовизначення. Провісниками національного українського відродження стали молоді представники української інтелігенції, випускники Львівської і Перемишльської семінарії та богословського факультету Львівського університету (вчені, публіцисти, літератори, викладачі гімназій). Вони сприймали найпередовіші ідеї свого часу, виступали за самобутність і окремішність українського народу, доклали багато зусиль до розвитку рідної мови, науки, освіти.

Однак національне відродження у Галичині зустріло рішучу протидію, як з боку польських громадських і політичних чинників, так і з боку полонізованої шляхти і частини духовенства. "Будучи ревними захисниками австрійського абсолютизму, переконаними рутенцями, вони відчували себе більше поляками ніж українцями, цуралися свого походження, мови народу. Прихильники рутенства, щоб не уподібнитися до "черні", писали латинською, польською, німецькою мовами або ж інколи користувалися "язичієм" (суміш російської, польської, української і церковно-слов'янської мов), – яке було чуже і незрозуміле народу" [19, с. 18–19]. Ось чому в такій ситуації був дуже важливим виступ передової частини греко-католицького духовенства на захист всього українського. Їхній почин згодом підхопила знаменита "Руська трійця": Маркіян Шишкевич (1811–1843 рр.), Яків Головацький (1814–1888 рр.), Іван Вагилевич (1811–1866 рр.). Це були студенти Львівського університету, вихованці духовної семінарії, всі троє – сини сільських священиків. Діяльність "Руської трійці" – яскрава сторінка в історії національно-культурного і суспільного руху галицьких українців. Їй були притаманні загальні риси західноєвропейського просвітництва. Їхні ідеї підхопили і розвинули прогресивні галицькі діячі другої половини XIX ст.

Користуючись конституційними правами, у 70-х рр. XIX ст. галицькі народовці розгорнули енергійну діяльність серед українського селянства. Метою цієї діяльності було не тільки національно свідомити галицьких українців, які називали себе русинами, а й сказати селянинові, що він має політичні права, забезпечені законом. У 70-х рр. XIX ст. значно зросла співпраця між українцями Австро-Угорщини і царської Росії. Участь останніх, особливо у 80–90-х рр. XIX ст. у діяльності численних галицьких видавництв, мала значний вплив на "оживлення українського слова". В. Дорошенко з цього приводу писав: "В усіх тодішніх часописах – "Зорі", "Народі", "Житті і слові", частково в "Буковині"... було повно всякого роду праць з російської України. Особливо багато українців з Наддніпрянщини друкуються в заснованій на початку 80-х рр. XIX ст. "Зорі", котра перетворилася на всеукраїнський орган. Усі кращі твори українських письменників, які аж до революції 1905 р., не могли побачити світ на російській Україні, друкувалися в Галичині" [20, с. 23–24].

Загалом у другій половині XIX – початку XX ст. за умов перебування українського народу в складі тієї чи іншої імперії, боротьба демократичних сил проти соціально-економічного гноблення, що, зазвичай, походила з соціалістичних ідеологій, автоматично перетворювалася на національно-визвольну боротьбу.

Перебуваючи у складі абсолютисько-бюрократичних імперій, народи розпочали боротьбу з системою гноблення у суспільно-економічній, політичній та національно-культурній сферах. Першою її фазою майже повсюдно був романтичний національно-просвітницький рух, якому спочатку у слов'янських народів відповідало слов'янофілство як загальна ідеологічна течія. Цей процес, що започаткувався в Чехії на межі XVIII–XIX ст., мав відгомін у Польщі та серед інших слов'янських народів Центральної Європи. В Україні слов'янофільською орієнтацією відзначалася перш за все діяльність Кирило-Мефодієвського братства.

М. Драгоманов відзначав, що центром українського національно-політичного руху повинна бути Галичина і тому наддніпрянці мусять допомогти галичанам позбутися провінціалізму, консерватизму і москвофільства. Його ідеї мали великий вплив на І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, А. Коса, О. Колесу, Ю. Бачинського. Особливо переймалися поглядами М. Драгоманова І. Франко і М. Павлик. В журналах "Дзвін", "Громадський друг", "Молот"

проповідували ідею політичної свідомості селянських мас як передумови національного і соціального відродження. Не менш важливу роль у цій справі відіграла газета "Діло", яка виходила у Львові з 1888 р. і була на стороні українських національних інтересів до 1939 р.

У 80-х рр. XIX ст. відбувається політизація галицьких українців, внаслідок чого вони ставлять виразні вимоги задоволення їхніх політичних, соціальних, економічних та культурних потреб. О. Огоновський виголосив першу політичну програму галицьких українців і зокрема сказав: "Ми русаки галицькі, первобитні жителі сеї землі, є частиною великого двадцятиміліонного народу (малоруського), самостійного посеред громади народів слов'янських, окремого як від народу польського, так і від роду російського" [21, с.141]. Усвідомивши свою національну ідентичність, галичани-русини, на відміну від москвофілів, заявляють про свою єдність з українцями Росії. Спостерігаючи ці процеси в Галичині, ми бачимо, як етнічна маса перетворюється у національно свідому цілісність.

Однак, ще раніше, 6 травня 1890 р., у Львові І.Франко, М.Павлик, Є.Левицький, Р.Яросевич, С.Данилович заснували "Русько-українську радикальну партію" – першу українську політичну організацію. Її метою було пробудження мас, перетворивши їх на політичну силу. Згодом партія досягнула своєї мети – українське селянство Галичини масово включалося в організований визвольний рух. Програмні засади цієї партії імпонували масам: боротьба за права особи, громади і народу, вимоги економічних і шкільних реформ, вимога такого автономізму, який поєднував би силу монархії з якнайкращим культурним і національним розвитком провінції і народностей [22]. УРП видавала газети "Народ" і "Хлібороб", провела своїх кандидатів до Галицького сейму та парламенту у Відні. Член цієї партії Ю. Бачинський видав знамениту книжку під назвою "Україна уярмлена" (1895) [23]. У ній на підставі аналізу економічного розвитку автор виявив протиріччя, що заважали вільному розвитку українського народу. Він робить висновок, що політична самостійність України – необхідна передумова її економічної та культурної розбудови і взагалі передумовою самої можливості її існування. Щодо Галичини, Ю. Бачинський вважав, що існуючий економічний розвиток краю веде до ворожнечі між українцями і поляками. В цей час особливо бажали українці поділу Галичини на дві частини – українську і польську [24, с. 159–170].

Одна з найвпливовіших громадсько-політичних об'єднань Галичини – Народна рада, у грудні 1892 р. прийняла широкую програму своєї діяльності. В ній з'явилася державно-правова позиція українців у Галичині і ставилася вимога рівноправності галицьких українців з іншими народами Австро-Угорської імперії. Програма також визнавала єдність усього українського народу, незалежно від кордонів. У програмі говорилося про галицьких українців як про частину "русько-українського народу, який, утворивши державну самостійність, боровся віками за свої права державно-політичні і ніколи не зрікався і не зрікається прав самостійного народу, без огляду на час і способів здійснення своїх прав національних". Шлях до здійснення цього ідеалу: "довести наш руський народ до самосвідомості політичної, щоби цілий народ руський був у силі берегти і добувати повні свободи", відмічав К.Левицький [25, с. 258–261]. В цілому програма народовців була поміркованою, оскільки якихось значних постулатів не проголошувала.

Політично відмінною була Українська соціал-демократична партія (на чолі з М. Ганкевичем), яка стала на виразно соціальні позиції (заснована у 1899 р.) як ліве крило УРП. Соціал-демократи наголошували, що боротьба в ім'я ідеалів соціалізму – це також боротьба за національне визволення: "...треба, щоби кожний народ був паном у своїй хаті" [26–27]. Своєю метою проголосила створення "вільної Української держави – Української республіки". Народна Рада наприкінці XIX ст. вирішила здійснити консолідаційні заходи. Була поширена організаційна програма, яка мала на меті об'єднати до співпраці радикалів, розчарованих угодовців і тих, які почали критично дивитися на свою участь у русофільській партії. 20.12. 1899 р. у Львові відбулася нарада за участю 150 представників з усієї Галичини. Серед них були М. Грушевський, І. Франко, Ю. Романчук, Є. Левицький, В. Охрімівич та багато інших видатних українців. На нараді була створена нова формація "Національно-демократичне сторонництво", політична програма якої – цілком самостійницька й соборницька. В цій програмі вказувалося: "Ми, галицькі русини заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоб українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в однопільний національний організм, у яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами: культурними, економічними і політичними" [28, с.23]. А ще ця програма вимагала створення з українських частин Галичини та Буковини однієї національної провінції з окремою адміністрацією та окремим національним парламентом (соймом).

У 1900 р. у Львові на публічному вічі українського студентства прийнято резолюцію, у якій зазначалося, що його ідеалом було створення самостійної Української держави. Ця резолюція була підтримана газетою "Діло" та І.Франком на сторінках "Літературно-наукового вісника". В цей же час

М. Міхновський на таємних зборах української молоді в Харкові і Полтаві також виголосив, як мету, створення власної незалежної держави. На межі XIX–XX ст. гасло утворення незалежної Української держави поширилося по всій Україні, від Західного Бугу до Сіверського Дінця. В Галичині його підтримували представники як радикальних, так і ліберально-демократичних українських кіл.

Створення цих партій – це "результат великої звитяжної праці українських діячів, які організували філії "Просвіти", читальні, цілу мережу громадсько-політичних організацій, виходили в світ часописи, наукові і літературні твори, які будили громадську і національну свідомість. Уся ця праця давала конкретні наслідки, оскільки зорганізована і самовіддана громада могла успішніше вибирати своїх депутатів до австрійського парламенту, а також на місцеві виборні посади. Таким чином, "політичні партії Галичини впливали не тільки на зростання національної свідомості населення, а й на владні структури, які мали безпосереднє відношення до щоденного життя людей" [29, с. 24–25].

Суспільно-політична ситуація в Галичині значно ускладнювалася тим, що в ній постійно точилася жорстока боротьба між українською, переважно селянською більшістю та польською, впливовою і заможною, землевласницькою меншістю. Крім того, в самому русинсько-галицькому національному русі не було єдності. Він в цей час був розколотий між консерваторами – москвофілами, які чекали допомоги від царської Росії, та радикалами – народовцями, що розраховували на власні сили. Надзвичайно важливе значення для справи єднання наддніпрянських і галицьких культурно-політичних сил мав переїзд до Львова учня В. Антоновича – М. Грушевського, який у 1894 р. був завідувачем кафедри української історії в місцевому університеті. При найтіснішій співпраці з І. Франком та багатьма галицькими та наддніпрянськими вченими він організував у НТШ широкомасштабну дослідницьку роботу. Під час головування М. Грушевського (1897–1913 рр.) товариство видало 120 томів "Записок НТШ", 59 випусків "Хроніки НТШ". Археографічна комісія НТШ опублікувала "Джерела до історії України-Руси", "Українсько-Руський Архів", "Збірку актів до історії суспільно-політичних та господарських відносин в Західній Україні". Безперечно, своєю працею М. Грушевський вирішив головне завдання української історіографії – створення наукової концепції історії українського народу. Цим учений вказував на перспективу його національно-визвольної боротьби [30].

Виходячи з цього констатуємо: галицький національно-культурний рух в XIX ст. мав тривалу і нелегку історію. Він формувався у дуже складних умовах. Тому для адекватного розуміння атмосфери, в якій відбувався цей рух, і як формувалася українська ідентичність, необхідно було бодай в загальних рисах охарактеризувати політичне, громадське і культурне життя Галичини [31].

Історія Австро-Угорщини була й залишається для багатьох дослідників об'єктом особливої уваги та джерелом постійних наукових дискусій і суперечок. Серед складних проблем історичного минулого Австро-Угорської імперії чи не найбільший інтерес для істориків представляють питання формування мережі та функціонування її залізниць [32].

Питання розвитку економіки Галичини, Буковини та Закарпаття австро-угорського періоду до цих пір вивчено недостатньо. А поміж цим, приватні локальні залізниці названих територій відігравали особливо важливу роль в економіці Австро-Угорщини. Перед Першою світовою війною на долю приватних локальних залізниць західноукраїнських земель припадала третина їх діючої мережі, вантажних і пасажирських перевезень. Залізничне будівництво велося в основному акціонерними залізничними товариствами.

Вивчення цієї важливої галузі тогочасного капіталістичного виробництва необхідне для з'ясування основних напрямків розвитку економіки на Західно-українських землях у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.

Список використаних джерел

1. Зозуляк В. П. Історія українських залізниць / В. П. Зозуляк, В. І. Пасічник // Залізничний транспорт України. – № 4. – 2001. С. 29–31; Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Львів: Центр Європи, 1996. – 175 с.
2. Hudeczek K. Osterreichische Handelspolitik im Vormarx 1815–1848 / K. Hudeczek. – Wien, 1918. – 154 s.; Einige Daten zur wirtschaftlichen Entwicklung Osterreich-Ungarns in den letzten 50 Jahren. – Wien, 1914. – S. 1–84.
3. Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М.: ИСБ РАН, 1997. – 318 с.
4. Австро-Венгрия. Военно-статистическое обозрение восточных областей: Часть 1. Галицкая область. – СПб., 1899. – С. 269.
5. Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (соціально-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01 "Історія України" / Богатчук С. С. – К., 2000. – 16 с.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Ретронт. Відтворення вид. 1913 р. / Михайло Грушевський. – К.: ІСЕ. – Україна, 1990. – 526 с.
7. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. НТШ, Українське Історичне Товариство. – Львів, 1994. – 457 с.
8. Франко І. Провідні ідеї й епізоди / Франко І. // Молода Україна. – 1910. – Ч. 1.
9. Левицький К. Історія політичної думки галицьких

українців 1848–1914: На підставі споми́нів / Левицький К. – Львів: НТШ, 1926. – Т. 1. – 436 с.; 1927. – Т. 2. – 736 с. 10. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси історії / Гунчак Т. – Львів, 1993. – 288 с. 11. Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині / Гербільський Г. – Львів, 1959. – 160 с. 12. Грещук Г. Так поставало Тернопілля / Г. Грещук. – Тернопіль: Свобода, 2001. – 122 с. 13. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охрімович. – Київ-Львів, 1952. – 120 с. 14. Охрімович Ю. Пластова й громадянська робота / Ю. Охрімович // Пластовий шлях. – Львів, 1951. 15. Барвінський О. З життя нашого духовенства в 1-й половині ХІХ ст. / О. Барвінський // Нива. – 1926. – Ч. 2. – С. 12–15. 16. Барвінський О. З життя нашого духовенства в 1-й половині ХІХ ст. / О. Барвінський // Нива. – 1926. – Ч. 4. – С. 52–59. 17. Фіцалович Ю. Українське духовенство в Теребовлянщині / Ю. Фіцалович // Теребовлянщина в спогадах емігрантів. Кн. 1-а / [Упоряд. Б. Мельничук, Г. Миколаєнко, Г. Цубера. Передрук з діасп. видви́дань]. – Тернопіль, 1993. – С. 110–120. 18. Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині / Г. Гербільський. – Львів, 1959. – 160 с. 19. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – І.-Франківськ, 1993. – 200 с. 20. Дорошенко В. Українознавство в Росії: Новітні часи / В. Дорошенко. – Відень, 1916. – 224 с. 21. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / Кугутяк М. – І.-Франківськ, 1993. – 200 с. 22. Програма Русько-української радикальної партії // Народ. – 1890. – № 10. – жовт. 23. Бачинський Ю. Україна irredenta / Юліан Бачинський. – Львів, 1895; перевид.: Берлін, 1924. – 222 с.; перевид. К., 1989. Т. 1. – 510 с. 24. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Львів, 1895; перевид.: Берлін, 1924. – 222 с.; перевид. К., 1989. Т. 1. – 510 с. 25. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споми́нів / К. Левицький. – Львів: НТШ, 1926. – Т. 1. – 436 с.; 1927. – Т. 2. – 736 с. 26. Вирост Й. Національна самосвідомість, проблеми визначення і аналізу / Й. Вирост // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 7. – С. 64. 27. Калинович І. Що робити по читальнях "Просвіти"? (1924): Програма, події, календар освітньої праці / І. Калинович. – Львів: Просвіта, 1924. – 29 с. 28. Макарчук С. Етно-соціальне розвити́е и національні́е отноше́ния на западноукраїнських землях в период империализма / С. Макарчук. – К.: Вищ. шк., 1983. – 255 с. 29. Книш З. При джерелах українського організованого руху / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 188 с. 30. Дерев'яничук С. До історії створення шляхів сполучення на теренах України / С. Дерев'яничук // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2002. – Вип. 8. – С. 95–104. 31. Мазурок О. С. Економічні зв'язки Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття з Україною й Росією в другій половині ХІХ ст. / О. С. Мазурок. – Ужгород, 1971. – 27 с. 32. Лазечко П. В. Стрoительство железных дорог и его влияние на социально-экономическое развитие Восточной Галиции. – Львов, 1990 / Лазечко П. – 16 с.

Мария Панюс

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ГАЛИЧИНЕ ВО ВРЕМЕНА СТРОИТЕЛЬСТВА ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ АВСТРО-ВЕНГРИИ.

В статье раскрываются главные аспекты влияния строительства и эксплуатация железнодорожных колий Австро-Венгерской монархией на общественно-политическую ситуацию в Галичине во второй половине XIX ст., когда промышленность Галичины была слабо развита по сравнению с другими провинциями империи.

Ключевые слова: железная дорога, Австро-Венгерская монархия, Галичина, общественно-политическую ситуацию, строительство.

Marija Panyus

THE INFLUENCE OF RAILWAY CONSTRUCTION BY AUSTRIA-HUNGARIAN MONARCHY ON THE SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN GALYCHYNA

The article represents the main aspects of construction influence and exploitation of railway tracks by Austria-Hungarian monarchy on the social and political situation in Galychna in the second half of 19 century. At that period the industry of Galychna was undeveloped in comparison with other provinces of Austria-Hungarian monarchy.

Key words: railway, tracks, Austria-Hungarian monarchy, Ukraine, Galychna, sozial and political situation, self-consciousness.

УДК 94 (477)

Володимир Лукашів

**ПРОСВІТНЬО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ "ТОВАРИСТВА
ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО" (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті досліджується просвітньо-організаційна діяльність культурно-просвітницької інституції – "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. москвофільського спрямування, що мало на меті поширення просвіти серед галицького селянства. Товариство заснувало низку філій, книжкових крамниць, співочих хорів, аматорських театральних дружин тощо.

Ключові слова: Східна Галичина, "Товариство ім. М. Качковського", просвітницька діяльність, москвофільство, філія.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати просвітньо-організаційну діяльність москвофілів у Східній Галичині крізь призму просвітницько-організаційної діяльності "Товариства ім. М. Качковського". Окрім того у публікації відображено питання заснування філій, читалень товариства і організація їх діяльності й функціонування.

Культурно-просвітницьке "Товариство ім. М. Качковського" засноване у 1874 р. в умовах протистояння двох політичних сил у Галичині – москвофілів та українофілів. Обидві сили змагалися за вплив на вже існуючі товариства та засновували нові, щоб впливати на українське населення.

Мета статті – на основі комплексного й об'єктивного аналізу дослідити просвітньо-організаційну діяльність "Товариства ім. М. Качковського".

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати передумови зародження та початки просвітньо-організаційної діяльності "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині; дослідити структурні складові інституалізації організації просвітницької справи товариства і охарактеризувати основні етапи його діяльності у Східній Галичині другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.; простежити загальні тенденції й особливості розвитку сфери просвітньо-організаційної діяльності "Товариства ім. М. Качковського" та його вплив на культурне життя Східної Галичини.

Об'єктом дослідження є культурні, просвітні процеси другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті діяльності галицького москвофільства.

Предмет дослідження – основні тенденції просвітньо-організаційної діяльності "Товариства ім. М. Качковського" в культурному житті Східної Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1874 р., коли засновано "Товариство ім. М. Качковського" – до початку Першої світової війни (1914 р.). Такий цілісний хронологічний підхід дозволяє виявити основні аспекти просвітньо-організаційної діяльності товариства в культурному житті Східної Галичини досліджуваного періоду.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї просвітньо-організаційної справи "Товариства ім. М. Качковського" в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці.

За період вивчення історії просвітньо-організаційної діяльності товариства у Східній Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. опубліковано незначну кількість праць, в основному науково-популярних, що тим чи іншим чином дотичні до різних аспектів досліджуваної проблеми. Однак ця література не є систематично структурованою й цілісною, комплексно не розкриває проблему в цілому.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, двадцятирічній діяльності Товариства імені М. Качковського присвячено публікацію О. Мончаловського [1], який дослідив просвітньо-організаційну діяльність інституції протягом 1874–1894 рр.

Російський чинник у суспільно-політичному житті галицьких українців в цілому і, зокрема, окремі аспекти просвітньо-організаційної діяльності "Товариства ім. М. Качковського" досліджував О. Сухий [2].

Тенденції русофільської орієнтації у Східній Галичині в останній чверті ХІХ ст. аналізувала О. Аркуша [3, с. 120–125].

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса архівних матеріалів та документів про просвітньо-організаційну діяльність "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові – Фонд 182 "Товариство імені М. Качковського" [14–15].

Незначна кількість архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Тернопільської області [16]. Це в основному заяви та звернення окремих громадян щодо оптимізації діяльності товариства, а також звіти філій і читалень про виконану просвітньо-організаційну роботу, які зберігаються у фонді 231 "Тернопільське повітове староство".

Значну цінність представляють власне звіти про діяльність "Товариства ім. М. Качковського" [4–6], а також матеріали наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліотеки Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові, Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки.

Певна частина інформації, що стосується досліджуваної проблеми, подана в українських та російських періодичних виданнях, як: "Церковные ведомости" [7], "Русский голос" [8], "Вісник Львівського університету" [9], "Украинская жизнь" [10], "Русская будущность" [11], "Слово" [12], "Діло" [13].

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження просвітньо-організаційної діяльності "Товариства ім. М. Качковського", зокрема його філій та читалень.

Діяльність "Товариства імені М. Качковського" спиралася на організаційну структуру, яка видозмінювалася відповідно до вимог і потреб часу. Читальні товариства могли бути засновані у кожній місцевості, де проживали не менше двадцяти його членів. Читальня мала організувати періодичні лекції на суспільно-політичні й господарські теми і безкоштовно отримувала по одному примірнику видань інституції [2, с. 209].

Матеріалів про заснування і функціонування перших читалень товариства, які були засновані в другій половині 70-х рр. XIX ст. збереглося небагато. Обсяг матеріалів, зокрема листування читалень з його центральним правлінням, різко збільшується з другої половини 80-х рр. XIX ст. Загалом можна стверджувати, що заснування читальні здебільшого ставало наслідком подвижницької праці декількох ентузіастів, які усвідомлювали роль поширення освіти для піднесення загальної культури населення, покращення його матеріального стану та насамперед зростання громадської самосвідомості й уміння відстоювати свої конституційні права.

Населення спершу сприймало ідею заснування читальні з обережністю та певним дистанціюванням. Не завжди читальні створювалися відразу як осередки товариства. У багатьох випадках в селі спершу виникала читальня, а згодом, вона вступала у товариство. Її активістів насамперед приваблювала можливість безкоштовного отримання книжок для читальні [3, с. 122].

Досить часто заснування читальні відбувалося спільно зі створенням товариства тверезості. Крім того, заснування останніх часто ставало й основним питанням навіть на установчих зборах філій товариства.

Зовсім на інших засадах будувалася діяльність міських читалень товариства, оскільки тут активісти інституції мали справу із значно вищим рівнем освіченості та громадської самосвідомості місцевого населення. Крім того, на середину 80-х рр. XIX ст. припадають перші згадки про протистояння місцевих осередків товариства з польськими організаціями, які орієнтувалися на пропагандистську роботу серед східногалицьких українців [1, с. 114].

Інтерес населення до читальні різко збільшувався, якщо вона мала крамницю, пожежну дружину чи ощадну книгу. Багато читалень намагалися діяти у вказаному вище напрямку, однак натрапляли на труднощі не достатку осіб, що уміли вести рахунки, знали механізм створення пожежної дружини і вміли управляти цими організаціями.

Щодо філій інституції, то після перенесення центрального осередку товариства до Львова (1876 р.), його правління взяло курс на заснування якнайбільшої кількості філій. Так, на його засіданні 8 лютого 1877 р. зазначалося: "Вирішено скласти для філій регулярне фінансування, яке б дозволяло філіям: ефективно займатися прийомом нових членів для нашого Товариства; доставляти якнайшвидше книжки членам Товариства; сходитися на засідання бодай один раз на місяць; частіше інформуватися з центральним віділом" [2, с. 218].

Більшість місцевих філій товариства засновано наприкінці 1870-х рр. Найактивніше вони діяли у Сокалі, Тернополі, Самборі, Дрогобичі, Раві Руській, Яворові, Перемишлі, Коломиї, Снятині, Бережанах [12, с. 7]. Їх заснування передбачало виявлення ініціативи з боку місцевої інтелігенції. Конкретні успіхи в діяльності філій здебільшого залежали від організаційних здібностей їх керівників.

Проте, вже у 1880 р. з 20 філій товариства діяло лише 12 [14, арк. 19]. Переважно філії згортали свою роботу після відходу їх керівників. Бездіяльність окремих філій завдала товариству більшої шкоди, ніж їх відсутність, бо затримували в себе літературу, а несвоєчасне отримання останньої викликало вихід членів з інституції. У багатьох випадках після втрати зв'язку з філією її

функції брало на себе правління товариства. Саме тому, з початку 80-х рр. XIX ст. правління товариства з великою обережністю погоджувалося на відкриття нових філій [14, арк. 23].

Згідно із 33 § статуту товариства, Центральний виділ установив для окремих місцевостей агентів, частково з місцевих членів, а частково за своїм бажанням. На них покладалося виконання завдань згідно з параграфом статуту, а саме активно пропагувалося серед селян Східної Галичини мати справу з агентами, що створювалися навколо одного або кількох конкретних діячів товариства та обмежували свою діяльність розповсюдженням видань на меншій, ніж філії території [15, арк. 8].

Станом на вересень 1909 р. кількість агентів товариства становила – 185 осіб. Центральний виділ у звіті "Товариства ім. М. Качковського" за вересень 1908–1909 рр. позитивно відгукувався про агентів зазначаючи, що: "...агенти старалися для Товариства і що вони складають найважливіший фактор, на який може впевнено спиратися існування Товариства" [5, с. 17]. Крім того, Центральним виділом товариства на початку XX ст. складено спеціальне "Поученіє", у якому містилися основні вказівки для їх роботи. Проте, ця ситуація зумовлювала плутанину в розмежуванні території діяльності й функцій філій і агентур, негативно позначалася на залученні до "Товариства ім. М. Качковського" нових членів [6, с. 11].

У звіті товариства за 1882–1883 рр. йшлося про наявність лише 13 діючих філій: Бережанська, Бродівська, Дрогобицька, Золочівська, Коломийська, Перемишльська, Самбірська, Сокальська, Станіславська, Стрийська, Тернопільська, Турківська, Яворівська [7, с. 19].

З кінця XIX ст. кількість філій товариства почала стрімко зростати. Станом на вересень 1909 р. становила – 28 (у тому числі 2 засновані від початку 1909 р.) [5, с. 12], а на вересень 1911 р. – 30 [6, с. 26]. Те, що виникали численні проблеми з їх діяльністю вказує той факт, що виходячи зі звіту інституції за 1910–1911 рр., 30 наявних філій товариства, свої звіти про діяльність надіслали лише 25 [6, с. 18].

Переважна більшість філій товариства проводила серйозну просвітньо-організаційну діяльність. Так, філія товариства у Бродях в 1908 р. мала 58 читалень, з яких 10 мали свої крамниці, 8 – аматорські театральні дружини і співочі хори, 5 – власні будинки, а при читальні у с. Дитківцях існував навіть власний духовний оркестр [5, с. 7]. Крім того в бурсі ім. о. Феодосія Єфімовича, за рахунок філії лише у 1910–1911 рр. виховувалися 42 учні, з яких 33 відвідували гімназію, а 9 – народні школи. Доходи бурси становили – 6930,86 корон (кр.), з них на утримання учнів виділялося – 6553,18 кр., а добровільних пожертв влилося на суму – 1709,23 кр. [6, с. 18]. Філія товариства у Галичі в той же час мала лише 18 читалень, 3 аматорські театральні дружини, 3 співочі хори. Також, завдяки жертвам м. Галич, руська дружина в місті мала свій оркестр, який складався з 25 осіб, а вартість інструментів становила – 1500 кр. [16, арк. 4].

Проте, не всі філії товариства мали змогу ефективно проводити свою роботу. Так, виходячи зі звіту товариства за 1910–1911 рр. філія у Добромилі переживала гостру кризу і як зазначалося: "успішному розвитку діяльності філії заважає брак інтелігенції, яка була б у змозі ефективно управляти просвітними установами. Крім того, діє сильна протидія українофільської партії і як наслідок число членів читальні впало до 5 осіб, славний в свої часи співочий хор розбився, а читальні в Княжполі і Паспортні зовсім занепали. Тримаються лише читальні в Тарнові, Ляцку, Губичах, Арламові" [11, с. 23].

Таким чином, завдяки можливості створювати читальні товариство виросло в одну з найбільших українських просвітніх інституцій, яка своєю сферою впливу охопила найвіддаленіші місцевості Східної Галичини, будучи сильною формою боротьби проти "Просвіти" та полонофільства у культурно-просвітньому аспекті.

Місцеві читальні стали первинними осередками товариства, сенс існування яких полягав у безпосередній організації населення на місцях, поширенні освіти, залученні широких верств його до розв'язання актуальних політичних та економічних проблем краю. У 1877 р. в одному з видань товариства опубліковано типовий статут такої читальні, а також описано процедуру її заснування і реєстрації органами державної влади. Метою читалень було визначено: "розширення просвітлення між членами і така ж діяльність на інших членів громади" [2, с. 14]. Засобами для досягнення цієї мети були: утримання читальні, читання у ній книжок, часописів та популярних журналів, обговорення прочитаного, організація популярних лекцій. Вона фактично мала бути самоокупною, оскільки її витрати покривалися внесками членів, добровільними жертвами, а також доходами від платних заходів – лекцій, товариських вечірок тощо [1, с. 34].

Умовами для створення читальні були: власний будинок, співочий хор, аматорська театральна дружина, а також один або більше представників інтелігенції, що давало б змогу керувати читальною товариства, виходячи із статуту організації. Керівництвом інституції неодноразово зазначало, що просвітньо-організаційна діяльність читальні не лише сприяє збільшенню кількості

членів товариства, але й сприяє покращенню матеріального становища, оскільки: "...якщо є співочий і театральна дружина, то труднощі читальні долаються значно легше, оскільки з пожертв, які збираються на вечірках і театральних представленнях можна з часом зібрати потрібний фонд, а там, де тих джерел доходу немає, то там члени Товариства залишаються безпомічними в фінансовому плані і просять допомоги в Центрального Виділу" [9, с. 91].

Станом на 1908 р. кількість читалень товариства становила – 1050 (у тому числі 69 відкритих від початку 1909 р.) [5, с. 24], а надалі продовжувалася зменшуватися і у вересні 1911 р. їх кількість становила – лише 897, також було 328 недіючих читалень та 41 діюча читальня в Америці [6, с. 17].

Загальні та генеральні збори товариства також відігравали помітну просвітньо-організаційну роль у Східній Галичині. Адже проведення зборів замислювалися організаторами не лише для звіту про діяльність, але і як патріотичні демонстрації, які мали служити черговими поштовхами для піднесення національних почуттів східногалицьких українців.

З часом порядок проведення загальних зборів та інших акцій інституції ускладнювався. Збори 1883 р. у Дрогобичі проводилися за такою програмою: урочисте богослужіння; пленарне засідання в залі міського театру, на якому заслухано звіти правління товариства, обговорено пропозиції членів; перерва на обід (у 4-х приміщеннях); лекція з економічних питань В. Нагірного, виступ хору зі Львова; закриття зборів; екскурсія по місту на підводах; імпровізована вечірка в міському парку "Лазенки", що завершувалася святковим феєрверком [7, с. 26].

Крім правління, діяли також комітет для організації вечорів і богослужінь. До правління товариства в 1879 р. входили В. Площанський (голова), М. Сивуляк, о. К. Літинський, І. Кречковський, Т. Плешкевич, Д. Вінцовський [4, с. 11].

Упродовж 1879–1880 рр. товариство опікувалося збором коштів для українського виховного закладу дівчат у Львові, виступало посередником при закупівлі товарів крамницями та започаткувало відкриття останніх філіями товариства, збирало інформацію про товариства тверезості, влаштовувало музично-декламаторські вечори [14, арк. 10].

Центральний відділ для покращення ефективності просвітньо-організаційної діяльності на місцях за бажанням правління філій і читалень надсилав делегатів з пізнавальними лекціями. На загальному зібранні товариства 1908 р. прийнято рішення про те, щоб Центральний відділ зайнявся організацією підготовки до навчання дяків [5, с. 18].

Отже, просвітньо-організаційна діяльність товариства справила значний вплив на культурне життя Східної Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст. Сприяючи організації співочих хорів, аматорських театральних дружин та музиці взагалі, товариство формувало естетичні почуття галичан, підвищувало інтерес до наукових знань. У практичній просвітньо-організаційній діяльності товариство підкреслювало свій надпартійний і загальнонародний характер, не акцентувало уваги на проблемі національної ідентичності галицьких українців.

Список використаних джерел

1. Мончаловській О. Памятная книжка въ 25-лѣтній ювілей Общества имени Михаила Качковского / О. Мончаловській. – Л.: Типографія Ставропигійського Інститута, 1899. – 134 с.
2. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.) / Олексій Сухий. – Л.: Львів. нац. ун. імені І. Франка, 2003. – 495 с.
3. Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині у останній чверті XIX ст. / Олена Аркуша // Третій міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1. – Х.: Гуманіт. центр, 1996. – С. 120–125.
4. Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковского за время отъ 8 (20) Августа 1878 до 11 (23) Сентября 1879 года, составленный и прочтенный 11 (23) Сентября с. г. на VII генеральномъ собраніи членовъ въ Станиславовѣ председателемъ Общества Венедиктомъ М. Площанскимъ / [упорядкув. В. Площанский]. – Л.: Типографія Ставропигійського Інститута, 1879. – 42 с.
5. Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковского за время отъ 3 (16) сентября 1908 до 15 (28) сентября 1909 года, вмѣстѣ съ касовымъ отчетомъ Контрольной Комисіи того же Общества за время отъ 19 августа (1 сентября) 1908 до 18 (31) іюля 1909 года / [упорядкув. Б. Дѣдицкий]. – Л.: Типографія Ставропигійського Інститута, 1909. – 39 с.
6. Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковского за время отъ 16 (29) сентября 1910 до 15 (28) сентября 1911 года, вмѣстѣ съ касовымъ отчетомъ Контрольной Комисіи того же Общества за время отъ 1 августа (н. ст.) 1910 до 31 іюля 1911 года / [упорядкув. Ф. Свистун]. – Дубно: Типографія Ставропигійського Інститута, 1911. – 40 с.
7. Наумовичъ И. Г. Червоная Русь – ее прошлое и настоящее / Иван Наумовичъ // Церковные ведомости. – 1890. – № 50. – С. 16–51 (Чтение, произнесенное 17-го окт. 1890 г. на общемъ Собраніи Киевского благотворительного общества).
8. Марков Д. А. Последнее слово перед австрийскимъ судом / [пер. из немецкого О. Хняк и Р. Луцьк] / Д. А. Марков. – Л.: Издание газ. "Русский голос", 1938. – 59 с. (по стенографическому судебному протоколу).
9. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 82–98.
- 10.

Жученко М. Галиція и ее прошлое / М. Жученко // Украинская жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 8–25. 11. Акаемов Н. Две культуры / Н. Акаемов // Русская будущность. – 1916. – № 41. – С. 11–29. 12. Отчет о дѣятельности Общества имени Михаила Качковскаго, отчитанный въ Генеральномъ Собраніи въ Дрогобычѣ // Слово. – 1879. – Ч. 93–94. – 17 (29) серпня. – С. 2–8. 13. Наша просвітня політика // Діло. – 1911. – Ч. 284–285. 14. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛІ України), ф. 182, оп. 1, стр. 2, 61 арк. 15. ЦДАЛІ України, ф. 182, оп. 1, стр. 32, 16 арк. 16. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, стр. 11, 29 арк.

Владимир Лукашич

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА ИМЕНИ МИХАИЛА КАЧКОВСКОГО (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX-НАЧАЛО XX В.)

В статье исследуется просветительско-организационная деятельность культурно-просветительской институции – Общества имени М. Качковскаго во Восточной Галичине (второй половине XIX – начале XX в.) москвофильской ориентации, целью которого было распространение образования среди галицкого крестьянства. Общество основало несколько филиалов, книжных магазинов, паюющих хором, аматорских театральных дружин тощо.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Общество имени Михаила Качковскаго, просветительская деятельность, москвофильство, филиал.

Volodymyr Lukashiv

PROSVETITELSKO-ORGANIZATIONAL ACTIVITY OF THE SOCIETY OF THE NAME OF MYHAYLO KACHKOVSKY (SECOND HALF XIX – B BEGINNING XX CENTURIES)

In article is studied the prosvetitel'sko-organizational activity of a cultural-educational institution – Societies of a name of M. Kachkovsky in East Galychyna (second half XIX – beginning XX century) moskwofil'skoy orientations, distribution of formation among galyckogo peasantry was the purpose of it. The society has based some branches, книжних shops, паюющих choruses, аматорских theatrical teams and etc.

Key words: East Galychyna, the Society of a name of Michael Kachkovsky, educational activity, moskwofil'stwo, branch.

УДК 94(477.83.86)

Лілія Шологон

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1881–1914 РР.)

У статті аналізується видавнича діяльність Українського педагогічного товариства у Східній Галичині впродовж 1881–1914 рр. Автор звертає увагу на публікацію товариством навчально-методичних посібників для учителів, підручників, позакласної літератури для дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку та її розповсюдження серед українців краю.

Ключові слова: Східна Галичина, Українське педагогічне товариство, видавнича діяльність, шкільництво, підручники.

Українські освітянські організації Східної Галичини, зокрема, Українське педагогічне товариство (далі – УПТ), “Взаємна поміч українських вчителів” (далі – ВПУВ), “Учительська громада” зробили неабиякий внесок у розвиток національного шкільництва. Вони відкрили немало початкових та середніх шкіл, учительських семінарій, відстоювали право українців на здобуття освіти рідною мовою у владних структурах держави, виступили на захист фахових інтересів педагогів. Плідною також була їхня видавнича діяльність, оскільки публікували власні періодику, часописи для дітей і молоді, різноманітні книги для педагогів та учнів.

Особливо активно в цьому напрямку працювало УПТ, яке випустило у світ немало методичних посібників для учителів підручників, літературу для позакласного читання дітям різного віку, що пропагували ідею національної школи. Вважаємо, така діяльність педагогічного товариства заслуговує на увагу з боку дослідників, оскільки є цінною для реконструкції національно-культурного руху українців краю другої половини XIX – початку XX ст.

Метою статті є аналіз видавничої діяльності УПТ, зокрема, публікації ним навчально-методичної літератури та інших книг для освітян, підручників для початкових та середніх шкіл, позакласної літератури для дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку тощо.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила дослідників кінця XIX – початку XX ст.: В. Гнатюка [3], К.Малицьку [12], І.Франка [22], які у публіцистичних та науково-популярних розвідках, серед іншого не оминули увагою видавничу діяльність УПТ.

У міжвоєнний період у Східній Галичині з'явилося чимало видань з нагоди ювілеїв створення українських педагогічних товариств, у яких їх автори, зокрема, П.Рогатинський [17], О.Терлецький [20], Л.Ясінчук [28] зробили перші спроби оцінити роботу окремих українських громадських організацій, проаналізувати найважливіші аспекти їх діяльності у другій половині XIX – початку XX ст., в тому числі, й видавничу працю. Проте узагальнюючі дослідження цього часу мали, зазвичай, інформативний характер, написані на вузькій джерельній базі, обмеженими методологічними засобами.

У 40–80-х рр. XX ст. діяльність товариств не стала предметом дослідження радянських вчених, а тому ґрунтовних праць, які б розкривали їх роботу, написано не було. Проте, неабиякий внесок в дослідження зазначеної проблеми зробили сучасні науковці Г.Білавич [1], О.Рєга [16], Б.Савчук [18], В.Чоповський [25] та інші. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Педагоги українських шкіл у другій половині XIX – початку XX ст. гостро потребували інформативної та методичної літератури рідною мовою, яка б познайомила їх із новинками педагогічної науки, а також розширювала світогляд учителів. Саме тому УПТ започаткувало видання спеціальної серії книг під назвою "Книжки і видання до бібліотек учительських". Тематика літератури, що виходила у цій серії була досить різноплановою, про що говорять назви виданих книг: "Коротка історія педагогіки" Т.Грушкевича, "Приписи для іспитів кваліфікаційних для шкіл народних і виділових", "Нариси з домашньої педагогіки" К.Малицької, "Короткий огляд історії німецьких університетів" Г.Кричуна, "Нинішня географія" С.Рудницького, "Новий напрямок у науці малюнків" М.Коця та інші. Всього УПТ видало 20 книг, призначених для вчительських бібліотек [8, с. 30].

Книга "Про основуване і ведене прилюдних бібліотек Кружків У.П.Т." М.Коця, що вийшла заходами УПТ, присвячувалася важливому значенню бібліотек та необхідності їх відкриття. Автор переконував, що "бібліотеку можна вести взірцево дуже дешевим коштом" [27]. Як це зробити практично, детально розповідали такі розділи: "Інструкція про бібліотеки УПТ", "Яким чином придбати книжки до бібліотеки", "Як порядкувати зібрані книжки". І.Юцишин у рецензії до книги зазначав, що нею може користуватися з користю для себе, як міська бібліотека, так і невелика сільська [21].

Для народних і середніх шкіл вкрай необхідними були підручники українською мовою. Частково вирішити цю проблему вдалося культурно-просвітнім учительським товариствам. У Східній Галичині УПТ видало більше десятка шкільних підручників із грецької та латинської граматики, географії, природознавства, хімії, зарубіжної літератури, алгебри, геометрії та німецької мови [8, с. 29]. На сторінках шкільних часописів можна нерідко зустріти схвальні відгуки про них. Щодо навчального посібника з німецької мови А.Алиськевича і Р.Гамчикевича часопис "Наша школа" у своїй рецензії писав: "Новий підручник для четвертого класу є найліпшим підручником з усіх, які є прийняті в українських гімназіях, і ледве чи яка з таких середніх шкіл в Галичині має кращий" [13].

І.Франко так оцінив працю УПТ у книзі "Молода Україна": "Згадаю немалу вже видавничу діяльність Руського Педагогічного Товариства, виданий майже повний цикл учебників для гімназійної науки..." [22, с. 78].

Не меншу увагу педагогічні товариства приділили літературі для дітей та молоді для позакласного читання. Адже добра книжка, за словами дитячої письменниці К.Малицької, "один з приватних чинників, виховуючи яким посередньо (безпосередньо – Л.Ш.) можемо впливати на інтелектуальний і моральний розвиток молодого покоління" [12, с. 127]. Книги для дітей та молоді зайняли найбільшу частку серед виданих УПТ. Всього їх налічувалося 110 назв [8, с. 16]. У каталозі книг УПТ їх поділено на видання для малюків; для дітей, котрим виповнилося 8 літ та книги для дітей старшого шкільного віку. Серед книжок для найменших заслуговують на увагу такі: "3 царства звірів", "Діточі вигадки", "Мамин подарунок". Література для дітей середнього шкільного віку складалася із казок, оповідань, повістей, поезій, книжок наукового змісту. Надзвичайно цікавими були твори І.Франка "Лис Микита", "Пригоди Дон Кіхота" в новій інтерпретації, "Робінзон Крузо" Д.Дефо, казки Г.Андерсена, братів Гримм, Л.Толстого, Р.Кіплінга, "Подорожі Гулівера" Д.Свіфта в українському перекладі. Серед численних оповідань звертають на себе увагу книги написані О.Чайченком [24, с. 16], книжечка під назвою "Дарунок для дітей" С.П'ятки [14, с. 92], повчальні оповідання К.Малицької "Малі герої" [10, с. 13]. І.Петренко в ілюстрованому оповіданні з часів

Хмельниччини "Малі козаки" змальовує козака як "символ героя, недосяжний ідеал лицарської свободи, честі, слави, уособлення всіх найкращих прикмет національного характеру" [21].

Варто наголосити, що українська історія та класична література не зайняли провідного місця серед видань УПТ. Хоча "Кобзар" Т.Шевченка та книжечки про нього крайова шкільна рада рекомендувала закупити до шкільних бібліотек [11, арк. 42], а "Короткий огляд руско-українського письменства від XI до XVIII століття для ужитку молодіжи" О.Макарушки одержав схвальні відгуки від своїх читачів [14].

Для молоді старшого шкільного віку товариство видало "Перекази старовинного світу" І.Дем'янчука, у яких стародавні міфи подавалися у доступній формі [4, с. 60], арабську казку "Абу Касимові капці" І.Франка, твори В.Шекспіра, повість "Інститутка" Марка Вовчка, оповідання історичного змісту під назвою "Марта Борецька", "Орлеанська дівчина", а також книги наукового характеру з історії, літератури, географії [8, с. 28].

Серед видань УПТ були досить оригінальні календарі. Коломийська філія УПТ видала низку кишенькових студентських календарів, призначених для одного навчального року. Кожен із них містив астрономічний календар, листки для заміток, вимоги до вступних іспитів у гімназію, обов'язкові правила для гімназистів, визначні дати української історії, зразки розв'язання завдань з алгебри і геометрії тощо. У календарях Коломийської філії УПТ зазначалося, що прибуток від їх реалізації скеровуватиметься на інтернат УПТ в Коломії [9, с. 64].

Серед видань учительських товариств були власні статuti та статuti для філій. УПТ крім цього видавало щорічні звіти про свою діяльність, роботу навчальних закладів та інтернатів, а також інформативні календарі та заклики до громадськості з проханням вступати до товариства і робити пожертви на його користь [9, с. 115].

Загалом видавнича діяльність УПТ була плідною, оскільки упродовж 1884–1913 рр. вдалося видати 190 видань [8, с. 48]. Деякі із них видано тиражем у 100 тис. примірників [7, с. 101]. Натомість, аналогічне за напрямками праці, товариство "Українська школа" у Чернівцях до Першої світової війни видало трохи більше назв 80 книг різними тиражами (від 17 до 5 тис. примірників) [2, с. 834].

УПТ розпочало видавати книги з 1884 р. [26]. Оскільки матеріалу для друкування не вистачало, у 1885 р. проведено конкурс на кращі дитячі твори. Згідно з умовами якого товариство взяло на себе зобов'язання забезпечити їх випуск, а частину прибутку від продажі одержали автори [26]. У 1886 р. УПТ організувало "Бібліотеку для молоді" з редакційним комітетом у складі Г.Врецьоні, Р.Заклинського та інших [26]. Згодом створено "фонд видавничий", а також товариство розпочало видавати літературу для молоді старшого шкільного віку [21]. У 1905 р. із членів проводу УПТ створено видавничу секцію на чолі з К.Левицьким [6, с. 4]. У 1909 р. почала діяти при товаристві видавнича комісія під головуванням О.Макарушки. Створення цих організаційних структур свідчило про те, що педагогічне об'єднання приділяло видавничій діяльності значну увагу. Керівництво УПТ намагалося проінформувати якомога більшу кількість осіб про свої видання, а також мало своїх розповсюджувачів. Крім того, товариство постійно дарувало свої книги культурно-просвітнім організаціям, школам, читальням, завдяки чому його видання потрапляли до української громадськості [23, арк. 1].

Проте у 1909 р. у видавничій діяльності УПТ, через відсутність коштів, простежується зниження показників. Борг товариства друкарні НТШ на цей час становив 25255 крон [5]. Причиною цього було те, що як, повідомляв провід громадської організації у часописах, усі свої прибутки він скерував на фінансування навчальних закладів та інтернатів. УПТ вирішило розраховатися із друкарнею НТШ власними книгами, що не вдалося реалізувати. Видавнича діяльність УПТ в цей час була збитковою через те, що інтерес з боку української інтелігенції до неї різко зменшився. Окрім того, що педагогічні товариства займалися реалізацією видань, вони надавали бажаним можливість користуватися українською книжкою безкоштовно, відвідуючи бібліотеки. Найінтенсивнішу діяльність в цьому напрямку розгорнули УПТ та ВПУВ.

УПТ відкрило свої бібліотеки у Тернополі, Перемишлі, Надвірній, Золочеві, Збаражі та інших містах. У Львові організував бібліотеку гурток імені Ганни Барвінок, а на території Калуського повіту діяла мандрівна бібліотека. Деякі з них могли похвалитися значною, як на той час, кількістю книг. Наприклад, бібліотека у Золочеві в 1909 р. налічувала більше тисячі томів. Усього, станом на 1914 р., налічувалося 12 бібліотек, що були власністю УПТ [7, с. 107].

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що УПТ здійснювало активну видавничу діяльність. Публікація методичних посібників для вчителів, підручників українською мовою, науково-популярних книжок для дітей та іншої літератури була одним з пріоритетних напрямків роботи педагогічного товариства. Разом з тим, не все заплановане вдалося здійснити. Відсутність коштів та байдужість з боку української громадськості, державних органів негативно впливали на видання та розповсюдження книг, тому чимало задумів не було реалізовано. Однак, незважаючи на це, УПТ

зробило вагомий внесок у справу видання педагогічної та науково-популярної літератури, сприяючи розвитку національного шкільництва.

Список використаних джерел

1. Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881 – 1939 рр.) / Г.Білавич, Б.Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1999. – 208 с.
2. Гарас М. Освітній і культурний рух на Буковині / М.Гарас // Українська загальна енциклопедія. – Львів – Станіслав – Коломия: Рідна школа, 1934. – Т. 3. – С. 831–834.
3. Гнаток В. Національне відродження Австро-Угорських українців (1772–1880 рр.) / В.Гнаток. – Відень: Союз визволення України, 1916. – 65 с.
4. Дем'янюк І. Перекази старинного світа / І.Дем'янюк. – Львів: Українське педагогічне товариство, 1911. – 60 с.
5. Діло. – Львів, 1880 – 1914.
6. Звіт з діяльності Руского Товариства Педагогічного за час від 1 січня 1905 до 31 грудня 1905 року. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1906. – 28 с.
7. Звіт з діяльності Українського Педагогічного Товариства за рік адміністративний 1910/11, 1911/12, 1912/13 (від 1 вересня 1910 до 31 вересня 1913). – Львів: Українське Педагогічне Товариство, 1913. – 160 с.
8. Ілюстрований каталог Українського педагогічного товариства у Львові. – Львів: Б.м.в., б/д, – 48 с.
9. Інформаційний календарик Руського педагогічного товариства у Львові на рік звичайний 1901. – Львів, 1901. – 131с.
10. Лебедова Віра Малі герої / Віра Лебедова. – Львів: Б.м.в., 1906. – 93 с.
11. Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів, ф. 11, стр. 3208, 98 арк.
12. Малицька К. Видавництва для дітей і молоді / К.Малицька // Перший Український просвітньо-економічний конгрес улажений Товариством "Просвіта" в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. – Львів: НТШ, 1910. – С. 125–152.
13. Наша школа. Науково-педагогічна часопись. – Львів, 1909–1914.
14. Промінь. Независимий орган українського учительства. – Вашківці, 1904 – 1907.
15. Пятка С. Дарунок для дітей / С.Пятка. – Львів: Б.м.в., 1899. – 92 с.
16. Рега О. Видавнича діяльність Українського Педагогічного Товариства "Рідна школа" / О.Рега // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип. 1. – С. 81–89.
17. Рогатинський П. Під прапором "Рідної школи" / П. Рогатинський. – Станіслав: Накл. Повітового Союзу "Рідної школи в Станіславі", 1939. – 51 с.
18. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Б.Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 138 с.
19. Студенський календар на шкільний рік 1903 – 1904. – Коломия, 1903. – 64 с.
20. Терлецький О. Історія "Учительської Громади" (1908 – 1933) / О. Терлецький // Двадцятьп'ятьліття товариства "Учительська громада" – Львів: Учительська Громада, 1935. – С. 5– 48.
21. Учитель. Орган Руского тов. Педагогічного. – Львів, 1889–1914.
22. Франко І. Молода Україна / І.Франко. – Львів: Б.м.в., 1910. – 75 с.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 206, оп. 1, стр. 12, 99 арк.
24. Чайченко О. Олеся / О. Чайченко. – Львів: Руське товариство педагогічне, 1895. – 16 с.
25. Чоповський В. Будителі національного духу. Діяльність культурно-освітніх товариств "Просвіта" та "Рідна школа" на західноукраїнських землях (друга половина XIX – 20 – 30-ті роки XX ст.) / В. Чоповський. – Львів, 1993. – 63 с.
26. Школьна часопись. – Львів, 1880 – 1888.
27. Ющишин І. Нова книжка / І. Ющишин // Учитель. – 20 травня 1914.
28. Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи" 1881 – 1939 / Л. Ясінчук. – Львів: Накладом Товариства "Рідна школа", 1931. – 267 с.

Лілія Шологон

ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ (1881–1914 ГГ.)

В статье анализируется издательская деятельность Украинского педагогического общества в Восточной Галичине на протяжении 1881–1914 гг. Автор обращает внимание на публикацию обществом учебно-методических пособий для учителей, учебников, внеклассной литературы для детей младшего, среднего и старшего школьного возраста та ее распространение среди украинцев края.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Украинское педагогическое общество, издательская деятельность, учебники.

Liliya Shologon

PUBLISHING ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN PEDAGOGICAL SOCIETY IN EAST GALYCHYNA IN THE 1881–1914 YEARS

The article analyses publishing activities of the Ukrainian pedagogical society in Galychyna in the 1881–1914 years. The authoress pay attention to publication of the society training appliances for teachers, textbooks, out-of-class literature for children of younger, middle and older school age and its spreading among the Ukrainians of the region.

Key words: East Galychyna, Ukrainian pedagogical society, publishing activity, schooling, textbooks.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ГАЛУЗЯХ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам державного регулювання галузей обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: економічна політика, владні інституції, обробна промисловість, Російська імперія, українські губернії.

В основі економічної політики царського уряду було прагнення забезпечити промисловість ринками для збуту товарів при одночасному і всебічному захисті інтересів вітчизняних підприємців. Цьому підпорядковувалася уся митна, податкова, фінансова, кредитна і зовнішньоторгівельна політика. Широка участь держави в економічних процесах, активна фінансова підтримка пріоритетних галузей обробної промисловості вимагали значних витрат з державного бюджету. Тому одним із стратегічних завдань уряду на той час було створення ефективної системи поповнення бюджету.

Об'єктом дослідження цієї статті є комплекс економічних заходів уряду Російської імперії щодо обробної промисловості українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – державне регулювання обробних галузей промисловості. Мета дослідження полягає у розкритті економічних та політичних взаємовідносин між державою та підприємницьким класом.

Виходячи із поставленої мети, одним із важливих завдань є спроба показати основні засади розвитку обробної промисловості під кутом зору державницького впливу та намагання владних інституцій регулювати цей процес.

Історіографічний доробок з цієї проблематики дослідження працями таких дослідників як Б. Ананьїч [1], М. Гефтер [3], І. Гіндін [4], С. Зак [8], П. Мігулін [13], М. Соболев [15] та багато інших. Проте увага цих дослідників сконцентровувалася лише на окремих аспектах цієї проблематики, що не вирішує у повній мірі тематику дослідження. Виходячи із цього можна з впевненістю стверджувати, що питання економічної політики держави у галузях обробної промисловості має актуальний характер на сучасному етапі її вивчення.

Держава підтримувала підприємців безпосередньо казенними замовленнями, субсидіями тощо. Влада гарантувала акціонерним компаніям певний відсоток прибутку і повернення можливих збитків. Період державної економічної політики двох десятиліть після реформи 1861 р. відображався у міністерстві фінансів Російської імперії М. Рейтерна, який займав дану посаду упродовж 1862–1878 рр.

Реформи 60–70-х років ХІХ ст. дали потужний імпульс розвитку економіки. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для підприємницької діяльності, що ліквідувало станові обмеження у цій сфері. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1863 р. "Про мито за право торгівлі та інших видів промислів" закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури у містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення "Про державний промисловий податок" від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців.

Аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформений період свідчить про те, що, сприяючи розвитку обробної промисловості, передусім, вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а класу ринкового суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища у нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювати ті чи інші аспекти свого господарства.

Водночас поміщики виявили "опозиційність" до урядової політики підтримки обробної промисловості, не задовольняючись тими заходами, які здійснювала влада в їх інтересах. Із метою

більш ефективною підтримки своїх домагань потік клопотань особливо посилювався у другій половині 1890-х років, коли ще виразніше спостерігався урядовий курс на сприяння промисловості й торгівлі. Дворянські організації, намагаючись підпорядкувати хід соціально-економічного розвитку своїм вузьким інтересам, вимагали цілої низки нових привілеїв, які явно не відповідали реальним фінансовим і економічним можливостям держави. Варто відмітити, що 3 червня 1886 р. держава затвердила позицію Державної Ради щодо законопроекту "Про нагляд за підприємствами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників" [10, с. 97]. Ним передбачалося обов'язкове запровадження розрахункових книжок, істотно обмежувалося свавілля підприємців під час прийняття і звільнення робітників. Встановлювалася обов'язковість щомісячної видачі робітникам заробітної плати, а при її невилітості останнім надавалося право звертатися до суду. Новий закон забороняв підприємцям розраховуватися з робітниками талонами замість грошей, вираховуючи певні суми з їх зарплати на медичну допомогу, освітлення майстерень, користування знаряддями праці тощо [10, с. 97].

Таким чином, у період підготовки законопроекту про застосування закону 1886 р. до приватної промисловості країни підприємці півдня Росії, побоюючись можливих обмежень в експлуатації робітників, виступили проти нового законодавства, вважаючи його нав'язаним з боку уряду. Коли ж їм все ж таки довелося взяти участь у розробці цього законопроекту, який згодом став законом від 9 березня 1892 р., вони зробили усе можливе, щоб обмежити права робітників.

Починаючи з 70-х років XIX ст. у Російській імперії запроваджується обмеження на довіз іноземних товарів. На початок 90-х років митний тариф мав уже явно протекціоністський, заборонний характер, досягнувши 33 % вартості довізних товарів. На початок 1900 р. мито для деяких довізних товарів досягло 100 % їх вартості. Внаслідок такого високого тарифу значно підвищилися ціни всередині країни.

Найбільш рельєфно політика опікування промисловістю проявилася саме в тих галузях обробної промисловості, у яких безпосередню участь брали дворянські капітали – винокурна і цукрова. Щоправда, у різні періоди історичного розвитку ця політика зазнавала змін, але промисловці завжди залишалися в економічному вииграші.

Після уведення акцизної системи винокуріння отримало сприятливі умови розвитку. Спочатку акциз становив 4 коп. з градуса (1/1 її відра), а для його фіксування була визначена норма виходу спирту. Для 1 пуда перекурюваної бурякової патоки ця норма становила 25 градусів; при цьому закон, намагаючись гарантувати казни надходження, надавав промисловцям у безкоштовне користування усю кількість спирту, отриману більше норми – так званий "перекур" [16, с. 62–63].

Запровадження винної монополії дозволило значно збільшити прибутки казни. Якщо у 1892 р. оподаткування продажу спиртних напоїв дало бюджетові 242 млн крб., то у 1903 р. держава отримала від продажу цього товару вже 557 млн крб. (з яких 322 млн крб. складав акциз, а 235 млн крб. – доходи від монополії) [13, с. 171]. Одночасна винна монополія сприяла поповненню вітчизняного грошового ринку за рахунок оборотних коштів приватних підприємців, вилучених із сфери, що була монополізована державою. Згідно з деякими оцінками, поповнення становило більш як 260 млн крб. [8, с. 48]. Це дало змогу скерувати капітали у інші галузі обробної промисловості.

Наприкінці 70-х років XIX ст. у сфері митної політики відбуваються зміни. Перший крок у цьому напрямку зроблено у 1877 р. уведенням золотого мита. Таке посилення протекціонізму призвело до того, що багато іноземних підприємців перенесли свої підприємства на територію Російської імперії. В результаті чого ці підприємці могли користуватися усіма благами і перевагами жорстокої протекціоністської системи, запровадженої у країні. Уведення золотого мита, як показала практика, зумовлювалося не стільки інтересами вітчизняної обробної промисловості як казни, бажанням інвестувати в країну золото. У цілому митну політику Російської імперії, в тому числі українських губерній, у другій половині XIX – на початку XX ст. можна охарактеризувати як протекційну з тенденцією до постійного підвищення ставок ввізного мита.

Грошова реформа у Російській імперії сприяла стабільності карбованця і відкрила шлях в імперію іноземним капіталам. Інвестиції і податки стали політичним важелем у розвитку обробної промисловості Російської імперії. Незалежно від цього, С. Вітте прийняв цілий низку заходів для акумуляції внутрішніх ресурсів, збільшення прибутків казни передусім за рахунок збільшення податків. Посівши посаду міністра фінансів, він зайнявся переглядом існуючої системи оподаткування. У жовтні 1892 р. з цією метою створено спеціальну комісію під керівництвом директора департаменту торгівлі і мануфактури В. Ковалевського.

Одним із найефективніших засобів "викачування" грошей із населення стала встановлена міністром монополія на горілку. Винокуріння залишалося у приватних руках, проте сирий спирт закуповувався казною. Очистка спирту і виготовлення горілки відбувалася на приватних заводах тільки на замовлення казни і під контролем акцизного нагляду. Продаж спирту, вина і горілчаних

виробів був виключним правом держави. Реформа не стосувалася виготовлення пива, портера, браги і виноградного вина. У містах горілчані вироби продавали із сьомої години ранку до десятої години вечора, а у селах у літні й весняні дні (квітень-травень) до десятої, а у зимові – до восьмої години вечора. Торгівля заборонялася під час хресних походів, а у неділю – до закінчення літургії. Монополія використовувалася міністерством фінансів як один із основних видів покриття бюджетних дефіцитів [1, с. 84, 86].

Порядок реєстрації кількості фабрик і заводів різних обробних галузей виробництва регулювався правилами, не включеними в статут про промисловість. Будівництво винокурних, горілчаних, медо- і пивоварних заводів регламентували правила про питтєвий збір. При цьому стаття 133 статуту про акцизи забороняла відкриття нових винокурних заводів у містах і приватним особам та вже існуючим акціонерним компаніям, у статутах яких це рішення не обговорювалося. Під цю заборону потрапляли й нові заводи, які засновувалися акціонерними товариствами. Їм заборонялося не тільки заснування нових заводів, але і купівля старих. Це положення вдало поєднувалося із законом, прийнятим 4 червня 1890 р. "Про міри, стосовно розвитку сільськогосподарського винокуріння" [9, с. 42].

Влада прагнула повернути втрати заводчику при зберіганні спирту, встановлювала загальні безакцизні відрахування і порядок користування ними. Більше того, уведенням додаткового безакцизного відрахування при одержанні спирту із зерна і картоплі закон тісно пов'язував цей промисел з вищими формами землекористування. Основними підсумками дії акту 1890 р. було те, що перестали виникати безземельні винокурні заводи; скоротилася викурювання спирту на існуючих; з'явилася маса дрібних заводів, які найбільш, на думку влади, відповідали сільськогосподарським цілям підняття скотарства; розширилася сфера вирощування картоплі.

13 січня 1912 р. був прийнятий закон, який відмінив деякі застарілі постанови статутів про акцизні збори. Він стосувався тих частин, які мали відношення до технічного боку виробництва спирту і виникли ще у 60–70-х роках XIX ст. У свій час ці статті використовувалися з метою кращого і точного обліку одержаного на заводах спирту, в результаті чого все виробництво виявилось обкладеним цілою мережею формальностей. Проте з тих пір на винокурних заводах з'явилися автоматичні контрольні апарати, а в країні уведена монополія [9, с. 43].

Для мануфактурної цукрової промисловості характерним було те, що роль купецького капіталу на усіх етапах її розвитку була дуже незначною. Будучи галуззю переважно дворянського підприємництва, вона належала до тих сфер, які користувалися системою пільг і надзвичайно високою митною ставкою.

Початок вітчизняного законодавства про цукробурякове виробництво відноситься до 1801 р., коли московський аптекар Бідгейм представив уряду проект виготовлення цукру з буряка. Значним заохоченням для перших цукрозаводчиків був дозвіл з 1811 р. викурювати із відходів цукровиробництва спирт. Для захисту вітчизняного цукрового виробництва від іноземної конкуренції, з 1819 р. встановлено мито на імпортований цукор у розмірі 0,75 крб. з пуда. Упродовж XIX ст. це мито невпинно зростало. Так, протекціоністський тариф 1891 р. встановив ввізне мито в сумі 33 % від вартості товару, а на цукор у розмірі 81,1 %, з 1897 р. – 87,6 % [3, с. 112]. Такий протекціонізм дозволив галузі розвиватися. З 70-х років XIX ст. розпочався вивіз вітчизняного цукру за кордон [17, с. 7]. За сприятливих обставин митного протекціонізму, користуючись пільговими кредитами, при наявності дешевої сировини, робочої сили і палива, цукрова промисловість забезпечувала промисловцям високі та стабільні прибутки [7, с. 167].

У цукровій галузі, де головним чином зосереджувалися капітали підприємців та державних урядовців, діяв поряд з надто високим увізним митом пільговий акциз, який сприяв підприємцям, але завдавав шкоди державній скарбниці. Пересічне надходження акцизного збору впродовж 1857–1867 рр. не перевищувало 500 тис. крб. Внаслідок розвитку місцевого цукроваріння за охоронно-пільгових умов неухильно скорочувалися обсяги привозного цукру. Казна зазнавала відчутних збитків. На початку 60-х років XX ст. вона отримала лише 2,8 млн крб. митного збору. З метою компенсації збитків, у 1863 р. уряд пішов на непопулярний крок – підвищення акцизного збору до 60 коп. з пуда. Це суттєво збільшило податковий цукропромисловий тягар [11, с. 17–18].

Наприкінці 70-х років XIX ст. ціни на цукор у середині країни становили 7–9 крб. за пуд [17, с. 19]. Такі високі ціни забезпечували значні прибутки, притягували у галузь нові інвестиції. У результаті виробництво цукру в країні зросло з 16 млн пудів у 1881–1882 рр., до 29 млн пудів у 1885–1886 рр. [17, с. 19–20]. Випуск цукру не був обмеженим і на внутрішні ринки потрапляв увесь цукор, який залишався від минулого сезону цукровиробництва, так і виготовлений у поточному році. Такий порядок ніяк не забезпечував стабільного розвитку цукрової промисловості, головним чином через нестабільність зборів буряку у Російській імперії: в урожайні роки ціна цукру падала так низько, що не окупувала собою видатків на виробництво, а у неврожайні роки ціна на цукор надзвичайно зростала, що викликало значне скорочення споживання цієї продукції.

У радянській історіографії утвердилася негативна оцінка діяльності цукрового синдикату, як організації, що забезпечувала максимально високі прибутки цукрозаводчикам за рахунок встановлення максимально високих цін на внутрішньому ринку [3, с. 111–115]. Сьогодні у вітчизняній історіографії переглядаються ці застарілі погляди на діяльність цукрового синдикату. Підкреслюється, що цукровий синдикат відіграв важливу роль у стабілізації ринку цукру, поклав початок недержавному регулюванню ринку і реальному впливу на рівень цін, підготував умови для державного регулювання ринку.

Закон від 20 листопада 1895 р. стабілізував ціни на внутрішньому ринку, що було дуже важливо для стабілізації розвитку цукрової промисловості. Одночасно закон широко відкривав двері для експорту вітчизняного цукру за кордон, звільнивши експортерів продукції від оплати акцизу та вивізного мита.

Необхідні поправки виробництва цукру були внесені законом від 12 травня 1903 р. "Про зміни і доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості" [14, с. 511–513]. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов'язкового недоторканого запасу, вказувалися розміри вивозу цукру на зовнішні ринки. Виробництво кожного заводу обмежувалося певною кількістю, залежно від його продуктивності. Залишки виробництва, згідно з новим законом, зараховувалися тому заводу, що їх допустив, а не розподілялися рівномірно на усіх заводах. Міністерство фінансів щороку визначало максимально допустимі ціни на цукор. Якщо на внутрішньому ринку ціни на цукор перевищували цю межу, то міністерство визначало розміри додаткових випусків товару із вільного або недоторканого запасу. У відповідності із законом визначалася вся кількість виробництва цукру всіма заводами для кожного сезону цукроваріння як для задоволення попиту внутрішнього ринку, так і для вивозу цукру на зовнішні ринки. Отже, закон від 12 травня 1903 р. не змінив основних положень закону 20 листопада 1895 р., але вніс до нього суттєві доповнення, згідно з якими повністю ліквідувалася залежність заводів один від одного і перекивалася можливість до штучного розширення виробництва на шкоду іншим заводам. Цукрозаводчик міг працювати на експорт тільки тоді, коли йому було це вигідно і збут цукру за кордон втрачав примусовий характер, що мало місце згідно із законом від 20 листопада 1895 р.

У радянській історіографії стверджувалося, що урядове нормування випуску цукру на внутрішній ринок скеровувалося на встановлення монополюсно високої ціни на цукор і забезпечення тим самим величезних прибутків цукровим магнатам [5, с. 12]. На нашу думку, це односторонній погляд на проблему. Завдяки цукровому нормуванню досягнуто стабільності у цукровій промисловості, контингент внутрішнього споживання продукції зріс з 25,5 млн пудів у 1895–1896 рр. до 85 млн пудів у 1913–1914 рр., тобто у 3,3 рази. Середньорічна ціна на цукор знизилася з 4 крб. 56 коп. за пуд у 1895–1896 рр. до 3 крб 99 коп. у 1913–1914 рр., що з урахуванням росту індексу заробітної плати у країні за 1895–1914 рр. призвело до фактичного зниження ціни на цукор майже на одну третину. Таким чином, ні про які монополюсно високі ціни і мови не може йти. Навпаки, зниження цін на цукор призвело до того, що пересічне споживання цукру в країні на одну душу зросло з 8,71 фунта у 1895–1896 рр. до 19 фунтів у 191–1914 рр. [2, с. 67].

Радянські історики писали про те, що вітчизняний цукор продавався на західноєвропейських ринках за демпінговими цінами [6, с. 249], а тому і знаходив там попит. Але це не зовсім так. На перешкоді демпінговим цінам стояла Брюссельська конвенція 1903 р. країн-виробників цукру. Згідно з нею, для кожної країни встановлювалися квоти і ціни на продаж цукру на міжнародному ринку. Якщо ж вітчизняний цукор знаходив собі покупця за кордоном, то це, передусім, за рахунок високої якості виробленого цукру, особливо рафінаду.

Таким чином, необхідно визнати, що закони від 20 листопада 1895 р. і 12 травня 1903 р. позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості, цукрове виробництво і збут набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості відбувався прискореним темпом; площі під буряк значно зросли, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості і поступовим падінням ціни на споживчому ринку, невпинно збільшувалося споживання цукру у перерахунку на душу населення. Від стабільного зростання цукрової промисловості збільшувалися і прибутки держави.

Отже, державне нормування виробництва і збуту цукру рятувало цукрову промисловість від кризи надвиробництва, стимулювало її розвиток, вело до поступового, вигідного як виробникам, так і споживачам, зниження ціни на ринку. Відомий дореволюційний дослідник цукрової промисловості Х. Лебідь-Юрчик, який гостро критикував цукрозаводчиків за отримані ними прибутки, у 1909 р. писав: "Урядове нормування повинне бути збережене задля розвитку сільського господарства і прибутку держави" [12, с. 91].

Велике значення для збільшення державних доходів відіграло впорядкування виробництва у цукровій промисловості, на що скеровувався прийнятий у 1895 р. закон про нормування виробництва цукру та регулювання цін його продажу. У другій половині XIX ст. виробники цукру отримували значну підтримку з боку держави. Зокрема, внутрішній ринок цукру був захищений високими митними бар'єрами. Цукрозаводчики мали змогу отримувати під вигідні відсотки позики від держави. Упродовж 1869–1881 рр. видано 20 цукрозаводчикам 27 позик на суму 9 млн крб. Терміни таких позик спочатку визначалися на 2–6 років. Однак у 1879–1880 рр. терміни багатьох позик були продовжені – для окремих з них до 10–12 років. Для багатьох позик встановлювалися пільгові графіки їх погашення [4, с. 313, 316].

Загалом успіху державно-монополістичного регулювання став збіг інтересів великого капіталу, дворян-землевласників та урядових кіл, серед яких було чимало цукрозаводчиків. Зокрема, цю ідею настійно підтримували впливові державні чиновники. Пізніше С. Вітте, який на той час вже був у відставці, відверто заявив, що опікування цукровою промисловістю пояснювалося не почуттям і прагненням уряду підтримати власників заводів як промисловців, а швидше як аграріїв-помічників.

Порядок затвердження цукрових заводів був висвітлений у тимчасових правилах про акциз на цукор. У Російській імперії діяв закон про нормування виробництва цукру. 15 квітня 1910 р. прийнято постанову про тимчасове зниження податку на цей продукт, що викликало подорожчання його на внутрішньому ринку. При цьому ввіз іноземного цукру допускався лише при дійсній його необхідності і в межах, що не загрожувала прибутковості вітчизняній цукровій промисловості.

Протекціонізм уряду 60–70-х років XIX ст. проявився повною мірою. Підприємцям нових галузей обробної промисловості надавалися позички, багаторічні замовлення за підвищеними цінами, з преміями за виробництво нової продукції, що забезпечувало стійкий збут і високий прибуток. Особливістю російського законодавства було те, що адміністративна практика, а не судова, була основним чинником промислового права. У Російській імперії не існувало судів, які б розглядали конфліктні ситуації, до складу яких входили б підприємці і робітники, як це було у країнах Західної Європи.

Комерційне законодавство вводило обмеження не тільки для фізичних і юридичних осіб, але й на обіг товарів, необхідною умовою якого була максимальна свобода. Були також обмеження на місце і час торгівлі. Побічно закон збалансовував інтереси продавця і покупця. Постановою від 9 січня 1904 р. дозволявся у роздрібній торгівлі продаж товарів у кредит [9, с. 53]. Санкції російського кримінального законодавства в області торгівлі і промисловості носили жорсткий характер. Найсуворіше покарання чекало тих, хто відкрив без дозволу влади торгово-промислове товариство, кредитний і банківський заклад, комісійну чи довідкову контору. На порушників, крім закриття незаконного підприємства, накладався арешт або штраф у розмірі до 500 крб.

З огляду на це можна зробити висновок про перевищення рівня доходів від цукрового та горілчаного податків на одного мешканця України порівняно з відповідним показником в цілому щодо Російської імперії. Це пояснюється, передусім, тим, що виробництво цукру і горілки в українських губерніях Російської імперії було більш розвинутим, ніж в імперії. Незначні надходження коштів від податку на території пояснюється слабким розвитком зовнішньої торгівлі. Оскільки основні грошові капітали знаходилися у Петербурзькій і Московській губерніях, збори з них в Україні були також незначні.

Значного поширення у другій половині XIX ст. набула практика підтримки державою окремих підприємців – засновників промислових підприємств. Серед основних форм такої підтримки можна виділити: безпосередні позики з державного бюджету; залишення в обороті цих підприємців відтермінованих акцизів та інших податків; багаторічні відтермінування платежів за поставки з державних заводів; безвідсоткові аванси за державними замовленнями тощо. Такі форми фінансування перетворювалися у довготермінові позики на 15–20 років; причому навіть за позиками з Державного банку ці підприємці звільнялися від сплати відсотків.

Підтримку з боку держави отримували також підприємства, що експортували вітчизняні товари в інші країни. Зокрема, з метою заохочення виробництва в країні експортної продукції здійснювалися такі заходи: повернення експортерам акцизів на товари, куплені у Російській імперії і в подальшому продаж їх за кордон; повернення сплаченого ввізного мита на сировину і матеріали, з яких вироблено експортний товар; умовно-безмитне увезення на територію країни сировини; премії за вивезення продукції. Такі премії могли бути у грошовому виразі і не грошовому. Наприклад, у вигляді пільгових залізничних тарифів при вивезенні експортером продукції залізничним транспортом [15, с. 262, 267].

Промислова політика держави під час криз і депресій скеровувалася на активну підтримку підприємств тими ж засобами, як і раніше (наданням замовлень, субсидій, премій тощо). І це було, по суті, зворотнім боком аналогічної політики "насаджування" певних галузей і підприємств, які

треба було зберегти і зміцнити під час криз. Тому такі "циклічні" повороти були органічні для економічної політики уряду, в них не було нічого кон'юнктурного або суб'єктивного.

Аналіз економічної політики держави у контексті розвитку обробної промисловості українських губерній у досліджуваний період дозволяє зробити деякі узагальнення. Однією з основних особливостей економічної політики уряду Російської імперії було безпосереднє втручання в економіку. Форми цього втручання були досить різноманітними. Проте усі вони зводилися до кількох основних заходів. Здійснювалося певне штучне обмеження ринкової конкуренції шляхом прийняття законодавчих та адміністративних актів або шляхом створення привілейованого становища підприємствам (наприклад, забезпечення позаринкового збуту продукції шляхом значних обсягів державних замовлень). Забезпечувалося штучне підвищення прибутковості підприємств за допомогою держави, незалежно від ринкової ситуації (шляхом закупівлі державою продукції, виготовленої за державним замовленням, за завищеними цінами; надання окремим підприємствам пільг, субсидій та дотацій).

У зв'язку зі складною інвестиційною ситуацією в країні забезпечення обробних підприємств необхідними капіталами стало окремою важливою формою державного втручання в економіку. Забезпечення здійснювалося шляхом гарантування державою повернення інвесторам їх коштів, безпосередньої участі держави у діяльності підприємств та вкладання у них державних коштів.

Державним регулюванням охоплювалося порівняно небагато галузей та підприємств державного значення, які не мали стійкої прибутковості або широкого ринку збуту і мали труднощі у залученні капіталів навіть у періоди свого зростання і загального господарського піднесення. Те ж коло підприємств ставало першочерговим об'єктом штучної підтримки їх діяльності з боку держави та порятунку від банкрутства під час криз.

З метою збереження підприємств та банків або полегшення їх ліквідації в окремих випадках застосовувався ще один захід державного втручання: ці підприємства приймалися урядом тимчасово у власність або у фактичне управління з утриманням їх на державні кошти.

Охарактеризовані заходи в цілому дали позитивні результати. Вони сприяли становленню в країні ринкових відносин, прискоренню розвитку низки галузей обробної промисловості. Досвід історії регулювання ринку галузей обробної промисловості у дореволюційний період свідчить про те, що держава не повинна потурати стихійним ринковим силам, які діють стихійно, а зобов'язана активно регулювати ринкові відносини. Здійснювані у другій половині XIX – на початку XX ст. заходи щодо впровадження регульованого ринку галузей обробної промисловості стимулювали розвиток галузей виробництва, сприяли підвищенню їхньої ефективності і конкурентоспроможності.

Список використаних джерел

1. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. – Российская академия наук. Институт Российской истории. – СПб., 1999. – 430 с.
2. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
3. Гефтер М. Я. Из истории монополистического капитализма в России. (сахарный синдикат) / М. Я. Гефтер // Исторические записки. – 1951. – № 38. – С. 104–153.
4. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
5. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Вып. 1 / Количественное и качественное развитие производства. Перечень промышленных заведений Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Тип. А. Дорре, 1899. – V, 198 с.
6. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
7. Завадский И. Б. Наше свеклосахарное производство: его прошлое и настоящее / И. Б. Завадский. – К., 1878. – 387 с.
8. Зак С. Промышленный капитализм в России / С. Зак. – М., 1908. – 172 с.
9. История предпринимательства в России / Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. – 575 с.
10. Лавров Ю. П. Ставлення гірничопромислової буржуазії півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. – 1984. – №8. – С. 95–104.
11. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
12. Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1909. – 351 с.
13. Мигулин П. П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912) / П. П. Мигулин. – М., 1913. – 223 с.
14. Об учреждении по губерниям особых комиссий для исследования причин недоимки по винным откупам; и о способах поддержания и управления питейных сборов: мнение государственного совета // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. – Т. 25. – Отд. I. – 1905. – 1053 с.
15. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М. Н. Соболев. – Томск, 1911. – 827 с.
16. Ткаченко О. В. Підприємництва та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. / О. В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: "Вісник Переяславщини", 2000. – 208 с.
17. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУЦИЙ В ОТРАСЛЯХ
ОТДЕЛОЧНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РУССКОЙ ИМПЕРИИ ВО
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Статья посвящена ключевым проблемам государственного регулирования отраслей отделочной промышленности украинских губерний Русской империи во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: экономическая политика, властные институты, государство, отделочная промышленность, Русская империя, украинские губернии.

Mykola Moskalyuk

ECONOMIC POLICY OF STATE INSTITUTIONS IN MANUFACTURING INDUSTRY OF THE
UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX
EARLY XX CENTURY

The article is dedicated to the key problems of the state adjustment of manufacturing industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX early XX century.

Key words: economic policy, state institutions, state, manufacturing industry, Russian Empire, Ukrainian provinces.

УДК 94(477)

Андрій Лень

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ІНЖЕНЕРНО-
ТЕХНІЧНИМИ КАДРАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена аналізу забезпечення харчової промисловості інженерно-технічними кадрами в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Україна, харчова промисловість, техніка, кадри, робітники.

Скасування кріпосного права істотно прискорило становлення ринкових відносин в Російській імперії, активізувало процеси суспільного розвитку в цілому. Технічний прогрес, трансформація соціальної структури, зміни в системі управління визначили необхідність вдосконалення системи освіти.

Вивчення історичного досвіду при вирішенні подібних проблемних питань у різні епохи, є не тільки цікавим з історичної точки зору, але, може вказати на можливі варіанти дій для вирішення аналогічних проблем у майбутньому.

Об'єктом дослідження статті є комплекс теоретичних проблем, пов'язаних із забезпеченням кадрів для харчової промисловості України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – механізм підготовка фахівців для харчової промисловості у досліджуваній період.

Мета дослідження полягає у розкритті кадрової проблематики у вітчизняній харчовій промисловості.

Виходячи із поставленої мети, одним із важливих завдань є спроба показати основні засади розвитку науково-технічного потенціалу для галузей харчової промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідженню історії освіти в Україні, аналіз забезпечення інженерно-технічними кадрами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії зазначеного періоду присвячено не так вже і багато праць. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як Т. Ніколаєва [9]. С. Ховрич [15], Н. Шин [19] та інші. Проте увага цих дослідників сконцентрована лише на окремих аспектах цієї проблематики. Так, об'єктом дослідження Т. Ніколаєвої є підприємці України, їх представницькі й професійні об'єднання, які брали активну участь у розбудові освітньо-культурної сфер життя суспільства. Дослідження С. Ховрича присвячені узагальненню досвіду підготовки інженерних кадрів Наддніпрянської України. Показано всю складність і суперечливість процесу підготовки інженерних кадрів у технічних навчальних закладах, їхні недоліки та досягнення. Варто відзначити монографію Н. А. Шип "Интеллигенция на Украине (XIX в.)" [19], у якій автор на основі аналізу публікацій, архівного матеріалу і мемуарної

літератури досліджує професійний склад, суспільно-політичну діяльність інтелігенції на Україні. Висвітлює її роль в розвитку науки, культури і національної свідомості українського народу. Проте на сьогоднішній день залишається ще багато аспектів, які потрібно вивчити.

Розвиток ринкових відносин в країні створював об'єктивні передумови зростанню освіти. Промисловість відчувала потребу в освічених робітниках, техніках, спеціалістах різних галузей. Інтереси промислового розвитку вимагали розповсюдження природничих та технічних знань, змін у постановці середньої освіти як основи для підготовки кадрів, які б могли забезпечити справу технічного та економічного прогресу.

Разом із кількісним збільшенням кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах України зростала згуртованість і свідомість робітників [8, с. 28–29].

Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомю формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Упродовж останньої третини XIX ст. питання незадовільного стану професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких, біржових комітетів [9, с. 82–83].

В умовах інтенсивного розвитку ринкових відносин поставало питання проведення роздрібних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав, "Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)", яке було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв відповідні навчальні заклади на 3 основні групи – для підготовки ремісників, індустриальних робітників і робітників сільського господарства [9, с. 83].

Наприкінці 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. уряд вжив низку заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. прийнято "Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл", яке законодавчо регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів. З метою підготовки управлінців для власних маєтків та інших приватних господарств, у 1890 р. І. Терещенко при Іскринській економії у Сумському повіті Харківської губернії заснував на власні кошти "Михайлівську" чотирирічну сільськогосподарську школу, в якій учні отримували знання і навички із сільського господарства, а також різних ремесел [9, с. 85].

У 70-ті роки XIX ст. назріла необхідність створення спеціальних технічних училищ для підготовки кваліфікованих робітників-експлуатаційників: машиністів та їх помічників, колійних майстрів, поліграфістів тощо. Заслугує на увагу і той факт, що у 1868 р. в Житомирі Волинської губернії засноване єврейське ремісниче училище на кошти товариства. Провідними спеціальностями в училищі були: токарство, слюсарство і ковальська справа, столярство. Ті, хто опановував ці спеціальності, йшли працювати переважно у майстерні та на залізничні дороги й цукрові заводи [16, арк. 26]. 1 липня 1899 р. у Глухові Чернігівської губернії відкрито ремісниче училище імені М. Терещенка [17, арк. 11а].

Також у Катеринославській губернії в 1879 р. існувало ремісниче відділення при Катеринославському міському училищі; 1877 р. – Саксаганське ремісниче училище; Новомосковське ремісниче училище було відкрите у 1885 р.; навчальні майстерні – у 1888 р.; 1882 р. – ремісничі класи при Слов'яносербському міському училищі; в Олександрівському повіті – Гнідинське ремісниче училище [11, с. 31–42].

Нові економічні відносини, ускладнення техніки і виробництва на Полтавщині вимагали розповсюдження освіти, підвищення її рівня. У 1864 р. в Полтавській губернії запроваджено земства, які відігравали значну роль у поширенні народної освіти. Серед багатьох причин, що негативно позначалися на повільному розвитку освіти, і спричинили багато інших негараздів, основною залишалася – бідність сільського населення. Таким чином, земства, узявши на себе поширення освіти, зіштовхнулися на перших порах із байдужим чи навіть негативним ставленням до неї з боку сільського населення. Причини цього явища, що гальмувало розповсюдження грамотності, а відтак і загального розвитку села, крилися як у не вельми привабливому досвіді доземської організації навчання селянських дітей, так і в нерозумінні селянами користі від освіти, вірніше, у невмінні побачити цю користь у перспективі [13, с. 33]. Однак земства відкривали і утримували початкові школи, організували учительські курси тощо. Кількість земських шкіл досить швидкими темпами зростала в усіх повітах губернії. Якщо в 1871 р. їх налічувалося 48, то через чверть століття – уже 736. Розширюється також мережа початкових церковнопарафіяльних шкіл, у яких навчалися діти робітників, селян, міщан, представників інших станів.

Розвиток промисловості передбачав потребу в кваліфікованих робітниках, підготовку яких здійснювали перші ремісничі училища. В Полтаві таке училище існувало з 1894 р., переведене сюди із села Дігтярі Прилуцького повіту. Споруджувався будинок училища, а також виробничі майстерні на кошти земства. В училищі готували слюсарів, ковалів і ливарників. Було також художньо-слюсарне відділення [12, с. 182–183].

Варто відмітити, що в 1873 р. земством у Херсоні одним із перших в країні відкрито сільськогосподарське училище нижчого розряду (або початкового типу) з чотирирічним терміном навчання. У 1882 р. його прирівнювали до середнього сільськогосподарського навчального закладу з 7 роками курсів [14, с. 62]. Певну професійну підготовку в Херсонській губернії молодь могла отримати у ремісничих класах і відділеннях, які утворювались з 1872 р. Так, у Єлисаветградському повіті такі відділення були відкриті при Обознівській та Добровеличавській земських школах [14, с. 68].

Слід сказати, що кадри з вищою інженерно-технічною освітою готувалися у Москві та Петербурзі. Зокрема, випускники Петербурзького технологічного інституту обслуговували цукровий завод і паперову фабрику в Чернігівській, цукрові заводи у Київській, Подільській, Полтавській і Харківській губерніях. Загальноросійським центром підготовки кадрів був також Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення [19, с. 107]. Діяльність інженерів шляхів сполучення мала велике значення для соціально-економічного розвитку України. Інтенсивне будівництво залізничних доріг почало розвиватися з другої половини 90-х років, в результаті чого довжина магістралей до кінця XIX ст. становила 1/5 частину (7,5 тис. верст) усєї залізничної сітки Росії, якими щорічно перевозилося більше ніж 1414 млн пудів вантажів [19, с. 110].

У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, у 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, у яких навчалися торговій справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб. [6, с. 76].

Проблема технічної освіти в Україні набула особливої актуальності в останні два десятиліття XIX ст. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема, Харкова, було налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція передусім технічної інтелігенції, фінансова підтримка приватного сектора економіки призвели до відкриття Харківського технологічного інституту [15, с. 55–56].

У 1912 р. в Харкові засновано вищі комерційні курси Харківським купецьким товариством, які належали до вищих навчальних закладів і давали вищу комерційну та політехнічну освіту. 27 травня 1912 р. міністром торгівлі і промисловості затверджено ухвалу Харківських вищих комерційних курсів і купецького стану про дозвіл на їх відкриття. Курси підпорядковувалися навчальному відділу міністерства торгівлі і промисловості. Із дисциплін викладалися такі: гірничі і гірничозаводська механіка, металургія, історія гірничозаводської промисловості, економіка гірничозаводської промисловості [18, арк. 1 в, г, к].

Вкрай негативно на розвитку економіки України відобразилася відсутність майже до кінця XIX ст. вищих навчальних закладів технічного спрямування. Імперіалісти Англії, Бельгії, Франції монополізували на Україні металургійну і кам'яновугільну промисловість. Забезпечивши підприємства найновішим обладнанням, укомплектувавши своїми спеціалістами, вони створювали конкуренцію, гальмуючи відповідно ріст вітчизняних інженерних кадрів. У пошуках виходу із становища в 1884 р. влада розробила загальний план промислового розвитку країни. Документ виражає розуміння авторами усєї важливості розвитку вищої технічної освіти [19, с. 112].

Відкриття у 1885 р. Харківського технологічного інституту з механічним і хімічним відділами було першим кроком в реалізації названих завдань. Перший набір у цей навчальний заклад становив 125 студентів (85 на механічне і 40 на хімічне відділення), хоча бажаних було 286 осіб. У 1896 р. подали прохання про прийом в інститут 300 осіб, при реальному забезпеченні навчанням 110 вакансій, що свідчило про значну популярність технічних професій. Упродовж 1885–1910 рр. інститут підготував 1557 спеціалістів, у тому числі 1094 на механічному і 463 на хімічному відділеннях [19, с. 113].

На один Харківський технологічний інститут в Україні функціонувало більше 100 цукрових заводів, інтенсивно розвивалася гірничодобувна і металургійна промисловість у Донецькому і Криворізькому басейнах, не міг забезпечити промисловість і сільське господарство спеціалістами [19, с. 113]. Згодом, Київський біржовий комітет висунув пропозицію створення технічного вузу в Києві. При значній фінансовій підтримці цукрозаводчиків Л. Бродського, М. Терещенка та інших, у 1898 р. в Києві відкрився політехнічний інститут з інженерно-будівельним, механічним, хімічним і сільськогосподарським відділеннями. Його випускники мали право на одержання чину XII класу, а тим, хто закінчував вуз із відзнакою могли займати посади завідувачів промисловими

підприємствами, сільськогосподарськими фірмами, станціями, заводами, а також викладати у спеціальних навчальних закладах. Через рік засновано Катеринославське вище гірниче училище, яке готувало техніків з гірничої і заводської спеціальності (з 1900–1901 навчального року й інженерів) [19, с. 113].

Таким чином, в історії заснування Харківського технологічного й Київського політехнічного інститутів було багато спільного. Ініціаторами й організаторами їх створення стали найбільш прогресивні діячі науки й освіти. Виникнення цих закладів спричинено динамічним розвитком економіки українських регіонів Російської імперії в другій половині XIX століття і на той час було б неможливим без активної підтримки місцевої громадськості. На відміну від Харкова, де за створення інституту найбільш активно виступила міська дума, у Києві провідну роль відіграли зусилля й фінансова підтримка підприємців-цукрозаводчиків [10, с. 9].

Надзвичайно плідною виявилася діяльність Російського технічного товариства (1866–1929 рр.). Окрім пропонування ідей поширення освіти, останнє займалося практичними питаннями. Воно активно співпрацювало з найрізноманітнішими як громадськими й приватними, так і державними організаціями й установами. Товариство на високому науковому рівні розробило та обґрунтувало різні програми розвитку технічної освіти, визначило її основну структуру. Слід зазначити, що його Київському відділенню (відкрите у 1871 р., перше засідання відбулося у 1873 р.) вдалося втілити в життя низку технічних задумів [15, с. 57].

У 1871 р. в селі Городище Черкаського повіту Київської губернії, в одному із центрів цукрової промисловості Росії, почало функціонувати відділення Російського технічного товариства, пізніше переведено до Києва. В тому ж році засноване Одеське відділення, об'єднавши 47 спеціалістів інженерно-технічного, архітектурного і військового профілів, у 1880 р. Харківське, у 1894 р. – Катеринославське відділення Російського технічного товариства. Відсутність координаційного центру наукових досліджень призвела до того, що досліді й експерименти часто дублювалися, а інколи залишалися незавершеними. Лише, завдячуючи особистій ініціативі підприємців та інженерів, стало можливим, наприклад, удосконалення технології цукрового виробництва [19, с. 117].

Питання про те, наскільки є потреба у спеціалістах, які б володіли вищими спеціальними технічними знаннями і які могли б керувати та управляти як державними технічними закладами, так і різними приватними підприємствами, неодноразово розглядалися на засіданнях Російського технічного товариства. Набуття вищої технічної освіти в Росії на той час обмежувалося 12 вищими технічними навчальними закладами: 6 – у Петербурзі – технологічний інститут імператора Миколи I; Інститут цивільних інженерів імператора Миколи I; Гірничий інститут імператриці Катерини II; Інститут інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I; Лісовий інститут; Електротехнічний інститут; 3 – у Москві – Імператорське технічне училище; Імператорське інженерне училище відомства шляхів сполучення; Сільськогосподарський інститут; а також Харківський технологічний інститут імператора Олександра III; Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва (Люблінської губернії), Ризький політехнічний інститут. У них здобувало освіту 5497 студентів [1, с. 124–125].

Намагаючись задовольнити потреби держави у вищій технічній освіті, урядові установи, такі, як міністерство фінансів та народної освіти, у 1898 р. відкрили декілька вищих технічних навчальних закладів: Варшавський політехнічний інститут імператора Миколи II, Київський політехнічний інститут імператора Олександра II та розширили вже існуючі – Санкт-Петербурзький технологічний інститут імператора Миколи I, Московське імператорське технічне училище та Харківський технологічний інститут імператора Олександра III [1, с. 125]. Також міністерством приділялася значна увага сільським ремісничим навчальним майстерням, що служили для підготовки робітників з обслуговування та виготовлення сільськогосподарських машин [2, с. 573].

Технічна інтелігенція поступово займала чільні місця у соціально-економічній структурі суспільства. Якщо у 1885 р. із 22322 керівників підприємств лише 1608 мали вищу і середню освіту, в тому числі 535 іноземців (7 %), то до кінця століття інженерно-технічних спеціалістів у Росії нараховувалося 4010 осіб [19, с. 117].

Варто відмітити, що з появою комерційних цукрових заводів потреба у досвідчених майстрах повинна б більше загостритися. Зрозуміло, українські цукровари зверталися на Захід у пошуках кваліфікованих робітників для цукрового виробництва [4, с. 239]. Для механічних робіт на парових цукрових заводах приходилося звертатися за допомогою до іноземних механіків. Саме великі парові заводи мали у вигляді допоміжних підприємств механічні заклади (у Бобринського, Яхненка і Симиренка). Ці заклади служили джерелом знань і навичків у сфері механічних робіт, необхідних для цукрових заводів. Без сумніву, ці заклади сприяли поширенню і покращенню ремісництва в країні і збільшенню кількості механіків на підприємствах [4, с. 243].

Наприкінці XIX ст. відсутність вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою у державі стала ще відчутнішою. В Україні спостерігалася висока концентрація цукрового виробництва, яка

постійно зміцнювала свої позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Однак цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти або із середньоспеціальною освітою), які у 80-х роках XIX ст. становили переважну більшість. Як відомо, у результаті вдосконалення заводської техніки у цукровій галузі особливо загострилося питання зміни практиків кваліфікованими інженерними кадрами [15, с. 56].

Технічна реконструкція цукрової промисловості, поява та поширення акційної форми, виникнення низки вищих спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що цукрова промисловість одержала освічених фахівців. Слід сказати, що вихованці Петербурзького технологічного інституту посідали домінуюче місце серед директорів заводів зі спеціальною вищою освітою. Цей інститут відіграв важливу роль у підготовці вищих кадрів для цукробурякової промисловості. Потреба у техніках в цей період становила 60 тис. осіб [3, с. 87]. Кваліфіковані спеціалісти цукрової промисловості розуміли важливість цієї проблеми, тому це питання залишалося нерозв'язаним аж до революції 1917 року.

Слід відмітити, що при деяких заводах Київської губернії існували школи для неповнолітніх дітей працівників заводів. Лише при тютюнових фабриках таких шкіл не було. Зокрема, при Смілянському рафінадному заводі графа Бобринського у місті Сміла Черкаського повіту Київської губернії існувала дворічна школа, яка утримувалася виключно на кошти графа. Учні, які закінчували школу, могли вступати у технічні класи училища, пройшовши дворічне навчання, працювати на цукрових заводах у якості молодших помічників із цукрового виробництва та з механічної частини [7, с. 243].

При Балакліївському цукровому заводі графа Бобринського були: однокласне училище для дітей заводських робітників. Двокласне училище в селі Костянтинівка і Яблунівка. Усі вони утримувалися на кошти графа Бобринського. Також і при Набутівському цукровому заводі О. Лопухіної-Демидової у Корсуні діяла церковно-приходська школа, збудована для дітей майстрів, які працювали на заводі [7, с. 243].

Водночас в Україні існувало декілька приватних сільськогосподарських навчальних закладів, заснованих економічно спроможними підприємцями з підготовки фахівців для власних та інших приватних господарств [9, с. 94].

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну. Найважливіше місце серед навчальних закладів останньої посідали комерційні училища. Перші спроби у відкритті комерційних училищ зроблено на Півдні України в Одесі на початку XX ст. Проте цю проблему вдалося реалізувати дещо пізніше [9, с. 86].

Турбота про торговельні кадри була притаманною багатьом заможним купецьким родинам. Вони субсидували мережу комерційної освіти. Поряд із опікуванням навчальних закладів, які готували фахівців для промисловості і торгівлі, найбільш далекоглядні й освічені підприємці фінансово підтримували, а то навіть і засновували освітні заклади, які не мали безпосереднього відношення до їх професійної діяльності [9, с. 92].

Одеське комерційне училище готувало висококваліфікованих працівників для банків і торговельних підприємств [6, с. 76]. Слід сказати, що 28 жовтня 1888 р. у Харкові було засноване комерційне училище [9, с. 88].

На навчання у торгово-промислові заклади Києва у 1888 р. запрошувалися або іноземці, або вихованці інших міст, у яких діяли комерційні училища. Недостатня підготовка місцевого населення у торгово-промисловій діяльності відбувалася тому, що всі комерційні підприємства Києва належали іноземцям. Проте комерційні училища сприяли в отриманні спеціальної освіти місцевим населенням [5, с. 2].

Таким чином, забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети та окремі його представники.

Список використаних джерел

1. Афанасьєва З. До історії Київського політехнічного інституту імператора Олександра II / З. Афанасьєва // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 123–131.
2. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь (1890–1916 гг.) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон – Т. 25. – СПб., 1898. – 961 с.
3. Воблій К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблій. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 1931. – 270 с.
4. Воблій К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблій. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 1928. – 412 с.
5. Коммерческое училище // Киевлянин. – 17 ноября 1888.
6. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
7. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX –

на початку ХХ століття / М. М. Москалюк. – Рада, 2009. – 334 с. 8. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 9. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) / Т. М. Ніколаєва // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 82–96. 10. Ніколаєнко В. І., Савченко Л. П. Земське шкільництво й діяльність земств України з формуванням позитивного ставлення селян до освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. І. Ніколаєнко, Л. П. Савченко // Вісник національного технічного університету "ХПІ". – 2008. – Вип. 37. – С. 3–9. 11. Отчёт Екатеринославской губернской земской управы за 1890 год. – Екатеринбург, 1891. – 153 с. 12. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с. 13. Рогоза О. М. Земське шкільництво й діяльність земств України з формуванням позитивного ставлення селян до освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. М. Рогоза // Вісник національного технічного університету "ХПІ". – 2008. – Вип. 37. – С. 32–45. 14. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Рябовол Лілія Тарасівна. – Кіровоград, 2000. – 201 с. 15. Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) / С. М. Ховрич // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 55–65. 16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 532, спр. 181, 101 арк. 17. ЦДАК, України ф. 707, оп. 65, спр. 51, 133 арк. 18. ЦДАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 107, 58 арк. 19. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

Андрей Лень

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНЫ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКИМИ КАДРАМИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ ВВ.

Статья посвящена исследованию и анализу обеспечения пищевой промышленности инженерно-техническими кадрами на Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ вв.

Ключевые слова: Украина, пищевая промышленность, техника, кадры, рабочие.

Andriy Len

PROVIDING FOOD INDUSTRY IN UKRAINE WITH ENGINEER-TECHNICAL STAFF IN THE SECOND HALF OF ХІХ – EARLY ХХ CENTURY

The article deals with the research and analysis of providing food industry with engineer-technical personnel and other aspects of this problem in Ukraine in the second half of ХІХ – early ХХ century.

Key words: Ukraine, food industry, equipment, personnel, workers.

УДК 94:[061:63](477.53)“18/19”

Інна Демуз

ВИДАВНИЧО-БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛОХВИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКИХ ГОСПОДАРІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано видавничо-бібліотечну діяльність Лохвицького товариства сільських господарів, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито його роль в культурному поступі й економічному розвитку сільської громади.

Ключові слова: Лохвицьке товариство сільських господарів, видавнича діяльність, друковане видання, громадська бібліотека, передплатники.

Сільськогосподарські товариства Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. відіграли важливу роль у становленні агрономічної науки та поширенні сільськогосподарських знань. Вони виробили широкий спектр форм і напрямів роботи щодо створення наукових основ для розвитку сільського господарства: влаштування публічних лекцій, бібліотек, читалень, видання і поширення серед населення друкованої продукції, відкриття сільськогосподарських виставок тощо.

Одним із таких осередків було Лохвицьке товариство сільських господарів, яке виникло у 1886 р. в Полтавській губернії. Досвід діяльності дореволюційних сільськогосподарських товариств має надзвичайну значущість та актуальність в умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, реформування аграрного сектору та зміни питань землекористування. Він засвідчує, що усвідомлена державою і суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу,

створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях і практиці аграріїв-раціоналізаторів.

Мета статті полягає у висвітленні видавничої та бібліотечної діяльності Лохвицького товариства сільських господарів у кінці XIX – на початку XX ст., що, власне, і зумовлює наукову новизну публікації: комплексний аналіз проблеми у зазначеному формулюванні та використання звітів товариства, маловідомих широкій науковій громадськості.

Об'єктом виступає діяльність Лохвицького товариства сільських господарів у кінці XIX – на початку XX ст.

Предметом – внесок зазначеного об'єднання у розвиток видавничої та бібліотечної справи в Полтавській губернії.

Основу джерельної бази статті склали річні звіти Лохвицького товариства сільських господарів, насичені багатим фактичним матеріалом, що висвітлює різні аспекти діяльності, форми та методи роботи сільськогосподарського товариства у кінці XIX – на початку XX ст.

Серед дорадянських публікацій про Лохвицьке товариство сільських господарів можна виділити лише довідкові видання, які дають загальні відомості про створення і функціонування осередку та результати роботи його дослідного поля [1–2].

Радянська історіографія вбачала результати діяльності сільськогосподарських товариств у збереженні кріпосницького устрою і домінуючих економічно-політичних позицій дворянства у житті Російської імперії, тому майже не зверталася до розробки цієї проблематики.

Сучасним дослідникам вдалося побороти такий стереотип в оцінках і підійти до вивчення аграрної історії з нових позицій, розробляючи маловивчені питання. Частково функціонування товариств Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст. висвітлено у роботах В. Вергунова, О. Михайлюк, О. Сайка, Н. Чайки [3–6]. Безпосередньо до сільськогосподарського досвіду м. Лохвиці звертався О. Сайко, проте дослідник охарактеризував не історію товариства, а лише діяльність Лохвицького дослідного поля, організованого в губернії у 1895 р. та дослідної тютюнової плантації, закладеної у 1890 р. Окрім того, до наукового обігу автором узагалі не були залучені річні звіти Лохвицького товариства сільських господарів.

Важливим внеском у дослідження історії Лохвицького товариства сільських господарів є солідні напрацювання науковця-краєзнавця О. Панченка, директора Інституту Українського Вільного Козацтва ім. Антона Кущинського (м. Лохвиця). Один із розділів його праці "Мала енциклопедія Лохвиччини", присвячений діяльності товариства. Зокрема, в Інтернет-мережі розміщено декілька статей автора з проблематики, а також створено його персональний сайт [7].

Окрім серйозної господарсько-економічної, кооперативно-торгівельної і дослідницько-раціоналізаторської роботи, Лохвицьке товариство сільських господарів, як, загалом, й інші аналогічні інституції, займалося популяризацією наукового матеріалу з сільськогосподарської тематики, що проявилось в організації бібліотеки та виданні друкованої продукції, а згодом – і спеціалізованого періодичного органу.

При Лохвицькому товаристві сільських господарів діяла громадська бібліотека, що обслуговувала як жителів міста, так і значну частину повіту. Окрім передплатників, які сплачували кошти, фондами бібліотеки могли безкоштовно користуватися усі особи – члени товариства та працівники Лохвицького земства, а також сільські учителі. Функціонування бібліотеки скеровувалося головним чином на забезпечення товариства книгами й періодикою, однак 19 грудня 1889 р. на засіданні загального зібрання, за пропозицією В. Івченко, схвалено рішення відкрити громадську бібліотеку, що й було виконано у лютому 1890 р. на кошти внесків засновників і абонентської плати [8, с. 8].

До кінця 1890 р. у фондах бібліотеки нараховувалося усього 948 одиниць у 4650 томах, 40 періодичних видань, із них – 180 назв книг, 17 газет і журналів були загального характеру [8, с. 17]. Бюджет бібліотеки складав 318 крб. 24 коп., передплатників налічувалося 261 особа. До 1911 р. наповнення бібліотеки склало більше 6 тис. томів книг; із них загального змісту – 3,5 тис., сільськогосподарського – 2,5 тис., у тому числі й періодики. Кошторис становив 100 крб., причому прибутки формувалися з абонентської плати, субсидій земства, кредитного товариства, пожертв та інших невеликих надходжень. У 1910 р. нараховувалося більше 433 передплатників, з яких 109 користувалися літературою безкоштовно [9, с. 42]. Цифри свідчать про наполегливу й напружену роботу бібліотекарів, які займалися наповненням фондів, випискою і закупівлею друкованої продукції, а також безпосереднім обслуговуванням читачів.

До Лохвицької громадської бібліотеки неодноразово надходили пожертви. Так, дарували книги К. Солдатенков, П. Андріяшев (останній пожертвував енциклопедичний словник Ф. Брокгауза), свої праці дарували М. Стороженко, М. Туган-Барановський, В. Русинов. Окрім приватних осіб,

пожертвування здійснювалися також громадськими установами, зокрема Харківською громадською бібліотекою і Румянцевським музеєм.

Поточними справами бібліотеки спочатку займалися самі члени правління товариства, проте внаслідок збільшення читачів і поповнення фондів з 1893–1894 рр. почали вибиратися з передплатників спеціальні комітети та комісії, представники яких вели повсякденні справи та складали каталоги. Серед них – К. Мойсеєнко, А. Гоштальк, Е. Карташевська, В. Мойсеєнко, О. Білявський, З. Дунаєвський та інші [10, с. 86].

Для більш глибокого вивчення напрямів діяльності Лохвицької бібліотеки варто ознайомитися з її окремими річними звітами. Так, наприклад, у 1902 р. відбулося 5 засідань правління, на яких обговорювалися питання роботи бібліотеки; до 15 травня 1902 р. бібліотекарські обов'язки виконувала О. Метеліно, а з 15 травня до кінця року – О. Мойсеєнко [11, с. 54]. Окрім випишування друкованої продукції, у 1902 р. був закінчений і підготовлений до друку каталог книг і журналів, складений О. Мойсеєнко та іншими членами товариства, який давав можливість швидко знаходити матеріали, що цікавили читачів бібліотеки. Були систематизовані такі журнали: "Артист", "Вопросы философии и психологи", "Вестник Европы", "Дневник артиста", "Жизнь", "Журнал журналов", "Мир Божий", "Наблюдатель", "Книжки недели", "Новое слово", "Образование", "Помощь самообразованию", "Русское богатство", "Русская мысль", "Северный вестник", "Театрал", "Театральная библиотека".

У цьому ж році фонди бібліотеки поповнилися 143 тис. різних авторів, 94 тис. видань сільськогосподарського змісту та 156 тис. періодики, частина яких була придбана на кошти бібліотеки. Наприклад, повне зібрання творів Ф. Достоєвського, О. Писемського, оповідання А. Чехова, твори В. Короленка "Голодный год", "Слепой музыкант", "Очерки и рассказы", Максима Горького, праця П. Мілюкова "Очерки по истории русской культуры" тощо, частину пожертвували І. Пащенко, В. Русинов, О. Мойсеєнко, Р. Реннінг, М. Стороженко, Л. Берестовський та громадські установи – всього 51 том. Окрім того, у 1902 р. надійшло 42 одиниці періодики, з яких: а) 9 платних журналів ("Вестник Европы" – 17 крб., "Мир Божий" – 8 крб., "Русская мысль" – 12 крб., "Русское богатство" – 9 крб., "Исторический вестник" – 10 крб., "Киевская старина" – 10 крб., "Журнал для всех" – 1 крб., "Нива" – 7 крб., "Восход" – 10 крб.) і 4 платні газети ("Биржевые ведомости" – 4 крб. 80 коп., "Киевлянин" – 12 крб., "Новое время" – 17 крб., "Русские ведомости" – 12 крб.), б) платних 6 журналів і газет від Лохвицького товариства сільських господарів ("Земледельческая газета", "Листок для борьбы с болезнями растений", "Хозяин", "Хуторянин", "Народное хозяйство", "Плодоводство"), в) 1 газета з ціною знижкою ("Полтавские ведомости" – 5 крб.), г) 22 безкоштовні одиниці періодики ("Вестник финансов, промышленности и торговли", "Известия Министерства Земледелия и Государственных Имуществ", "Кавказское сельское хозяйство", "Торгово-промышленная газета", "Варшавские университетские известия", "Журналы Константиноградского сельскохозяйственного общества", "Журналы Полтавского общества сельских хозяев", "Записки Императорского общества сельских хозяев Южной России", "Записки Киевского Отделения Императорского Русского Технического Общества по свеклосахарной промышленности", "Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии" тощо) [11, с. 55–59].

У 1902 р. у бібліотеці нараховувалося 37 передплатників I-го розряду, 66 – II розряду, 62 – III розряду, 8 – газетних. Окрім того, 68 осіб користувалося книгами безкоштовно, з них – 15 – службовці Лохвицького товариства сільських господарів, 31 – учитель земських шкіл, 22 – службовці Лохвицької повітової земської управи. Серед 241 передплатника 188 були міщанами, 53 – іногородніми [11, с. 60–61]. Згідно з постановою річного зібрання засновників і передплатників Лохвицької громадської бібліотеки, що відбулося 21 січня 1902 р., 179 томів із народного та дитячого відділів передано до Лохвицької народної читальні, а 7 – продано [11, с. 62].

З початку ХХ ст. збільшилася кількість друкованих видань, що належали науковим товариствам. Тому і в річному звіті Лохвицького товариства сільських господарів за 1910 р. вперше з'явився "Проект видання періодичного органа", який мав слугувати "кращому та своєчасному інформуванню господарів з різних питань місцевого та загальнооруського сільського життя" [9, с. 19], адже жодне з періодичних видань не давало для Лохвицького повіту стільки цікавих для місцевого населення відомостей. Згідно з проектом, періодичне видання мало носити, передусім, агрономічний характер, однак містити й історичні, наукові та белетристичні статті, допомагати товариству роз'яснювати селянам ринкову кон'юнктуру на різні види сільськогосподарської продукції, висвітлювати попит і пропозицію на насіння, поширення мінеральних добрив, інсектицидів, фунгіцидів, популяризувати роботу дослідного поля, вченого секретаря товариства і різних комісій [9, с. 13].

До того часу єдиними систематично друкованими виданнями товариства були лише річні звіти, "сухі" за наповненням, а також бюлетені з обмеженою програмою відомостей про становище

тютюнових плантацій і угод щодо продажу тютюну. Окрім того, навіть результати дослідів Лохвицького поля друкувалися окремими брошурами або в інших сільськогосподарських періодичних виданнях: у журналі "Земледелие" за 1893 р. вміщено результати дослідів 1890 р., а також окремою брошурою, складеною П. Ломоносовим; "Досліди визначення найвигідніших прийомів по культурі тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1893 р." П. Ломоносова, видання 1895 р.; "Дослідження культури тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1893, 1894 і 1895 рр. у зв'язку з дослідями 1890-го і 1891-го рр." П. Ломоносова, видання 1899 р.; "Дослідження культури тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1896 і 1897 рр." З. Васильєва, видання 1900 р.; "Дослідження культури тютюну-махорки. Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1898–1902 рр." Г. Мальця, видання 1904 р.; "Дослідження культури важливих олійних рослин. Звіт по дослідному полю за 1898–1899–1900 і 1901 рр." Г. Мальця, видання 1904 р.; "Короткі дані по дослідях з олійними за 1903–1904, 1905, 1906 і 1907 рр." Н. Ротмістрова, розміщено у річному звіті Лохвицького товариства сільських господарів за 1907 р.; "Звіт по дослідній тютюновій плантації за 1908 р." Г. Рамнека, видання 1909 р.; статті Г. Рамнека "Про малоросійське тютюнництво" (у журналі "Господарство" за 1910 р., № 11 і 22); статті М. Ренського "З Лохвицького дослідного поля" (у журналі "Хуторянин" за 1911 р., № 1–3); низку статей Г. Рамнека у журналі "Раціональне удобрювання" [10, с. 48–49].

Згідно з "Проектом програми", нове періодичне видання мало складатися з 10 відділів: I відділ – "Довідковий і торгівельних оголошень товариства і земства" – окрім цін на сільськогосподарські продукти, повідомлень, які надійшли до товариства щодо пропозицій насінневого матеріалу, продаж на склади товариства мінеральних добрив, інсектицидів, фунгіцидів, необхідними були б відомості з бюлетенів про розміри плантацій і очікуваного врожаю тютюну в поточному році; іноді – пояснення способів застосування окремого пропонованого агрономічного методу, а також відкриття нових племінних пунктів тощо.

II відділ – "Академічний" – статті-лекції з питань прикладної агрономії; ознайомлення з діяльністю місцевих дослідних установ (Лохвицького дослідного поля, Полтавської дослідної станції, Роменського дослідного поля тощо). Що стосувалося Лохвицького поля, то варто було б не лише повідомляти про результати, але й ознайомлювати сільськогосподарське населення повіту з організацією дослідів і планом робіт на майбутнє. Окрім того, у цьому відділі пропонувалося розміщувати статті про різноманітні заходи Лохвицького товариства сільських господарів (анкети, виставки тощо).

III відділ – "Кооперація в Лохвицькому повіті" – відомості про діяльність сільськогосподарських товариств малого району, кредитних спілок, споживчих товариств, пояснення завдань різних кооперативів та висвітлення їхньої діяльності.

IV відділ – "Діяльність Лохвицького товариства сільських господарів" – звіти з окремих питань, журнали Загальних зібрань товариства, повідомлення комітетів, створених при товаристві.

V відділ – "Діяльність земства" – шкільна справа, медицина, ветеринарія, страхування, стан доріг, діяльність економічного відділу Управи (статті, звіти).

VI відділ – "Хроніка" – діяльність земств, великих сільськогосподарських товариств, Департаменту землеробства. Відділ мав розділятися на підвідділи: 1) Лохвицький повіт, 2) інші місцевості.

VII відділ – "Кореспонденція" (з повіту, виставок, з'їздів, місць переселення від новосельців).

VIII відділ – "За тиждень" – найважливіші повідомлення (хроніка), іноді – пояснювальні замітки.

IX відділ – "Фельетони" – ознайомлення населення зі статистикою повіту та губернії, опис окремих господарств, а також статті белетристичного й історичного змісту.

X відділ – "Платні оголошення", які розміщувалися б виключно на останній сторінці видання [9, с. 14–16].

Звичайно ж, за переконанням правління, ця програма містила план-максимум, адже залишалось очевидним, що видавати газету за таким проектом одразу ніхто б не дозволив, лише з часом логічним було б розширити видання до такого формату. Першочергово планувалося випускати періодичний орган щотижнево в розмірі половини друкованого аркуша. Розглядалася ідея безкоштовної роздачі видання, зокрема селянам; однак газетам і книгам, які поширювалися безкоштовно, читач був схильний вірити меншою мірою, ніж купованим. Окрім того, вважалося, що "не варто, нам здається, перетворювати видання періодичного органу в добродійну справу" [9, с. 17].

Річна передплата (з доставкою) планувалася у розмірі 1 крб., для селян, народних учителів, земських фельдшерів, а також сільськогосподарських і споживчих товариств та кредитних спілок – 50 коп., народним читальням – безкоштовно. Для ознайомлення населення з новим друкованим органом, він мав надсилатися усім упродовж 1 місяця, а в містечка і села по 2–3 номери щотримісяця.

Безкоштовно видання могло надсилатися особам, які подали заявку про бажання отримувати його та про відсутність у них на це коштів (у рамках можливої кількості екземплярів) [9, с. 18].

У проекті розглядалося й питання про заробітну плату співробітникам видання: пропонувалося 2 коп. за рядок – плата, хоча й доволі скромна, але здатна зацікавити дописувачів. Проте, якщо об'єм кореспонденції загалом малий (5–7 рядків), то за неї пропонувалося виплачувати не менше, ніж 15 коп. Щодо мови видання, правління найбільш оптимальним вважало українську, проте внаслідок того, що далеко не усі співробітники володіли нею, зупинилися на українській і російській мовах [9, с. 18–19].

Значну редакторську й організаційну роботу мав виконувати секретар редакції, тому це мала бути особа інтелігентна, не зайнята будь-якою іншою діяльністю, знайома з видавничою справою і з високим рівнем володіння українською мовою. Праця секретаря оплачувалася, а відповідального редактора, який був головою спеціальної комісії, – ні. Виходячи з цього, витрати на оплату особистого персоналу мали бути доволі скромними, позаяк, окрім секретаря редакції, оплачувалася б робота лише коректора й експедитора. З розрахунку на те, що тираж газети мав складати не більше 500 екземплярів, пропонований кошторис мав такий вигляд: видатки: набір, друк, папір (23 крб. 52 коп.) – 1435 крб. 20 коп.; плата за рядок (по 2 коп.) – 286 крб.; секретар редакції – 900 крб.; коректура – 78 крб.; експедиція (156 крб. + 144 крб.) – 300 крб.; витрати на виписку необхідних видань – 150 крб.; непередбачувані витрати – 300 крб. Усього – 3449 крб. 20 коп.; прибутки: передплата (100 + 200 екз.) – 200 крб.; оголошення (52 тис. букв по 10 коп. за 40 букв) – 130 крб. Усього – 330 крб. Дефіцит складав 3 119 крб. 20 коп. [9, с. 19–20]. Саме цю різницю правління товариства мало клопотати від земства в якості асигнування, натомість обіцяло взяти на себе одноразові витрати на облаштування редакції видавництва, квартиру, опалення, освітлення, прибирання. Окрім того, кошторисом не передбачалися значні видатки на безкоштовне поширення перших номерів газети.

Важливим залишалось питання назви видання, яке повинно бути коротким, зрозумілим, легким для вимови та запам'ятовування. Пропонувалася назва "Село", для підзаголовку – "Газета Лохвицького товариства сільських господарів", "Лохвицький листок", "Лохвицький телефон" тощо [9, с. 20–21].

Про необхідність видання періодичного органу члени Лохвицького товариства сільських господарів клопоталися перед повітовим земським зібранням, зокрема стосовно матеріальної допомоги для такої справи. Проте земське зібрання відмовило товариству у наданні грошової субсидії, натомість згодившись взяти виконання цього завдання на себе [9, с. 20].

Ідея видання періодичного органу в 1910 р. зазнала невдачі, однак вона не пропала зовсім і в наступні роки все ж таки була реалізована, хоча і з певними труднощами. Згідно з повідомленням В. Морачевського, завідувача довідково-видавничого бюро при департаменті землеробства, з 1912 р. двічі на тиждень почало виходити російською мовою "Лохвицкое слово", редактором якого був О. Дублицький, видавцем і керманічем – Лохвицьке товариство сільських господарів, передплатна ціна на рік складала 1 крб. 30 коп., на півроку – 75 коп., об'єм видання – друкований аркуш формату 36x28, редакція знаходилася у м. Лохвиця, вул. Прилуцька. Програма складалася з таких рубрик: урядові розпорядження і накази, важливі події загальної хроніки за останні дні, іноді – пояснювальні нотатки, академічний відділ: а) сільське господарство, рільництво, скотарство, конярство, птахівництво, свинарство, бджільництво, рибицтво, б) земська та міська справа, в) економіка, землевпорядкування і переселення, г) юридичні статті, д) питання тверезості (боротьба з пияцтвом), хроніка місцевого життя, фельєтони, статті історичні, біографічні, белетристичні, науково-популярного характеру, різне, запитання і відповіді, довідковий відділ [12, с. 36].

Таким чином, Лохвицьке товариство сільських господарів у кінці XIX – на початку XX ст. розгорнуло досить широку просвітницьку діяльність, пов'язану з облаштуванням громадської бібліотеки, наповненням її фондів, виданням каталогів, передплатою книг і періодики із сільськогосподарської тематики, обслуговуванням читачів, а також кропітку справу видання власної спеціалізованої газети, яка б висвітлювала різноманітні аспекти життя повіту та губернії.

Список використаних джерел

1. Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414–419.
2. Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции / [Сост. секцией опытного дела под ред. и с введением А.Г. Дояренко]. – М.: Тип. О.Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.
3. Вергунов В.А. Развитие сельского хозяйства Полтавщины в период скасування кріпацтва / В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, О.В. Сайко; [за ред. В.А. Вергунова]. – К., 1998. – 143 с.
4. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. / Олена Ігорівна Михайлюк. – К., 2001. – 183 с.
5. Сайко О.В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині

наприкінці XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук / Олег Вікторович Сайко. – К., 2000. – 169 с. 6. Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Наталя Григорівна Чайка. – К., 2005. – 22 с. 7. Персональний сайт Олександра Панченка. Режим доступу: http://ura-oun-uhvr.blogspot.com/2009/05/blog-post_5191.html. 8. Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1889/1890 гг. (с 1 ноября 1889 г. по 1 ноября 1890 г.). – Харьков, 1891. – 39 с. 9. Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев за 1910 год. – Лохвица, 1911. – 56 с. 10. Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: Деятельность Общества в первые 25 лет (1886–1911 гг.). – 1911. – 144 с. 11. Отчёт Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. (14 месяцев 10 дней). – Лохвица, 1903. – 167 с. 12. Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / [Под ред. В.В. Морачевского]. – Петроград: В.Ф. Киршбаума, 1915. – 216 с.

Инна Демуз

ИЗДАТЕЛЬСКО-БИБЛИОТЕЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛОХВИЦКОГО ОБЩЕСТВА СЕЛЬСКИХ ХОЗЯЕВ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье проанализирована издательско-библиотечную деятельность Лохвицкого общества сельских хозяев в конце XIX – начале XX ст. Раскрыта его роль в культурном и экономическом развитии сельской общины.

Ключевые слова: Лохвицкое общество сельских хозяев, издательская деятельность, печатное издание, общественная библиотека, подписчики.

Inna Demuz

PUBLISHING AND LIBRARY ACTIVITIES LOKHVITSA SOCIETY OF FARMERS IN THE LATE XIX-TH – EARLY XXTH CENTURIES

In the article publishing and library activity of Lohkvitsa society of farmers in the end of the XIXth – early XXth centuries were analyzed. Reveals its role in the cultural progress and economic development of rural communities.

Key words: Lohkvitsa society of farmers, publishing activity, a printed edition, a public library, subscribers.

УДК 94(477)

Віктор Савенко

ПЕРІОДИЧНІ ТА СЕРІЙНІ ВИДАННЯ НТШ (1894–1939 РР.)

У статті аналізується дослідницька діяльність членів НТШ з актуальних проблем українознавства в періодичних та серійних наукових виданнях товариства кінця XIX – першої половини XX ст.

Ключові слова: НТШ, історично-філософська секція, періодичні наукові видання, серійні наукові видання, Східна Галичина.

Видавнича діяльність вважається одним із ключових напрямків діяльності НТШ. Упродовж 1873–1939 рр. було здійснено низку масштабних проєктів, з-поміж яких вирізняється започаткування і публікація цілої низки власних періодичних та серійних наукових видань.

Об'єктом дослідження є науково-видавнича діяльність НТШ.

Предмет – дослідницька діяльність товариства з актуальних проблем українознавства та її висвітлення на сторінках власних періодичних та серійних наукових видань.

Метою дослідження є аналіз особливостей наукової роботи членів НТШ з українознавства, публікація їх у власних періодичних та серійних наукових виданнях кінця XIX – першої половини XX ст.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі механізму дослідницької діяльності НТШ з проблем українознавства, вплив на формування національної свідомості українців.

Аналіз історіографії свідчить про те, що досліджувана нами проблема недостатньо висвітлена в сучасній українській історіографії. Серед праць на цю тему слід відзначити дослідження В. Кубійовича "Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1944)" [1], Р. Кучера

"Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї" [2], Т. Кульчицької "Періодичні та серійні видання НТШ (1885–1939). Анотований показник" [3].

Основу джерельної базт складає Ф. 309 "НТШ" Центрального державного історичного архіву України у м. Львові [4–9].

У своїх періодичних та серійних наукових виданнях НТШ друкувало актуальні дослідження з українознавства, збірники документів і рукописів, що були ще маловідомими широкому колу читачів. Ці публікації відіграли значну роль у розвитку всіх галузей української науки і підносили національну самосвідомість усіх верств населення.

Окрім "Записок" НТШ успішно заснувало й інші періодичні та серійні наукові видання.

Так, у 1894 р. історично-філософська секція перейняла у О. Барвінського видання "Руської історичної бібліотеки" [4, арк. 3]. Це видання засноване в Тернополі у 1883 р. – О. Барвінським. Воно мало на меті – популяризацію серед населення Східної Галичини публікацій з української історії, визначних учених того часу. У 1893 р. "Руська історична бібліотека" перебирається до Львова. Упродовж 1894–1904 рр. виданням опікувалося НТШ, О. Барвінський став його редактором.

За цей період були опубліковані праці В. Антоновича, Владимирського-Буданова, Д. Іловайського, С. Качали, М. Смирнова, І. Шириневича та інших в українському перекладі.

До 1904 р. НТШ видало вісім томів "Руської історичної бібліотеки". Саме у "Руській історичній бібліотеці", яка була дешевою і досить доступною для пересічного українця, можна було ознайомитися з фундаментальними працями з історії України корифеїв української історичної думки. З переданням цієї серії до НТШ децю змінився її характер; в окремі томи почали підбирати праці на задану історичну тематику, це давало можливість більш детально ознайомити читачів з суспільно-економічною та політичною історією України [10, с. 65].

Хоча серія "Руська історична бібліотека" подавала у дешевих і доступних виданнях повні переклади різних праць з історії України, але вона не задовольняла потреб у публікаціях неопублікованих матеріалів, архівів, рукописів. Тому на засіданні секції 10 серпня 1903 р. М. Грушевський подав проект поділу "історичної бібліотеки" на дві серії: у першій мали друкуватися систематичні передруки, або переклади різних історичних праць, крім популярних робіт, рефератів з інших творів і науково-популярних публікацій; до другої належали б оригінальні праці і матеріали. Проект другої серії прийнято на засіданні 18 квітня 1906 р., засноване видання отримало назву "Українсько-Руський архів" [3, с. 40, 43].

До Першої світової війни з цієї серії вийшло 10 томів, у міжвоєнний період ще 5 томів, а саме: том 11, виданий М. Возняком у 1925 р. – "Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти і замітки" [14, с. 481–589], надрукований у трьох частинах. Дві попередні частини вийшли у 1913 і 1914 роках.

У 12 томі В. Щурат друкував збірку листів митрополита М. Левицького до єпископа І. Снігурського й офіційні документи їх спільної діяльності. Листи й документи стосуються листування упродовж 1813–1847 рр. й діяльності митрополита і єпископа [11, с. 231].

Том 13 і 14 вийшли як "Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр.", виданий К. Студинським. Він подав оригінальні документи цього періоду, цікаві замітки й тексти. Томи 13 і 14 вийшли друком у Львові у 1920 р. [12, с. 431]. "Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст." видає у 15 томі І. Брик [13, с. 169].

Отже, після поділу "Руської історичної бібліотеки" на дві серії в "Українсько-Руському архіві" друкувалися опрацьовані ученими архівні матеріали до історії Галичини та української мови й літератури. У цій серії читачі на базі достовірних першоджерел могли ознайомитись з суспільно-політичним, культурним та економічним життям Східної Галичини за останні три століття та прослідкувати зародження і розвиток української літератури.

Історично-філософська секція успішно проводила дослідження у галузі права. На першому засіданні секції 11 червня 1873 р. поділено членів секції на два відділи – історичний і правничий. 8 лютого 1899 р. на засіданні секції, за пропозицією С. Дністрянського, утворено постійну комісію, її друкованим органом стала "Часопись Правнича", яку до того часу редагував К. Левицький [15, с. 86].

У 1900 р. "Часопись Правнича" реформована у "Часопись правничу і економічну". Товариство видало 7 річників у 12 випусках. У них, окрім аналізу тодішнього кримінального і громадянського права Австро-Угорської імперії, видавалися праці з історії стародавнього українського і світового права [16, с. 13]. "Часопись правнича і економічна" видавалась у 1900–1912 роках. За цей час було опубліковано сім річників у 10 томах.

Правнича комісія також розпочала видавництво "Правничої бібліотеки", яка виходила друком упродовж 1901–1909 рр. За цей час вийшло два томи. Наукова спадщина правничої комісії, опублікована у "Часописі правничій" мала не лише теоретичне а й практичне значення. На сторінках видань друкувалися важливі праці з українського права, переклади українською мовою діючих законодавчих актів, що підвищувало правову культуру українців.

За два роки перед Першою світовою війною перестала друкуватись "Часопись", а згодом через рік "Правничий вісник" [3, с. 44–47].

1 квітня 1923 р. на засіданні історично-філософської секції затверджено правильник правничої комісії. У § 4 регламентовано, що комісія займається питаннями методології у сфері юриспруденції, історії та філософії, права та суспільних наук. Зокрема, систематичне дослідження усіх галузей права, критичний огляд праць. У § 5 вноситься постанова відновити пошук фондів, збір матеріалу для відродження видавництва "Правнича часопись" під новим заголовком "Збірник правничої комісії при історично-філософській секції НТШ" [17, с. 36–38].

Нове правниче видання НТШ з'явилося у 1925 році. Це був "Збірник правничої комісії" при історично-філософській секції НТШ під редакцією професора В. Вергановського. Одним із основних завдань якого було "розслідування розвитку права на територіях, заселених українським народом" [17, с. 41].

Це видання через матеріальні труднощі НТШ довго не проіснувало. Вийшло тільки три томи у 1925, 1927 і 1929 роках. Як бачимо, у "Збірнику правничої комісії" подаються праці істориків, правознавців, їх дослідження з історії українського права, розробляються нові підходи у юриспруденції.

За ініціативи правничої комісії у липні 1906 р. відбулася соціологічне опитування щодо національних, промислових і аграрних відносин у Східній Галичині. На підставі аналізу якого історично-філософська секція на засіданні 7 липня 1906 р. вирішила утворити статистичну комісію, головою якої обрано М. Грушевського [15, с. 54].

Статистична комісія ставила за мету проводити збір статистичних даних на території України щодо населення і суспільного життя. Особливу увагу дослідники звертали на аналіз сфер і явищ суспільного життя, що їх обминула офіційна статистика. У зв'язку з реорганізацією правничої комісії і її "Часописі правничої і економічної", узяла на себе виконання її функцій. Війна перервала діяльність статистичної комісії. Лише у 1927 р., вперше після війни, комісія відновила свою роботу. Вона видала 4 том "Студії" з поля суспільних наук і статистики у трьох випусках, авторами статей на сторінках "Студій" були О. Мицюк, В. Садовський, О. Шульгин. Видавши цей том, який стане останнім, Комісія припиняє свою роботу.

Під редакцією М. Кордуби вийшов 4 том у трьох випусках. У першому випуску В. Садовський подав факти перепису населення західноукраїнських земель: "Людність західноукраїнських земель по польському перепису вересня 1921 р." [18, с. 51]. Про зародження капіталістичних відносин у Франції, виходить праця О. Шульгина "Уваги до історії розвитку раднішого капіталізму" [19, с. 45]. Цей випуск видавався за підтримки міністерства освіти у Варшаві. Стаття О. Мацока "Феодально-кріпосницькі пережитки в ХХ ст." друкується у третьому випуску [20, с. 29].

У "Хроніці НТШ" перестають реєструвати статистичну комісію, через хворобу і передчасну смерть голови комісії В. Охрімовича. Коли головою комісію очолив В. Кубійович – комісія відновила свою діяльність знову. Це сталося у 1933 році, вона продовжила свої дослідження у галузі економіки та соціології. У 1935 р. статистичну комісію перейменовано, вона отримує назву "Комісія національної економії, соціології і статистики" [21, с. 49].

З 1938 року розпочинається третій період у діяльності комісії. Відновлюється статистична робота, збирається значна кількість матеріалів, особлива увага приділяється економічній і соціологічній сфері. П'ятий том видається при підтримці і допомозі Ревізійного союзу українських кооператив (РСУК) у Львові. Том присвячувався життю і діяльності О. Русова, економіста, статиста, етнографа, українознавця, громадського діяча не тільки Наддніпрянщини, а всієї України, вченого і дослідника зі світовим ім'ям. Том виходить під редакцією Є. Храпливого.

Черговий том "Студії з поля суспільних наук і статистики", присвячений становищу українського села, уже не вийшов [5, арк. 4]. Мета діяльності статистичної комісії полягала у розкритті й дослідженні невідомих явищ суспільного життя, національної економіки. Члени комісії проводили значну статистичну, дослідницьку роботу. На сторінках "Студії суспільних наук і статистик" учені НТШ охопили низку важливих проблем господарської та культурної діяльності українства. Висвітлення цих проблем у наукових публікаціях і ознайомлення з ними широкого кола читачів, дало певні результати. Так, завдяки статистичним дослідженням і публікаціями, ознайомлення з ними українців, уряд змушений був збільшити кількість початкових та середніх українських шкіл.

На спільному засіданні історичної і філологічної секції 25 травня 1898 р. засновано ще одну комісію – етнографічну. Її головами були: І. Франко (1898–1900 рр.; 1908–1913 рр.); О. Барвінський (1900–1905 рр.); Ф. Вовк (1905–1908 рр.); В. Гнатюк з 1913 року. Комісія заснувала такі видання, як: "Етнографічний збірник" і "Матеріали до українсько-руської етнології" [22, с. 85]. "Етнографічний збірник" був заснований у 1895 р., як окреме видання НТШ для матеріалів з української етнографії, зібраних з усіх територій, на яких проживали українці [6, арк. 3]. "Збірник" спочатку виходив як

щорічник, пізніше, переважно два рази. Перші два томи вийшли під редакцією М. Грушевського, наступні вже видавала новостворена етнографічна комісія. До 1914 року вийшов "Збірник" у 36 томах.

"Матеріали до українсько-руської етнології" присвячені збірці і систематизації матеріалу, що стосується побуту, етнічного складу, фізіологічних відмінностей, звичаїв, вірувань українського народу у порівнянні з іншими народами. Він видавався Етнографічною комісією з 1899 р., з 1909 р. виходить під заголовком "Матеріали до української етнології", а з 1929 р. – "Матеріали до етнології і антропології". До 1920 було опубліковано 22 томи.

"Матеріали до українсько-руської етнології" вказували як на відмінностях, так на спільних коренях етнічного складу, побуту, вірувань, звичаїв, обрядів, світосприйняття українського народу не тільки на території України, а й в інших місцях його компактного проживання. Публікація цих праць мала важливе значення, тому що показувала самобутність українського народу, багатогранність його багатовікової культури, його багатостраждальну історію через призму народної творчості.

Видавництво "Матеріалів до українсько-руської етнології" систематизувало і класифікувало опрацьований чималий матеріал з етнографічного простору всієї України, не тільки на науковому ґрунті, а й у виробленні наукового підходу. Введення в обіг значного фольклорного матеріалу – новина у науковому світі того часу, воно викликало широкий резонанс, поставило НТШ на провідне місце не тільки у слов'янській а й у європейській етнології.

На спільному засіданні трьох секцій 21 листопада 1909 р. засновано бібліографічну комісію. Вона розпочала видавництво власного органу "Матеріали до української бібліографії". На першому засіданні головував М. Грушевський. У передмові до першого видання зазначено, що на наступних засіданнях повинні бути розроблені плани видання української бібліографії (до кінця XVIII ст.), бібліографії Росії XIX ст., загальної української бібліографії XX ст. і показників *Ucrainica* на іноземних мовах в іноземній літературі). До 1914 р. опубліковано три томи, у яких вийшли продовження до уже надрукованої у другому томі "Галицько-руської бібліографії" (1801–1886 рр.) І. Левицького "Українська бібліографія Австро-Угорщини". Перший том охоплював період 1887–1890 рр., другий – 1890–1891 рр., третій – 1892–1893 рр. [16, с. 14]. Першим головою комісії обрали І. Левицького, після його смерті, у 1913 р. головою став В. Дорошенко.

Четвертий том вийшов у 1918 р. у двох випусках, його упорядником був В. Дорошенко. Том присвячувався творчості І. Франка. До першого випуску увійшла вся його белетристична творчість за 40 років літературної праці і частина розділу "Критика й публіцистика" [23, с. 80]. Випуск другий – "Критика й публіцистика" [24, с. 184].

П'ятий том, присвячений бібліографії українознавства за 1914–1923 рр. У випуску першому п'ятому тому друкується історія України, публікації українською мовою, зібрані І. Калиновичем [25, с. 59]. У шостому томі, укладачем якого був В. Дорошенко, з нагоди століття смерті Гете, друкується стаття: "Гете в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях: спроба бібліографії з нагоди століття смерті великого німецького письменника" [26, с. 20]. Сьомий том укладає І. Шендрик "Матеріали до бібліографії Січових Стрільців". У цьому томі упорядник подає короткий зміст позицій, перелік військових частин, осіб, місцевостей перебування українських січових стрільців. Дев'ятий окремий розділ присвячений їх літературній творчості стрілецтва. До бібліографії додаються покажчики: січових частин, місцевостей, у яких вони перебували або воювали, покажчик авторів [27, с. 60]. Отже, НТШ було ініціатором організації бібліографічної справи в Україні з метою об'єднання усіх українських фахівців для публікації повного бібліографічного покажчика українського друку.

З 1937 року бібліографічна комісія НТШ спільно з українським товариством бібліофілів міста Львова започатковує видавництво місячника "Українська книга". Місячник друкується під редакцією Ю. Полянського і присвячується бібліології та бібліофільству. Упродовж 1937–1939 рр. "Українську книгу" видавала бібліологічна комісія НТШ та Українське товариство бібліофілів, а з 1942 по 1943 р. – Українське видавництво Львів-Краків.

Отже, НТШ виступало ініціатором організації бібліографічної справи в Україні з метою об'єднання українських фахівців для публікації повного бібліографічного покажчика українського друку. Саме у "Матеріалах до української бібліографії" та "Українській низі" були надруковані перші томи цього покажчика.

Ще одним виданням НТШ був місячник історії і культури – "Стара Україна", який видавався бібліотекою і музеєм товариства. Цей журнал виходив лише два роки, але містив багато цінного матеріалу. Особливо вартісний тим, що у кожному номері подається, крім основних статей, обширна бібліографія, пов'язана з тематикою того чи іншого випуску, а також постійні розділи "Хроніка" і "Ucrainica". Редактором журналу був І. Кревецький. За час виходу "Старої України" побачили світ 24 номери [2, с. 36].

Переважна більшість комісій НТШ займалася дослідженням питань українознавства. Для координації і планування їх діяльності виникла ідея створення Інституту українознавства. 28 квітня

1937 р. складено план створення такого закладу [7, арк. 22]. Виділ НТШ 13 січня 1936 року прийняв ухвалу про організацію у НТШ Інституту українознавства. У зв'язку з цим проектом виникла ідея заснувати окремий науковий журнал, присвячений проблемам українознавства. Планувалось публікувати 10 випусків цього журналу щорічно. Крім основних статей, кожен номер мав містити огляд літератури, рецензії, хроніку. Деякі статті друкувались з резюме однією з європейських мов – німецькою, англійською, французькою, італійською. "Сьогочасне і минуле" – так назвали цей українознавчий вісник, який видає НТШ за допомогою Центросоюзу [8, арк. 8]. На жаль, вийшло тільки дві частини "Сьогочасне і минуле", хоча багато наукових праць були готові до друку, але загроза Другої світової війни стала на заваді їх виходу у світ. Його зміст складався з таких частин, як: статті з українознавства, археології, історії, літературознавства, історії української літератури, української мови, етнографії, господарства український земель, природознавства, антропології, зоології, ботаніки, геології, географії й т.д., з техніки; оклади культурного, наукового, мистецького, господарського й технічного життя; рецензії на книжки; хроніки з наукового, мистецького, господарського й технічного життя; мовних питань. Редактор журналу – професор І. Раковський; окремі частини редагував В. Сімович [9, арк. 138].

Отже, вісник українознавства "Сьогочасне і минуле" змістовно складався з ґрунтовних праць з українознавства. Співпрацювати з виданням погодилися 134 науковці, які були досвідченими спеціалістами.

Список використаних джерел

1. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім.Шевченка: 1873–1949 рр. / В. Кубійович. – Львів, 1991. – 53 с.
2. Кучер Р. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї / Р. Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
3. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання НТШ (1885–1939). Анотований показчик / Т. Кульчицька. – Львів, 1991. – 850 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф.309, оп. 1, спр. 20, арк. 3.
5. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 28, арк. 15.
6. Там само, спр. 21, арк. 5.
7. Там само, спр. 67, арк. 34.
8. Там само, оп. 2, спр. 10, арк. 23.
9. Там само, ф. 362, оп. 1, спр. 55, арк. 191.
10. Савенко В. Видавнича діяльність НТШ на історичну тематику протягом 1892–1913 рр. / Віктор Савенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2 – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – С. 64–69.
11. Щурат В. Листи Митрополита М. Левицького до єпископа І. Снігурського й офіційні документи їх спільної діяльності (1813–1847) / В. Щурат // Українсько-руський архів. – Т. 11. – Львів, 1924. – 231 с.
12. Студинський К. Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр. / Кирило Студинський // Українсько-руський архів. – Т. 13–14. – Львів, 1920. – 431 с.
13. 6. Бриж І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. / І. Бриж // Українсько-руський архів. – Т. 15. – Львів, 1921. – 169 с.
14. Возняк М. Матеріали до історії української пісні і віршів. // Українсько-руський архів / Возняк М. – Т. 11. – Львів, 1925. – С. 481–589.
15. Криг'якевич І. Історично-філософська секція під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках / І. Криг'якевич // Вісник АН України. № 5. – 1992. – С. 86.
16. Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування / В. Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.
17. Падох Я. Правнична наука в НТШ упродовж його першого сторіччя. З історії НТШ / Я. Падох // Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові – Л., 1997. – С. 34–43.
18. Садовський В. Людність західноукраїнських земель по польському перепису вересня 1921 р. / В. Садовський // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1927. – С. 51.
19. Шульгин О. Уваги до історії розвитку раднішого капіталізму (головним чином у Франції) / О. Шульгин // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1928. – 45 с.
20. Мацюк О. Феодально кріпацькі пережитки в XX в. / О. Мацюк // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1929. – 29 с.
21. Анотований показчик видань НТШ. // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1929. – 49 с.
22. Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр. М. Андрусак // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1929. – С. 197–227.
23. Спис творів Івана Франка / Укладач В. Дорошенко. – Львів, 1918. – Вип.1. – С. 80.
24. Критика й публіцистика. – Вип. № 2. / Укладач В. Дорошенко. – Львів, 1930. – 184 с.
25. Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр. Вип.1. Історія України. Публікації в українській мові / Зібр. І. Калинович. – Львів, 1924. – 59 с.
26. Гете в українських перекладах, перестівах та наслідуваннях: спроба бібліографії з нагоди століття смерті великого німецького письменника. / Укладач В. Дорошенко. – Львів, 1932. – IX с + 11 с.
27. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців. / Укладач І. Фендрік. – Львів, 1937. – 60 с.

Виктор Савенко

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ И СЕРИЙНЫЕ ИЗДАНИЯ НТШ (1894–1939 ГГ.)

В статье анализируется исследовательская деятельность членов НТШ из актуальных проблем украиноведения в периодических и серийных изданиях общества конца XIX – первой половины XX в.

Ключевые слова: НТШ, исторически философская секция, периодические научные издания, серийные научные издания, Восточная Галичина.

Victor Savenko

PERIODICALS AND SERIALS SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY (1894–1939)

The article analyzes the research activities NTSh members on current issues in the Ukrainian periodical and serial scientific publications of the Society of the late XIX – early XX century.

Key words: Scientific Society named Shevchenko, historical and philosophical section, periodic scientific publications, serial scientific publications, Eastern Galychyna.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

СТИПЕНДІЇ "ПРОСВІТИ" У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті йдеться про виплату стипендій "Просвітою" у Західній Україні в міжвоєнний період. З'ясовано джерела надходження коштів, охарактеризовано причини отримання матеріальної допомоги, викликані, передусім повоєнною розрухою. У силу матеріальної обмеженості задовольнити потреби усіх бажаних було практично неможливо. З іншого боку, деякі стипендії носили іменний характер, або ж ними передбачалися певні умови, яких варто було дотримати для того, щоб отримати матеріальну допомогу.

Ключові слова: Західна Україна, "Просвіта", стипендії, матеріальне становище, міжвоєнний період.

Одним з важливих питань розвитку культурно-просвітнього руху міжвоєнного періоду є діяльність товариства "Просвіта". Актуальність досліджуваної проблематики полягає у тому, що про авторитет і популярність "Просвіти" серед українства свідчила матеріальна підтримка української молоді. В основному це стосувалося здібних школярів, студентів, які в силу несприятливих фінансових можливостей не мали змоги або продовжувати або завершити навчання. Звичайно, що забезпечити усіх без винятку стипендіями товариство звісно не могло, тому що внаслідок Першої світової війни, повоєнної розрухи, інфляційних процесів, девальвації грошової одиниці було втрачено значну частину коштів.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується й на тому, що незважаючи на певні здобутки науковців у розкритті цієї тематики, поза увагою вчених залишилося чимало питань, що потребують більш детального й цілісного опрацювання. Власне до таких і належить проблема виплати стипендій "Просвітою" у Західній Україні в міжвоєнний період

Об'єкт дослідження – соціально-економічні, національно-культурні процеси, що відбувалися у Західній Україні в міжвоєнний період.

Предмет дослідження – соціальне, культурне та матеріальне становище українців Західної України в окреслений період.

Мета наукової статті – дослідити матеріальну підтримку "Просвітою" здібних і талановитих школярів та студентів.

Основні завдання дослідження ґрунтуються на аналізі тогочасних умов, з'ясуванні механізму надходження коштів, системи виплати стипендій.

Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблематики обмежується публікаціями С. Перського [1], Ж. Ковби [2], І. Зуляка [3], які аналізують діяльність "Просвіти" в окреслений період, не акцентуючи основну увагу на джерелах поповнення стипендійних фондів, виплаті матеріальної допомоги тощо.

Задекларована проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на вивченні зазначеної проблеми.

Основу джерельної бази дослідження складає фонд 348 "Товариство "Просвіта" м. Львів (1868–1939 рр.)" Центрального державного історичного архіву України в м. Львові.

Передусім варто з'ясувати джерела надходження коштів. В основному це були заповіти як у грошовому еквіваленті, так і нерухомістю. Як свідчить аналіз фінансової діяльності "Просвіти", на 1920 р. усіх фондів, якими опікувалося товариство нараховувалося шістдесят один, з них сорок вісім (стипендійних, пенсійних, допомогівих) на загальну суму 29987418 марок (далі – м.) (підраховано автором) [4, с. 92–105]. На відміну від стипендійних фондів, подати кількісні показники тих, кому виплачували стипендії доволі складно, оскільки якщо в архівній справі є прохання про надання стипендії, то відсутні ухвали з приводу їх виплати.

Важливим засобом надходження коштів для їх подальшої виплати у якості стипендій були добровільні пожертви свідомих патріотів-громадян. Такі нотаріально зафіксовані записи залишили Олена Прийма з Дулібів, Анна Пукан з Сапови Коломийського повіту, кадет Федорчук з Гуцульщини, о. Йосип Фоліс та інші особи. До речі, нотаріальний запис заповіту маєтку, залишеного Романом Щирбою з Яворова, поручником 30-го артполку, "Просвіти", віднайти не вдалося [5, арк. 1, 9, 18, 21, 53–54]. Окрім зазначених осіб, 9 жовтня 1924 р. М. Кручковська подарувала будинок з присадибною ділянкою у Тернополі місцевій філії "Просвіти" [6, с. 264–267]. Згідно з заповітом Т. Дембіцького (складено 24 липня 1912 р. – І. 3.), товариство отримувало 20 тис. корон (далі – кр.) за умови, що відсотки від капіталу щорічно виплачуватимуться на дві стипендії студентам університету, політехніки або торгівельної академії [7, арк. 1–3]. Упродовж 1918 р. товариство отримало двома переказами 118040 кр., про що повідомило фонд і погодилося опікуватися коштами. Пізніше було надіслано 1219 кр. й в цілому загальна сума становила 2399 кр. [8, арк. 5–7]. У фундаційній грамоті від 1 березня 1918 р. вказувалося, що відсотки від суми 2399 кр. будуть щорічно виплачуватися як допомога для бідного учня або учениці у вищій школі [8, арк. 9–9 зв].

Головний виділ "Просвіти" ухвалив опікуватися фундацією ім. С. Наливайка, управителя школи у Вільшанці Золочівського повіту [8, арк. 12–12 зв]. У фундаційному акті, датованому 10 червня 1918 р., повідомлялося про те, що основний капітал фонду складав 6000 кр., призначених для навчання молоді промислових і торгівельних середніх шкіл [9, арк. 20–20 зв].

У заповіті П. Бачинського, дійсного радника греко-католицької митрополичої консисторії, декана й пароха у Глинянах, складеному 26 лютого 1919 р. для вшанування пам'яті Гаврила і Анни Бачинських з Сороцького Скалатського повіту, вказувалося на утворенні фундації, основу якої склали кошти на рахунку в Земельному банку в Львові на суму 510880 злотих (далі – зл.) (номери С. III 720, С. IV. ч. 551–552, ч. 4704 – І. 3.) з річним прибутком на одну допомогу в розмірі 225 к. Згідно із заповітом, після смерті П. Бачинського, стипендійну допомогу студентам надаватиме "Просвіта" [10, арк. 2–3 зв, 4–4 зв].

Окрім того, "Стипендійна фундація ім. о. Павла Бачинського" складалася ще з двох основних капіталів: чотирьох півпроцентних заставних листів у Земельному банку на суму 7355 кр. для слухачів політехніки, рільничої, гірничої або торгівельної академії, півпроцентні заставні листки на суму 662440 кр. Усього на загальну суму 13700 зл. Згідно з підрахунками автора, сума складала 1397940 зл. Депозит фундації на 1924 р. становив 7300 кр. [10, арк. 5–5 зв, 15–16]. Ухвалою Головного виділу "Просвіти" від 8 червня 1920 р. прийнято керівництво цією фундацією [10, арк. 9].

21 грудня 1920 р. намісництво у Львові повідомляло "Просвіту" про заснування фонду премій ім. К. Миськевича, касового урядника з Кракова, через що варто внести подання до влади [11, арк. 6]. Премійна фундація ім. К. Миськевича складалася з п'яти облігацій на загальну суму 3670 м. й зберігалася у крайовій фінансовій установі або іншій фінансовій структурі. Вважалася "...непорушним фондом і коли капітал збільшиться на третину, то з цього видається премія за написання популярного твору українською мовою з рільництва, промислу або торгівлі" [11, арк. 15–15 зв].

Особливість заповіту К. Валецького, складеного 4 червня 1909 р., полягала у тому, що "Просвіта" отримувала половину маєтку, прибутки з продажу й 10 % той, хто б підготував селянського сина-українця з Олексинець Борцівського повіту до вступу до середньої школи. Усі інші кошти мали б бути поділені на стипендії ім. К. Валецького, першість серед яких мали б селянські сини з родини даруючого [12, арк. 2–2 зв]. На 30 грудня 1926 р. вартість половини маєтку К. Валецького у Львові становила 17981 зл. [12, арк. 46].

Директор канцелярії "Просвіти" писав у листі до В. Сміяка з Харитонівки про те, що стипендійний фонд ім. І. Залуцького, колишнього декана і пароха Теревовлі, згідно з волею покійного, призначено для студентів права, медицини, філософії і фармакології. Фонд утворено з цінних паперів, однак внаслідок девальвації грошової одиниці він зменшився до незначної суми, тому коштів з нього не виділятимуть до того часу, доки кошти фонду не зростуть до необхідної суми [13, арк. 29–29 зв].

У списку стипендійних фондів "Просвіти", затверджених ухвалою Головного виділу від 20 грудня 1926 р., до 15 % валюти у кронах з 31 грудня 1920 р. зазначено, що початковий капітал фонду ім. о. І. Залуцького складав 1026860 кр. З 15 % на 20 грудня 1926 р. – 154029 зл. [14, арк. 1]. Згідно з даними, що подавалися до президіального відділу, стан фонду ім. І. Залуцького на 1939 р. невідомий [15, арк. 4–11]. Отже, основною статтею прибутків "Просвіти" з якого виплачувалися стипендії, виступали добровільні пожертви, заповіти даруючих щодо певних умов надання матеріальної допомоги тощо.

У міжвоєнний період, особливо на початку 20-х рр. ХХ ст., внаслідок повоєнної розрухи, матеріальної допомоги потребувала значна кількість осіб. До канцелярії "Просвіти" надходили прохання від українських учнів, пластунів, студентства, спортсменів щодо надання стипендій, фінансової допомоги тощо. Головний виділ призначав виплати стипендій, зрозуміло, що в силу

матеріальної обмеженості задовольнити потреби усіх бажаючих було практично неможливо. З іншого боку, деякі стипендії носили іменний характер, або ж ними передбачалися певні умови, яких варто було дотримати для того, щоб отримати матеріальну допомогу.

Матеріальну допомогу виплачували не лише зі стипендійних фондів, створених товариством. 23 лютого 1925 р. Український спортовий союз звертався до "Просвіти" щодо надання матеріальної допомоги у розмірі 250 зл., яку з часом мав повернути [16, арк. 1]. До речі, на проведення VI Запорізьких ігрищ 22 липня 1925 р. Головний виділ призначив 100 зл.

Допомоги очікували й колишні вояки УГА, яку їм могли надати лише українські товариства. У травні 1925 р. М. Біленька, тимчасовий голова головної ради УТОДІ (Українське товариство допомоги інвалідам) у Львові, В. Садовський, О. Навроцький, М. Гнатюк і П. Постолок звернулися до українства з тим, що традиційно на Зелені свята просять допомогу для інвалідів УГА, які "...гинуть з голоду, не мають жодної допомоги, навіть допомога з Америки у зв'язку з девальвацією золотого не рятує..." [17, арк. 1]. Щомісячна допомога передбачалася у розмірі 35–100 % ренти або 10–60 зл. Річні витрати на утримання будинку інвалідів у Львові складали 13 тис. зл. [17, арк. 13]. До речі, членський внесок для вступу до УТОДІ становив 0,50 зл., для бідних – 0,25 зл. [17, арк. 6].

26 жовтня 1931 р. УТОДІ звернулося до редакції "Життя і знання" з проханням розмістити текст відозви щодо моральної і матеріальної підтримки інвалідів УГА, однак влада заборонила редакції робити оголошення від свого імені щодо збору коштів на допомогу членам УТОДІ [17, арк. 21–22]. Лише 22 вересня 1933 р. Львівське воєводство дозволило УТОДІ збирати пожертвування для інвалідів [17, арк. 26]. Головний виділ на прохання УТОДІ надав адреси філій для надсилання пропагандистсько-агітаційних листівок щодо збору коштів на допомогу інвалідам [17, арк. 27].

Незважаючи на те, що на території корінної Польщі діяло "Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернованих в Польщі", мета праці якого ґрунтувалася на тому, щоб поліпшити матеріальне становище шкільної молоді і лекторів [18, арк. 1], все ж таки становище було достатньо складним. Так, у проханні учня 1-го класу гімназії ім. Т. Шевченка П. Рогового від 5 травня 1924 р. висловлено сподівання на одержання матеріальної допомоги на харчування у розмірі 4 млн м. [19, арк. 47].

Скрутне становище українців у привісленській Польщі розкрито у листі від 18 червня 1932 р. з Каліша до "Просвіти" Федора Шевченка, племінника Т. Шевченка, внука його брата Йосипа. У ньому, зокрема, зазначалося, що він був політичним емігрантом, за фахом учитель рисунка, креслення і каліграфії. Ці предмети викладав десять років у вищій початковій школі. Опинившись у скрутному матеріальному становищі, просив допомогти йому в пошуку місця роботи. Наголошував на своїх моральних і громадянських якостях, повідомляв про те, що дуже добре знайомий з професорами С. Смаль-Стоцьким та В. Сімовичем, адвокатом Р. Домбчевським [20, арк. 1, 1 зв.].

16 листопада 1927 р. А. Федина просив надати йому матеріальну допомогу, тому що його батьки – малоземельні селяни у Мостиському повіті, від них він отримував лише 10 зл. щомісячно [21, арк. 1–2]. 13 грудня 1929 р. керівник Головної управи "Спілки інженерів і техніків українців-емігрантів у Польщі" професор І. Шовгенів у зверненні "До українського громадянства" зазначав, що серед студентів Української господарської академії у Подєбрадах є кілька десятків студентів, які перебувають у надзвичайно скрутному матеріальному становищі, не маючи ніякого забезпечення [22, арк. 7]. М. Дяченко, колишній студент українського університету у Львові, слухач агрономічно-лісового факультету Української господарської академії в Подєбрадах просив "Просвіту" надавати фінансову допомогу, оскільки не може закінчити навчання в академії. Суму в 300 зл. зі стипендійного фонду ім. М. Галушинського зобов'язувався повернути упродовж одного року з часу отримання позики [23, арк. 2]. 21 червня 1930 р. верховна команда українського пластового уряду через організування влітку табори пластунів для 400 осіб на Соколів і в околицях Підлютого, на Лисоні, водного табору у Монастирі над Дністром просила "Просвіту" про надання матеріальної допомоги у проведенні згаданої акції, на утримання пластової домівки на суму 350 зл. щорічно.

25 листопада 1936 р. Головний виділ товариства висловив щире подяку Ліні і Миколі Малицьким у Шляхтинцях за те, що вони передали у розпорядження товариства стипендійний фонд їх імені. З фонду було виплачено чотири стипендії на загальну суму 1000 зл. з них студентам медицини Володимирі Аксентію 300 зл., Василю Клеману – 300 зл., Степану Зощуку – 200 зл., Богдану Кивелюку – 200 зл. [24, арк. 1].

І. Верхратський встановив стипендійну фундацію свого імені у розмірі 6000 к. [25, арк. 2]. Товариство українських студентів права "Правнича громада" у Львові повідомляло 18 січня 1938 р. Головний виділ про те, що студентка Л. Собота є членом їхнього товариства, бере активну участь у студентському житті, тому заслуговує стипендії із зазначеного фонду [25, арк. 2, 21]. До речі, Л. Собота пред'явила "Свідцтво убожества", видане греко-католицьким церквою св. Юрія у Львові

від 28 січня 1938 р., у якому вказувалося, що "...Ореста Любов Собота немає жодного майна і заслуговує на допомогу" [25, арк. 2, 21].

27 січня 1938 р. С. Горечий, студент четвертого курсу механічного відділу Львівської політехніки звернувся до "Просвіти" з проханням надати йому стипендію, оскільки він син незаможних батьків (батькові 77 років), мати померла. Прибуток з 1 морґа поля складав 15 зл. щомісячно, інших прибутків батько не мав. Він заробляв лекціями 15 зл. щомісячно [26, арк. 1]. Р. Бас, учень 4 класу, у листі до Головного відділу, датованому 15 травня 1939 р., писав, що йому призначено стипендію у сумі 50 зл. з фонду А. Книгиницького, однак воеводство ухвалою від 26 квітня 1938 р. не затвердило її, тому що він має борг від березня поточного року за оплату навчання у розмірі 40 зл. [27, арк. 1]. "Просвіта" повідомила Р. Баса, що фінансово допомогти йому не зможе, позаяк усі стипендії на рік вичерпано [27, арк. 2].

Отже, незважаючи на складне фінансове становище, товариство продовжувало надати матеріальну допомогу. Однак вона не носила масового характеру і кардинально змінити і покращити ситуацію не змогла.

Список використаних джерел

1. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями / С. Перський. – Львів, 1932. – 268 с. 2. Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. М. Ковба. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993. – 126 с.:іл. 3. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с. 4. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" у Львові за час від 8. IV. 1913 до 31. XII. 1920 року. – Львів, 1921. – 107 с. 5. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 519. 6. Народний Ілюстрований Календар Товариства "Просвіти" на звичайний рік 1926. Річник 48. – Львів, 1925. – 292 с. 7. ЦДАЛ України ф. 348, оп. 1, спр. 7071. 8. Там само, спр. 7056. 9. Там само, спр. 7093. 10. Там само, спр. 7055. 11. Там само, спр. 7091. 12. Там само, спр. 7087. 13. Там само, спр. 7079. 14. Там само, спр. 7086. 15. Там само, спр. 7112. 16. Там само, спр. 478. 17. Там само, спр. 472. 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2467, оп. 1, спр. 1. 19. Там само, спр. 5. 20. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 751. 21. Там само, спр. 7128. 22. Там само, спр. 6503. 23. Там само, спр. 7116. 24. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 7089. 25. Там само, спр. 7062. 26. Там само, спр. 7115. 27. Там само, спр. 7083.

Иван Зуляк

СТИПЕНДИИ "ПРОСВИТЫ" В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье речь идет о выплате стипендий "Просвиты" в Западной Украине в межвоенный период. Выяснено источники поступления средств, охарактеризованы причины получения материальной помощи, вызванные, прежде послевоенной разрухой. В силу материальной ограниченности удовлетворить потребности всех желающих было практически невозможно. С другой стороны, некоторые стипендии носили именной характер, или же ими предусматривались определенные условия, которых следовало соблюсти для того, чтобы получить материальную помощь.

Ключевые слова: Западная Украина, "Просвита", стипендии, материальное положение, межвоенный период.

Ivan Zulyak

SCHOLARSHIPS "PROSVITA" IN WESTERN UKRAINE INTERWAR PERIOD

The article refers to the payment of grants to "Prosvita" in Western Ukraine in the interwar period. It was found sources of funds described causes getting financial aid, caused primarily post-war devastation. Because of financial constraints to meet the needs of everyone was practically impossible. On the other hand, some scholarships were nominal in nature, or they assumed to certain conditions, which should comply in order to receive financial aid.

Key words: Western Ukraine, "Prosvita", scholarships, financial situation, the interwar period.

УДК 94:371.83

Тетяна Луговська

ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРСОНАЛЬНИХ АНКЕТ ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ "ДРУГ" У ЛЬВОВІ

У статті досліджуються основні пункти заповнених персональних анкет членів товариства російських студентів "Друг" у Львові. Здійснено аналіз відповідей на питання анкет, які заповнювали львівські студенти, що прагнули бути членами цієї структури упродовж 1924–1934 рр.

Ключові слова: товариство російських студентів "Друг", русофільство, "Товариство імені М. Качковського", культурно-освітня діяльність, опитувальний листок (анкета).

У громадсько-політичному житті Західної України в міжвоєнний період вагомий вплив мали організації галицьких русофілів. Це, зокрема, такі культурно-просвітницькі організації, як Руський інститут "Народний дім" у Львові, Львівський Ставропільський Інститут, "Товариство імені М. Качковського", Товариство "Руських дам".

Серед молодіжних організацій досить активно самостійно діяло і співпрацювало з іншими русофільськими об'єднаннями студентське товариство "Друг" у Львові. Характер діяльності та персональний склад товариства залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті – проаналізувати відповіді студентів – членів товариства "Друг" на питання опитувальних листків.

Завдання статті – на основі аналізу анкет дати характеристику персональному складу товариства "Друг" за окремими пунктами відповідей на питання анкет.

Хронологічні рамки дослідження – період заповнення анкет: 1924 – 1934 роки.

Обмеженою є історіографія питання. Це лише окремі наукові публікації, у яких згадується студентська організація "Друг" у Львові, зокрема це праця Л. Матюшко [7].

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові (фонд 506 с "Товариство російських студентів "Друг" у Львові").

Наукова новизна статті полягає в тому, що дотепер аналізу персонального складу товариства російських студентів "Друг" у Львові практично не здійснювалося.

У фонді 506с Центрального державного історичного архіву України у Львові зберігаються анкетні листки членів товариства "Друг", заповнені ними власноручно з проханням вступу в дійсні члени товариства (справи 154 – 157). Загальна кількість заповнених анкетних листків за період в десять років (1924–1934 рр.) у чотирьох справах – 574 листки.

Аналіз анкетних листків дозволяє скласти загальну картину про членів товариства "Друг" згідно їх відповідей на анкетні питання.

Заповненими є дві редакції (форми) анкет: анкета першого типу – Анкетний листок ("Анкетный листъ") і анкета другого типу – Опитувальний листок ("Опросной листъ"). Упродовж 1924–1927 рр. частіше використовувалася форма для анкетування, у якій було двадцять питань (анкета першого типу), хоча паралельно з анкетною першого типу зустрічаємо форму другого типу, у якій кількість питань скорочена до тринадцяти. Після 1927 року анкети першого типу на двадцять питань не використовувалися, їх повністю замінили анкети другого типу на тринадцять питань.

Заповнювалися листки, як вже вказувалося, власноручно, але часто, незважаючи на вказівку "писати розбірливо" мають місце латинські літери і польські терміни, тому досить важко зрозуміти через специфіку правопису окремі записи чи слова, що пояснюється скоріше не стільки недбалістю, скільки володінням російською мовою не на належному рівні, про що і пишуть в анкетних листках окремі заявники.

Кожен член товариства, заповнюючи анкету другого типу, звертався до правління товариства "Друг" у Львові з проханням прийняти його до членів товариства у якості, а далі прописом вказувалося, зазвичай, майже усі писали в якості дійсного члена товариства (зрідка зустрічаються записи прийняти в якості члена-змагальника – ("члена-соревнователя") [1, арк. 73, 92]. Є анкети, у яких цей пункт пропущений без заповнення, хоча стоїть підпис заявника [2, арк. 10, 12; 1, арк. 84, 93, 95]. Далі, згідно з заявою, у якій якості майбутній член товариства буде представлений, йшло зобов'язання дотримуватись статуту і постанов правління товариства "Друг", а також допомагати, після завершення навчання ("студий") товариству матеріально й морально. Такі зобов'язання скріплювалися підписом [2, арк. 1].

Аналогічні зобов'язання з підписом зустрічаються майже в усіх заповнених анкетах першого типу. В анкетному листку першого типу зобов'язання не були віддруковані типографським шрифтом,

тому кожен, на звороті листка, власноручно писав декларацію, у якій під чесне слово зобов'язувався, що він після завершення навчання по мірі своїх сил і можливостей допомагатиме товариству. Далі вказувалася дата, місяць і рік та ставився підпис [2. арк 14 зв.].

Вдосконалюючи чи видозмінюючи анкету, розробники залишили у ній відповідні зобов'язання про моральну і матеріальну допомогу, але у видрукуваних типографським способом зобов'язаннях в анкетах другого типу не зустрічаємо фрази про "слово честі", а також немає уточнення про допомогу заявника товариству "по мірі сил і можливостей". Таким чином, відхиливши власноручно написану декларацію, в анкеті другого типу дещо втрачається вагомість моменту вступу до товариства і подія стає більш ординарною.

Є невелика кількість анкет другого типу, видрукуваних на друкарській машинці [1. арк. 24, 45; 3, арк. 80, 95], що, ймовірно свідчить про відсутність бланків у певний період – ці анкети датовані осінніми місяцями 1927 р. Має місце анкета, що заповнена не власноручно, а на друкарській машинці [3, арк. 20]. Це анкета студента другого року навчання ветеринарної академії Романа Леськова з Дрогобича, у якій він просить прийняти його в члени товариства в якості "члена соревнователя". Причина машинописного заповнення ймовірно і в тому, що Р. Леськів не володів російським правописом, про що він вказав, відповідаючи на питання чи знає він російську мову і літературу – "хочу знать", але зазначив, що володіє малоросійською мовою, а також польською і німецькою мовами [3, арк. 20].

Згідно з анкетами для вступу до товариства потрібна була рекомендація двох дійсних членів товариства. У анкетах першого типу був пункт про "Рекомендацію двох членів Товариства або "Гуртка Техніків" [3, арк. 129]. Заповнювався цей пункт довільно: просто стояло два підписи, один підпис, прізвище та ім'я без підпису, взагалі пункт не заповнений. У анкетах другого типу ті, хто рекомендував нового члена, тим самим підтверджували правильність заповненої ним анкети і просили правління товариства про прийняття колеги у члени товариства "Друг". Це підтвердження і прохання скріплювалося їх підписами без розшифрування прізвища, але в окремій графі вказувався номер членського квитка, тому при бажанні можна було легко встановити, хто давав рекомендацію. У багатьох анкетах другого типу також є підписи, але відсутні номери членських квитків, або є лише один підпис і номер членського квитка [3, арк. 127], або такий варіант, коли взагалі не заповнена сама рекомендація і відсутні підписи у рекомендації, хоча є відповідна резолюція про прийняття у члени товариства [3, арк. 123].

Резолюцію про прийняття у дійсні члени чи в члени товариства на змагальній стадії підписували на підставі постанови правління голова товариства і секретар. Їх підписи скріплювалися печаткою. Вивчаючи ці аспекти анкетування можна зробити висновок про те, що часта відсутність рекомендацій, підписів, номерів членських квитків вказують на формалізм і низьку дисципліну діловодства у правлінні товариства.

В анкетах другого типу був ще пункт "Примітки". Найчастіше він взагалі не заповнений. Деколи зустрічаються там записи: "Витримав екзамен з російської історії" [1, арк. 5], "Екзамен по російській історії витримав" [1, арк. 48], "екзамен по історії Русі витримав" [1.арк. 58], "Іспит по історії витримав" [4, арк. 99], "На підставі рішення правління звільнений від вступного екзамену" [4, арк. 101], "Прийнятий до складу дійсних членів" і дата [4, арк. 87]. Аналізуючи типовість записів у цьому пункті можна зробити висновок що його призначення було лише для відмітки про екзамени з російської історії, але заповнювався цей пункт дуже рідко, або запис робився у випадку коли претендент був переведений з членів-змагальників у дійсні члени товариства.

Аналізуючи архівні матеріали фонду, не маємо змогу в рамках статті детально зупинитися на усіх пунктах анкети, але з метою цілісності уявлення про стан справи, коротко розглянемо лише деякі найбільш вагомні і показові аспекти анкет обох типів.

Зазвичай, в анкетному листку вказувалося повністю прізвище ім'я та по батькові заявника. У анкеті другого типу йшла графа місця і дати народження, що в анкеті першого типу була четвертою.

Пункт третій в обох типах анкетних листків пропонував вказати національність. Аналіз усіх анкетних листків виявив лише один варіант відповіді – російська ("русская") національність. Таким чином, усі опитувані зараховували себе до російської національності. Уродженець Києва, студент Львівської політехніки Дімітрій Максович Міхельсон, що закінчив російську Луцьку гімназію, також у графі національність пише – "русский" [3, арк. 56].

Оскільки в офіційній назві товариства фігурує термін "російських" студентів, то видається трохи дивним необхідність вказувати, це ще й в анкетах обох типів. Ймовірно через відсутність графи віросповідання, яка мала місце, зокрема, в анкеті "Союзу російських студентів", національність мала б засвідчувати скоріше православне віросповідання. Опосередковано підтвердженням цього є те, що товариство активно і регулярно проводило різноманітні заходи, пов'язані з релігійними святами православної церкви. Можливо під графою "національність" криється віросповідання ще й

тому, що товариство отримувало досить значну субсидію з боку сенату Львівського університету ім. Яна Казимира, що належав на той час у Польщі до юрисдикції Міністерства віросповідань та освіти [7, с. 316]. Тому, щоб не фігурувало, що державні кошти виділяються товариству православних студентів, на підтримку і популяризацію неофіційної в Польщі православної церкви, з тактичних міркувань була відсутня графа "віросповідання", але її слід розуміти під пунктом "національність".

У анкеті першого типу пропонується відповісти на питання чи був претендент до складу товариства в Росії і коли. Переважна більшість вказують, час перебування в Росії з травня-червня 1915 року [3, арк. 32], хоча зрідка зустрічається і 1914 рік [3, арк. 51]. Зазвичай, завершується період перебування у Росії претендентів до вступу в 1918–1919 рр. [2, арк. 56; 3, арк. 17; 4, арк. 89, 95], Часто перебування в Росії було більш тривалим – до 1921–1922 рр. [1, арк. 11, 44, 52, 64. 2, арк. 46, 90]. Дехто перебував в Росії лише рік 1915–1916 [3, арк. 41]. Зустрічаються випадки коли на питання "Чи перебував в Росії?" подано ствердну відповідь [3, арк. 119], але без уточнення термінів перебування.

Перебування членів товариства "Друг" в Росії пояснюється тим, що з початком Першої світової війни, усі росіяни були підозрілими особами в Австро-Угорській імперії. Доля їх була часто досить трагічною. У концентраційні табори Талергоф й Терезин були депортовані десятки тисяч русофілів тільки за ознакою національності, оскільки імперія Габсбургів остерігалася симпатій до ворожих російських військ з боку своїх підлеглих. Дійсно з приходом російської армії деколи, її зустрічали як визволительську. Однак, коли на початку літа 1915 року австрійська армія перейшла до контрнаступу, австрійці за прихильність місцевих жителів до російських військ посилили репресії, тому 100 тисячне населення, рятуючись від знищення і репресій з боку австро-угорської влади, змушене було відступати з російською армією до Росії [5].

Показовою у цьому плані є біографія письменника Ярослава Галана, родина якого, як підозріла у симпатіях до росіян, при сприянні російської військової адміністрації евакуювалася до Росії [6]. В подальшому, багато з них, після закінчення війни, через неприйняття російської революції та інших причин, поверталися у рідні краї. Дехто з них, під час навчання, ставали членами товариства російських студентів "Друг" у Львові. Ось чому в багатьох анкетах фігурують відповіді студентів про нетривалий період перебування на території Росії.

На питання чи знає претендент російську мову і літературу відповіді досить різні. Крім традиційних "так" ("знаю"), або "ні" ("не знає") [4, арк. 99], зустрічаються відповіді: наближено ("приблизительно") [4, арк. 96], хочу знати ("хочу знать"), частково ("частино") [4, арк. 110], небагато ("немного") [4, арк. 111], маю про неї загальну уяву ("имею о ней общее понятие"), мовою володію слабо ("языком слабо владею") [4, арк. 98], знаю, але не дуже ("знаю, но мало") [4, арк. 91]. Зазвичай, про знання російської мови і літератури ствердно відповідали ті, хто перебував у Росії.

Оскільки товариство крім взаємодопомоги, за характером було культурно-освітнім, то відповіді на питання, чим може бути корисний товариству новий член різноманітні, але характерні для профілю товариства. Запитання анкети першого типу звучить досить звужено – "Чим може бути корисний новий член в літературно-художній галузі діяльності товариства?" Запитання анкети другого типу – загальне, дуже широке і розпливчате – "Чим може бути корисний товариству "Друг"?" Тому різною є реакція – відповідь на це питання у двох типах анкет: якщо відповіді на анкети першого типу більш чіткі і прогнозовані, то відповіді на анкети другого типу часто бувають досить несподіваними, в залежності від розуміння такого питання конкретним претендентом.

Зокрема, найхарактернішими і найчастіше зустрічаються відповіді на це питання – співати в хорі товариства "Друг" [4, арк. 72], частими є відповіді – можуть грати в оркестрі товариства [4, арк. 70], популярними є відповіді про участь в драматичній студії та літературному гуртку [4, арк. 83] та бажання займатися громадською роботою [2, арк. 77]. Через відсутність пункту "чи бажає займатися спортом і яким?", у анкеті другого типу, відповіді про спортивну діяльність у цих анкетах ділять популярність з відповідями про бажання займатися громадською роботою: шаховий і спортивний гуртки [4, арк. 71, 85], спортивною діяльністю ("спортивной деятельностью") [2, арк. 93], у відношенні до спорту ("в спортивном отношении") [2, арк. 88]. Частими є просто відписки, на зразок: "Чим може бути корисний товариству "Друг"?" – відповіді: "готовністю до роботи" [4, арк. 75], "всім" [4, арк. 97; 2, арк. 8] або "нічим" [3, арк. 61].

Мають місце відповіді-казуси – "граю на роялі" [4, арк. 105], "чим завгодно" [4, арк. 106], "канцелярською роботою" [2, арк. 19], "грою на скрипці" ("игрой скрипичной") [2, арк. 56], "казначейством" [2, арк. 67], "написанням невеликих творів" ("писанием мелких сочинений") [2, арк. 84], "можу бути корисним працюючи фізично чи розумово на користь товариства" ("могу быть полезным трудясь физически или умственно на пользу общества") [3, арк. 14].

Дехто своєрідно розумів це запитання, так Романа-Ярослава Палій, відповідаючи на питання "Чим може бути корисна товариству "Друг"?", написала "голосом" [3, арк. 101], або зустрічається

відповідь – "розповсюдженням ідей товариства" ("распространением идей общества") [3, арк. 95], інший претендент на дійсні члени товариства написав – "іграю на гитарі, балалайці і мандолині" [3, арк. 132].

Олександр Мартиненко з міста Рівне у жовтні 1930 р. писав в графі "Чим може бути корисний товариству?" – "буду розмовляти з колегами по російськи", що свідчить про слабе знання членами товариства російської мови та не використання її в повсякденному спілкуванні [3, арк. 45].

Заповнюючи вказаний пункт, студенти також розуміли, що участь у суспільних заходах вимагатиме від них жертвувати своїм вільним часом. Тому через відсутність якихось інших інтересів, крім навчання, а також враховуючи чинник свого вільного часу, є досить багато анкет, у яких у вказаному пункті стоїть прочерк або він залишений не заповненим. Дехто ж писав у цьому пункті. Як, наприклад, Василь Незабийовський, уродженець Камянець-Подільського, студент ветеринарної академії, "в виду весьма тяжелых материальных условий жизни в данный момент свободным временем не располагаю..." [3, арк. 79].

У анкеті першого типу є питання "Чи бажає студент займатися спортом і яким?". Аналіз цих анкет показує, що в більшості вказане питання проігнороване і залишене без запису. Приблизно у 20 % анкет зроблені записи про бажання займатися спортом. Щодо популярності видів спорту в 20–30 рр. ХХ ст. у Львові серед студентів, то приблизно однаковий рейтинг мали такі види спорту, як футбол, велосипедний спорт і теніс. Далі приблизно порівно йде кількість студентів, які хотіли б займатися гімнастикою та легкою атлетикою. Такі види спорту, як бокс, їзда на лижах, ковзани, плавання та катання на човні набрали найменшу кількість прихильників.

У анкетах першого типу є також питання "Чи працює в місцевості постійного проживання студента читальня імені Качковського?". Метою якого було "поширення наук, моральності, працелюбності, тверезості, бережливості громадянської свідомості і всіляких чеснот серед руського населення Галичини" [8].

Основною метою діяльності товариства була видавнича робота та організація читалень, у яких пропонували населенню невеликі брошури на традиційній галицько-руській книжній мові. Читальні "Товариства імені М. Качковського" поширювали не тільки прсвітницько-історичну літературу, але й передову на той час літературу з порадами про покращення господарської та аграрної діяльності [8]. Вони засновувалися переважно у сільській місцевості, а читальні товариства "Просвіта" об'єднували навколо себе жителів міст і містечок, тим не менше між ними була певна конкуренція. Оскільки товариство російських студентів Львова "Друг" тісно співпрацювало з "Товариством імені М. Качковського", то з метою володіння більш широкою інформацією здійснювався моніторинг в анкетах про наявність читалень в місцях постійного проживання студентів. Також ця інформація була потрібна для їх організації у тих місцевостях, у яких вони були відсутні або знищені під час війни.

Аналіз анкет свідчить про те, що відповіді на це питання переважно заперечні. Приблизно у 70 % анкет, у яких є запитання про читальні товариства, вказано відповідь, що такі відсутні (вивчено 73 таких записи), і тільки біля 30 % опитаних дали відповідь, що такі читальні працюють у тій місцевості, звідки приїхали студенти до Львова на навчання (вивчено 34 таких записи). Зустрічаються більш розгорнуті відповіді, так Любомир Володимирович Сварчевський з Чертезина, студент Львівської політехніки, заповнюючи анкету, в березні 1925 року, відповів, що читальня зруйнована [1, арк. 13], аналогічно відповів студент з Надвірної [4, арк. 67], а Григорій Чемерис відповів, що у місці його постійного проживання діє аматорський гурток на зразок читальні [1, арк. 106].

Цікаво, що серед анкет є незначна кількість таких, що заповнені студентами з Тернопільщини і можливо залишилися близькі чи ті хто пам'ятає родини цих студентів, що проживали чи проживають у вказаній місцевості. Це, Мирон Юліанович Барановський з села Дарахів Тереховлянського повіту [4, арк. 18], студент медичного факультету Олег Володимирович Дейніцкий з Тереховлі [2, арк. 8], Микола Федотович Осипов, студент-медик [3, арк. 97], з Кременця Євгенія Василівна Покровська [3, арк. 118]. Роман Ярославович Луцик з села Лука Бучацького району [3, арк. 31], був членом правління товариства "Друг" упродовж 1926–1930 рр. [9, арк. 5]. Студентами математично-природничого факультету Львівського університету в різні роки були Ярослав Степанович Гладіш з Бережан [4, арк. 76] та його земляк Михайло Васильович Наворенський [3, арк. 76]. Роман Федорович Мицко з села Нівра Борщівського району був студентом Львівської політехніки [3, арк. 74]. Володимир Ісидорович Свистун з Староміщини Підволочиського району, що закінчив гімназію в Тернополі в 1922 році, навчався у ветеринарній академії [1, арк. 15], а його брат, старший на два роки, Емільян Ісидорович Свистун був студентом медицини [1, арк. 16]. Ростислав Федорович Луцик з села Кошляки Збаразького повіту, що, також закінчив гімназію в Тернополі, навчався на гуманітарному факультеті університету [1, арк. 32].

На жаль, у багатьох анкетах вказувалося тільки село звідки родом студент, без зазначення повіту, деякі назви населених пунктів дуже важко розібрати, тому крім названих, можливо й інші студенти члени товариства російських студентів "Друг", були вихідцями з Тернопільщини.

Отже, до товариства російських студентів "Друг" у Львові входила значна кількість, як на той час, студентів з різних львівських вищих навчальних закладів. Усі вони дистанціювали себе як представників російської національності і були православними за віросповіданням. Вступаючи до товариства, обіцяли надавати йому після закінчення навчання, посильну матеріальну і моральну підтримку. Багато з них під час Першої світової війни перебували на території Росії. Після її закінчення повернулися в Східну Галичину. Студенти, як усі молоді люди були соціально активними, брали участь в культурно-мистецьких заходах, які проводило товариство, цікавилися і займалися спортом: футбол, теніс, гімнастика, легка атлетика тощо. Серед членів товариства були вихідці родом з різних районів території сучасної Тернопільської області, що навчалися у Львові.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛІ України), ф. 506с, оп. 1, спр. 157, 153 арк. 2. Там само, спр. 155, 162 арк. 3. Там само, спр. 156, 148 арк. 4. Там само, спр. 154, 111 арк. 5. Трагедія галицької Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.in.ua/ist/1009-dokumentalnyj-film-tragediya-galickoj-rusi.html>. 6. Ярослав Галан: последний из великих галицких русофилов [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.odnako.org/blogs/show_340/. 7. Матюшко Л. Діяльність москвофільського студентського товариства "Друг" у міжвоєнний період. / Матюшко Л. // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / Упорядник Олексій Сухий. – Львів: Видавництво "Піраміда", 2004. – С. 310 – 322. 8. Пашаева Н.М. И.Г. Наумович как общественный, политический и религиозный деятель Галичины второй половины XIX века [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstor.com/ukrstor/paszaewa_naumowicz.html. 9. ЦДАЛІ України, ф. 506с, оп.1, спр.153, 33 арк.

Татьяна Луговская

ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРСОНАЛЬНЫХ АНКЕТ ЧЛЕНОВ ОБЩЕСТВА РУССКИХ СТУДЕНТОВ "ДРУГ" ВО ЛЬВОВЕ

В статье исследуются основные пункты заполненных личных анкет членов общества русских студентов "Друг" во Львове. Проанализированы ответы на вопросы анкет, которые заполняли львовские студенты, желающие стать членами общества в период с 1924 по 1934 годы.

Ключевые слова: общество русских студентов "Друг", русофильство, "Общество имени М. Качковского", культурно-просветительская деятельность, опросный лист (анкета)

Tatyana Lugovska

DESCRIPTION PERSONAL PROFILE MEMBER OF THE SOCIETY RUSSIAN STUDENTS "FRIEND" IN LVIV

In article data of the main points of the filled personal questionnaires of members of society of Russian students "Friend" in Lviv are investigated. The analysis of answers to questions of questionnaires which were filled by the Lvov students wishing to become members of society of Russian students "Friend" in Lviv from 1924 for 1934 is made.

Key words: society of rusky students "Friend", rusofilstvo, "Society of a name Kachkovsky", cultural and educational activity, questionnaire.

УДК 94(477)

Ольга Мазурок

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ "ПРОФОРУС"

У статті проаналізовано структуру української студентської профспілкової організації Профорус, що діяла впродовж 1921–1926 рр. на західних землях України.

Ключові слова: "Профорус", Українська крайова студентська рада, ревізійна комісія, студентський суд, комісія бойкоту.

Досліджена проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати структуру української студентської профспілкової організації "Профорус", що існувала впродовж 1921–1926 рр. на теренах Східної Галичини. Окрім того у публікації висвітлено частину статутів різних органів та підрозділів, що становили цілісний організм об'єднання.

Мета статті – дослідити особливості структурної організації української профспілкової студентської організації "Профорус" 1921–1926 рр.

Основні завдання наукової публікації обумовленні аналізом статутних матеріалів "Профоруса" та його органів, а також частини звітів з діяльності референтів організації.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1921–1926 рр., оскільки дана організація активно діяла в зазначений період.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема поява та діяльність Центрального союзу українського студентства висвітлена у працях А. Жуковського та В. Орелецького [2–3]. Деякі аспекти студентського руху, та зокрема діяльності "Профоруса" є висвітлені в книзі З. Книша "Становлення ОУН" [5]. Важливим у розширенні документальної бази служать дослідження О. Гуменюк [1] та В. Тарабана [11], однак більша частина матеріалів знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, що становлять джерельну базу статті.

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження структурної організації української профспілкової студентської організації "Профорус" в 1921–1926 рр. на основі раніше неопублікованих архівних матеріалів.

У 1921 на теренах Західної України студентство і молодь були об'єднанні в професійну організацію "Профорус" з метою консолідування українського студентства для усесторонньої культурної, моральної та матеріальної допомоги молоді. Дія "Профоруса" поширювалася на всю Східну Галичину в її етнографічних межах, а також могла поширюватися і на землі Холмщини та Волині за згодою українського студентства [7, арк. 33].

Серед напрямків діяльності організації можна виділити наступні: культурний, господарсько-фінансовий, видавничий та соціальний. Оскільки робота "Профоруса" була надзвичайно багатогранною, тому для ефективнішого функціонування організації були створені окремі органи та підрозділи на місцях, що становили собою структуру "Профоруса" і виконували низку завдань, звітуючи при цьому Головній раді "Профоруса". Згідно зі статутом, організації органами "Профоруса" були: краєвий з'їзд; ширша рада; українська краєва студентська рада (Головна рада); студентський суд; ревізійна комісія [7, арк. 33].

Кожен з перерахованих органів виконував певні функції, що забезпечувало ефективну роботу всієї організації. Так, зокрема Краєвий З'їзд "Профоруса" вважався найвищим законодавчим органом організації і відбувався в кінці кожного шкільного академічного року у Львові і міг скликатися лише Українською Студентською Краєвою Радою (УКСР). З'їзд був надзвичайним та звичайним. Надзвичайний З'їзд скликався за вимогою ¼ членів ширшої ради "Профоруса" і відбувався за двома принципами: персональному та репрезентативному [19, арк. 33]. Участь в з'їзді скликаному за персональним принципом могли брати всі звичайні члени "Профоруса" з правом повного голосу та активного і пасивного вибору; надзвичайні члени і гості з правом дорадчого голосу. Щодо З'їзду, скликаному за репрезентативним принципом, участь у ньому могли брати делегати від повітових студентських організацій (ПСО) в кількості 10 осіб, делегати від повітових студентських рад (ПСР) і окружних студентських рад (ОСР), студентського суду і фахових студентських товариств, а також всі члени УКСР та Ревізійної Комісії "Профоруса" [12, арк. 7].

Згідно зі статутом організації, основними повноваженнями краєвого з'їзду "Профоруса" були: вирішення всіх питань, які стосуються професійного життя українського студентства і "Профоруса";

обрання УКСР, її членів та заступників; обрання ревізійної комісії; прийняття статуту ширшої ради; введення змін до статутів; вирішення всіх справ, які не є в компетенції вирішення іншими органами [12, арк. 10].

Усі постанови краєвого з'їзду "Профоруса" виносяться абсолютною більшістю голосів. У випадку ж рівної кількості голосів переважає та сторона, за яку виступить один із уповноважених членів з'їзду. Будь-які зміни статуту чи розпуск краєвого з'їзду вирішується голосуванням при наявності $\frac{3}{4}$ членів з'їзду [7, арк. 33].

Нижчим законодавчим органом "Профоруса" виступала ширша рада, до якої входили всі члени ревізійної комісії "Профоруса", усі члени УКСР, уповноважений представник студентського суду, по два делегати від кожної ОСР та по одному представнику від фахових студентських товариств. Засідання ширшої ради "Профоруса" відбувалися кожних три місяці від останнього краєвого з'їзду організації. У випадку якщо із-за певних зовнішніх причин краєвий з'їзд не міг відбутися, скликання ширшої ради все одно відбувалося, з умовою, що всі рішення винесені на ній будуть пізніше підтвердженні з'їздом [7, арк. 34].

Ширша рада "Профоруса" вирішувала в основному питання, що стосувалися студентського життя і не потребували розгляду та затвердження краєвим з'їздом, а також проводила підбір нових заступників та членів УКСР. З'їзди ширшої ради відбувалися з метою розгляду і організації всієї праці краєвого студентства з поданням коротких звітів з діяльності своїх організацій [7, арк. 34]. Під час голосування усі учасники ширшої ради мали право повного голосу, що було затверджено в особистому статуті ради.

Що ж до виконавчого та адміністративного органу то ним в "Профорусі" була УКСР з центром у Львові. Її завданнями були: виконання постанов Краєвого З'їзду "Профоруса"; ведення адміністрації "Профоруса"; винесення рішень в справах студентського життя; піклування про розвиток "Профоруса" та його органів; формування інституцій для оборони професійних інтересів українського студентства; організація культурно-освітньої роботи серед українського студентства; нагляд за становленням та розвитком українських вищих шкіл; видавництво періодичної та неперіодичної преси "Профоруса"; зібрання та консолідація фінансів для ведення студентських кооператив та підприємств; проведення різносторонньої акції допомоги українському студентству; інформування молоді про хід станового студентського життя; проведення пропагандистської роботи по залученню вступників до українських вищих шкіл [7, арк. 35].

Такий широкий спектр завдань забезпечив відповідний склад УКСР. Зокрема, до ради входили 8 постійних членів: голова та секретар, що представляли Президію УКСР, а також дотичний референт, який вступав в роботу вразі відсутності голови або секретаря. Голова УКСР підписував всі документи, що надходили чи виходили з УКСР, секретар – вів канцелярію та кореспонденцію. Також до складу Ради входили 5 референтів: організаційний – здійснював організаційну роботу ради; університетський – вів співпрацю з українськими вищими школами у Львові; економічний – відповідав за фінансові справи "Профоруса" та займався організацією збіркової акції для допомоги студентству; культурно-освітній – наглядав за позашкільною освітою студентства та його культурно-освітньої працею серед громадян; референт преси і пропаганди – займався видавничою діяльністю УКСР, а також проводив акції пропаганди на користь Вищого українського шкільництва в краю [7, арк.35].

Виконавчими органами УКСР були: окружні студентські ради (ОСР) та повітові студентські ради (ПСР). ОСР представляли собою допоміжний адміністративний та виконавчий орган УКСР, дії якого поширювалися лише на той округ, за яким він був прикріплений. Зазвичай, той чи інший округ об'єднував в собі до шести політичних повітів, а отже дія ОСР простягалася не більше ніж на 6 політичних повітів. До складу ОСР входило 6 членів: голова, секретар, організаційний, економічний, культурно-освітній референт та референт пропаганди і преси. Голова ОСР скликав засідання, підписував вхідну і вихідну канцелярію, представляв ОСР на інших з'їздах. Секретар займався письмовим діловодством ОСР. Кожний референт ОСР підпорядковувався референту УКСР. Членів ОСР обирали шляхом голосування на окружному студентському з'їзді, який відбувався двічі на рік: осінній перед початком шкільного навчання (вересень-жовтень) та весняний під час Великодніх свят (квітень-травень) [10, арк. 5]. Назвою ОСР була назва округу, за яким була прикріплена рада. Наприклад, ОСР Тернополь, ОСР Львова, ОСР Стрия. До повноважень ОСР входили контроль за виконанням постанов статуту "Профоруса" і поручень УКСР, ведення статистики українського студентства свого округу, інформування про стан студентського життя, піклування про життєздатність студентських товариств, організацій, установ, репрезентація студентства округу та посередництво між об'єднаннями студентів даного округу. Проте слід відмітити, що ОСР не могла функціонувати самостійно чи проводити якісь дії без дозволу на те УКСР, тому для контролю над окружними радами були створені спеціальні окружні ревізійні комісії, що контролювали роботу ОСР і звітували відповідно

УКСР. Такий логічний ланцюжок дій тільки покращував роботу всієї організації, адже кожний орган був зв'язаний між собою і ніс певну відповідальність за пророблену роботу [10, арк. 6].

Ще одним допоміжним виконавчим органом УКСР виступали Повітові Студентські Ради (ПСР), які так як і ОСР склалися з 6 членів: голови, секретаря та чотирьох референтів. Проте існувала певна відмінність між цими органами. Так, зокрема членів до ПСР обирали самостійно без залучення окружного студентського з'їзду. Компетенція ПСР поширювалася тільки на область одного політичного повіту. Будь-які питання чи завдання ПСР вирішувала на загальних зборах Повітової Студентської Організації, які відбувалися не менше ніж двічі на рік за персональним принципом, тобто кожний звичайний член зборів мав право повного голосу, надзвичайний член і гість – право дорадчого голосу. На таких загальних зборах в основному зачитувалися звіти з діяльності ПСР, вибирали нових членів ПСР, ставилися завдання на майбутнє [8, арк. 12].

Для роботи ПСР на місцях також створювалися повітові студентські організації (ПСО), з центром в місті даного повіту [24, арк.1]. ПСО представляли собою об'єднання українських студентів в окрему повітову студентську організацію кількістю не менше 90 чоловік. Компетенція ПСО поширювалася тільки на даний повіт. Згідно зі статутом ПСО, до її складу повинен входити кожний студент, в іншому випадку йому оголошувався бойкот. Мету ПСО можна окреслити таким чином, це були своєрідні осередки наукового та товариського життя українського суспільства в даному повіті, які забезпечували матеріальну та моральну допомогу своїм членам та сприяли веденню боротьби студентства за українські вищі школи у Львові. Для забезпечення таких цілей ПСО ставили перед собою наступні завдання: створення окремих кружків, спостереження за будь-якими проявами, що стосуються українських вищих шкіл та життя студентів, посередництво між членами ПСО, заснування та ведення курсів для неграмотної молоді, видання наукової літератури та іншої публіцистики, збір фінансів для підтримки студентів, утримання для своїх членів читалень та бібліотек. Кошти, які надходили до ПСО, а це в основному дохід з бібліотек та видань організації, ділилися на кошти для покриття першочергових потреб студентів (продукти харчування в студентській столови, одяг, книги), решту ж віддавалися до каси УКСР [11, арк. 2].

ПСО мали право утворювати довільні кружки, до складу яких входили студенти. Рішення внутрішнього діловодства кружків виконував голова, який повідомляв про засідання даного кружка членів ПСР та підтримував постійні контакти з українською громадою. Адміністративним органом ПСО була повітова студентська рада (ПСР), що збиралася щороку під час Різдвяних святкувань. До складу ПСР входило 6 членів: голова, секретар і 4 референти: організаційний, економічний, культурний та референт преси та пропаганди. ПСР виконувала всі рішення ПСО і представляла її на зовнішньому рівні, а також затверджувала всі рушення кружків і вела нагляд над їхньою роботою. Учасники ПСР сходилися на періодичні та неперіодичні засідання, які проводив голова ПСР, а в разі його відсутності один із членів ПСР. Вищим органом ПСО були також і товариський зібрання, які відбувалися і скликалися за потребою в основному один раз на місяць. Рішення таких зібрань приймалися більшістю шляхом відкритого голосування (підняттям руки за згодою рішення). Про скликання зборів ПСР оповіщала за 14 днів до початку таких [11, арк. 3]. Самі ж збори проводила Президія. Основні питання, які вирішувалися на таких зібраннях були: здача звітів з діяльності ПСР і кружків, обрання нових членів до ПСР і контрольної комісії, обговорення справ пов'язаних із життям та діяльністю українського студентства.

Контрольним органом ПСО виступала повітова ревізійна комісія, що складалася з 3-х членів і контролювала діяльність ПСР, кружків і поодиноких членів ПСР. Припинення дії ПСО можливе тільки якщо так вирішить УКСР [11, арк. 3].

Не менш важливу роль у житті та діяльності "Профоруса" відігравав студентський суд, який представляв собою юридичний орган організації. Суд складався з 5 членів, вибраних краєвим з'їздом "Профоруса" і поширював свою компетенцію на всіх членів організації. В основному суд вирішував спірні питання між поодинокими організаціями "Профоруса", між членами та установами [9, арк. 4]. Суд складався з 5 постійних членів, яких обирали на загальному з'їзді "Профоруса". Голова Суду приймав та розглядав всі письмові справи, що надходили про студентів, слідкував за своєчасним поступленням справ. Секретар – проводив протозасідання і вписував їх до книги засідань.

До компетенції студентського суду входили питання, що стосувалися порушень членами "Профорусу" норм студентської організації чи товариства, невиконання членами обов'язків, покладених на них, спірні питання між поодинокими членами "Профорусу" за образу честі та гідності.

Основними присудами та карами винесеними студентським судом могли бути: догана (усна або письмова), обмеження або позбавлення прав та привілеїв, матеріальне відшкодування (штраф), виключення з членства "Профоруса", бойкот [9, арк. 6].

Найвищим контрольним органом "Профоруса" була ревізійна комісія, в складі якої були три постійні члени та три заступники, що змінювалися щороку, шляхом голосування. Основним

завданням комісії було нагляд та контроль за діяльністю та діловодством всіх органів "Профоруса" і їх членів. Такий контроль відбувався не менше ніж раз на півроку [7, арк.36].

Життя та діяльність українського студентства в 20–30-х рр. минулого століття проходило в досить складних умовах того часу: відсутність єдиної держави, постійна боротьба з польською владою та поліцією за національну ідею, за рідну мову і особливо за можливість навчання у власному, вільному університеті. Багато хто із студентів до кінця був вірний цим принципам і служив українському народові, проте дуже часто траплялося і так, що під тиском польської поліції, під тиском масових арештів студенти просто не витримували і змушені були зраджувати власну ідею, таким чином стаючи прямими ворогами "Профоруса". Це змушувало організацію створити ще один додатковий орган, який виконував каральну та контролюючу функцію. Таким органом була комісія бойкоту українського студентства (Кобус) [6, арк. 1]. Центром засідання Кобусу було місто Львів, а компетенція комісії поширювалася на всі українські землі, які знаходилися в польській окупації. До його складу входило 5 членів – студентів Українських Вищих Шкіл та членів "Профоруса". Органами Кобусу були повітові комісії бойкоту (Побек) та окружні комісії бойкоту (Обек) [6, арк. 3]. Основне завдання, яке ставилося перед комісією було спостереження за українським студентством та вилучення серед їх числа тих, хто виступав проти боротьби за Українські Вищі Школи чи хоча б поширював подібний настрій серед молоді. Імена таких студентів оприлюднювалися і їм оголошувався бойкот.

Засідання Кобусу проводив голова, щонайменша два рази на місяць, про що повідомлялося за два дні до зборів. Питаннями, що обговорювалися на нарадах в основному були оприлюднення списків студентів-зрадників, обговорення тактики проведення акцій бойкоту. Підставами для бойкоту того чи іншого студента були навчання чи вступ на польські вищі школи, не виконання поставлених обов'язків на студента, самостійний виїзд закордон на навчання або не вчасне повернення з навчання з-за кордону [6, арк. 2]. Слід відмітити, що самі акції бойкоту відбувалися досить обережно, стараючись спочатку змусити винного виправити власний злочин. Якщо ж такі дії були марними, то комісія поміщала ім'я злочинця на так звану "чорну лісту" з точною інформацією про нього та його рідних. Пізніше така "ліста" поширювалася між всіма українськими студентами та громадою, в установах та товариствах. Бойкоту таким чином підлягали не тільки злочинці, а й їхні родичі, в випадку якщо вони не покаються у здійсненому злочині. Брати і сестри злочинця підлягали бойкоту, якщо на той час їм було вже по 18 років [6, арк. 4].

Внаслідок бойкотування обвинувачений позбавлявся права належати до будь-якої української організації, установи чи товариства, участі в засіданнях "Профоруса", будь-якого контакту з іншими українськими студентами чи громадянами.

Проте існували і такі випадки, коли Кобус після обвинувачення проводив певну реабілітацію студентів-зрадників. Подібні дії відбувалися лише в тих випадках, коли студенти прилюдно заявляли в українських часописах, що виписалися з польських вищих шкіл і подавали прохання про реабілітацію [6, арк. 4].

Діяльність Кобусу міг призупинити лише краєвий з'їзд "Профоруса", в разі з невиконанням ним своїх уповноважень [6, арк. 37].

Таким чином, можна зробити висновки, що структура "Профоруса" була надзвичайно складною і багатогранною. Сама організація становила собою великий орган, що в свою чергу мав свої підоргани, підрозділи, які в сукупності представляли своєрідну злагоджену систему дій. На нашу думку, наявність такої структури мала свої як позитивні так і негативні сторони. Звичайно, така значна кількість підрозділів забезпечувала більш ефективну роботу "Профоруса", давала можливість контролювати найменші дії в організації. І все це безумовно мало позитивні наслідки, за умови, що всі працювали злагоджено і відповідально. Проте знову ж таки виникало питання фінансування всіх цих дрібних органів, і це ставало головною перешкодою до повноцінної роботи "Профорусу", що мало негативний вплив на діяльність організації. Тим не менше наявність структури для будь-якої організації, на наш погляд, завжди є позитивним чинником для повного і кращого функціонування, адже структура являє собою певний взаємозв'язок складових частин цілого, внутрішню будову організації.

Список використаних джерел

1. Гуменюк О.А. Центральний союз українського студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно-освітній сфері / Гуменюк О.А. // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, УАН; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 45. – С. 110–118.
2. Крупчан С. Новий довідник: Історія України / С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопченко, О. Іванюк. – К.: ТОВ "КАЗКА", 2005. – 736 с.
3. Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. Видавництво Олени Теліги, 1994. – 128 с.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАІЛ України), ф.399, оп. 1, стр. 18, арк. 26.
5. ЦДАІЛ України, ф. 399, оп. 1, стр. 19, арк. 41.
6. Там само, стр. 20, арк. 17.
7. Там само, стр. 21, арк. 31.
8. Там само,

спр. 23, арк. 7. 9. Там само, спр. 24, арк. 16. 10. Там само, спр. 25, арк. 29. 11. Тарабан В.М. Утвердження та діяльність центрального союзу українського студентства у 20-ті роки ХХ ст. Режим доступу <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/8810/1/28.pdf>. 12. Студентство. ЗУ й еміграція (1920-1939). Режим доступу [http://movahistory.org.ua/wiki/Студентство_ЗУ_й_еміграція_\(1920-1939\)](http://movahistory.org.ua/wiki/Студентство_ЗУ_й_еміграція_(1920-1939)). 13. Центральний Союз Українського Студентства. Режим доступу uk.wikipedia.org/.../Центральний_Союз_Українського_Студентства.

Ольга Мазурок

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКИЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ ПРОФСОЮЗНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ "ПРОФОРУС"

В статті проаналізована структура української студентської профсоюзної організації "Профорус", діялої на протязі 1921–1926 рр. на західних землях України.

Ключевые слова: "Профорус", український краєва студентський совет, ревизійна комісія, студентський суд, комісія бойкотування.

Olga Mazurok

FEATURES STRUCTURE OF UKRAINIAN STUDENTS UNION ORGANIZATION PROFORUS

The article analyzed the structure of Ukrainian student union organization Proforus that operated during 1921–1926 years in the western part of Ukraine.

Key words: "Proforus", Ukrainian National Student Council, the audit committee, student court, commission boycott.

УДК 94(477)

Руслан Гусак

НАЦІОНАЛІСТИЧНА СКЛАДОВА ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1921–1939 РР.

У статті наведено основні фактичні дані про діяльність ОУН на західноукраїнських землях у 1921–1939 рр., проаналізовано причини зростання популярності національної складової серед молоді у порівнянні з демократичною і комуністичною.

Ключові слова: західні українці, визвольний рух, національна боротьба, націоналізм, міжвоєнний період.

В умовах незалежної України осмислення шляхів і методів боротьби за державність на теренах західноукраїнських земель в період 1921–1939 рр. постає актуальною проблемою вітчизняної науки з урахуванням трьох основних ліній: демократичної, комуністичної та націоналістичної й різних, часом протилежних, оцінок методів і результатів цих змагань. Реалії сьогодення ще раз переконують у тому, що в суспільстві відсутня єдина точка зору (історична пам'ять). Діаметрально протилежні оцінки тих чи інших історичних подій вимагають від істориків всебічного та об'єктивного висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення. У цьому контексті значне наукове зацікавлення становить дослідження історії політичних партій та організацій, серед яких визначне місце посідає Організація українських націоналістів (ОУН). Історична спадщина ОУН є однією з ключових тем, як польсько-українського, так і російсько-українського діалогу, який покликаний налагодити добросусідські міждержавні стосунки.

З другої половини 80-х років ХХ ст. український національний рух постійно перебуває в центрі наукових зацікавлень вітчизняних істориків – йому присвячено тисячі розвідок і наукових статей. Можна стверджувати, що зібрано й введено в науковий обіг значну частину фактичного матеріалу, однак його концептуальне опрацювання – справа подальших досліджень. Дослідженню діяльності ОУН присвячено чимало праць радянських, українських, польських та інших зарубіжних дослідників. Зазвичай, оцінки цієї діяльності пов'язані з ідеологічною позицією дослідника, тому виникає необхідність в неупередженому узагальненні з урахуванням сучасного наукового доробку.

У радянській історіографії виділилися цілий напрям досліджень, який спеціалізувався з історії українського націоналізму та Греко-католицької церкви. В окремих публікаціях діяльність "українських буржуазних націоналістів і унітів" прагнули дати деякі радянські автори, зокрема – С. Даниленко [1], К. Дмитрук [2], В. Добрецов [3], В. Замлинський [4], В. Маланчук [5], В. Масловський [6], І. Мигович [7],

О. Уткін [8], В. Чередниченко [9] та інші. У дослідженнях "націоналістично-уніатських злочинів", "релігійного мракобісся", "зради інтересів українського народу", "апостольської місії на Сході", "союзу хреста і тризуба", "альянсу уніатства з націоналізмом та фашизмом", "критики буржуазних фальсифікацій історії України", крім преси та спогадів, ними використовувалися документальні джерела радянських спецорганів. У них подавалася викривлена інтерпретація джерел з котрої націоналізм і церква поставали "невеликою бандою наймачів", "лютих псів", "катів свого народу" котрі прагнули влади та грошей від ворожих капіталістичних держав.

Адміністративно-територіальний поділ українських етнічних територій між різними державами, перебування українців під гнітом іноземців спонукало до національно-державницьких тенденцій. У цьому аспекті зростає значення національно-визвольних рухів, які безпосередньо впливали на формування, становлення та утвердження національної ідентичності. За роки незалежності України вийшла ціла низка праць, присвячених проблематиці дослідження. Частково питання визвольних рухів у Західній Україні розглянуті в узагальнювальних розвідках І. Андрухів [10], В. Барана і В. Токарського [11], О. Єгрешія [12], П. Костючка [13], М. Кугутяка [14], М. Литвина, О. Луцького і К. Науменка [15], О. Рубльова і Ю. Черченка [16], М. Сенюка [17], В. Ходака [18], Б. Яроша [19] та багатьох інших.

Мета статті – дослідити націоналістичну складову визвольного руху на західноукраїнських землях упродовж 1921–1939 рр.

Об'єкт – визвольний рух на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду.

Предмет – діяльність ОУН в окреслений період, як складова ланка національно-визвольної боротьби.

Поразка вітчизняних визвольних змагань 1917–1921 рр. й безперспективність спроб демократичним шляхом захистити право нації на самовизначення, з одного боку, й крах прорадянських ілюзій – з іншого, штовхали частину західноукраїнської спільноти, насамперед молодь, до пошуків іншого шляху. Реакцією на польський терор стало утворення старшинами Української Галицької армії і Січових стрільців 31 серпня 1920 р. у Празі Української Військової Організації (УВО), яка ставила за мету продовжувати збройну боротьбу за "самостійність України". З липня 1921 р. організацію очолив полковник армії УНР Є. Коновалець (1891–1938 рр.). Членами організації були представники різних політичних партій і переконань. УВО здійснила низку саботажницьких і терористичних актів проти представників окупаційної польської влади. На знак протесту 25 вересня 1921 р. бойовик УВО С. Федак вчинив у Львові замах на маршала польської держави Ю. Пілсудського і воєводу О. Грабовського. Відгомін мали кампанії саботажу й терористичні акти над українськими угодовцями (1922 р.), експропріаційні акції (1924–1926 рр.) тощо.

У пошуках зовнішньої підтримки начальна команда УВО налагодила зв'язки з військовими й розвідувальними колами Німеччини та Литви. Є. Коновалець звертався про субсидіювання навіть до керівництва УСРР. Спроби співпраці з більшовиками були суто ситуативними й не мали серйозних наслідків. Водночас питання про взаємини більшовицької адміністрації Наддніпрянщини з УВО, принаймні у 1920-х рр., потребує ще ґрунтовного неупередженого вивчення. У радянській історіографії воно трактувалося прямолінійно як непримиренний антагонізм між "націоналізмом" (УВО–ОУН) та "інтернаціоналізмом" (більшовицька адміністрація). Насправді ж до кінця 1920-х рр. цей антагонізм був доволі умовним. Якщо Політбюро ЦК КП(б)У 7 квітня 1924 р. ухвалило відхилити пропозицію Є. Коновальця про субсидіювання УВО, то це свідчить, з одного боку, що переговори щодо цього велися, з іншого – влада УСРР віддавала перевагу підтримці комуністичного диверсійно-повстанського руху у східних воєводствах Польщі. До речі, останній мав з акціями УВО у Західній Україні спільний знаменник – антипольське спрямування [16, с. 262; 20].

Упродовж 1925–1929 рр. тривало об'єднання націоналістичних груп у Західній Україні та за її межами. У 1925 р. у Чехо-Словаччині "Українське національне об'єднання", "Союз визволення України" та "Союз українських фашистів" злилися в єдину організацію – "Леґія українських націоналістів" (ЛУН). Наступного року студентські групи у Галичині об'єдналися у "Союз української націоналістичної молоді" (СУНМ). У процес консолідації націоналістичного табору включилася й УВО. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО, СУНМ, ЛУН та "Групи української націоналістичної молоді" (ГУНМ) зібралися на перший конгрес українських націоналістів, який відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р. й проголосив утворення Організації Українських Націоналістів (ОУН). Керівним органом ОУН став Провід українських націоналістів, обраний на I конгресі з представників усіх українських земель: Є. Коновалець (голова), члени – Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, Д. Демчук, М. Капустянський, П. Кожевників, Л. Костарів, В. Мартинець, М. Сціборський, Я. Дуб, головний контрольний – Я. Моралевич. Осідками ПУН у міжвоєнний період були Женева (1929–1936 рр.) та Рим (1936–1940 рр.).

Утворення ОУН було реакцією на поразку визвольних змагань 1917–1921 рр. й проявом продовжувати боротьбу за відновлення самостійної Української держави. Єдиним успішним засобом організація вважала революційні методи боротьби проти окупантів України. На тактику й характер політики ОУН вирішальним чином вплинуло переконання, що за невдачу визвольних змагань відповідають насамперед українські соціалістичні партії та їх інтелігентський провід й що демократія себе не виправдовує у жорстких умовах боротьби за незалежність.

Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах нового інтегрального українського націоналізму, що їх опрацьовували колишній член УСДРП Д. Донцов (1883–1973 рр.) та інші теоретики [21]. Інтегральний націоналізм істотно відрізнявся від свого ліберального попередника XIX – початку XX ст. – він проголошував націю абсолютною цінністю й вимагав цілковитого підпорядкування їй інтересів окремого індивідуума, наголошував роль вождя – керманіча й національної еліти, що уособлювали "волю нації", відкидав ліберально-демократичні цінності як деструктивні для національної єдності.

Певний вплив на формування новітнього вітчизняного націоналізму мав міжнародний фашизм. Твори Д. Донцова міжвоєнної доби рясніють цитатами з Б. Муссоліні й А. Гітлера. Він неодноразово й демонстративно висловлював захоплення обома тоталітарними лідерами, до яких невдовзі долучився й іспанський диктатор. У "Книгозбірні Вістника" видав їх життєписи, ентузіастично вітав перемогу націонал-соціалізму у Німеччині, вбачаючи у ньому силу, спроможну знищити російський більшовизм його ж методами [22]. У донцовському "чинному націоналізмі" можна виявити низку паралелей із фашизмом: культ боротьби, ідеї ієрархізованого суспільства, провідної меншості, правлячої касті, воєвоначий антимарксизм й антилібералізм тощо.

ОУН також зазнала певного впливу фашизму, як за посередництвом Д. Донцова, так і з італійських першоджерел. Попри усі впливи тоталітарних ідеологій і держав, а також їх керманічів, існувала й засаднича відмінність від фашизму. Український націоналізм виступав ідеологією бездержавної, пригнобленої нації, речники якого шукали тактичної зброї для вирішення стратегічного національного завдання – відродження Української самостійної соборної держави. Варто зауважити, що, захоплюючись італійським фашизмом й намагаючись використати його досвід, діячі ОУН одночасно доволі критично ставилися до німецького націонал-соціалізму, насамперед його расової доктрини. Співпраця ОУН з гітлерівцями наприкінці 1930-х рр. пояснювалася не ідеологічними, а насамперед прагматичними міркуваннями – сподіваннями на допомогу Німеччині у відродженні незалежної України. За взірць брався наявний історичний досвід – події 1918 р. Безпосередніми учасниками й свідками їх було чимало лідерів українського націоналістичного руху (Д. Донцов, Є. Коновалець, А. Мельник та ін.).

Згідно з визначенням І. Лисяка-Рудницького, рушійною силою українського націоналізму був "патос національно-визвольної боротьби": "Його досягненням було насичення динамізмом пореволюційної дійсності та забезпечення тривалості боротьби після програних визвольних змагань. Але цю розбурхану національну енергію націоналізм скеровував у річище політичної системи, що своєю суспільною суттю перегукувалася з тоталітарними течіями в повоєнній Європі... Найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна ґвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо" [23, с. 239–240].

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику "перманентної революції", що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння не вибухне всенародним повстанням. Досягненню цієї мети слугували численні терористичні акти. Особливо вони почастишали, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) став С. Бандера (1909–1959 рр.). Резонанс мали напад на консульство СРСР у Львові (22 жовтня 1933 р.) на знак протесту проти Голодомору в Україні, убивство директора Української державної гімназії у Львові І. Бабія (25 липня 1934 р.), обвинувачуваного у національній зраді та міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б. Перацького (15 червня 1934 р.). Остання акція спричинила арешт значної групи діячів ОУН й серед них керманіча на ЗУЗ. Виступ С. Бандери на судовому процесі набув широкого розголосу. Головний обвинувачуваний та деякі його соратники були засуджені до смертної кари, але невдовзі помилувані й засуджені до довічного ув'язнення [24, с. 389–398]. Легальні українські партії та глава Греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький засудили терористичні акти ОУН.

Впливова політична сила Західної України – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) суперечливо ставилася до політики і тактики УВО-ОУН. Офіційно своєї позиції націонал-демократи до 1930 р. не декларували. Однак частина лідерів УНДО, на чолі з Д. Паліївим, підтримувала політичний курс УВО. Інша частина проводу УНДО, на чолі з В. Мудрим, із застереженням ставилася до політичної практики УВО-ОУН. На закритих засіданнях ЦК УНДО вони

засуджували революційні методи їх діяльності. У зв'язку з нападом 6 березня 1929 р. бойовиків на пошту у Львові, редактор "Діла" В. Мудрий на засіданні 30 березня запропонував публічно засудити подібні акції. Хоча значна частина політичних діячів підтримала його, однак було вирішено позицію УНДО не оприлюднювати [25, с. 449–450].

Окреме місце в суспільно-політичному житті краю займала відновлена в 1920 р. Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). З 1923 р. Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка виступала ініціатором створення "єдиного фронту" польських, українських і єврейських робітників у боротьбі за соціалізм і возз'єднання з УСРР. Однією з причин, через яку КПЗУ не домоглася успіху в боротьбі за створення єдиного робітничого фронту, були "внутрішні труднощі, які переживала партія" [26, с. 28]. Проте відсутність чіткої політичної лінії з національних і організаційних питань призвела до розколу і напружених відносин з Комуністичною робітничою партією Польщі. Внутріпартійна криза і новий курс радянської політики в Україні в кінці 20-х – на початку 30-х років спричинилися до послаблення впливу КПЗУ. Драматичні події – згорання українізації, суцільна колективізація, голодомор 1932–1933 рр. підірвали радянське настрої у Західній Україні.

Таким чином, методи фізичної розправи з політичними противниками були буденним явищем на західноукраїнських теренах у міжвоєнному часі. Від цього потерпали ті, кого тогочасна сталінська тоталітарна система називала "ундо-фашистами", тобто представники українських демократичних кіл некомуністичної й водночас не націонал-екстремістської орієнтації. Націоналістичне підпілля 1930-х рр. набуло ознак масового руху. Масовість, а з нею й випадковість добору неофітів, спричиняли й поважні проблеми – утрудненість ретельного добору підних кандидатів й своєчасного попередження чи виявлення ворожої агентури, а то й відсіювання випадкових осіб, яких легко було підкупити. Характеризуючи "ту сумну сторінку підпілля, якою було пронизання його рядів польськими поліційними конфідентами", І. Кедрин-Рудницький наголошував: "Політичні процеси виявили насичення ОУН поліційними агентами: це був неминучий наслідок масовості членства, причому на руку поліції йшли однаково українська бідність, коли поліція вербувала на свою службу бідних хлопців за бідний гріш, – і молодий вік підпільників, незагартованих і невідготованих психічно до такої ролі. Арештованих можна було тероризувати і погрозами та одночасними обіцянками прощення, волі і протекції намовляти до донощитва" [27, с. 162, 223].

Не лише з польською поліцією та її агентурою мала справу ОУН. Набагато більшу небезпеку для націоналістичного підпілля становили спецслужби СРСР та Німеччини. "Українське підпілля сформувалося тоді, коли російські революціонери, переможці знаменитої охоранки й геніальні практики мистецтва перевороту, з легкістю проникали усередину революційних й терористичних угруповань заледве не у цілому світі, – зауважував В. Бончковський. – У першу чергу цікавило їх українське підпілля у Польщі, спроможне обійняти радіусом своєї дії, особливо за польською допомогою, обшари Великої України. Отже, метою й завданням советської інспірації було спрямування його вістря проти Польщі й знищення тим самим одночасно можливості польсько-української співпраці, як і унеможливлення проникнення його діяльності на власний терен. Завдання те не було особливо складним, оскільки вже довший час в українському суспільстві у Польщі побутувала фальшива візія советської України – "як-не-як української держави над Дніпром". Пізніше стверджувалося, що наддніпрянські українці самі борються за визволення й не потрібно їм перешкоджати. Постійно й з наголосом підкреслювалося, що завданням українців на Заході має бути боротьба з Польщею й недопущення до згоди з державою за жодних умов" [28, с. 72–73].

Таким чином, послідовність і безкомпромісність українських націоналістів напередодні Другої світової війни справляли чималий вплив на західноукраїнську молодь, в той час як старше покоління розважливо схилилось до легальних українських партій. Відсутність комплексної програми розв'язання "українського питання", виразні шовіністичні наміри відносно полонізації західних українців, глухі кути в культурному і соціальному просуванні "русинів" в Другій Речіпосполитій породжували стихійний опір. Нова розстановка політичних сил, перегрупування і реорганізація політичних партій засвідчувала істотну суспільну радикалізацію настроїв та активізацію крайніх політичних течій. Жорстка розправа польського і радянського режимів з українством спонукали до збройних антиокупаційних виступів УВО–ОУН.

Список використаних джерел

1. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Т. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1970. – 360 с. 2. Дмитрук К. Е. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Е. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1974. – 239 с. 3. Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил / В. В. Добрецова. – Львів.: Вища школа, 1976. – 204 с. 4. Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1969. – 168 с. 5. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної

політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Ю. Малапчук. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1963. – 696 с. 6. Масловський В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. И. Масловский – Львов: Гос. ун-тет им. И. Франко, 1984. – 187 с. 7. Мигович И. И. Преступный альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма / И. И. Мигович. – М.: Политиздат, 1985. – 190 с. 8. Уткін О. І. Унія: шлях зради і ганьби / О. І. Уткін. – Ужгород: Карпати, 1987. – 174 с. 9. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1978. – 336 с. 10. Андрухів І. Правда історії: Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр.: історико-правовий аспект, документи і матеріали / І. Андрухів. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 448 с. 11. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с. 12. Єгрешій О. І. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): автореф дис. к. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / О. І. Єгрешій. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с. 13. Костючок П. Л. Етнополітичні та національно-культурні процеси на Гуцульщині в контексті становлення української нації (кінець XIX ст. – 1939 р.): автореф дис. к. іст. наук: 07.00.05 "Етнологія" / П. Л. Костючок. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с. 14. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ [б. в.], 1994. – 202 с. 15. Литвин М. 1939: Західні землі України / М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с. 16. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с. 17. Сенюк М. Я. Зарубіжні зв'язки українських громадських організацій Галичини у 20 – 30-ті роки XX століття: автореф дис. к. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / М. Я. Сенюк. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с. 18. Ходак В. Я. Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.): автореф дис. к. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / В. Я. Ходак. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с. 19. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надспир'я, 1995. – 176 с. 20. Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64. 21. Термін "український інтегральний націоналізм" укорінився у науковому обігу з легкої руки американського історика Дж. Армстронга завдяки його відомій праці "Український націоналізм. 1939–1945" (вид. 1955, 1963, 1987 рр.). Особисто Д. Донцов називав націоналізм "чинним", а діячі ОУН – "організованим", "революційним" тощо. 22. Островерха М. Мусоліні: людина й чин / [Передм. Д. Донцова]; Сер. "Книгозбірня Вістника". – Ч. 1. – Львів, 1934. – 85 с.; Єндик Р. Адольф Гітлер / Сер. "Книгозбірня Вістника". – Ч. 4. – Львів, 1934. – 64 с.; Керч Р. Франко – вождь іспанців / Сер. "Книгозбірня Вістника". – Ч. 2. – Львів, 1937. – 82 с. 23. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен, 1973. – С. 239–240. 24. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. I (1920–1939) / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 389–398. 25. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1 / М. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с. 26. Шумейко І. М. Комуністична партія Західної України у боротьбі за народний фронт / І. М. Шумейко, П. М. Яцків. – Львів: Вид-во Львів-го держ. ун-ту, 1985. – 167 с. 27. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі / І. Кедрин. Мюнхен, 1957. – 253 с. 28. Waczkowski W. Sprawa ukraińska / Waczkowski W. // Kultura. – 1952. – Nr. 7/8 (57/58). – S. 72–73.

Руслан Гусак

НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1921–1939 ГГ.

В статье приведены основные фактические данные о деятельности ОУН в западноукраинских землях в 1921–1939 гг., проанализированы причины роста популярности среди молодёжи этой линии национально-освободительной борьбы по сравнению с демократической и коммунистической.

Ключевые слова: западные украинцы, освободительное движение, нелегальная борьба, национализм, межвоенный период.

Ruslan Goosak

COMPONENT NATIONALIST LIBERATION MOVEMENT IN WESTERN UKRAINIAN LANDS IN THE 1921–1939

The article is based on the essential and actual information about OUN's activity in West-ukrainian territory during 1921–1939 and the reasons of the increase of the popularity of this line (by comparison to the democraton one and the communist one) among the your are analyzed in it.

Key words: west ukrainians, liberation movement, illegal struggle, nationalism, interwar period.

УДК 94(477)

Ігор Пилипів

ВЗАЄМИНИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА З УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано взаємини Греко-католицької церкви з українськими політичними партіями. Розкрито ставлення церкви до національної ідеї та різних політичних напрямів українського політизму Східної Галичини у 20–30-ті роки ХХ століття.

Ключові слова: Греко-католицька церква, політичні партії, єпископ, митрополит, священик.

Участь в суспільно-політичному житті Східної Галичини, політичні симпатії та антипатії греко-католицького духовенства у міжвоєнний період викликають значний інтерес серед сучасних дослідників. Враховуючи високу релігійність українського населення Східної Галичини у 20–30-ті роки ХХ ст., існує необхідність детального вивчення взаємовідносин двох визначальних інституцій суспільно-політичного життя краю: Греко-католицької церкви (ГКЦ) та українських політичних партій. Вивчення взаємин ГКЦ з українськими політичними партіями в міжвоєнний період ХХ століття у Східній Галичині не знайшло достатнього висвітлення в українській історіографії.

Окремі аспекти суспільно-політичної діяльності ГКЦ та українських політичних партій в міжвоєнний період ХХ ст. у Східній Галичині досліджували сучасні українські дослідники І. Андрухів [10], І. Вдовичин [14], І. Голубенко [16], О. Єгрешій [17], О. Зайцев [19], О. Лисенко [10; 26], В. Мірчук [31], М. Москалюк [34], В. Стефанів [41] та ін. У той же час відсутнє комплексне наукове дослідження взаємин ГКЦ та українських політичних партій.

З втратою української державності та окупацією Східної Галичини Польщею, ГКЦ залишалася основним стабілізуючим та консолідуючим чинником у суспільно-політичному русі, намагаючись підтримувати тісні стосунки з впливовими українськими політичними партіями та громадськими організаціями.

ГКЦ офіційно дистанціювалася від політичної діяльності. У той же час, враховуючи величезний авторитет церкви та напруженість політичної ситуації в краї, її ієрархи та клір не могли бути поза суспільно-політичним життям. Враховуючи широкий спектр політичних партій, церква мала свою чітко виражену позицію щодо кожної із них.

Традиційно, ще з австро-угорських часів, найбільш тісними були зв'язки ГКЦ з національно-демократичним табором, який уособлювала Українська національно-демократична партія (УНДП). До Першої світової війни багато громадсько-політичних акцій УНДП здійснювалися у партнерстві з церковними діячами. Делеговані УНДП священики були серед депутатів до австрійського парламенту та Галицького сейму. Відповідно багато священиків стали членами Української національної ради ЗУНР [38, с. 202–205].

Весною 1919 р. ця партія провела свій з'їзд й змінила назву на Українську народно-трудову партію (УНТП). До керівного складу партії, народного комітету, який з'їзд обрав 30 березня 1919 р., увійшов лише один священик – о. Степан Юрик. У складі тіснішого народного комітету, обраного народним з'їздом УНТП 21 травня 1923 р., налічуємо уже п'ять представників греко-католицького духовенства (священики Тит Войнаровський, Дем'ян Лопатинський, Степан Онишкевич, Олександр Стефанович та Степан Юрик). Через рік, серед обраних, до керівництва партії, окрім названих, знаходимо імена о. прелата Леонтія Куницький та о. Гавліїла Костельника [19, с. 87–89].

У 1925 р. створюється політична партія, яка незабаром зайняла провідну позицію в українському політичному житті Західної України. До складу ЦК УНДО увійшли такі священики: о. Леонтій Куницький, Дем'ян Лопатинський, Степан Онишкевич, Володимир Садовський та Олександр Степанович [24, с. 31]. Священики не тільки були членами проводу УНДО, але й очолювали повітові комітети. Керівником УНДО в Золочеві був о. С. Юрик [23, с. 73]. Головами повітової організації в Рудках були о. С. Онишкевич та о. О. Гадзевич. У Радохові – о. Пеліх; у Мостиськах – парох с. Крукеничі о. Чаус; в Старому Самборі – о. Бенін. Духovenство ГКЦ підтримало УНДО на виборах до сейму та сенату Польщі у 1928 р. Л. Куницький організував публікацію й розповсюдження спеціальної брошури, в якій агітували українців Речі Посполитої голосувати за кандидатів від УНДО [40, с. 52–54].

Кандидатами на виборах до сейму виступили такі священики, як: о. Йосиф Ліщинський, парох с. Макіяш Новий Рясівського повіту (округ 47, Рясів); о. Й. Мартинович, парох с. Військо Добромільського повіту, о. Петро Андрійчик, парох с. Залуже Саноцького повіту (округ 48, Перемишль); о. Андрій Бенцін, парох м. Старий Самбір (округ 49, Самбір); о. Мирослав Черкаський,

парох в с. Дахнів Любачівського повіту (округ 51, Львів, повіт); о. Михайло Ганушевський, парох с. Угорники Станіславівського повіту (округ 53 Станіславів); о. Микола Притуляк, катехит у Сколе (округ 52, Стрий); о. Леонтій Куницький, прелат, о. Зиновій Кузьма, катехит у Теребовлі (округ 54, Тернопіль); о. Володимир Пелліх, парох у Радехові, о. Онуфрій Гайовський, парох с. Богутин Золочівського повіту (округ 55, Золочів) [37, с.19–23]. На виборах до сенату свої кандидатури виставили: о. Юліян Татомир, парох с. Лука Самбірського повіту, о. Матвій Хом'як, парох Лежайська (виборчий округ Львівського воєводства); о. Йосиф Проць, катехит Снятинської гімназії (виборчий округ Станіславівського воєводства); о. Олекса Гуньовський парох с. Ланівці (Тернопільське воєводство) [39, с.29].

УНДО й ГКЦ тісно співпрацювали у питаннях, які стосувалися захисту національних, культурних та релігійних прав українського населення Польщі, незважаючи на їх конфесійну належність. Голова УНДО й Української парламентської репрезентації у польському сеймі Дмитро Левицький зібрав факти та статистичні дані про передачу на Волині 450 православних церков римо-католицькій курії. У своєму листі до А. Шептицького він писав: "Можливо, що Ваша Ексценція будуть могли цю справу пояснити належним чинникам в Ватикані, бо ми уважаємо цю справу, так зі зглядів релігійних як і національних, дуже важною для наших північно-західних земель" [32, с.291].

Наступного року Д. Левицький узагальнив матеріал про зловживання поляків під час пацифікації, відвідав митрополита й прохав, щоб той особисто звертався до керманців Польської держави в справі припинення пацифікації українського населення в Галичині [11, с. 96]. Депутат від УНДО Михайло Галушинський відкликнувся на заклик митрополита щодо консолідації українських сил в легальній боротьбі проти Польської держави й став засновником Українського католицького союзу [28, с.138]. На сесіях польського сейму депутати від УНДО С. Баран (у липні – серпні 1938 р.) та С.Витвицький (у листопаді – грудні того ж року) детально розповідали про переслідування українців й церковних діячів [18, с. 274–275].

Для розуміння загальної настанови ГКЦ у стосунку до політичних партій варто з'ясувати ставлення не тільки митрополита, але й станіславівського та перемишльського єпископів. У липні 1926 р. єпископ Г.Хомишин закликав священиків, членів Української християнської організації, підтримати УНДО. В результаті до керівництва партії – народного комітету – увійшло 24 священики [17, с. 61–62]. За дозволом і побажанням владики Г.Хомишина членом сенату в 1935 р. був обраний о. Роман Лободич [25, с. 665]. Однак на відміну від митрополита, станіславівський єпископ уникав активної офіційної позиції в українському політичному житті.

Перемишльський владики Й.Коциловський ніколи публічно не декларував свої симпатії чи підтримку жодній з українських партій [42, с. 247–276]. Натомість намагався позбавити духовне життя українців надмірної політизації. Єпископа неодноразово критикував національно-демократичний табір, починаючи з 1920 р. [30, с. 2]. Широкого розголосу в Західній Україні набув випадок у Самборі під час святкування "великого торжества коронації чудотворної ікони Матері Божої". Відомий у цих краях парох села Воцанець, о. С.Кульчицький був відомим у єпархії проповідником. Прибувши на церковне свято до Самбора, він попросив у місцевого пароха о. Рабія виголосити проповідь під час святочного богослужіння. Як зауважили присутні, "зміст тої проповіді, густо перетиканої віршовими цитатами, був далеко агітаційно-вічений, ніж релігійно-церковний. Суть того змісту полягала на вихвалюванні народа, а потому й інтелігенції, в той спосіб, який з релігійною проповіддю мало мав спільного або нічого". Присутній на торжествах владики Й.Коциловський зауважив: "Отче, згляньтеся на нарід в таким числі. Він прийшов почути Слово Боже. А ви о чім говорите?". Коли о. С.Кульчицький відповів, що зараз завершить проповідь, а сам далі продовжував у своєму стилі, владики сказав до нього: "Прошу зійти!" [409, с.139]. Єпископ звернувся до пароха Рабія: "Прошу виголосити проповідь про Матір Божу", що й відбулося [35, с. 137–139]. За демонстративне аполітичне ставлення перемишльського владики він неодноразово піддавався критиці з боку місцевих діячів УНДО [12, с. 76].

ГКЦ налагодила конструктивну співпрацю з Фронтом національної єдності, створеним у 1934 році групою діячів із середовища УНДО.

Однак не з усіма партіями церква мала добрі стосунки. Українська радикальна партія (УРП) традиційно була антиклерикальною. У 1922 р. один із її лідерів К.Трильовський виступив з критикою унійної діяльності митрополита [20]. Під час виборів у брошурі о. Л.Куницького критикувалася дволикість виборчої кампанії Української соціалістично-радикальної партії [37, с. 13–15]. ГКЦ не знаходила точок дотику з іншими партіями ліворадикального спрямування, зокрема з Українською соціально-демократичною партією (УСДП).

Дистанціюючись від тоталітарної ідеології, ГКЦ непримиренно ставилася до комуністичних сил, насамперед до КПЗУ. Хоча й тут не обійшлося без провокацій. У Львові було декілька спроб комуністичних провокацій під час церковних богослужінь [7, арк. 6]. 30 жовтня 1921 р. польська

поліція провела обшук у приміщеннях собору св. Юра. У приміщеннях, що належали ГКЦ, виявили таємне засідання комуністичної організації. В результаті проведеного обшуку польська поліція виявила значну кількість брошур, відозв та публікацій комуністичного змісту. Польські часописи заявили, що хоча митрополит А.Шептицький був у цей час за кордоном, священики повинні були знати про діяльність комуністичного осередка [8, арк. 38–41].

У своїй діяльності КПЗУ, яка формально перебувала у складі Комуністичної партії Польщі з 1925 року, а фактично була утворенням Компартії УСРР, проводила виключно антирелігійну політику, заперечуючи право українського населення Східної Галичини на власний національний розвиток [3, арк. 67; 2, арк. 12]. У політичній діяльності партія різко виступала проти окупації Західної України Польщею, прагнучи включити її до складу СРСР та вела постійну боротьбу проти українських національно-демократичних партій та організацій [4, арк. 279]. Слід відзначити, що українське населення негативно сприймало виступи членів партії проти ГКЦ. Втім і сама кількість її членів було незначною і за даними ЦК КПЗУ становила у 1925 р 1743 осіб [1, арк.113–114], а у 1932 р досягла свого максимуму у 3600 осіб [5, арк. 4–8; 2, арк. 15–17].

У 1931 р. з'явилося друком спільне послання митрополита та єпископів "На поміч безробітним і вбогим", у якому наголошувалося на ставленні ГКЦ до комуністичних постулатів та агітації: "Появляються фальшиві пророки, які нужду і терпіння мільйонів, брак праці хочуть використати для своїх цілей. Вони ширять серед робітництва полум'я ненависті і бунту та зміряють до суспільного перевороту. Нам загрожує більшовизм і всі нещастя і терпіння, які він потягає за собою. Протидіяти ліберальним і соціалістичним течіям може тільки любов ближнього у формі милосердя всім потребуючим і терплячим" [33, с. 470].

У своєму пастирському листі, датованому 3 серпня 1936 р. з приводу створення комуністичними угрупованнями Західної України, Польщі та інших країн так званого "Народного фронту" А.Шептицький наголосив: "Хто допомагає комуністам у якій-небудь їх акції, та особливішим способом у зорганізуванні т. зв. народнього чи людового фронту, той зраджує справу вбогих, терплячих і кривджених у цілому світі. Цю очевидну правду треба тим сильніше і тим частіше пригадувати цілій українській суспільності, коли більшовики, винищивши голодом Велику Україну, починають нищити убогих, скривджених і терплячих серед нашого безталанного народу по всіх землях у Польщі. ...Комуністи є безбожниками та в їх програмі нема точки, в якій би вони були щирішими, як у тій одній: у боротьбі проти Бога" [13, с. 20–21].

Д. Богачевський пригадував пророцтво щодо комуністичної ідеї владики Й.Коциловського. Коли молодий адвокат зауважив у розмові з владикою, що комунізм є надто абстрактною та нежиттєвою ідеєю й не зможе довго існувати, то почув у відповідь: "А я вам кажу, що комунізм перейде по цілому світі і тоді доперва заломиться" [12, с. 76–77].

Якщо ставлення ГКЦ до лівих чи прокомуністичних сил були однозначно негативним, то стосунки з українським націоналістичним табором розвивалися досить складно й неоднозначно впродовж усього міжвоєнного часу. На початках польського правління, коли збройна боротьба українців, у тому числі й діяльність Української військової організації (УВО) мала характер продовження цілей УГА, Церква повністю підтримувала УВО, у якій вбачала спадкоємця ведення збройної боротьби за незалежність ЗУНР.

Відомі випадки, коли священиками ГКЦ були задіяні в акціях УВО. Батьки багатьох діячів націоналістичного спрямування були священиками. Досить згадати батьків Є. Коновальця, С. Бандери – о. Андрій, який був парохом в Угринові, депутатом Української національної ради ЗУНР.

Наприкінці 20–30-х рр. ХХ ст. уяву молодшого покоління українців захопила ідеологія Організації українських націоналістів (ОУН), базована на ідеях Д. Донцова. Ідеологи ОУН критикували ГКЦ, звинувачуючи її в опортунізмі. Зокрема, Євген Ляхович своє бачення місця і ролі церкви в житті нації сформулював так: "Церква є назверхнюю формою релігійного змісту, який є синтезом моралі й віри в друге життя... Національні почування були тим ланцюгом, який приковував церкву до її духовно-земних завдань. Без них церква відривається від дійсності, поринає в абстракції, затирає різницю між формою і змістом і творить придатний ґрунт для сектанства" [6, арк. 25]. Автор показав взаємозв'язок завдань церкви й націоналістичних сил: "Нація без релігії гине, а церква мусить служити нації. Обов'язком церкви є сповнятися національним змістом і признати національну досконалість за один етап до досконалости вічної. Тісна зв'язь релігії й національності не приносить ганьби першій, тільки підносить другу до релігійної гідности" [27, с. 281].

Українські націоналісти своїми терористичними актами шкодили самій ідеї, відкидали й не приймали жодних моральних засад, коли це було необхідно для національної справи. Серйозним актом ОУН, було вбивство 25 липня 1934 р. директора Львівської академічної гімназії І. Бабія. Діяльність останнього на посаді директора і його намагання не допускати серед гімназійної молоді націоналістичних проявів тривалий час були під прицілом критики середовища ОУН. Критикувалася

також педагогічна практика й суспільні настанови священників-катехитів академічної гімназії [36, с. 150–151]. Однак І. Бабій, колишній старшина Української Галицької армії, був дуже шанований в українському суспільстві, у середовищі ГКЦ, зокрема, був членом-засновником Українського католицького союзу [34, с. 98].

Через 10 днів після ліквідації відомого педагога у газеті "Діло" опубліковано офіційну позицію ГКЦ із засудженням атентату, в яких митрополит виступив із заявою, зазначивши: "Директор Бабій упав жертвою українських терористів... Убивають зрадливим способом найліпшого патріота, заслуженого громадянина, знаменитого педагога, знаного й ціненого всіма приятеля, опікуна й добродія української молоді" [33, с. 480].

А.Шептицький, визнаючи, що методи боротьби ОУН є абсолютно неприйнятні, найбільшу вину за таку практику поклав на провідників, які, за його словами, перебуваючи за кордоном, "наших дітей вживають до убивства їх батьків, а самі в безіменній ареолі героїства тішаються вигідним життям, стягаючи жертви заграничних патріотів, призначені для народу, котрого добро нищать". Очевидно, що для української Церкви, яка залишалась основним моральним авторитетом галицьких українців у міжвоєнній Польщі, була не ідеологія, а методи, які практикував націоналістичний рух. Терористичні акції входили в суперечність з християнською мораллю. А.Шептицький гаслу ОУН "Нація понад усе" протиставив заповідь "Не убий" [14, с. 10].

Митрополит особисто неодноразово контактував з членами ОУН, причому за ініціативою останніх. За спогадами Є. Ляховича, полковник Є. Коновалець доручив йому таємно відвідати західноукраїнські землі й зустрітися з найбільш авторитетними українськими діячами. Метою контактів було інформування легальних українських політиків та галицького митрополита про основні завдання й тактику Проводу українських націоналістів (ПУН). З цією метою Є.Ляхович зустрічався з В. Мудрим, Д. Палієвим, Д. Донцовим й двічі розмовляв з А. Шептицьким [27, с. 908–909].

Сучасний львівський дослідник В. Стефанів писав, що: "Загалом позиція А.Шептицького частково подібна до націоналістичної, проте на відміну від інтегрально-націоналістичної її можна назвати націонал-демократичною, християнською позицією, яка також мала на меті утворення української держави" [41, с. 47].

Дослідник І. Голубенко вважає, що після того, як на чолі ОУН став А. Мельник посилювалось зближення духовенства з українськими націоналістами [16, с. 289]. Однак автор не навів переконливих фактів чи аргументів для підтвердження своєї тези. І. Мірчук стверджував, що "митрополит А.Шептицький довірочно поінформував Провід ОУН на ЗУЗ про договір Німеччини з СРСР на окупацію західноукраїнських земель більшовиками – на випадок розгрому Польщі" [31, с. 585].

Широкого розголосу серед української спільноти Польщі набув конфлікт керівництва ОУН із ГКЦ щодо організації масової маніфестаційної акції "Українська молодь – Христові", яка мала відбутися 7 травня 1933 р. у Львові. Організаторами цього здвигу української молоді були єпископ І. Бучко та В. Кузьмович. Крайові керівники ОУН поставилися до цієї акції негативно й наказали своїм членам та симпатикам не брати у ній участі [31, с. 330]. УНДО, на відміну від ОУН, цілковито підтримало організаторів акції та її натхненника А.Шептицького. Під час урочистостей на площі св. Юра "поруч митрополита на підвищеннях сиділи усі цивільні провідники українського організованого громадянства, зокрема лідер партії Дмитро Левицький – поруч митрополита" [21, с. 150].

Співпраця ГКЦ з національними політичними силами усіх напрямів, окрім комуністичного, була реалізована в національно-патріотичних маніфестаціях, присвячених пам'яті полеглих. В традицію увійшли щорічні панахиди пам'яті О. Басараб, яка була по-звірячому замучена польськими каральними органами у приміщенні поліції на вул. Яховича у 1924 році. Такі панахиди відправлялися щороку, спершу у Львові, а пізніше у всіх інших містах Східної Галичини [22, с. 67]. У 1935 р. "громадянство Дрогобича завдяки спільним зусиллям отця С.Вітвицького та ігумена монастиря оо. Василів В.Бараника відсвяткувало річницю Листопадового чину" [9, к. 163].

Церковні церемонії по-своєму використовували УВО та ОУН. Зокрема, кожна відправа використовувалася для того, щоб дати будь-яку інформацію про мету та діяльність УВО, роздати прокламації під церквами, відкрито співалися патріотичні пісні, організувати маніфестаційні походи з національними гаслами. Нові жертви польського свавілля стали чинниками проведення чергових панахид. Традицією стали поминальні процесії на Зелені свята [22, с. 66–67].

Священники, що були організаторами та учасниками поминальних акцій, нерідко ставали жертвами польського терору. 22 лютого 1932 р. суд присяжних у Львові засудив священника Петра Петрицю за антидержавну промову на могилі Невідомого стрільця [31, с. 288].

Чинником консолідації ГКЦ з українським рухом, як консервативного, так і націоналістичного характеру, спробою примирення усіх національно патріотичних сил стала спільна участь

духовенства та діячів національного руху у релігійних церемоніях та маніфестаціях, присвячених пам'яті полеглих у визвольних змаганнях.

Важливу роль у висвітленні цих процесів відіграла релігійна преса ("Нова зоря", "Мета", "Львівські архієпархіальні відомості", "Перемиські єпархіальні відомості" та ін.). Про ставлення владик ГКЦ до суспільно-політичних подій свідчать їх пастирські листи. Завдяки цьому в 20–30-х рр. за ГКЦ остаточно закріпився статус як єдиної консолідуючої національно-релігійної сили, здатної планомірно відстоювати інтереси та права українського громадянства Східної Галичини.

Таким чином, у міжвоєнний період ГКЦ намагалася впливати на ідеологію та практику українського національно-визвольного руху, відстоюючи насамперед християнські засади, підтримуючи демократично-ліберальні цінності перед впливом авторитарних тенденцій. Найбільш плідними були стосунки ГКЦ з легальними українськими партіями, зокрема УНДО. Якщо ієрархи Церкви відкрито не оприлюднювали свого позитивного ставлення, то священники брали безпосередню участь у керівництві, структурах партії та у виборчих кампаніях до центральних органів влади. Ключова роль у стосунках Церкви з політичними силами належала митрополитові А. Шептицькому. Інші ієрархи ГКЦ намагалися дистанціюватись від політичного життя, зосереджуючи увагу головню на духовному аспекті діяльності церковного кліру.

Надзвичайно складними і вкрай напруженими були у міжвоєнний період стосунки ГКЦ і ОУН. Всебічно підтримуючи українські національні ідеали, Церква не могла толерувати терористичні акти ОУН як несумісні християнським віровченням. Обидві сторони вели гостру полеміку щодо ключових точок конфлікту. Постава митрополита А.Шептицького, як глави Церкви, до ОУН виходила насамперед з його християнських і гуманістичних міркувань. Критикуючи практику діяльності націоналістичного середовища, владика, як добрий пастир, намагався зрозуміти прагнення й мету українських патріотів.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 6, оп. 1, стр. 113, 10 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, стр. 143, 125 арк.
3. Там само, стр. 149, 428 арк.
4. Там само, стр. 247, 415 арк.
5. Там само, стр. 250, 22 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 1, стр. 1, 230 арк.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 358, оп. 1, Стр. 90, 96 арк.
8. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 1, стр. 9, 41 арк.
9. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespol 9. Ministerstwo Spraw Wewnetrznych. – Sygn. 1295. Referat naczelnika Wydzialu Spoleczno-Politycznego Urzadu wojew. Lwowkiego pt. Sprawy ukrainskie, 1934–1937, 340 k.
10. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська єпархія ГКЦ) кризь призму століть: історико-релігійний аспект: наукова монографія / Андрухів Ігор, Лисенко Олександр, Пилипів Ігор. – Надвірна: Надвірнянська друкарня, 2010. – 500 с.
11. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність / С. Баран. – Мюнхен: Вернигора, 1947. – 151 с.
12. Богачевський Д. На возі і під возом. Спомини галицького адвоката / Д. Богачевський. – Торонто: Добра книжка, 1976. – 141 с.
13. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950). / Б. Боцюрків; пер. з англ. Н. Кочан; за ред. О. Турія. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – XX + 268 с.
14. Вдовичин І. Я. Свобода особи в правовій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.): монографія / І. Я. Вдовичин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 512 с.
15. Вендланд А. В. Митрополит Андрей Шептицький / А. В. Вендланд // Поступ. – 2003. – 11 листопада. – № 213. – С. 10.
16. Голубенко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух в західноукраїнських землях (30–40 роки ХХ ст.) / І. Голубенко // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". – Львів, 1993. – С. 287–292.
17. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с.
18. Завадка Б. Переслідування Української греко-католицької церкви в Галичині у 1938–1939 роках за участь у процесі націовстановлення / Б. Завадка // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". – Львів, 1993. – С. 274–275.
19. Зайцев О. Українська Народна Трудова Партія (1919–1925) / О. Зайцев // Україна модерна. – Львів: Критика, 2002. – Ч. 7. – С. 69–90.
20. Згрибатілий демагог // Ніва. – 1922. – Ч. 6–7. – С. 267.
21. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – С. 311.
22. Книш З. Дрижить підземний гук: (Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині) / З. Книш. – Вінніпег, 1953. – 338 с.
23. Книш З. ЗУНР. Західно-Українська Національно-Револуційна Організація: Історично-політичний нарис / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1974. – 304 с.
24. Книш З. На повні вітрила (Українська Військова Організація в 1924–1926 роках) / З. Книш; з передм. Я. Гайваса. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 423 с.
25. Лаба В., о. Отець митрат Роман Лободич / о. В. Лаба // Альманах Станіславівської землі: збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславщини. – Нью-Йорк: Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 665–667.
26. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму впершій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
27. Ляхович Є. Діяльність ОУН в Лондоні в 1933–1935 роках / Є. Ляхович // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 908–909.
28. Ляхович Е. Церква й ми / Е. Ляхович // Розбудова Нації. – 1932. – Листопад – грудень. – Ч. 11–12. – С. 280–281.
29. Малик Я. Михайло Галушчинський: період парламентської діяльності / Малик Я., Прокіп А. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені

Івана Франка. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 138. 30. Містерії Єпископа Коциловського // Нова Рада. – 1920. – 3 марта. – Ч. 46. – С. 2. 31. Мірчук І. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. 1920–1939 рр. / І. Мірчук. – К.: Укр. видавничча спілка, 2007. – 1006 с. 32. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали (1899–1944). Т. 1: Церква і Церковна єдність. – Львів: Свічадо, 1995. – 524 с. 33. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. Т. II: Церква і суспільне питання. Кн. 1: Пастирське вчення і служіння. – Львів: Місіонер, 1999. – 570 с. 34. Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.) / М. Москалюк // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 97–101. 35. Назарук О. Греко-католицька церква і українська ліберальна інтелігенція: Загальний огляд української кирилі на церковній області в краю і на еміграції / О. Назарук. – Львів: Накладом "Правди", 1929. – 146 с. 36. Наші професори пописуються // Розбудова нації. – 1932. – Травень – червень. – Ч. 5–6. – С. 150–151. 37. Наші противники між собою і про себе. – Тернопіль: Накладом о. Леонтія Куницького, 1928. – 24 с. 38. Павлішин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини в революції 1918–1919 рр. / О. Павлішин // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4–5. – С. 187–245. 39. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. XX ст. / В. Перевезій; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: [б. в.], 1998. – 48 с. 40. Соляр І. Українське Національно-Демократичне Об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – 70 с. 41. Стефанів В. Дискусія між Греко-католицькою церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920–1930-х роках / В. Стефанів // Український Визвольний рух. – Збірник 12. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2008. – С. 23–48.

Игорь Пыльпив

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОГО ДУХОВЕНСТВА С УКРАИНСКИМИ ПОЛИТИЧЕСКИМИ ПАРТИЯМИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ В 20-30-Е ГОДЫ XX СТ.

Проанализированы взаимоотношения ГКЦ с украинскими политическими партиями. Раскрыто отношение церкви к национальной идее и разных политических направлений украинского политикума Восточной Галичины в 20-30-е годы XX века.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, политические партии, епископ, митрополит, священник.

Ihor Pylypiv

MUTUAL RELATIONS BETWEEN THE GREEK CATHOLIC CLERGY AND UKRAINIAN POLITICAL PARTIES IN EASTERN GALYCHYNA IN THE 20TH-30TH YEARS OF THE XX-TN CENTURY

The mutual relations between Greek Catholic Church and Ukrainian political parties are analysed. The attitude of the Church to the national political idea and different directions of Ukrainian politicians of Eastern Galychyna in the 20-30th years of the XX-th century is revealed.

Key words: Greek Catholic Church, political parties, bishop, Metropolitan, priest.

УДК 329.14(477.83) "1930"

Маріанна Пиріг

ЛІВОРАДИКАЛЬНІ СИЛИ У САБОТАЖНИХ АКЦІЯХ 1930 РОКУ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

У статті досліджено роль ліворадикальних сил у саботажних акціях 1930 р. проти аграрної політики польської влади. Проаналізовано відносини комуністів та націонал-демократичних і націоналістичних сил під час подій літа-осені 1930 р. Визначено вплив наслідків акцій на становище КПЗУ у суспільно-політичному житті Західної України наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст.

Ключові слова: саботажні акції, "паціфікація", ліворадикальні сили, КПЗУ, аграрне питання, Західна Україна.

Політика польської влади у Західній Україні у міжвоєнний період характеризувалася постійними намаганнями полонізувати та асимілювати місцеве населення. Непросте становище на кінець 1920-х рр. склалося на селі, що проявилось у радикалізації настроїв сільського населення та організації різноманітних акцій та виступів, скерованих проти політики уряду. Така ситуація, та реакція на неї влади, викликала відповідні дії українських національно-демократичних партій.

Українські політичні сили міжвоєнного періоду в Західній Україні відзначалися значним різноманіттям політичних ідеологій. Вагому роль у суспільно-політичному житті українців відігравали й ліворадикальні партії та організації, що були представлені Комуністичною партією Західної України (далі – КПЗУ) та низкою підвладних їй партій та організацій. Оскільки, згідно з комуністичною ідеологією, ліві партії представляли не тільки робітничий клас, але й селян, КПЗУ не оминула увагою аграрної проблеми та намагалася брати активну участь в усіх проявах невдоволення населення діями польської влади на селі.

Метою дослідження є висвітлення ролі ліворадикальних сил у саботажних акціях 1930 р.

Завдання дослідження – охарактеризувати особливості діяльності комуністичних сил на теренах Західної України в умовах Другої Речі Посполитої; встановити позиції лівих радикалів серед українського населення; проаналізувати рівень їх організації на місцях; висвітлити особливості взаємин із іншими українськими національно-демократичними силами.

Зазначена проблема не знайшла достатнього висвітлення в наукових працях. Діяльність ліворадикальних сил, передусім, комуністів, активно висвітлювалася радянською історіографією [1–4]. Проте цим працям притаманне трактування проблеми виключно у рамках комуністичної ідеології. Таким чином, низка аспектів проведення саботажної кампанії залишалися недослідженими чи трактувалися авторами односторонньо. Це стосується, передусім, проблеми визначення політичної сили, що виступила не лише ініціатором, але й реалізатором цієї акції.

Для прикладу, можна навести праці І. Васюти [5–6]. У них автор, детально, аналізуючи процеси, що відбувалися в селі в Західній Україні, розглядає й саботажну акцію влітку 1930 р. Проте, трактує ці процеси виключно як наслідок зростання як впливів комуністичної ідеології, так і КПЗУ, а також як прояв боротьби селян проти визискувачів. І.Васюта абсолютно заперечує роль українських організацій у цих подіях, особливо націоналістів [5, с. 123–124]. Проте, у працях автора, виданих уже в незалежній Україні, його погляд на цю проблему дещо змінюється, що, безперечно, пов'язано із відсутністю потреби пристосовувати наукову роботу під вимоги офіційної радянської ідеології. У своїй праці І.Васюта уже не заперечує причетність ОУН до акції, але вказує, що це були лише окремі випадки, а рух за своїм характером є не національним, а соціальним [7].

Надзвичайно цінною для вивчення політики "паціфікацій", що стала наслідком саботажних акцій, є праця М. Швагуляка [8], який надзвичайно детально, на основі архівних джерел, частина яких уже не доступні, подає характеристику тих процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях у другій половині 1930 р. Водночас, слід зауважити, що в умовах незалежної України, український ліворадикальний рух фактично залишається поза увагою дослідників. Таким чином, перегляд певних моменти в історії комуністичного руху залишається актуальним на сьогоднішній день.

Джерельною базою статті є документи Державного архіву Львівської області, а також матеріали тогочасної преси та видання КПЗУ.

Задля утвердження своєї влади польський уряд активно використовував складну аграрну ситуацію. 17 грудня 1920 р. прийнято закон, що сприяв заселенню українських територій під владою Польщі так званими "осадниками". Держава надавала переселенцям значну підтримку. Колишні військові, що відзначилися у боях під час українсько-польської війни, могли безкоштовно одержати з державного земельного фонду до 45 га землі. Польський уряд передбачав достатньо

високі темпи переселення колоністів у Західну Україну: "у 1921 р. – 8 тис., у 1922 р. – 12 тис., у 1923 р. – 20 тис. У тривалій перспективі передбачалося збільшити питому вагу польського населення на сході країни до 30 %" [9, с. 289]. Що характерно, влада розпочала проводити реформу на територіях, які ще не належали їй офіційно аж до березня 1923 р.

Аграрна ситуація у Західній Україні і без подібних акцій влади була складною. В середньому густота населення становила на 1 км² 95 осіб, на Станіславщині ж цей показник був узагалі критичний – 182 особи. Полісся не знало такої кризи (21 особа), проте й місцеві території були у своїй більшості непридатні для ведення повноцінного сільського господарства [10, с. 3].

Ударом для селян став закон про розпарцелювання (поділ землі на дрібні ділянки) великих маєтків саме на користь поляків. Українцям ж заборонялося купувати землю і навіть працювати у панських маєтках. Найбільш активно розпарцелювання та осадництво проходили у 1920–1924 рр., тобто під час першого етапу колонізації українських земель: "колоністи придбали близько 69 000 га землі, на яких поселилися 12 тис. польських сімей. На цьому першому етапі фактично вся розпарцельована земля стала власністю польських осадників, яких із членами сімей нараховувалося майже 60 тис." [11, с. 35]. Найактивніше поляки заселяли території Тернопільського воєводства, оскільки вони були найдешевшими, а також землі навколо Львова. Переважно це були дрібні селяни, або шукачі легкої наживи, що використовували аграрну реформу заради спекуляцій. Лише із середини 1920-х рр. українці теж отримали змогу придбати землю, проте за доволі високими цінами. Але навіть тоді від 50 до 75 % покупців були поляками.

Таким чином, аграрна ситуація у Західній Україні ускладнювалася, а опір селян став радикальнішим. Як зазначає, Б. Гудь "згідно з підрахунками самих польських вчених, тільки на Волині порівняно з 1914 р. за міжвоєнне двадцятиріччя кількість поляків більш ніж потроїлась... Якщо до цього додати, що середній розмір садиби військового осадника, який між іншим виконував ще й поліційні функції стосовно місцевого непольського населення, становив від 13 до 20 гектарів, то стає зрозуміло чому польські поселенці були об'єктом ненависті українців і час від часу ставали жертвою акцій підпільного націоналістичного руху" [12, с. 97]. Варто зазначити, що виступи селян були ініційовані не лише правими радикалами. Перші невдоволення на селі фіксуються ще на початку 1920-х рр. У 1922 р. на західноукраїнських землях було 4630 випадків непокори та сутичок із владою. У 1924–1928 рр. зафіксовано 3221 умисний підпал [11, с. 35].

На початку 1920-х рр. опір польській владі на селі був досить слабким, проте на кінець десятиліття під впливом агітації різноманітних політичних сил, як ліво- так і праворадикального спрямування, а також аграрної політики польського уряду ситуація кардинально змінилася. Мали місце постійні страйки та саботажні акції, організовані національно-демократичними силами, які особливо масштабно проявили себе наприкінці 1920-х рр.

Українські ліворадикальні сили Східної Галичини, що підпорядковувалися КПЗУ, змушені були теж приєднуватися до різноманітних акцій, протестів та виступів, задля збільшення підтримки серед українського населення. Оскільки, згідно із офіційною ідеологією, партія пропагувала безпосередню єдність робітників та селян у боротьбі за свої права та достойний рівень життя, прийняте рішення звернути увагу на роботу серед селянства, задля отримання необхідного електорату. Таким чином, на західноукраїнських землях ця теза виявилася не тільки у агітаційно-пропагандистській, але й у практичній діяльності.

Оскільки землі Східної Галичини та Волині традиційно залишалися у складі Польської держави аграрним краєм, селянство становило значну частину населення. Характерною рисою було й те, що соціальний поділ, зазвичай, співпадав на цих теренах із національною приналежністю. Таким чином, за впливи на селянство боролися різноманітні політичні сили, у тому числі й КПЗУ. Для того, щоб визначити конкретні напрями своєї політики, скласти план необхідних дій, КПЗУ ретельно вивчала соціально-політичне становище західноукраїнського села, зокрема за допомогою відповідних анкет, що розсилалися в місцеві партійні організації [13, с. 135].

Ліворадикальні сили робили наголос на боротьбі за соціальне визволення, пропагуючи класичні комуністичні ідеали, у той час, як інші партії та організації поєднували вимогу надання селянам земельних наділів та припинення колонізації із національними закличками. Впливи останніх, таким чином, виявилися домінуючими, проте зі зростанням визиску влади, зростали й радикальні революційні настрої, що частково створило сприятливі умови для комуністичної агітації.

Ще у 1925 р. на II з'їзді КПЗУ оголошено вимогу аграрної реформи, що передбачала передати усі нетрудові землі селянам без викупу, а їх поділ мали здійснювати вибрані селянами селянські комітети [10, с. 18]. Окрім цього, комуністи пропагували необхідність боротьби за виконання владою усіх обіцянок стосовно допомоги голодуючим бідним селянам, меліорації болотистих теренів Полісся, надання дозволу безкоштовного випасання худоби у лісах та на пасовиськах тощо. Усе це мало здійснюватися на тлі зближення українських та польських селян у боротьбі за спільну мету.

У 1927–1928 рр. як КПЗУ так і Комуністична партія Польщі (далі – КПП) були охоплені внутріпартійними дискусіями та конфліктами, в тому числі й між собою. Попри це, селянське питання не зникало із поля зору комуністів. Боротьбу за передання селянам землі без викупу вони тісно пов'язували із загальною ліквідацією безробіття серед робітників у Польщі, що, у зв'язку із наближенням економічної кризи, зростало в усій країні. 8 березня 1927 р. КПП оголосила, що селянські комітети домагаються "ліквідації сервітутів не селян, а уряду... Навколо кожної парцеляції мобілізуємо місцевих селян до боротьби, організовуючи їх у селянські комітети... почавши від протестів і демонстрацій аж до безпосередніх виступів" [14, с. 18]. Усе це свідчить про те, що ліворадикальні сили приділяли увагу розробці не тільки теоретичних, але й практичних аспектів вирішення селянського питання, що в умовах загальної економічної кризи надзвичайно гостро стояло у Польщі. Поступово комуністи, намагаючись враховувати настрої селянства, перейшли до практичних дій.

З 1927 р. починають відновлюватися організовані комуністами аграрні страйки, проте лише із другої половини 1928 р., після часткового подолання розколу усередині КПЗУ та "Сельробу" рух набрав широких масштабів. Особливу роль в цьому відіграло саме становлення останньої організації, адже уже в перший рік свого існування їй вдалося закріпитися на селі, маючи свої осередки у 1274 селах Східної Галичини та у 422 селах Волині [13, с. 138].

У листопаді 1928 р. ЦК КПЗУ, підводячи підсумки роботи, проаналізував проведені страйки, визначивши низку допущених помилок. Зокрема, проведення виступів на віддалених одна від одної територіях, відсутність належної координації з боку партійних осередків та низка інших упущень, що загалом зводили усі намагання партії фактично нанівець [3, с. 86].

На початку 1930 р. партія вирішила організувати масштабний аграрний страйк, що орієнтувався б на повстання аграрних робітників та сільської бідноти. Початок планувався весною із початком сезонних господарських робіт та поступово передбачалося наростання сили страйку, що мав досягти своєї вершини на жнива, в найбільш відповідальний час [15, с. 67]. До цього моменту, на переконання комуністів, рух мав би охопити уже всі терени Західної України, і, передусім, Східної Галичини.

Проте здійснити акцію за своїм попередньо розробленим планом комуністам не вдалося. Основна причина полягала в тому, що свою підпільну діяльність на селі у той час розгортала й інша радикальна сила – націоналісти. Рух, таким чином, набрав непередбаченого характеру. Несподіваним ударом для ліворадикальних сил став той факт, що почалася запланована ними масштабна акція на селі саме за ініціативи їх ідеологічних супротивників.

Активізація діяльності новоствореної Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) припадає саме на 1930 р. Кількість членів на західноукраїнських землях на цей час становила вже близько 600–700 осіб, що дозволило ОУН стати достатньо боекратною та перейти до активних дій. На початку 1930 р. польський сейм розглянув нові законопроекти про колонізацію українських територій. Цей факт ОУН використала для оголошення саботажної акції, що розпочалася у липні 1930 р. Застосування саботажу було однією з основних тактик, що використовувались Українською Військовою Організацією (далі – УВО) впродовж 1920-х рр. Не дивно, що цей спосіб був обраний і для акцій улітку 1930 р. Акції саботажу скеровувалися як на нищення майна безпосередньо польських власників, так і залізничних об'єктів, телефонних та телеграфних проводів, мостів, складів, спалення магазинів [16, арк. 3].

Саботажна акція упродовж літа-осені 1930 р. та охопила фактично усі населені пункти українських земель під владою Польщі. Передусім, були пошкоджені маєтки польських генералів і воєвод, тобто тих, хто вважався безпосередніми ворогами українців, а, зокрема, селян на місцях. Як стверджували представники ОУН, для того, щоб ці акції не могли використати для своєї пропаганди комуністи, на місяцях підпалів бойовики залишали синьо-жовті прапорці [17, с. 180]. Масові підпали у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах розпочалися у ніч з 15 на 16 липня, коли, у результаті навмисного підпалу, знищили власність генерала Мальчевського у селі Вислобоки.

На V з'їзді КПП зазначено, що заворушення на селі набирають "нечуваних обертів" і фактично виявляються "елементи справжньої громадянської війни". "Заграва пожарів на Західній Україні ... говорить про героїчну боротьбу на життя, і на смерть з польським імперіалізмом. З цим рухом не може вже дати собі раду поліція. Фашистівський уряд примушений звертатися до помочі армії, стрілкових і др. загонів" [18, с. 3].

До осені 1930 р. в пресі почали усе частіше лунати заклики припинити подібне свавілля українців і розпочати акцію з наведення порядку в краї. Повсюдно виникали так звані "комітети самооборони" (у Львові, Городку, Дрогобичі, Сокалі і ін.). Заклик до "реваншу" знайшов підтримку як у польському суспільстві так й у владних колах.

З жовтня 1930 р. кампанія згортається і акції уже не мають масового характеру. Причини згортання саботажу зі свого боку УВО пояснила лише у січні 1931 р. Один з основних чинників, що наводила УВО – "паніка" серед української інтелігенції, що розпочалася в перші дні "паціфікацій" [19, с. 5].

Проте, саме політика "умиротворення", "заспокоєння", відома під назвою "паціфікація", впроваджена у Західній Україні польською владою, є основною причиною припинення виступів. До цієї акції залучалися не тільки місцеві поліційні сили, але й понад 2 тис. поліцейських з Польщі, військові частини (ескадрони кавалерії 6-го корпусу війська польського) та молодіжні організації польських консерваторів (так зв. "стрільці"). Усі ці сили розділено на групи по 50–150 осіб. "Паціфікація" тривала упродовж 19 вересня – кінця листопада 1930 р. і одразу дала результати. У листопаді, наприклад, у Львівському воєводстві зареєстровано тільки 3 акти саботажу. У той же час 29 осіб було заарештовано, а з них справи 24-х передані до суду [20, арк. 6, 8].

Розслідуванню саботажних акцій приділено значну увагу влади. Доведено причетність конкретних політичних сил до тих чи інших випадків підпалів було лише у кількох випадках. Для прикладу, у серпні поліція звітувала про те, що із 55 акцій найбільш вірогідно 30 здійснені націоналістами, 19 справ розглядалися як такі, що, ймовірно, саботажами узагалі не були. Лише 6 акцій безапеляційно приписувалися УВО. У вересні із 109 акцій лише у 5 випадках доведено причетність націоналістів, ще у 79 вони були основними підозрюваними, проте 17 справ були справою інших сил. Загалом за серпень-жовтень 1930 р. проведено 180 акцій на теренах Тернопільського, Львівського та Станіславівського повітів, із яких у 41 випадку поліція не була впевнена чи це були саботажі, 14 акцій були приписані УВО, а 125 лише ймовірно були на совісті націоналістів, хоча могли належати й іншим політичним силам [21, арк. 6, 12, 15].

Польська влада та правоохоронні органи прагнули приписати усі протизаконні дії подібного характеру виключно українським організаціям, як право- так і ліворадикального характеру. Безперечно, це була не об'єктивна позиція. Для прикладу, коли мали місце підпали у селі Сквилові в жовтні 1930 р. та постраждалими були здебільшого українці, поліція твердила, що це було здійснено заради того, щоб скинути підозру на інших та змусити українців відмовитися від нічних варт [22, арк. 22]. Якщо націоналісти, у цьому випадку, повністю заперечували свою причетність до будь-яких дій, скерованих безпосередньо проти українців, то комуністичні сили таких звинувачень не відкидали. Ліворадикальні сили наголошували на тому, що й власність українців таки доволі часто страждала від підпалів та оскільки вони трактували її як "куркульську", то лише вбачали у цьому ознаки підтримки своєї ідеології на селі та початку своєї рідної пролетарської революції.

Таким чином, КПЗУ розглядалася як ще одна сила, що могла бути причетною, на думку польської поліції, до цих акцій. Безперечно, що у ситуації, що склалася, доволі важко визначити, які акції були дійсно виконані ОУН-УВО, а які – комуністами чи іншими політичними силами та організаціями. М.Швагуляк виділяє три типи акцій, що мали місце у Західній Україні улітку-восени 1930 р.: найменш чисельну групу становили підпали, здійснені самими польськими власниками задля одержання страхових компенсацій, другу частку представляла невелика кількість організованих, але частіше стихійних акцій, здійснених селянами під впливом комуністичної пропаганди, третя частина саботажів була здійснена націоналістами [8, с. 13].

Той факт, що комуністи не стали домінуючою силою у здійсненні саботажних акцій став визначальним для партії, щоб переосмислити свою діяльність, рівень організації на місцях та впливи на населення. Безпосереднім завданням КПЗУ в цій ситуації було охопити цей рух, максимально скористатися із ситуації, що склалася. Проте, належним чином виконати це партії не вдалося. ЦК КПЗУ повністю визнав свій провал у намаганні взяти під свій контроль саботажні акції влітку-восени 1930 р. Замість того, щоб їх очолити, організації КПЗУ та Комуністичного союзу молоді у грудні 1930 р. ЦК констатувало: "швидке наростання революційної ситуації, широка хвиля національно-визвольного руху застали нашу партію не підготовленою, не перебудованою для пристосування до наших умов, до рішаючи боїв проти фашистської диктатури. Останні події особливо яскраво виявили різку диспропорцію між зростом революційного руху і активністю партії, вони виказали недостатній зв'язок партії з масами, як в місті, так і на селі" [23, с. 9]. Про те, що комуністичні діячі були не готові до таких подій, свідчить, той факт, що не було розроблено і, звичайно, реалізовано чіткого плану акцій, оголошувалися лише загальні директиви. Характерною є позиція Станіславівського окружного комітету, який узагалі відмовився бути якоюсь мірою дотичним до цих акцій, трактуючи їх як боротьбу двох націоналізмів між собою [23, с. 11]. Таку позицію підтримувала частина комуністів, впевнених, що саботажні акції є лише ознакою переростання тертя між українською та польською буржуазією у конфлікт, який призвів до ліквідації їх союзу [23, с. 11]. Проте, ЦК повністю заперечував таке трактування подій. Керівництво партії було переконане, що подібні конфлікти є лише своєрідним торгом з боку української буржуазії за вигідніші для неї ж

умови цього союзу. Політика "паціфікацій", скерована фактично проти усього українського, в комуністичному трактуванні перетворювалася на намагання польських владних кіл закріпити свої позиції у Західній Україні, заставляючи, таким чином, своїх союзників бути більш слухняними.

Дії УВО узагалі трактувалися як акції своєрідного посередника для здійснення тиску на польську владу. Окрім того основним завданням УВО, на думку комуністів, було в першу чергу перехоплення революційних настроїв мас [23, с. 14–15]. Ліворадикальні сили не заперечували, що УВО таки причетна до низки підпалів, проте стверджувала, що це жодним чином не означає, що увесь рух був організований цією силою. Звучали навіть твердження про те, що участь бойовиків УВО в кампанії демонструє поширення революційних гасел навіть на представників націоналістичної сили, що по суті завжди виступала за приватну власність [24, с. 34].

Керівництво КПЗУ визнало, що партія не змогла проявити себе належними чином і під час саботажної акції і в період "паціфікацій", оскільки не зуміла достойно організувати заходи протесту проти політики влади, у той час як українські національно-демократичні сили одразу розпочали активну роботу, в першу чергу, на міжнародній арені. Усі події, пов'язані з "паціфікаціями", детально документувалися та описувалися українськими діячами, щоб пред'явити як доказ порушення прав людини у Польській державі. До цієї справи активно залучали іноземних журналістів та представників політичних партій як свідків. У результаті українцям вдалося здобути постановку питання про відібрання Польщі мандату Ліги Націй на Східну Галичину у британському парламенті. І хоча проблема так і не була вирішена, питання становища українців у Східній Галичині на міжнародну політичну арену було винесено.

Комуністи ж лише наприкінці 1930 р. видали брошуру "Кривавий похід польського фашизму на окупованих землях Західної України", у якій подали перелік сіл, що постраждали від "паціфікацій" та приклади найбільш кричущих дій влади. Для прикладу, у селі Мшана коло Городка Ягейлонського фізичні покарання здійснювалися під детальним контролем військового лікаря, що і визначав максимальну допустиму кількість ударів. Невелика кількість польських селян, що подекуди виступали проти таких безчинств теж ставали жертвами поліції [25, с. 26]. У цій же брошурі комуністи подали своє трактування виступів націоналістів на міжнародній арені проти вчинення польською владою "паціфікацій". Вони наголошували, що все це здійснювалося лише для того, щоб, використовуючи ситуацію, представити себе в очах постраждалих як їх захисників і в той же час тримати їх подалі від революційної боротьби, що шкодить польському режимі, який насправді є "справжнім другом та союзником усіх українських сил", окрім ліворадикальних [25, с. 30].

Не могли не уникнути критики із боку комуністів й інші українські політичні сили за свою позицію у ставленні до подій 1930 р. Усі українські легальні партії, в тому числі УНДП, УСРП, УСДП відмежувалися від організації будь-яких саботажних акцій та категорично засудили їх. Таким чином, вони намагалися продемонструвати, що подібні дії є виключно справою рук радикалів, а не всього українського суспільства. Подібні заяви комуністи сприйняли як яскравий доказ міцного та дедалі сильнішого зміцнення союзу "української буржуазії з польським фашизмом" [23, с. 16]. Хоча до початку саботажної кампанії УНДО займало щодо аграрної реформи таку ж позицію, що й комуністи чи націоналісти. Про це свідчить заява ЦК УНДО у газеті "Свобода" від 23 березня 1930 р., тобто незадовго до початку акцій. У ній говорилося, що Центральний Комітет партії протестує проти 4-х урядових законопроектів про військову колонізацію на українських і білоруських землях, в той час, коли українське селянство страждає від малоземелля. Рішуче ЦК протестував проти планів уряду щодо продажі колоністам української церковної землі на Холмщині і Підляшші [26, с. 1]. Навіть під час проведення кампанії влітку УНДО ще не робило гучних заяв щодо ОУН чи інших радикально налаштованих сил. Натомість націонал-демократи наводили приклади і само підпалів, і нищення майна окремими селянами з метою помсти. Виходили статті, у яких УНДО узагалі обурювалося звинуваченнями у масових пожежах українських сіл: "польські газети нарobili великого крику про український саботаж...все без розбору в'яжуть з тайної військовою організацією...Накликують польське населення до відплати "зуб на зуб": за кожний польський фільварок пустити з димом три українські прихідства і три читальні, а за кожду польську хату десять або сто українських хат! Такої скаженої наївки на українство від часів останньої війни ще не було" [27, с. 2].

У "Свободі" подано інформацію, згідно з якою, львівський воєвода визнав, що українці здійснили лише 50 % усіх підпалів. УНДО поставило цілком логічне питання: хто в дійсності чинив інші підпали і задля яких цілей. У будь-якому разі такий значний відсоток підпалів неукраїнськими силами змушував громадськість задуматися над тим кому ці акції були вигідними насправді [28, с. 2].

Глобальні промахи ліворадикальних сил не могли не вплинути на їх й так не надто стабільну позицію у суспільстві. Як зазначав ЦК КПЗУ, втрата голосів була доволі відчутною для партії, особливо враховуючи, що це супроводжувалося зростанням електорату їх основних політичних супротивників на виборах – націонал-демократів. Керівництво КПЗУ пояснило цю ситуацію на

власний лад: УНДО "при загальній страті голосів і впливів на ЗУ, в цілому ряді місцевостей втримало впливи в масах, а в деяких місцях навіть їх поширило підчас виборів на ЗУ. В деяких округах (головно в "паціфікованих" селах, Львів. Округа) УНДО скріпило свої впливи за наш рахунок" [23, с. 17–18].

Для того, щоб не втратити свої впливи на маси, комуністи вважали за потрібне використати ситуацію після проведення "паціфікацій", висунувши поряд із попередніми гаслами нові заклики. Зокрема, йшлося про необхідність організації мас бідних селян для вирубування деревини у будь-яких лісах для того, щоб після пожеж і руйнувань відбудувати свої оселі, відмові сплати податків, штрафів [24, с. 40–41]. Значна увага приділялася й національним домаганням, зокрема, проблемі закриття українських гімназій та шкіл.

Керівництво КПЗУ було переконаним у тому, що на кінець 1930 р. склалася сприятлива ситуація для комуністичної пропаганди та, в першу чергу, для відвоювання селян з-під впливу інших політичних сил. В основі цього мали стати селянські комітети та селянські відділи масової самооборони. Останні мали вести боротьбу із реквізиціями, побоями, арештами тощо. Проте, на практиці комуністи знову не змогли реалізувати намічених планів, адже якщо в 1930 р. в певних повітах існували їхні партійні організації, більша частина із них були ліквідовані як й інші українські осередки під час "паціфікацій". Для прикладу, комендант Ліської поліції, що у листопаді 1930 р. повідомляв про ліквідацію ймовірних філій КПЗУ та "Сельробу-єдності", з впевненістю стверджував, що навіть якщо якимось осередкам вдалося зберегтися після масштабних арештів, вони не проявляли ніякої активності узагалі. Ця ситуація була незмінною до кінця 1931 р. [29, арк. 21, 23, 29, 30].

Таким чином, участь українських ліворадикальних сил у саботажних акціях 1930 р. виявила їх неготовність проводити масові виступи населення та нести відповідальність за їх наслідки. В процесі саботажів проявилася нездатність комуністів реагувати на незапланований хід подій, належним чином активізувати свої осередки на місцях та взаємодіяти із іншими політичними силами навіть заради захисту українського населення на міжнародній арені. Проте керівництво КПЗУ зробило висновки із цієї ситуації та поставило за мету ліквідувати усі недопрацювання, адже ціною помилок була втрата електорату в Західній Україні лівими силами, що і так постійно намагалися утримати різними способами невисокий авторитет серед місцевого населення, що традиційно підтримувало національно-демократичні сили і обережно ставилося до будь-яких радикальних проявів.

Список використаних джерел

1. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939 / Васюта І. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання "Вища школа", 1988. – 172 с.
2. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Галушко Є. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1965. – 261 с.
3. Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису: із історії Комуністичної Партії Західної України / Панчук М. – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с.
4. Панчук М. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси / Панчук М. – К.: Вища школа, 1982. – 198 с.
5. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / Васюта І. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 222 с.
6. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / Васюта І. – Львів: Вища школа, 1978. – 190 с.
7. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Васюта І. – Львів: Каменяр, 2006. – 333 с.
8. Швагуляк М. "Паціфікація": польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / Швагуляк М. – Львів: [б. в.], 1993 – 52 с.
9. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С. В. – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 335 с.
10. Становище на селі і завдання партії (Тези, прийняті на II з'їзді КПЗУ). – Львів: Видання ЦК КПЗУ, 1926. – 32 с.
11. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / Смолей В. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 111 с.
12. Гудь Б. Українці поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польського конфлікту першої половини ХХ ст. / Гудь Б. – Львів: Кальварія, 2000. – 192 с.
13. Лилик С. Селянське питання в діяльності КПЗУ / Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / Лилик С. – Львів: Світ, 1990. – 321 с.
14. Komunistyczna Partia Polski. Komitet Centralny. Zbiór artykułów i materiałów dyskusyjnych. – Warszawa: Wyd-wo K. C. K. P. P., 1927. – 206 st.
15. Халутник І. Рільні страйки / Халутник І. – Львів: Видання ЦК КПЗУ, 1930. – 70 с.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 205, оп. 1, спр. 962.
17. Ленжавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1. / За ред. О. Сича – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.
18. Ленський Ю. В з'їзді Компартії Польщі / Ленський Ю. // Наша правда. – 1930. – Ч. 5–6. – С. 1–27.
19. Останній виступ УВО, його причини та наслідки // Сурма – 1930. – Ч. 6–7. – С. 5.
20. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 51, спр. 265.
21. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 51, спр. 184.
22. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 51, спр. 234.
23. Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ (Тези IV-го Пленуму ЦК КПЗУ і резолюція ЦК КПЗУ з грудня 1930 р.). – Львів: Видавництво Центрального Комітету К.П.З.У., 1930. – 62 с.
24. Бараба Г.

Західно-Українське працююче селянство в боротьбі з окупацією / Бараба Гр. // Наша правда – 1930. – Ч. 5–6. – С. 28–72. 25. Кривавий похід польського фашизму на окупованих землях Західної України. – Львів: Видавництво Центрального Комітету МОДР-у З. У., 1930. – 32 с. 26. Наше становище // Свобода. – 23 березня 1930. – С. 1. 27. До чого це йде? // Свобода. – 31 серпня 1930. – С. 2. 28. Кому це потрібне? // Свобода. – 21 вересня 1930. – С. 2. 29. Державний архів Львівської області, ф. 121, оп. 3, спр. 779с.

Марианна Пыриг

ЛЕВОРАДИКАЛЬНЫЕ СИЛЫ В САБОТАЖНЫХ АКЦИЯХ 1930 ГОДА И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье исследована роль леворадикальных сил в саботажных акциях 1930 г. против аграрной политики польского правительства. Проанализированы взаимоотношения коммунистов и национал-демократических и националистических сил во время событий лета-осени 1930 г. Определено влияние последствий акций на положение КПЗУ в общественно-политической жизни Западной Украины в конце 20-х начале 30-х годов XX века.

Ключевые слова: саботажные акции, "пацификация", леворадикальные силы, КПЗУ, аграрный вопрос, Западная Украина.

Marianna Pyrig

RADICAL LEFT FORCES IN TAMPER SHARES IN 1930 AND THEIR CONSEQUENCES

In the article the role of the left radical forces in sabotage actions in 1930 against agrarian policy of Polish government is investigated. The relations between communists and national democratic and nationalistic forces during the events of summer-autumn in 1930 are analysed. Influence of consequences of actions on position of CPZU in social and political life of Western Ukraine at the end of 20th – beginning of 30th of XX century is determined.

Key words: sabotage actions, pacification, left radical forces, CPZU, agrarian question, Western Ukraine.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО СОЮЗУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

У статті проаналізовано ідейні засади, культурно-просвітню діяльність Українського католицького союзу в Східній Галичині у 30-х рр. ХХ ст., охарактеризовано його діяльність у сфері національного виховання молоді, співпраці з просвітніми організаціями.

Ключові слова: ідейні засади, культурно-просвітня діяльність, Український католицький союз, суспільно-християнський рух, Східна Галичина.

У Східній Галичині міжвоєнного періоду діяли десятки партій та громадських організацій. Достатньо авторитетними серед українців були політичні сили клерикального табору. Помітну роль у формуванні ідеології національно-культурницького руху відіграв Український католицький союз (УКС).

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження особливостей культурно-просвітньої діяльності УКС у Східній Галичині упродовж 30-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження виступають політичні та культурно-просвітні процеси у Східній Галичині як важливий чинник діяльності УКС з метою консолідації українства, формування національної свідомості.

Предмет дослідження – аналіз ідейних засад УКС у Східній Галичині упродовж досліджуваного періоду.

Мета публікації – дослідити ідейні засади УКС у Східній Галичині упродовж 30-х рр. ХХ ст.

Незважаючи на значну роль, яку відіграли представники суспільно-християнського руху упродовж міжвоєнного періоду, наукове вивчення цієї проблеми розпочалося лише наприкінці ХХ ст. Важливі напрями діяльності суспільно-християнської організації, зокрема УКС, висвітлені у працях М. Москалюка [1–2], у яких автор розглянув історію розвитку суспільно-християнського руху міжвоєнного періоду.

Цій темі присвятила своє наукове дослідження У. Кошетар "Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр." [3]. Зокрема, вона охарактеризувала громадсько-політичну діяльність консервативно-клерикальних структур Східної Галичини міжвоєнного періоду (зокрема, на прикладі УКС), їх роль у формуванні консервативного та релігійного світогляду східногалицького суспільства.

У дослідженнях О. Постельжука охарактеризовано діяльність українських угодовських партій й організацій у Західній Україні в 1919–1939 рр., до яких автор відносить і УКС, визначено соціальну базу партій та організацій, досліджено їх ідеологію [4].

І. Пилипів у монографії "Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.)" [5] детально висвітлив морально-виховні аспекти діяльності молодіжних клерикальних організацій "Скала", "Католицька акція української молоді", "Орли"-КАУМ та інших, які займалися просвітницько-культурною роботою та були пов'язані з УКС.

Джерельну базу наукової публікації складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові [6] та дані періодичні видання, зокрема газета "Мета" – пресовий орган УКС.

22 жовтня 1930 р. з відозвою до українців Східної Галичини звернувся митрополит А.Шептицький. Він закликав до створення УКС на основі принципів дотримання і захисту католицької віри та моралі, особливо у політичному житті, збереження легальності супроти держави, забезпечення законними методами прав, добробуту, освіти народу, відстоювання соціальної справедливості. Метою УКС проголошувалось всестороннє добро українського народу в християнському розумінні цього слова [7, с. 1].

29 жовтня 1930 р. на нараді обговорено мету та завдання УКС, а також статут організації, в основу якого покладалися принципи, подані у відозві А.Шептицького [8, с. 4]. Статутом дозволялася участь членів УКС в інших політичних організаціях, їм надавалась свобода "у всіх справах активної політики, в яких не порушена католицька віра та мораль і загально всіма католиками прийняті національні і суспільні принципи" [9, с. 3]. Митрополит А.Шептицький і голова УКС В.Децикевич заявляли, що "Католицький Союз своїми принципами стоїть немовби понад партіями" [10, с. 1]. Зокрема, окреслюючи принципи діяльності УКС, митрополит зазначав: "Стоячи на ґрунті легальності супроти держави, якої ми горожанами, будемо посвячувати наші сили, щоби на всіх ділянках народного і політичного життя законними засобами здобували для нашого народу щораз то більшу освіту, культуру, добробут та права. Всестороннє добро українського народу в християнському розумінню сего слова, се ціль, до якої в політичному життю прямуємо" [11, с. 361]. Р. Тожецький писав, що УКС не був партією у точному значенні цього слова, оскільки не висував конкретної політичної програми, хоча зберігав організаційні форми партії; співпрацював з тими українськими рухами що базувалися на християнській платформі [24, с. 113–114].

Статут УКС передбачав, що членом організації може стати особа греко-католицького обряду та української національності віком від 18 років. Головна рада могла прийняти у члени УКС особу, що сповідувала християнство і присягалася підтримувати мету та завдання союзу. Важливість вступу до УКС підкреслювалася складанням урочистої присяги, що ґрунтувалася на статуті "до рук самого митрополита" [6, арк. 6]. Завдяки такому підходу УКС об'єднав навколо себе осіб різних соціальних верств і політичних переконань.

УКС ставив за мету консолідацію усіх верств українського суспільства на національно-християнських засадах для побудови власної держави. Ідею автономії українських земель УКС не підтримував, у ставленні до Польщі відстоював політику поміркованої опозиції й акцентував увагу на ідеї самостійності України [2, с. 100]. УКС ставив завдання "боронити католицьку віру і мораль, дбати за приноровлювання принципів християнської етики у всіх ділянках національного життя і підтримувати культурний та господарський розвиток українського народу..." [12, с. 2].

Загальні збори УКС, що відбулися 26 грудня 1935 р., скеровували духовенство на співпрацю з українськими культурно-освітніми й економічними установами, в т.ч. й кооперативними. В ухвалі зборів вказувалося, що "УКС повинен ідейно об'єднати всі наші національні установи, а головню "Просвіту", "Рідну школу" і кооперацію" [13, с. 15].

УКС виступав за співпрацю з українськими культурно-освітніми й економічними установами. "Вплив католицького руху на громадянське життя та додатня співпраця з читальнею, кооперативою, з кружком "Сільського господаря" і "Рідною школою", викорінюють на низах байдужість до цих установ, впроваджують ідейну обов'язковість та строгу відповідальність за їх розвій" [14, с.3].

Значну культурно-просвітню діяльність УКС вів на шпальтах свого пресового органу – газети "Мета". Зокрема, часопис мав безкоштовний додаток "Література, мистецтво і наука", у якому публікувалися біографії українських письменників, а також окремі факти з діяльності "Просвіти",

рецензії на книжкові видання, інформувалася громадськість про різноманітні події національно-культурного життя, поширювалася інформація про свята, організовані українською молоддю.

Значну увагу у часописі присвячено висвітленню діяльності музею визвольної боротьби України у Празі, а також українському Національному музею у Львові, значенні в національно-культурному розвитку українців Східної Галичини. Зазначалося, що в музеї упродовж 1932 р. організовано п'ять виставок українського народного мистецтва, налагоджено видавничу діяльність. "Мета" інформувала громадськість про різноманітні виставки українського мистецтва закордоном.

У газеті публікувалися матеріали, присвячені героїчним сторінкам історії українського народу. Так, у статті, приуроченій річниці трагедії під Крутами, робився акцент на вихованні молоді в душі патріотизму. У рубриці "Культурний рух" публікувалися матеріали, присвячені висвітленню діяльності духовної семінарії у Львові [15].

Слід зазначити, що УКС підтримав енцикліку Папи Пія XI "Ubi arcano Dei", у якій закликалися вірні до боротьби за християнські ідеали під гаслом католицької акції (КА) [16, с. 2]. Зокрема, Папа зазначав: "Католицька Акція це співучасть мирян у ієрархічному апостольстві Католицької Церкви для оборони релігійних і моральних засад, як також для розвитку здорової і корисної суспільної акції під проводом церковної ієрархії, незалежно і понад політичні партії, в цілі обнови католицького життя в родині і суспільстві" [17, с. 1].

У травні 1933 р. відбулася подія, яка вплинула на культурно-просвітнє життя Східної Галичини – свято "Українська молодь – Христові" (УМХ). Метою проведення свята "УМХ" було об'єднання усіх віруючих українців у "непоборну стіну для захисту Христової віри", а також "... скріплення релігійних і моральних основ його існування... для ...побідної пройдешня його історичної Голгофи" [5, с. 272]. Воно носило загальнонаціональний характер, адже у святі 6–7 травня поточного року взяло участь понад 60 тис. молодих українців з усієї Східної Галичини [18, с. 4–5]. У рамках програми поряд з проголошенням присяги української молоді "на вірність Христові", у церквах св. Юра, св. Успіня, св. Спаса, в гімназії сестер-василіанок відбулись секційні засідання з промовами та обговоренням. 14 травня 1933 р. в усіх парафіях Східної Галичини українська молодь склала присягу на вірність Ісусу Христу.

Свято "УМХ", ініціатором якого був і УКС, мало важливе значення для українців Східної Галичини, адже, як зазначав К. Левицький "саме християнство може стати тією консолідуючою морально-виховною інституцією, яка приведе український народ до моральної обнови й до нового життя" [19].

Важливим результатом згаданого свята стало створення молодіжної релігійної організації – Католицької акції української молоді (КАУМ), на яку покладалося завдання виховання нового типу свідомого українця-патріота, який мав уособлювати в собі християнина, фахівця та зразкового громадянина. Робота у гуртках КАУМ мала переважно просвітницько-культурницький характер. Основними виховними формами були: молитва, дотримання святих таїнств, участь в богослужіннях, релігійних бесідах, обговореннях релігійної літератури тощо. Особливу увагу гуртківці звертали на ліквідацію неписьменності серед мешканців певного населеного пункту й антиалкогольну пропаганду. У цих питаннях вони співпрацювали з "Просвітою", "Рідною школою" та антиалкогольним товариством "Відродження" [5, с. 274–275]

Підтримуючи моральні цінності художніх творів, УКС у 1937 р. започаткував нагороду (1 тис. зол.) для тих авторів, які пропагували позитивні з християнського і національного погляду цінності [20, с. 3]. Зокрема, 16 лютого 1937 р. журі у складі Г. Костельника, М. Гнатишака, П. Ісаїва, Е. Пеленського, К. Чеховича та представників Головної Ради УКС М.Каратницького (голова) та М.Демкевича-Добрянського (секретар) визначило переможців. Перша нагорода у розмірі 600 зол. призначено Н.Королевій, другу нагороду розділено між Б. І. Антоничем (200 зол.), і Л. Мосендзом (200 зол.) [21, с. 1].

Складними та суперечливими були взаємини між УКС та "Просвітою". Зокрема, навесні 1931 року Головна рада звернулась до членів УКС у зв'язку з необхідністю взяти активну участь у підготовці Загальних Зборів "Просвіти" (червень 1931 р.) та не допустити посилення впливу на товариство з боку радикальних кіл. Проте в подальшому цю співпрацю призупинили "в наслідок невідрадного матеріального положення "Просвіти" рішаючи чинники пішли на деякі компроміси, небезпечні з католицького становища" [22, с. 3]. Співпраця членів товариства "Просвіта" з представниками ліворадикальних рухів стала причиною ігнорування УКС у підготовці зборів "Просвіти" у 1932 р.

Слід зазначити, що УКС, як і загалом Греко-католицька церква, засудив Голодомор українського населення в радянській Україні. Зокрема, у "Меті" публікувалася інформація про цю трагічну подію подію в Україні: "Голод на Україні", "Україна в передсмертних судорогах", "Український Громадський Комітет Допомоги страждальній Україні", "Картини з большевицького

пекла", "Биймо у великий дзвін на тривогу!", "На фронт допомоги Великій Україні", "Чужа преса про страхіття на Україні і прикордонній полосі", "Відозва Українського Громадського Комітету рятунку України", "Нові автентичні вістки про голодові муки населення України", "Кардинал Інніцер взиває на поміч голодуючій Україні", "Св. Отець і голодуючі жертви большевизму", "Комуністичний поклін – царським тіням", "День національної жалоби та протесту", "Протестуємо проти большевицького терору й виголодження України!", "Дальша акція Кардинала Інніцера в справі голодуючих на Україні" тощо [23, с. 35].

Таким чином, упродовж 30-х рр. ХХ ст. у культурно-освітньому та суспільно-політичному житті Східної Галичини УКС посідав значне місце. Насамперед це стосується виховання української молоді шляхом створення молодіжної релігійної організації – КАУМ.

Список використаних джерел

1. Москалюк М. Ф. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. / Москалюк М. Ф. – Київ, 1998. – 56 с.
2. Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр): історико-політологічний аналіз / Москалюк М. Ф. // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 97–101.
3. Кошетар У.П. Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / У.П. Кошетар. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
4. Постельжук О. Українські угодовські партії та організації у Західній Україні (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / О.П. Постельжук. – Луцьк, 2010. – 20 с.
5. Пилипів І.В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Видавництво "Економічна думка ТНЕУ", 2011. – 428 с.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 406, оп. 1, спр. 103а, 360 арк.
7. Український Католицький Союз // Діло. – 26 жовтня 1930. – С. 1.
8. 3 історії Українського Католицького Союзу // Мета. – 15 березня 1931. – С. 1.
9. Статут Українського Католицького Союзу // Мета. – 15 березня 1931. – С. 3.
10. Що таке Український Католицький Союз? // Діло. – 30 жовтня 1930. – С. 1.
11. Шеттицький А. Під один прапор! // Нива. – 1930. – № 10. – С. 361.
12. Наші завдання у новім році // Нива. – 1931. – Ч. 1. – С. 1–3.
13. Загальні Збори Українського Католицького Союзу // Мета. – 1936. – Ч. 1. – С. 14–15.
14. Осташевський Й. До питань громадської діяльності українського духовенства (Реферат, виголошений на Великих Зборах священничого Товариства ім. Св.Андрея, 8 лютого 1934 р.) // Мета. – 1934. – Ч. 7. – С. 2.
15. Муц О. Україномовна періодика в національно-культурному житті Східної Галичини міжвоєнного періоду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. Муц. – Тернопіль, 2012. – 20 с.
16. Бучко І. Католицька Акція // Мета. – 1931. – 12 квіт. – С. 2.
17. Дефініція, єство й організація Католицької Акції // Мета. – 8 листопада 1931. – С. 1–2.
18. Привіти й телеграми з нагоди Свята "Українська Молодь Христові" // Мета. – 14 травня 1933. – С. 4–5.
19. Левицький К. Хто побідив / К. Левицький // Діло. – 18 травня 1933. – С. 4.
20. Літературні нагороди Українського Католицького Союзу // Мета. – 14 листопада 1937. – С. 3.
21. Літературна нагорода Українського Католицького Союзу // Мета. – 21 лютого 1937. – С. 1.
22. Організаційна праця УКС за час від 1 січня 1931 до травня 1932 // Мета. – 5 червня 1932. – С. 1–3.
23. Кіт В. Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932–1933 роках / Володимир Кіт // Архіви України. – 2008. – № 5–6. – С. 33–43.
24. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шеттицький / Тожецький Рішард // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка, Інститут Історії Церкви, 1993. – Число I. – С. 113–114.

Андрей Клиш

ИДЕЙНЫЕ ОСНОВЫ УКРАИНСКОГО КАТОЛИЧЕСКОГО СОЮЗА В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ (30-Е ГОДЫ ХХ В.)

В статье проанализированы идейные основы, культурно-просветительскую деятельность Украинского католического союза в Восточной Галичины в 30-х гг., охарактеризованы его деятельность в сфере воспитания молодежи, сотрудничество с просветительскими организациями.

Ключевые слова: идейные основы, культурно-просветительная деятельность, Украинский католический союз, общественно-христианское движение, Восточная Галичина.

Andiy Klish

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS UKRAINIAN CATHOLIC UNION ACTIVITIES IN EASTERN GALYCYNIA (30-IES OF XX CENTURY)

The paper explores ideological foundations, the cultural and educational activities of the Ukrainian Catholic Union in Eastern Galycynia in the 30-ies of XX century, described his work in youth education, cooperation with educational institutions.

Key words: ideological foundations, cultural and educational activities, the Ukrainian Catholic alliance, a public-christian movement, Eastern Galycynia.

УДК 94(477)“1938/1941”

Максим Гурецький

ПРОМИСЛОВІСТЬ УРСР В ПЕРІОД ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1938–1941 РР.)

У статті аналізується стан промисловості України в мирний період третьої п'ятирічки і показано здобутки і труднощі в розвитку цієї галузі господарства.

Ключові слова: УРСР, економіка, промисловість, третя п'ятирічка, військово-промисловий комплекс.

Наприкінці 30-х років ХХ ст., в умовах різкого загострення міжнародного становища і стрімкого наближення світової війни, радянське політичне керівництво значно посилило увагу до питань розвитку промисловості та дальшого зміцнення оборонного комплексу країни.

Уже в ході двох перших п'ятирічок, у процесі здійснення масштабної форсованої індустріалізації, в СРСР створено потужний військово-промисловий потенціал, який забезпечував стабільне становище держави у світі і відкривав можливості для вирішення нових геополітичних завдань.

Актуальність дослідження полягає у тому, що в українській історіографії відсутні спеціальні наукові праці, присвячені розвитку промисловості УРСР в 1938–1941 рр. і написані на сучасній джерельній основі, із залученням розсекречених архівних документів.

Об'єктом цього дослідження є економіка радянської України.

Предметом вивчення – промисловість УРСР в 1938–1941 рр.

Хронологічні рамки статті охоплюють мирний період третьої п'ятирічки: з січня 1938 року, з початку п'ятирічки, до 22 червня 1941 року – нападу нацистської Німеччини на СРСР.

Історіографія проблеми доволі широка, при цьому більшість публікацій становлять роботи радянських авторів. Вони містять значний фактичний матеріал, написані недостатньо критично, не завжди відображають реальний стан промисловості республіки у довоєнний період. Особливу увагу привертають праці В. Бонусяка, В. Варецького, А. Гловацького, О. Лисенка, М. Симонова, А. Соколова, М. Фельдмана, П. Хромова, П. Чернеги та ін.

Навесні 1939 року в Москві пройшов XVIII з'їзд ВКП(б), який затвердив план третьої п'ятирічки (1938–1942 рр.). Основне економічне завдання СРСР, поставлене більшовицькою партією на найближчу перспективу, полягало у наступному: наздогнати і перегнати передові західні країни за виробництвом промислової продукції на душу населення. Це завдання передбачалося розв'язати упродовж двох-трьох п'ятирічок, що мало “забезпечити остаточний успіх комунізму в його історичному змаганні з капіталізмом” [1, с. 8].

Як відомо, УРСР завжди займала вагоме місце у господарському житті союзної держави. На початку третьої п'ятирічки в УРСР вироблялася значна частина промислової продукції СРСР. На той час республіка давала 60,7 % випуску чавуну, 46,9 % сталі, 46,8 % прокату, 32,4 % товарних вагонів, 20,8 % тракторів, а також 72,8 % коксу, 59,1 % залізної руди, 54,1 % вугілля, 34,8 % марганцевої руди, 24,4 % електроенергії, 22,3 % цементу тощо [1, с. 260, 261; 2, л. 8; 3, л. 6, 139].

У 1938 році в УРСР налічувалось 125,3 тис. промислових підприємств, середньорічна чисельність робітників становила близько 2 млн осіб. У роки третьої п'ятирічки понад дві третини промислових робітників республіки зосереджувались у важкій індустрії, в галузях групи “А”, зокрема машинобудуванні і металообробці (29,3 %), паливній промисловості (14,6 %), лісовій, деревообробній і паперовій промисловості (8,9 %), чорній і кольоровій металургії (7,8 %) та ін. У легкій промисловості було зайнято 13,7 %, а в харчовій – 13,5 % робітників.

Більша частина промислових підприємств України відносилась до двох галузей – харчової (39,6 тис., або 31,6 %) і металообробної (35,6 тис., або 28,4 %). Багато підприємств налічувалось у шкіряно-хутряній і взуттєвій промисловості (6,1 тис., або 4,8 %), в електроенергетиці (1,9 тис., або 1,5 %) і швейній індустрії (1,8 тис., або 1,4 %). На той час в республіці працювало 540 підприємств вугільної, 446 – хімічної (без гірничої хімії), 28 – коксохімічної галузей, 23 – чорної металургії та ін.

У 1938 році валова продукція промисловості України становила 19,4 млрд крб. (у цінах 1926/27 господарського року). Значні обсяги валової продукції давали насамперед металообробна і харчова галузі – відповідно 5,8 млрд крб (29,8 %) та 4,4 млрд крб (22,7 %). Валова продукція підприємств чорної металургії УРСР досягала 1,9 млрд крб., або 9,9 %, вугільної промисловості – 891,6 млн крб., або 4,6 %, хімічної – 841,8 млн крб., або 4,3 %, швейної – 683,2 млн крб., або 3,5 %, шкіряно-хутряної і взуттєвої – 551,4 млн крб., або 2,8 %, коксохімічної – 467,2 млн крб., або 2,4 %, тощо [4, л. 8; 5, с. 25].

Уже в кінці другої п'ятирічки структура радянської промисловості набула індустріального характеру. У цей період вдалося в основному подолати невідповідність в розвитку галузей, які випускали знаряддя праці і які виробляли предмети праці. Близько 40 % виробництва засобів виробництва займало виготовлення знарядь праці, насамперед робочих машин і механізмів (15 %), а відповідно 60 % – виробництво предметів праці, в першу чергу сировини і матеріалів (22,2 %), палива та енергії (8,7 %). За роки другої п'ятирічки темпи розвитку обробної і добувної промисловості певною мірою вирівнялися.

У структурі другого підрозділу, в промисловості групи "Б", основне місце займало виробництво продуктів харчування (17,6 %) і виготовлення одягу та взуття (17,5 %). Значно меншу частку у виробництві предметів споживання займали товари культурно-побутового і господарсько-побутового вжитку (відповідно 3 та 3,3 %). Таке співвідношення відображало загальну тенденцію розвитку радянської економіки з початку індустріалізації, а саме: значне домінування важкої промисловості і постійне відставання галузей, які виробляли предмети споживання, в першу чергу культурного та комунального обслуговування населення [6, с. 165–167].

У 30-х роках ХХ ст. в країні остаточно сформувалася жорстка централізована модель управління економікою, що цілком відповідала засадам і принципам тоталітарної системи. Усі основні ланки господарства підпорядковувались виключно союзним галузевим наркоматам, а другорядні, непринципові сфери соціально-економічного життя знаходились у віданні республіканських органів. Така модель управління дозволяла союзному центрові тримати під цілковитим і неослабним контролем національні республіки з усім їхнім колосальним природним, людським і господарським потенціалом.

Крім союзної і республіканської, існували ще дві форми державної промисловості: місцева, тобто крайового, обласного, міського, районного і навіть сільрадівського підпорядкування, та промисловість непромислових наркоматів – різних ступенів підпорядкування. Місцева промисловість включала у себе переважно підприємства, які працювали на ресурсах того ж краю і задовольняли потреби населення краю. До останньої групи відносилися галузі допоміжного призначення, які обслуговували непромислові відомства. Як приклад, можна вказати на транспортне машинобудування в структурі Наркомату шляхів сполучення або на хіміко-фармацевтичну промисловість у складі Наркомату охорони здоров'я.

У зв'язку з подальшим зростанням економіки і поглибленням виробничої спеціалізації чисельність промислових наркоматів упродовж третьої п'ятирічки помітно збільшилась. У 1939 році Наркомат легкої промисловості було поділено на два наркомати – легкої і текстильної промисловості, Наркомат оборонної промисловості – на чотири (озброєння, боеприпасів, авіаційної і суднобудівної промисловості), Наркомат харчової промисловості – на три (рибної, харчової, м'ясної і молочної промисловості), Наркомат важкої промисловості – на шість (паливної промисловості, електростанцій та електропромисловості, чорної металургії, кольорової металургії, хімічної промисловості і промисловості будівельних матеріалів), Наркомат машинобудування – на три (важкого, середнього і загального машинобудування).

Того ж 1939 року відбулися чергові реорганізації: створено Наркомат будівельних матеріалів, розділено Наркомат водного транспорту на два відомства – наркомати морського і річкового флоту, а Народний комісаріат паливної промисловості – на наркомати вугільної і нафтової промисловості. Тоді ж з'явився окремий наркомат з будівництва, а згодом сформовано наркомати целюлозної і паперової промисловості (1940 рік), гумової промисловості та верстатобудування (1941 рік) [7, с. 45–56]. Усі ці перебудови відображали як стратегічні, так і оперативні потреби розвитку радянського господарства, зумовлені насамперед загостренням міжнародного становища і необхідністю підготовки всієї країни та окремих союзних республік до майбутньої війни.

Центральний апарат наркоматів промисловості включав у себе виробничо-галузеві чи виробничо-територіальні головні управління, так звані "главки". Вони здійснювали керівництво вузькими галузями у межах відповідної виробничої спеціалізації наркомату, підпорядковуючи собі низові господарські ланки – трести і підприємства або відразу підприємства. Трести діяли у тих випадках, коли через значну кількість дрібних і розпорошених підприємств главок не міг забезпечити безпосереднє управління ними. Зрозуміло, що при наявності великих і компактно розташованих промислових об'єктів відчутної потреби у трестах не було. У центральний апарат наркоматів входили також різні функціональні управління і відділи, зокрема планові, фінансові, торговельні, постачальні та збутові тощо [6, с. 46; 8, с. 572–574].

Як зазначалось, у 1938 році валова продукція промисловості УРСР становила 19,4 млрд крб. (в цінах 1926/27 господарського року). Основну частину цієї продукції давали сім областей: Сталінська – 3,4 млрд крб. (17,4 %), Харківська – 2,9 млрд крб. (15,1 %), Київська – 2,3 млрд крб. (11,6 %), Дніпропетровська – 2,1 млрд крб. (10,7 %), Одеська – 1,6 млрд крб. (8,1 %), Ворошиловградська – 1,5

млрд крб. (7,7 %) і Запорізька – майже 1,5 млрд крб. (7,5 %). Разом валова продукція промисловості названих областей становила 15,2 млрд крб., або 78,4 % від загального республіканського рівня. Найменший обсяг валової продукції був у Молдавській АРСР – 142,2 млн крб, або 0,7 %, Кам'янець-Подільській області – 285,6 млн крб., або 1,4 %, та Миколаївській області – близько 297 млн крб., або 1,5 % [4, л. 8, 17, 25, 34, 43, 51, 58, 67, 76, 85, 93, 102, 111, 119, 126, 134, 141].

Згідно з офіційною статистикою, у 1937–1940 рр. валова продукція промисловості УРСР зросла з 17,3 млрд до 24,9 млрд крб., тобто становила відповідно 18,1 та 18 % від загального союзного рівня. Особливо швидкими темпами у період третьої п'ятирічки розвивалися верстатобудування та інструментальна промисловість, які дещо поліпшили якість і розширили асортимент своєї продукції. Так, за 1937–1940 рр. кількість металообробних верстатів, так званих "типо-розмірів", які випускалися на підприємствах УРСР та інших союзних республік, збільшилося з 272 до 600. При цьому найбільші зусилля влади були спрямовані на зміцнення військового машинобудування, що обумовлювалось наростанням зовнішньої загрози і необхідністю вирішення нових стратегічних завдань. За мирний період третьої п'ятирічки військове машинобудування зросло вчетверо і напередодні німецько-радянської війни давало 22,4 % всієї промислової продукції країни [2, л. 8; 3, л. 158].

Значну увагу політичне керівництво СРСР приділяло розвитку металургійної промисловості. У 1937–1940 рр. виробництво чавуну в УРСР зросло з 8,8 млн до 9,2 млн т, або на 4,5 %, сталі – з 8,5 млн до 8,6 млн т, або на 1,2 %, а прокату чорних металів – з 6,2 млн до 6,3 млн т, або на 1,6 %. Вказані показники за 1937 рік наводяться у збірнику "Третій п'ятирічний план розвитку народного господарства Союзу РСР (1938–1942 рр.)", а за 1940 рік – у "Звіті про перебудову і розвиток народного господарства СРСР за два з половиною роки Вітчизняної війни". Звіт був підготовлений у 1944 році Центральним управлінням народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР і зберігається у фондах Російського державного архіву економіки. Однак вказані дані розходяться з тими, що містяться у радянських повоєнних статистичних виданнях, зокрема в збірниках "Народне господарство Української РСР". У них показники промислового виробництва в УРСР за 1937 і 1940 роки помітно вищі, ніж у п'ятирічному плані та звіті ЦУНГО, а саме: чавуну – 9,2 млн і 9,6 млн т, сталі – 8,7 млн і 8,9 млн т, прокату – 6,4 млн і 6,5 млн т.

Однак зрозуміло, що в усіх випадках такі показники не могли задовольнити партійне і державне керівництво республіки та СРСР. Згідно з планом третьої п'ятирічки, у 1942 році виробництво чавуну в Україні повинно було досягнути 12,5 млн т (зростання порівняно з 1937 роком на 42 %), сталі – 12,9 млн т (на 56 %), а прокату – 9,8 млн т (на 61 %). Наведена статистика свідчить про те, що у 1937–1940 рр. чорна металургія значно сповільнила темпи свого розвитку і стала відчутно відставати від намічених завдань. Причини такого відставання, на думку спеціалістів та управлінців, полягали насамперед у незадовільному постачанні галузі електроенергією, а також поганому забезпеченні сировиною та матеріалами підприємствами залізорудної, коксохімічної, марганцевої, вогнетривкової промисловості, промисловості нерудних матеріалів [1, с. 260; 3, л. 139; 5, с. 34; 9, с. 62].

На засіданнях вищих партійних органів неодноразово ставилося питання про розвиток чорної металургії в УРСР. Восени 1939 року оргбюро ЦК ВКП(б) заслуховувало звіти Дніпропетровського, Сталінського і Запорізького обкомів партії про керівництво підприємствами цієї галузі. Оргбюро ЦК ВКП(б) констатувало "вкрай поганий стан справ... на більшості підприємств чорної металургії". На засіданнях говорилося про великі перебої із постачанням заводів електроенергією, що пояснювалось нестачею палива на електростанціях, та про численні простої великих металургійних підприємств УРСР, викликані катастрофічною нестачею сировини та матеріалів. "Більшість доменних печей Півдня через перебої в доставці коксу та вапняку систематично працюють на зниженій потужності (тихий хід), що, крім втрат чавуну і руйнівної дії на печі, зриває роботу мартенівських і прокатних цехів через нестачу газу" [10, л. 7, 11, 12].

У доповідній записці Й. Сталіну, написаній 29 серпня 1939 року наркомом чорної металургії СРСР Ф. Меркуловим, вказувалось також на інші причини відставання. За словами наркома, з 1936 року відбувалось постійне скорочення капітальних вкладень у галузь, що негативно позначилось на розвитку виробництва. Тривалий час не виконувались плани введення в експлуатацію основних агрегатів, зокрема в 1937 році введено в дію лише одну доменну піч (замість п'яти за планом), у 1938 році – дві печі (замість шести), в 1939 році – одну піч (замість трьох). Ще більшим було відставання з мартенівськими печами, адже за 1937–1938 рр. і вісім місяців 1939 року було введено в експлуатацію тільки шість печей замість 28 за планом. Нарком вказував на нестачу технологічного обладнання, передусім котлів, трансформаторів, металорізальних верстатів, а також сировини та матеріалів, перш за все руди, вапняку, коксу та вугілля [10, л. 18–24].

У роки третьої п'ятирічки були введені в дію доменні печі на "Запоріжсталі", "Азовсталі" і Криворізькому заводі, мартенівські печі на "Запоріжсталі", "Азовсталі" та Сталінському заводі. За

цей час відбулося помітне зростання виробітку електроенергії, але воно не повністю забезпечувало потреби промисловості і тим паче – намічене планом створення резервів енергетичних потужностей. За 1937–1940 рр. виробництво електроенергії в республіці збільшилось з 9,3 млрд до 12,4 млрд квт годин, тобто на третину. Проте план передбачав зростання виробітку електроенергії в Україні на кінець п'ятирічки до 15,9 млрд квт годин, що свідчило про певне відставання від визначених завдань. Труднощі в цій галузі пояснювались багатьма причинами, в тому числі систематичним зниженням відпускнуї потужності Дніпрогесу (через скорочення притоку води Дніпра), недостатнім постачанням теплових станцій паливом, невідповідністю між турбінними і котельними потужностями в енергосистемах та ін.

Важливе місце в розвитку промисловості УРСР займали паливна і залізорудна галузі. За 1937–1941 рр. видобуток вугілля в республіці збільшився з 69,1 млн до 83,8 млн т, або на 21,3 %. За той же період, завдяки будівництву і введенню в експлуатацію нових рудників у Криворіжжі, вдалося підвищити видобуток залізної руди – з 17,2 млн до 20,2 млн т, тобто на 17,4 %. Саме в роки третьої п'ятирічки почала видобуток руди шахта "Нова", що стала однією з найефективніших і найбільших в СРСР та в Європі. У цих галузях дещо підвищився рівень механізації виробничих процесів і продуктивності праці. Однак обсяг видобутку палива, особливо вугілля, не задовольняв зростаючі потреби промисловості та всієї економіки країни. На шахтах Донбасу постійно траплялися аварії з людськими жертвами, викликані порушенням правил техніки безпеки, неправильним веденням гірничих робіт, поганою експлуатацією механізмів. Лише за дев'ять місяців 1939 року кількість аварій на шахтах Донбасу досягла 18,7 тис. [9, с. 62, 65; 10, л. 10].

У великій промисловості України беззастережно домінували металообробна (включно з машинобудівною) та металургійна галузі. У 1940 році їх частка в структурі великої промисловості республіки становила відповідно 36,4 і 10,3 %. Значно меншою була питома вага інших галузей, зокрема уже згаданих кам'яновугільної та електроенергетичної (відповідно 4,5 і 2,9 %). У розвитку економіки країни щораз помітніше зростало значення хімічної промисловості, тож Й. Сталін говорив про третю п'ятирічку як п'ятирічку хімії (її частка в промисловості УРСР становила 5,5 %). В умовах форсованої індустріалізації і нарощування військового потенціалу держави на другий план відсувались галузі групи "Б", що виробляли предмети споживання. Та все ж у 1940 році частка харчової і легкої промисловості в загальній структурі великої промисловості республіки досягала відповідно 17,6 і 9,7 % [11, с. 439].

За роки третьої п'ятирічки, в умовах масштабної підготовки СРСР до війни, різко збільшилися державні видатки на потреби оборони і військово-промислового комплексу країни. Лише за кошторисами Наркомату оборони СРСР і Наркомату військово-морського флоту СРСР витрати зросли з 17,5 млрд крб. у 1937 році до 56,7 млрд крб. у 1940 році, тобто більш ніж утричі. Упродовж 1 січня 1938 р. – 1 червня 1941 р. валова продукція промисловості СРСР становила 446,5 млрд крб., у тому числі промисловості групи "А" – 271,1 млрд крб., або 60,7 %, військова продукція – 67 млрд крб., або 15 %. Варто для порівняння зазначити, що в період першої п'ятирічки частка промисловості групи "А" досягала 49,5 %, а упродовж другої п'ятирічки – 57,5 % [2, л. 64; 12, л. 2].

З розгортанням Другої світової війни значно прискорилось технічне переозброєння Червоної армії. Відбувався процес "моторизації" збройних сил країни і впровадження нових типів літаків, танків, артилерії тощо. Цими проблемами постійно займалися комітет оборони та економічна рада при РНК СРСР, створені ще у 1937 році, а також військово-промислова комісія, сформована влітку 1938 року (згодом перейменована у Раду оборонної промисловості). Випуск військової продукції спочатку зосереджувався насамперед у Наркоматі оборонної промисловості СРСР. У 1939 році організовано низку інших народних комісаріатів, які забезпечили розбудову військово-промислового комплексу країни – озброєнь (НКО), боєприпасів (НКБ), авіаційної промисловості (НКАП) та суднобудівельної промисловості (НКСП).

Названі наркомати об'єднували: НКО – 38 заводів і 8 науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро (223 тис. працівників); НКБ – 53 заводи і 12 НДІ та КБ (337 тис. осіб); НКАП – 86 заводів і 9 НДІ та КБ (273 тис. осіб); НКСП – 41 завод і 10 НДІ та КБ (173 тис. осіб) [13, с. 391, 392]. Значна частина підприємств військово-промислового комплексу працювала в УРСР, проте узагальнююча статистика у республіці досі не встановлена. Питаннями військового виробництва займалися й інші наркомати, зокрема хімічної і суднобудівної промисловості, середнього та загального машинобудування тощо (у них в обов'язковому порядку працювали військові відділи). У цей же час на багатьох заводах УРСР, що відносились до різних галузей господарства, почали розроблятися і втілюватись у виробничу практику мобілізаційні плани, а відповідно – формувались спеціальні мобілізаційні відділи.

Одним із важливих господарських і військових завдань Й. Сталін вважав налагодження масового виробництва мотоциклів. Це питання постало у зв'язку з листом, надісланим секретарю

ЦК КП(б)У М. Хрущову молодим інженером з Бессарабії М. Дресслером. У ньому було детально обґрунтовано важливість значного збільшення виробництва мотоциклів і створення товариства "Сталінських мотоциклістів". У записці від 24 січня 1941 року "вождь народів" зазначив, що лист М. Дресслера "становить величезний інтерес". На думку Й. Сталіна, слід було налагодити щорічний випуск в СРСР 150–200 тис. мотоциклів, щоб належним чином задовольнити потреби промисловості, сільського господарства та армії.

Уже в березні 1941 року прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), яка стосувалася цього питання. Вона передбачала випуск мотоциклів двох типів: "М-72" з коляскою і максимальною потужністю двигуна 22 кінські сили (на зразок БМВ-750) та "ИЖ-12" без коляски з максимальною потужністю двигуна 13,5 кінських сил. У 1941 році планувалося випустити 50 тис. мотоциклів, наступного року – 100 тис. одиниць. У постанові наводився перелік заводів, яким доручалося організувати виробництво мотоциклів, серед них називався Харківський завод "Серп і молот". З квітня того ж року завод мав припинити випуск сільськогосподарських машин і залізничних платформ, щоб перейти на виробництво мотоциклів "М-72" [14, с. 23–39; 15, с. 79–97].

Отже, наведений аналіз показує, що в 1938–1941 рр. промисловість України розвивалася доволі високими темпами. При цьому основне значення влада надавала дальшому піднесенню виробництва засобів виробництва, тобто промисловості групи "А". У структурі першого підрозділу ключове місце займали металообробна (разом з машинобудівною) і металургійна промисловість, але стала помітно зростати роль паливної, хімічної, електроенергетичної галузей. Разом з тим в період третьої п'ятирічки намітилось відставання чорної металургії, посилилась диспропорція між потужностями вугільної промисловості, електроенергетики і зростаючими потребами економіки в джерелах енергії.

У цей час різко збільшилися державні видатки на потреби оборони і військово-промислового комплексу країни, що негативно позначилось на розвитку другого підрозділу промисловості: частка групи "Б" у валовому промисловому виробництві стала ще меншою.

Список використаних джерел

1. Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – М.: Госпланиздат, 1939. – 387 с.
2. Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ), ф. 1562, оп. 329, д. 562, 159 л. 3. РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 813, 297 л.
4. РГАЭ, ф. 1562, оп. 4, д. 9, т. II, 402 л.
5. Народне господарство Української РСР. Статист. зб. – К.: Державне статистичне вид-во, 1957. – 535 с.
6. Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 668 с.
7. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. – М.: Издание "Ведомостей Верховного Совета СССР", 1945. – 360 с.
8. Экономика социалистической промышленности. Под ред. Е. Л. Грановского и Б. Л. Маркуса. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 598 с.
9. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статист. щорічник. – К.: Вид-во "Статистика", 1964. – 654 с.
10. Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 121, д. 17, 128 л.
11. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1949. – 579 с.
12. РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Д. 4579. – 10 л.
13. Соколов А. К. От военпрома к ВПК: советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. / Соколов А. К. – М.: Новый хронограф, 2012. – 528 с.
14. РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 151, 39 л.
15. РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 645, 174 л.

Максим Гурецкий

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНЫ В ТРЕТЬЕЙ ПЯТИЛЕТКЕ (1938–1941 ГГ.)

В статье дается анализ состояния промышленности Украины в мирный период третьей пятилетки и показано успехи и трудности в развитии этой отрасли хозяйства.

Ключевые слова: Украина, экономика, промышленность, третья пятилетка, военно-промышленный комплекс.

Maksym Guretskyi

INDUSTRY IN UKRAINE DURING THE THIRD 5-YEAR PLAN (1938–1941)

The article analyses the condition of industry in Ukraine during a peaceful period of third 5-year plan and reveals achievements and difficulties in the development of this branch of economy.

Key words: Ukraine, economics, industry, third 5-year plan, military-industrial complex.

УДК 94 (477. 83 / 86) – 058. 233

Михайло Сеньків

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1939–1941 РР.)

У статті висвітлено аграрну політику радянської влади щодо західноукраїнського селянства у досліджуваний період. Показано, що у політичному відношенні за допомогою колективізації селянських господарств радянська влада намагалася придушити національно-визвольний рух, а в економічному – створити міцний механізм контролю за виробництвом і розподілом сільськогосподарської продукції, закласти підґрунтя тоталітарній системі.

Ключові слова: західноукраїнське село, селянство, національно-визвольна боротьба, радянський режим, спротив.

У 1939 р. Західна Україна, а в 1940 р. Північна Буковина були приєднані до складу СРСР. За допомогою репресивних дій сталінський режим прагнув запровадити тут радянську систему. За роки незалежності України опубліковані праці І.Біласа [3], Б.Яроша [37], Ю.Киричука [16], А. Русначенка [30], О.Ленартовича [20], А.Кентія [15], В. Барана й В. Токарського [2] та інших, у яких висвітлюються соціально-політичні процеси кінця 30 – поч. 50-х рр. ХХ ст. у західному регіоні України. Однак аграрна політика радянської держави щодо західноукраїнського селянства розкрита в них побіжно.

Мета розвідки – з нових концептуальних підходів розкрити зміст аграрної політики радянської держави щодо західноукраїнського села у досліджуваний період.

Політика радянської влади щодо селянства випливала із комуністичної доктрини. Стосовно аграрної політики більшовицька влада виходила із таких постулатів: по-перше, сільське господарство в силу історичної необхідності неминуче повторить шлях розвитку промисловості – від індивідуального дрібнотоварного до великого колективного виробництва; по-друге, такий поворот у розвитку села відкриває широкі можливості для науково-технічного прогресу, на базі якого розв'язуватимуться усі проблеми аграрного сектора економіки; по-третє, єдиним шляхом до індустріальної організації виробництва є "державний капіталізм".

У більшовицькій доктрині не було місця для селянина-господаря. Це обумовлювалось передусім тим, що селянство у своїй переважній більшості, на відміну від пролетаріату, було матеріально забезпечене, мало вкорінену традицію приватної власності та дрібнотоварного виробництва, володіло засобами виробництва, а тому не могло бути повною мірою контрольоване державними органами.

"Наш головний ворог, – писав В. Ленін, – це дрібна буржуазія, її навички, її звички, її економічне становище" [21, с.239]. А так як "більшість землеробів – дрібні товарні виробники" [23, с.279], то виходило, що основним ворогом нової влади було селянство. Відтак його слід знищити, реорганізувавши сам процес виробництва та розподілу продукції на нових централізованих засадах, знешкодивши репресіями найбільш дійову, заможну частину селянства. "Куркуль, – підкреслював В. Ленін, – непримиренний наш ворог. І тут ні на що надіятися, крім як придушення його" [22, с. 9].

Концепцію відчуження селянина від власності, узалежнення його від держави розробив В.Ленін. Він, зокрема, пояснював, що кооперування селянських господарств – не еволюція, а різновид гострої класової боротьби, всього-на-всього передумова колективізації [24, с. 207, 208].

В.Ленін повчав більшовиків, що їх найважливішим завданням є нацькувати, спочатку селян на поміщиків, а пізніше, і навіть не пізніше, а в той же самий час, нацькувати робітників на селян [5, с.16]. Треба було не просто нацькувати одних на інших, що по-більшовицькому називалося "класовою боротьбою", а під час цієї боротьби обібрати усіх до нитки, перетворити їх у слухняних наймитів.

Ще однією причиною, що спонукала тоталітарну систему до знищення селянства було те, що воно слугувало підґрунтям національно-визвольної боротьби, носієм ідей самостійності України. Щоб розправитися з визвольним рухом, необхідно було підірвати його соціально-економічну базу – селянина-господаря та одноосібну форму господарювання, і таким чином зруйнувати досвід, менталітет, історичну пам'ять, побут, уклад, християнську мораль.

Утверджуючи колективне господарювання в аграрному секторі, більшовицька влада хотіла також створити розгалужену систему зиску і експлуатації селянства, щоб шляхом нееквівалентного обміну "викачувати" з села величезні кошти для потреб бюрократичної держави, та мати дешеву робочу силу як у сільському господарстві, так і в промисловості.

З вересня 1939 р. сталінський режим розпочав радянізацію воз'єднаних областей. Насаджуючи тоталітарне суспільство, радянські та партійні органи повною мірою використовували

досвід, набутий у Наддніпрянській Україні і в різних регіонах СРСР. Водночас тут були й певні особливості, зумовлені насамперед тим, що значний репресивний апарат здійснив у цьому регіоні України процес руйнації демократичних засад суспільства не за десятиліття, як це було у всій радянській імперії, а фактично за один рік.

28 жовтня 1939 р. Народні збори у Львові проголосили конфіскацію землеволодінь поміщиків, монастирів і державних чиновників. Оскільки поміщики і чиновники були, зазвичай, інонаціонального походження, то конфіскація їх земельної власності знайшла підтримку у місцевого населення.

Земля передавалася спочатку селянським комітетам, а пізніше земельним комісіям при сільських радах, яким належало розподілити її серед безземельних і малоземельних селян. До кінця 1939 року конфісковано 2 753 млн га – майже третину всіх сільськогосподарських угідь. Щоб заручитися підтримкою села, малоземельним і безземельним селянам передано понад 1,1 млн га конфіскованих земель [25, с.138].

Улітку 1940 р. радянська влада конфіскувала також 235 тис. га землі у Чернівецькій області. Селянам передано 60 тис. га землі, 6 тис. коней, 1700 голів великої рогатої худоби, 5395 овець, 2773 житлових і господарських будівель [35, с. 603].

Передача селянам землі, худоби, насіння, реманенту планувалася лише як початок докорінних "соціально-економічних перетворень" у сільському господарстві, кінцевою метою яких була ліквідація приватної власності на землю і суцільна колективізація. Зі всіх конфіскованих земель лише близько половини роздали селянам. Решта мала стати основою для створення радгоспів і колгоспів.

Для того щоб спровокувати конфлікт на селі, більшовицька влада реалізовувала принцип "поділяй і володій". Від сплати податків звільнялася найбільш бідна частина селянства. Їй переходила власність заможних господарів. Це загострювало соціальну напругу, підігрівало ненависть між селянами.

Біднякам надавалось тягло і реманент, конфіскований у поміщицьких, осадницьких господарствах, державний кредит. У Волинській області найбільш бідні селяни одержали коней – 3524, корів – 12268, Дрогобицькій – відповідно: 4400 і 11000, Львівській – 8223 і 15448, Рівненській – 3000 і 7916, Станіславській – 11229 і 11062. Усього в західному регіоні України бідняки отримали 45 тис. коней, 2 тис. волів, 73 тис. корів, понад 20 тис. свиней, багато кіз і овець [6, с. 223].

У 1940 р. у Станіславській області 98765 господарств звільнено від сплати сільськогосподарського податку, 85529 – від поставок зерна і картоплі. На Дрогобищині із загальної кількості 198108 господарств, які підлягали оподаткуванню, звільнялись від поставок зерна 7314 господарств [6, с.230]. Таке соціальне маніпулювання селянами здійснювалось в інших областях західного регіону України.

Більшовицька влада надала селянам кредити для придбання продуктивної худоби. Господарствам західних областей України виділено 9265 тис. крб., у тому числі: Тернопільській – 900 тис. крб., Львівській – 700 тис., Рівненській – 675 тис., Станіславській і Чернівецькій – по 2 млн крб. Використовуючи цей кредит, селяни закупили біля 40 тис. корів. Такі дії режиму створювали видимість піклування комуністичної партії і "батька всіх народів" про долю найбільш бідного селянства. Насправді це був витончений прийом, щоб за рахунок найбільш соціально знедолених збільшити поголів'я худоби, яке у недалекій перспективі мало стати колгоспною власністю.

Отож, радянська влада перерозподілила поміщицьку, осадницьку, монастирську власність так, щоб закласти передумови колективізації. Селяни отримали незначні земельні наділи. У середньому на одне господарство в Західній Україні припадало 2,6 га ріллі, зокрема: у Волинській області – 3,1, Дрогобицькій – 2,1, Львівській – 2,4, Рівненській – 3,1, Станіславській – 1,6, Тернопільській – 3,1 га [6, с.259]. Їм не вистачало реманенту, тягла. Наприклад, після розподілу поміщицької худоби на Тернопільщині залишилось 99240 селянських господарств, що не мали коней [6, с.220]. Подібна ситуація була в усьому західному регіоні України. Тому значна кількість селян поставлена в такі умови, що неспроможна була самостійно вести господарство.

У січні-березні 1940 р. влада приступила до організації колективних господарств. Перший колгосп виник у січні 1940 р. в с.Уховець Ковельського району Волинської області. Ініціаторами його створення виступили селяни-бідняки Михайло Ілюш і Олександр Трофимук. Головою правління став Михайло Васюта, який не мав хліборобських навиків, а постійно політикував [29].

У Станіславській області перший колгосп організований у с.Буківна Тлумацького району, до якого увійшли 164 особи і мав 370 га ріллі, 77 коней, кілька десятків возів та плугів. Колгосп з 60 сімей бідняків і наймитів організовано у с. Заводовичі Городоцького району Львівської області. Житлові і господарські будівлі поміщиків, а також коні, корови, свині осадників стали власністю колгоспу с. Лучиці Сокальського районів. На Дрогобищині перший колгосп постав у с.Болехівцях [27, с. 32].

На кінець травня 1940 року у західних областях України нараховувалося 180 колгоспів, у тому числі: Волинській – 27, Дрогобицькій і Львівській – по 31, Рівненській – 17, Станіславській – 27, Тернопільській – 50 [6, с.248, 249; 27, с. 33].

Колективні господарства, які виникали взимку-весною 1940 року, були невеликими, в середньому на кожне з них припадало 224 га землі. В артілях було мало худоби, оскільки вони поповнювалися, головним чином, за рахунок найбіднішого селянства, зокрема колишніх наймитів. Тому в колгоспах гостро бракувало тягової сили.

Щоб заохотити селян до вступу в колгоспи, тоталітарний режим створював сітку машинно-тракторних станцій (МТС). Планувалося створити 100 МТС: у Волинській області – 18, Дрогобицькій – 10, Рівненській – 16, Станіславській – 14, Львівській – 20, Тернопільській – 22. Для цієї мети зі східних областей відряджено відповідні кадри: 25 агрономів, 25 зоотехніків, 25 ветеринарів, 22 механіки, 25 старших бухгалтерів, 96 трактористів, 50 комбайнерів [25, с. 107].

У 1939–1940 рр. організовано 198 ветеринарних лікарень, 153 ветеринарно-фельдшерських пункти, 14 ветеринарно-бактеріологічних лабораторій. У Західній Україні функціонувало 510 ветеринарних і 202 зоотехнічні установи та 60 контрольно-насінневих лабораторій [6, с. 226].

Однак сподівання на МТС не виправдалися. Вони працювали погано, не виконували своїх зобов'язань. Про діяльність Печихвостівської МТС Львівської області в одному із документів стверджувалося: "Не зважаючи на те, що керівництво МТС одержало від Обласного Земельного Відділу серйозну пересторогу за наслідки минулого року, коли через погану роботу план тракторних робіт 1940 р. був виконаний лише на 49,8 % та перевитрачено пального матеріалу на транспортних роботах 3771 кг, МТС з початку польових робіт 1941 р. продовжує практику минулого року" [13, с. 336]. Подібні результати були характерні для багатьох МТС. У 1940 р. їх допомогою змогли скористатися лише 478 колгоспів і 120 тис. селянських господарств, зокрема: у Тернопільській області – 42 тис., Львівській – 40 тис., Рівненській – 18 тис. У той же час в регіоні нараховувалося до 1,5 млн одноосібників [27, с. 27].

Колективізація сільського господарства проходила дуже повільно. Селяни не бажали йти до колгоспів, незважаючи на те, що колгоспникам надавалися пільги, технічна допомога тощо. Зі свого боку, радянська влада не наполягала на різкому збільшенні кількості колгоспів. Вона здебільшого турбувалася про зміцнення захисту своїх кордонів. Важливішим для радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством.

У травні 1940 р. XV з'їзд КП(б)У поставив перед компартійними органами західних областей завдання прискорити організацію колгоспів [18, с. 948]. Відтак активізувалася пропагандистська діяльність, екскурсії селян в колгоспи східних областей. У західні області відряджено бригади пропагандистів і лекторів, письменників і діячів культури: О.Довженка, О.Корнійчука, А.Малишка та інших [25, с. 99; 27, с. 43]. У с.Братишів Тлумацького району Станіславської області агітацію проводили 35 членів партійно-радянського активу, однак селяни протестували і вперто не йшли до колгоспу [11, 21 серп.].

Політику колективізації підтримувало лише найбідніше селянство, тоді як основна його маса не виявляла жодного бажання працювати на нових господарів. Так, у колгоспі села Холеневичі Волинської області було 63 члени, з них 85 % склали колишні наймити і бідняки. Подібна ситуація простежувалася в усьому західноукраїнському регіоні [6, с. 248, 249].

Згідно з директивною вказівкою РНК СРСР, місцеві органи влади у 1940 р. провели облік "куркульських господарств". До них віднесено 25992 господарства. Після розгляду скарг і уточнення ця кількість зменшилась до 21107. В окремих областях статистика була такою: у Волинській – 3545, Дрогобицькій – 2019, Львівській – 3270, Рівненській – 2875, Станіславській – 4855, Тернопільській – 4543 [6, с. 236].

Щоб змусити їх вступити до колгоспу, влада почала використовувати податковий прес. Улітку 1940 р. одноосібні господарства сплачували на користь держави: за корову 60 крб., за коня – 120, а за гектар землі – 50. З кожного гектара селянин мав здати державі 90 кілограмів зерна. Такі дії радянської влади підживляли рентабельність одноосібного господарства, унеможлилювали його існування.

Податково-пільгова політика змушувала частину селянства вступати в колгоспи. На кінець 1940 р. в західних областях створено 276 колгоспів, які об'єднували 21,3 тисяч селянських дворів [25, с. 139]. Щоб поглибити розкол селянства за класовим принципом, комуністичний режим створював супряги, які, крім виробничих функцій, мали зорганізувати бідноту і скерувати її проти середняків і "куркулів". У 1940 р. на Дрогобищині нараховувалося 36 тис. супрягів, на Станіславщині – 32 тис., на Львівщині – 38 тис., на Тернопільщині – 33 тис., на Буковині – 19 тис. супряг [36, с. 148; 27, с. 29].

Весною 1941 р. більшовицька влада завдала чергового удару селянським господарствам, схваливши 24 березня 1941 р. постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР "Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР". Землекористування одноосібних господарств для Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Тернопільської областей обмежувалося 7 га. У районах: Славському, Стрийському, Хирівському (Дрогобицької області), Лопатинському, Радехівському, Сокальському (Львівської області), Косівському, Яремчанському (Станіславської області), Ланівецькому, Новосільському, Пігаєцькому і Шумському (Тернопільської області) норма землекористування на двір збільшувалася до 10 га [6, с. 217].

У Волинській та Рівненській областях, у яких було найбільше придатних для землеробства земель, норма на один двір дорівнювала 10 га. У районах, у яких було більше землі, придатної для землеробства, – у Головнянському, Заболотівському, Камінь-Каширському, Колківському, Любешівському, Маневицькому, Рафалівському, Рокитнянському (Рівненської області) та в Жабівському (Станіславської області) граничні норми на один двір встановлювалися 15 га [6, с. 217].

Землі понад визначену норму передавалися, зазвичай, у земельний фонд колгоспів. Дія цієї постанови поширювалася і на Чернівецьку область, де у селян було конфісковано 18389 га землі і передано в основному колгоспам.

З лютого 1940 р. радянська влада розпочала масову депортацію осадників та лісників. Їх родинам дозволялося брати із собою тільки речі першої потреби, а решта "все нерухоме майно, сільськогосподарський інвентар, домашні тварини – залишаються на місці", тобто конфісковувалися [33, с. 10].

З квітня 1941 р. сталінський режим приступив до виселення заможних селян [31, с. 8]. Микита Сало із Львівщини згадував: "Агітація вступу до колгоспів не мала результатів. Тоді уряд вдався до насильства. Почали вивозити на Сибір заможних селян. Депортація проводилася грубо і жорстоко: під'їжджали до селянина, дозволяли взяти із собою необхідні речі в дорогу і дещо з продуктів харчування, вантажили на автомобілі або фіри і вивозили на залізничну станцію. Як правило, це відбувалося ночами. На станціях люди мерзли по кілька днів у товарних вагонах, доступ до рідних і близьких був заборонений" [17, с. 289].

Згідно з підрахунками істориків В.Парсаданової та М.Бугая, упродовж 1939–1941 рр. депортовано від 1 млн 170 тис. до 1 млн 250 тис. осіб, тобто близько 10 % населення краю [28, с.26; 4, с.35]. За цей час заарештовано близько 60 тис. осіб, з яких понад 50 тис. розстріляно або замучено у в'язничних казематах [26, с.13]. На Буковині у досліджуваний період радянська влада репресувала 30 тис. осіб [1, 20 бер.].

Польські історики визначають чотири етапи масових репресивних акцій із Західної України. На першому етапі, з 10 лютого 1940 р., вивозили осадників та державних функціонерів (200 тис.), на другому – з 13 квітня 1941 р. – заможних селян та родини військовиків (300 тис.), на третьому – з 6 червня 1941 р. – переважно біженців (240 тис.), на четвертому – у червні-липні 1941 р. – інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників (300 тис. осіб) [33, с. 8].

Селяни, підпілля ОУН, Греко-католицька церква, частково православне духовенство Буковини і Волині чинили спротив колективізації. У листівці ОУН зазначалося: "Українські селяни! Більшовицькі верховоди організують колгоспи на те, щоб цілком знищити нашу самостійність, нас поневолити, цілком узалежнити від себе, а потім – знищити! На боротьбу проти колгоспів! Українські селяни! Колгоспи – наша смерть! Ми хочемо жити! Ні один до колгоспу! Українські селяни, чоловіки і жінки, молоді і старі! Всі на боротьбу проти колгоспів! Колгоспи – наша смерть!" [31, с. 183].

Селянин А.Гладшук із с.Білашів, що на Волині, категорично відмовився усуспільнювати коней і реманент. 20 жовтня 1940 р. він відверто заявив: " У колгосп нічого не дам і бути в колгоспі не бажаю." Житель села Грушівка Никифор Міщук агітував проти колгоспів: "Колгосп для народу – ярмо на шию. Тепер у нас, у західних областях, народ буде вмирати з голоду, так, як умирав у східних областях. Наш український народ взяли під свій чобіт Москва і євреї-комуністи. Не вірте комуністичній агітації, колгоспи не приведуть до заможного життя, а створять панщину" [37, с. 103].

Щоб не підписати заяви про вступ до колгоспу, люди ховалися у льохах, лісах, вдавалися до різних хитрощів. Жінки, наприклад, стверджували, що заяви про вступ в колгосп підписали чоловіки, а земля і продуктивна худоба – їх власність, і тому вони відмовляються її віддати у колективне користування. У с.Бишів Радехівського району Львівської області селянин розділив свою землю між членами сім'ї, тільки тоді вступив до колгоспу [6, с. 246].

У селах почали вирізувати коней. У Рожищенському районі Волинської області за 15 днів листопада 1940 року здано на заготівельні пункти 66 кінських шкур. У Ратнівському районі за цей же період зарізали 28, в одному селі Пірванче Горохівського району – 22. У селі Біланів Ковельського району зарізано і продано на базарі 50 коней [37, с.104].

Були на селі і випадки самогубства. Так, у с.Коцюбинцях Копичинського району Тернопільської області бідняк Чемирис, якого силою заставили підписати заяву про вступ до колгоспу, повісився. У с.Васильківцях цього ж району селянин, після "добровільного" вступу до колгоспу, на очах місцевого начальства косою розпорів собі живіт [13, с.321, 322].

Селяни розправлялися з колгоспними активістами, міліціонерами, головами сільрад, нищили колгоспне майно. У с.Вербиці Ходорівського району Дрогобицької області селяни вирубали колгоспний сад. У с. Мислятичі Крукеничівського району при зведенні землі в один масив селянам не виділили її в іншому місці. Це призвело до того, що понад 200 жінок і чоловіків на знак протесту вийшли у поле і не дали працювати тракторам. У с.Клевисько Самбірського району селяни спалили тваринницьку ферму [27, с. 37]. У с.Реклинець Великомоствіського району Львівської області вбито голову колгоспу та сільради Д.Васька. У с.Видубів Козівського району Тернопільської області смертельно поранено сільського активіста [27, с. 38].

Отже, ще до початку радянсько-німецької війни в західних областях України селянство виступало проти колгоспів, чинило опір тоталітарній системі. Радянська влада жорстоко розправлялася з непокірним селянством. У січні 1941р. у Львові відбувся "процес 59" над студентами, учнями середніх шкіл та священником Романом Берестом [32, с. 90]. У Дрогобичі НКВС організував "процес 62" і "процес 39". 42 чоловіки засудили до розстрілу, 21 – до 10 років, 24 – до 5–9 років тюремного ув'язнення, 5 – до заслання в Казахстан [26, с. 11].

Новостворені колгоспи мали низькі виробничі показники. Урожайність зернових, картоплі та інших сільськогосподарських культур була гіршою ніж в індивідуальних господарствах. Малопродуктивним було тваринництво. Кожен другий колгосп перевищував адміністративні витрати. Наприклад, заборгованість колгоспу ім. Ворошилова Угнівського району Львівської області у 1940 р. становила 14870 крб., колгоспу "Червона Зірка" Новояричівського району – 19429 крб., що складало відповідно 16 і 20 % від усіх грошових надходжень [13, с. 339].

Зарплата колгоспників була символічною. У 1940 р. колгоспи Львівщини в середньому на трудовдень мали виплачувати 3,8 кг зерна, 2,7 кг картоплі і 1,95 крб. грішми, Рівненщини – 5 кг зерна, 5,2 кг картоплі, 1 крб. 90 коп., Станіславщини – 3,7 кг зерна, 6 кг картоплі, 9,3 кг соломи й сіна, 2 крб. У Дрогобицькій області середня вартість одного трудовдня дорівнювала 4 кг зерна, 4,5 кг картоплі, 1 крб. 50 коп. Навіть цієї мізерної плати вони не були здатні дати селянам, оскільки мали значну заборгованість [13, с. 339; 6, с. 256].

Трудова дисципліна в колгоспах була низькою. Селяни не хотіли задарма працювати. До кінця 1940 р. у Львівській області зі 9728 працездатних колгоспників не виробили норми 3200 і зовсім не працювали 535. У колгоспах Дрогобицької області під час жнив не виходили на роботу майже 40 % колгоспників. Аналогічні факти мали місце і в інших західних областях України [27, с. 38].

Згідно з постановою уряду УРСР і ЦК КП(б)У від 26 лютого 1940 р. організовано 180 радгоспів, поля яких займали простори панських і осадницьких земель. Їх стан порівняно з колгоспами був ще більш критичним. "У вересні 1940 року був я в радгоспі в Камінці-Струмівській, – розповідає очевидець. – Його стан був гірший ніж мої найпесимістичніші передбачення: всі посіви, які були ще на полі, були так страшно забур'янені, що майже їх не було видно. Більшість з них неможливо було навіть збирати. Подібні речі я обсервував теж в інших радгоспах, а саме в Кутах і в Мацошині" [13, с. 328].

Про виробничі показники радгоспів у 1940 році свідчать такі дані. Середня врожайність з одного гектара жита озимого становила 6,7 ц, проса – 3,8 ц, пшениці озимої – 8,1 ц, вівса – 6,0 ц, ячменю – 7,5 ц, гречки – 3,1 ц, картоплі – 60,0 ц [13, с. 329].

Колгоспи і радгоспи були нездатні засіяти усі поля. Багато їх пустувало. Усе це зумовлювало незадоволення селян. Підпілля ОУН і Греко-католицька церква посилювали антиколгоспну пропаганду. Розпочався вихід селян з колгоспів. У с.Оглядові Лопатинського району Львівської області антиколгоспну пропаганду вів місцевий греко-католицький священник. Як наслідок, колгосп покинуло 42 господарі. У с.Дубрівка Львівської області із 83 членів колгоспу заяви про вихід подали 36 селян. 40 осіб заявили про свій вихід з колгоспу у с.Ляшки. Масовий вихід відбувся в селах Жашків Городоцького і Ордів Радехівського районів. У с.Давидовичі, забравши свого коня, вийшов із колгоспу селянин Палій. 32 особи залишили колгосп у Мацеївському районі Волинської області. Повністю розпався колгосп у с.Кольники Мостиського району Дрогобицької області [6, с. 246; 24, с. 37].

У відповідь на ці процеси режим посилював репресії, що певною мірою стабілізувало ситуацію. Як свідчить офіційна статистика, до початку радянсько-німецької війни в західних областях України об'єднано в колгоспи 13 % селянських господарств: у Волинській – 21,1 %, Рівненській – 13,4 %, Дрогобицькій – 7,8 %, Львівській – 8,1 %, Станіславській – 12,8 %, Тернопільській – 14,8 %, Чернівецькій – 2,9 % [6, с. 261].

Однак справжня кількість колгоспів була значно меншою, бо деякі колективні господарства існували лише формально, задля звітності. Скажімо, у с. Користь Степанського району Рівненської області існував "паперовий колгосп", в якому числилося 24 господарства. Селяни не усупільнили основних засобів виробництва і продовжували вести одноосібне господарство. Фіктивні колгоспи існували у Почаївському Тернопільської обл., Мацеївському районах Волинської обл. та в інших місцях [27, с. 37–39].

Таким чином, одноосібник був незручною і небажаною фігурою партійно-державного апарату, бо, маючи певний мінімум засобів виробництва, він неповністю залежав від державних структур, сам вирішував, що йому сіяти і що вивозити на ринок. Селянська сім'я виступала берегиною національних традицій, зокрема у сільському господарстві. Тому замість неконтрольованих індивідуальних господарств, радянські органи прагнули створити колгоспне виробництво – економічну основу тоталітаризму і тим самим знищити український національно-визвольний рух. Колективізація не відповідала інтересам селян, тому вони чинили опір режиму.

Список використаних джерел

1. Білецький О. Тіні минулого в світлі подій / О. Білецький // Час. – Чернівці, 1992.
2. Баран В. Україна. Західні землі 1939 – 1941 рр. / В. Токарський. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 1. / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 432 с.
4. Бугай М. Ф. Депортації з України в 30–50-і роки / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–38.
5. Бунич І. Золото партії. Кейс президента. / І. Бунич. – Мінськ, 1994. – 320 с.
6. Варецький В. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР / В. Варецький. – К.: Держполітвидав, 1960. – 298 с.
7. Державний архів Івано-Франківської області, ф. П.1, оп. 1, спр. 1331.
8. Державний архів Львівської області, ф. П.3, оп. 1, спр. 107.
9. Державний архів Тернопільської області, ф. П.1, оп. 1а, спр. 9.
10. Державний архів Чернівецької області, ф. П.1, оп. 1, спр. 24.
11. Домбровський А. Промовила братня кров / А. Домбровський // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 21 серп.
12. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1976. – 510 с.
13. Західна Україна під більшовиками. IX. 1939 – VI. 1941 / За ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк: Америка, 1958. – 348 с.
14. Історія міст і сіл УРСР: Івано-Франківська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ 1971. – 639 с.
15. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 220 с.
16. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. – Львів: Вид-во Львівсько-гун-ту, 2000. – 304 с.
17. Коваль М. В. Тотальна війна на знищення / М. В. Коваль // Історія України. Нове бачення. Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С. 181–328.
18. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
19. Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939–1978 рр. / П. Костик. – Львів: Вища школа, 1980. – 165 с.
20. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі. 1944–1950 рр. / О. Ленартович – Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 154.
21. Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 36. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 227–252.
22. Ленін В. І. Засідання Петроградської Ради 12 березня 1919 р. Відповідь на записки / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 38. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 1–20.
23. Ленін В. І. Про ліве хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 36. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 267–296.
24. Ленін В. І. Про продовольчий податок / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 187–224.
25. Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. С. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999. – 152 с.
26. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 1 / Відп. ред. Я. Лялька. – Львів: Просвіта, 1993. – 800 с.
27. Масловський В. І. В боротьбі з ворогами соціалізму. Очерки історії класової боротьби на селі в період побудови основ соціалізму в західних областях України. 1939–1950 рр. / В. І. Масловський. – Львів: Вища школа, 1984. – 188 с.
28. Парсаданова В. С. Депортація населення із Західної України та Західної Білорусії в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – М., 1989. – № 2. – С. 26–44.
29. Радянська Волинь. – Луцьк, 1940.
30. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 520 с.
31. Семкович Л. Село / Л. Семкович. – Львів: Камінь, 1999. – 183 с.
32. Сеньків М. В. З історії соборності українських земель. 1917–1945 рр. / М. В. Сеньків. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 163 с.
33. Сливка Ю. Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – С. 5–25.
34. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979 рр. Збірник документів. – К.: Політвидав України, 1980. – 546 с.
35. Торжество історичної справедливості: Закономірності воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 803 с.
36. Украинские Карпаты. История. – К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.
37. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк: Вежа, 1995. – 176 с.

Михаил Сенькив

АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА ОТНОСИТЕЛЬНО
ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО СЕЛА (1939–1941 ГГ.)

В статье отражена политика советской власти относительно западноукраинского крестьянства в довоенный период. Показано, что в политическом отношении с помощью коллективизации крестьянских хозяйств советская власть пыталась придушить национально-освободительное движение, а в экономическом – создать крепкий механизм контроля за производством и распределением сельскохозяйственной продукции, заложить подпочву тоталитарной системе. Проанализированы пути, методы и средства коллективизации.

Ключевые слова: западноукраинское село, крестьянство, национально-освободительная борьба, советский режим, сопротивление.

Mykhailo Senkiv

AGRARIAN POLICY OF THE SOVIET STATE CONCERNING
THE WESTUKRAINIAN VILLAGE (1939–1940)

In the article it has been shown the policy of the Soviet power in its relation to the westukrainian peasantry in a pre-war period. It has been also shown that in a political relation the Soviet power tried to put down the national liberation movement with the help of the collectivization of peasants' farmsteads, and in economic – the Soviet power created a strong manufacturing control mechanism and the distribution of agricultural products helped to form the totalitarian system.

Key words: westukrainian village, peasantry, national liberation struggle, soviet regime, resistance.

УДК 94 (477.6) "1944"

Олександр Семенів

**ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ
ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1944 Р.)**

У статті розглянуті питання підготовки Червоною армією Львівсько-Сандомирської наступальної операції та особливості зосередження озброєнь та матеріальних засобів радянських військ на території Тернопільської області.

Ключові слова: Друга світова війна, наступальна дії, концентрація військ, Львівсько-Сандомирська наступальна операція, Тернопільська область.

Актуальність теми обумовлена потребою всебічного та неупередженого дослідження історії Тернопільщини у період Другої світової війни, що сприятиме ширшому пізнанню маловідомих сторінок історії рідного краю у 1941–1944 рр.

Сучасна історична наука прагне критично переосмислити досвід бойових дій Другої світової війни. Науковці прикладають зусилля для вивчення не лише позитивних та успішних військових операцій, але й негативних сторін Другої світової війни, встановлення історичної правди, проводять аналіз та узагальнюють досвід військових дій обох воюючих сторін. До маловивчених сторінок історії України відноситься питання звільнення Західної України від німецької окупації в 1944 році, зокрема Тернопільської області.

Упродовж останнього часу опубліковано низку праць вітчизняних істориків, що висвітлюють трагічні сторінки Другої світової війни в Україні. Зокрема, праці українських істориків І. Муковського та О. Лисенка [4], М. Ковалю [5]. Питання взаємовідносин військовослужбовців Червоної армії та цивільного населення України в період Другої світової війни розкрито у роботах В. Гриневича [6]. Дослідження В. Грицюка [7] присвячене стратегічним та фронтовим операціям Червоної армії, автор проводить аналіз перебігу цих операцій при визволенні України, дає оцінку радянського військового мистецтва. Зокрема, у п'ятому розділі висвітлено хід Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції. Значний масив інформації, що стосується загиблих при визволенні Тернопільщини, міститься у фундаментальному виданні "Безсмертя: Книга пам'яті України" [8]. Таким чином, події Другої світової війни на Тернопільщині знайшли певне відображення в історіографії, хоча вони ще не були об'єктом цілісного комплексного дослідження.

Зарубіжні історики, через неможливість отримати доступ до радянських військових та партійних архівів, аналіз ходу визволення Західної України, і, зокрема, Тернопільщини у 1944 р. провели однобоко, спираючись на дані винятково німецьких архівів. Існують комплексні дослідження Другої світової війни, виконані окремими науковцями, що мають значний та добре деталізований документальний матеріал, зокрема дослідження Л. Гарта [9], Д. Фуллера [10], К. Тіппельскірха [11], А. Бухнера [13]. Головною метою цих досліджень стало намагання виявити причини невдач вермахту в ході військових дій на Правобережній Україні і на Тернопільщині зокрема.

Слід зазначати, що в історичній літературі до сьогодні не здійснено комплексної оцінки Львівсько-Сандомирської наступальної операції Червоної армії. Відсутні праці, що висвітлюють та узагальнюють досвід проведення наступальних дій на Тернопільщині у 1944 р. в контексті взаємодії різних родів військ, у складних погодних та географічних умовах. Особливо маловивчене питання проведення воєнних дій на території Тернопільської області силами радянських 60-ї та 38-ї загальновійськових армій 1-го Українського фронту (УФ).

Виходячи зі вказаного, метою дослідження є аналіз проведення підготовки наступальних дій Червоної армії на Тернопільщині у червні-липні 1944 року. Відповідно до мети автор визначає завдання дослідження: визначити характерні особливості проведення підготовчих дій Червоної армії перед липневим наступом; встановити місця концентрації військових сил, озброєння та техніки у цей період; охарактеризувати організацію дій тилових служб та передислокації військ на території Тернопільської області.

Для вивчення подій Львівсько-Сандомирської наступальної операції на Тернопільщині важливим є вивчення значного пласту військово-історичних документів. До них входять документи 1-го Українського фронту, 60-ї загальновійськової, 1-ї гвардійської армії, 1-ї, 3-ї, 4-ї танкових армій, 2-ї повітряної армії, документи окремих стрілецьких та танкових корпусів, дивізій, бригад, полків, батальйонів, матеріали оперативних управлінь, журнали бойових дій, оперативні накази і розпорядження, виписки, зведення про бойові втрати, накази на виключення зі списків, донесення політвідділів, підсумкові аналізи військових операцій тощо. Увесь цей масив матеріалів зберігається в Центральному архіві Міністерства оборони Російської федерації і очікує на ретельне опрацювання.

У зв'язку з успішними діями радянських військ влітку 1944 року в Білорусії (операція "Багратіон") північніше р. Прип'ять і перекиданням значної кількості німецьких військ зі складу групи армій "Північна Україна" в смугу дії Білоруських фронтів, склалась сприятлива ситуація для розгортання загального літнього наступу Червоної армії 1944 року у Західній Україні.

Задумом липневої наступальної операції, що пізніше отримала назву "Львівсько-Сандомирська наступальна операція", передбачалось здійснити розгром німецької групи армій "Північна Україна". Ставкою Верховного головнокомандування Радянського Союзу вирішено провести цю операцію силами військ 1-го Українського фронту у взаємодії з силами 1-го Білоруського фронту на Люблінському напрямку.

Війська 1-го УФ в результаті наступу мали нанести удари на Рава-руському та Львівському напрямках, оволодіти містами Володимир Волинський, Львів, Рава-Руська, вийти на рубіж Грубешів, Яворів, Галич. Після вирішення цього завдання передбачалось продовжит наступ до річок Вісла, Сян, передгір Карпат [7, с. 129].

Командувач військами 1-го УФ маршал І. Конєв у червні 1944 р. прийняв таке рішення на наступальну операцію. Головний удар силами 60, 38-ї армій, 3-ї гвардійської і 4-ї танкової армії і кінно-механізованої групи № 2 під командуванням генерал-лейтенанта С. Соколова нанести в центрі фронту з району Тернополя в загальному напрямку на Львів. Це угруповання мало розгромити супротивника, глибокими охоплюючими ударами з півночі та півдня оволодіти Львовом і вийти на п'ятий день операції на рубіж Немирів, Яворів, Розділ [7, с. 130].

Основна частина сил 1-го УФ перед липневим наступом була розміщена на території Тернопільської області. Розмежувальна лінія між 13 і 60-ю загальновійськовими арміями проходила Тернопільщиною з заходу на схід по лінії м. Підкамінь – с. Лосятин – с. Старий Тараж – с. Горинка. Північніше цієї лінії на території Кременецького району були розміщені сили кінно-механізованої групи № 2 під командуванням генерал-лейтенанта С. Соколова. У цю групу входив 6-й кавалерійський корпус (був розміщений в районі с. Старий Тараж, м. Почаїв, с. Богданівка) і 31-й танковий корпус (м. Кременець). Крім цих сил, в районі Старий Почаїв-Лідихів був розміщений 25-й танковий корпус 13-ї армії (111, 162, 175-а танкові бригади, 20-а мотострілецька бригада) [18, арк. 33].

Південніше від лінії перебувала 60-а загальновійськова армія генерал-лейтенанта П. Курочкина. Смуга її дії на початку липня 1944 року була значного скорочена в результаті перегруповання військ. Для створення ударних груп на Львівському напрямку радянському

командування було необхідно перемістити до 50 % усіх стрілецьких дивізій, танкових корпусів і артилерійських частин і до 100 % механізованих корпусів і артилерійських дивізій прориву [16, с. 396].

Перегрупування мало здійснюватися на значні відстані (100–200 км). Суть перегрупування полягав в наступному. В район Тернополя переводилася 38-а загальновійськова армія генерал-полковника К. Москаленко, 3-я та 4-а радянські танкові армії. В результаті такої передислокації, смуга дії 1-ї гвардійської армії розширювалась з 55 до 118 кілометрів.

Стрілецькі з'єднання та артилерія 1-го УФ упродовж червня 1944 року здійснювали перегрупування ґрунтовими дорогами, моторизовані війська і тили перевозились автомобільним транспортом, танкові війська – залізницею. Усі переміщення здійснювались в основному у нічний час. За 6–7 годин руху у нічний час колони на автомобільній тязі проходили відстань 60–80 км, а на тракторній тязі – 20–25 км. Основні перегрупування військ завершилося за 5 діб до початку липневої наступальної операції [16, с. 396].

Особливе значення для успіху операції мало досягнення дотримання таємності для досягнення фактору несподіванки. Командування 1-го УФ, загальновійськових та танкових армій, їх штаби приділяли значну увагу конспірації усіх заходів підготовки наступу. Одним з таких заходів було оперативне маскування для дезорієнтації німецького командування. Зокрема, в смузі дії 1-ї гвардійської армії, що діяла на Станіславському напрямку, імітувалося зосередження танкової армії і одного танкового корпусу, в смузі 18-ї армії – зосередження ще однієї танкової армії [16, с. 397].

Інженерне забезпечення дій 60-ї армії на час наступу забезпечували 59-а інженерна саперна бригада, 918 і 920-й окремі саперні батальйони. До складу військ спеціального призначення входили 1-ий окремий протитанково-вогнеметний батальйон і 4-й окремий батальйон хімізахисту [17, л. 4].

Перед 60-ю армією ставилось таке завдання: прорвати німецьку оборону в районі Гнидава – Бзовиця, на перший день наступу вийти на рубіж м. Підгірці – Сасів – Золочів, на другий день – с. Ожидів, с. Гологори, на третій день – взяти м. Львів.

На звільнений лівий фланг 60-ї армії, упродовж 26.06.1944 – 10.07.1944 рр. передислокувалася 38-а загальновійськова армія, яка перед початком наступу зайняла рубіж Бзовиця – Городище – Купчинці – Ішків. Весь марш з території Станіславської області на Тернопільщину армія виконала пішим ходом. Для форсування р. Дністер використано переправу в селах Городниця та Устечко. Автомобільним транспортом армії було здійснено 3,5 тис. рейсів, перевезено 6991 т вантажу. Автомобільні маршрути пролягали лінією Заліщики – Чортків – Копичинці – Яблунів – Хоростків – Скалат – Курники. У денний час війська розміщувались в населених пунктах. Для маршу розроблялися відповідні плани-графіки руху, графік переправ, система контролю маршу [17, л. 4].

Бронетанкові засоби 1-го УФ на початку липня 1944 року зосереджувалися на території Тернопільської області, у таких районах. Частини 3-ї гвардійської танкової армії: 9-й гвардійський механізований корпус (гв.мк) – с. Старі Залізці, 6-й гв.мк – с. Лопушани, 7 гв.мк – північно-східніше с. Олеїв. Частини 4-ї танкової армії: 10-й танковий корпус – с. Нетерпинці, 6-й механізований корпус – с. Нестерівці. Окремий 31-й танковий корпус розмістився коло с. Олексинець Старий [18, л. 35].

Важливим завданням при проведенні значного та масштабного перегрупування сил стало зенітне прикриття силами протиповітряної оборони. До прикриття входило забезпечення залізничних станцій, на яких вивантажувалися війська, техніка та основні матеріальні засоби. В період перегрупування зенітна артилерія забезпечувала усі пересування військ, а також захист від повітряної розвідки. Особлива увага сил протиповітряної оборони скеровувались на захист залізничних станцій Тернопіль, Чортків, Копичинці, Заліщики, Збараж, Підволочись, В.Борки [16, с. 395].

Наявна на території Тернопільської області мережа залізничного сполучення забезпечувала усі потреби радянських військ. Пропускна здатність залізниць доходила до наступних показників: двоколіїні ділянки – до 30 пар ешелонів, одноколіїні ділянки – до 12–18 пар ешелонів щодоби. У тилловому районі кожної армії знаходилась закріплена за нею залізнична дільниця. Станції постачання армій перебували у 35–75 кілометрах від лінії фронту, розвантажувальні станції армій – у 12–30 кілометрах від переднього краю, що значно скорочувало підвіз вантажів польовими дорогами. Тиллові служби танкових армії, зазвичай, базувалися спільно із загальновійськовими. 3-я гвардійська танкова армія перебувала на залізничній ділянці спільно з 60-ю загальновійськовою армією. Для польової армійської бази 4-ї танкової армії виділялась залізнична станція "Трембовля" (м.Теребовля) на залізничній ділянці Тернопіль-Копичинці (35 кілометрів від лінії фронту) [16, с. 400].

При підготовці наступальної операції, упродовж 1 травня – 10 червня 1944 р., інженерними силами 1-го УФ побудовано, відремонтовано та відновлено 3,3 тис. км доріг, побудовано і капітально відремонтовано 360 мостів. Найбільші мости під вантажі 30 і 60 т побудовано взамін

знищених на річках Дністер, Збруч і Серет, що протікають безпосередньо або на межі Тернопільської області. На майбутніх ділянках прориву створено щільність інженерних сил у 6–9 саперних рот на 1 км фронту [16, с. 395].

До початку в арміях 1-го УФ створено відповідні запаси озброєння та боєприпасів, підготовлено 2,3–3 боєкомплекти для стрілецького озброєння; 3,1–5,1 боєкомплектів для артилерії та мінометів. Якщо врахувати, що один боєкомплект боєприпасів для танкової армії становить 1,5 тис. т, для загальновійськової 3,3 тис. т, то на території Тернопільської області складовано у середньому 15 тис. т боєприпасів. Для наступу було підготовлено 10,6 заправок дизельного пального і 6,1 заправки автобензину (вага однієї заправки 350 т для загальновійськової армії та 550 т для танкової армії) [16, с. 401].

Окрім 60, 38-ї, загальновійськових, 1-ї гвардійської армій на території Тернопільської області розгорталася фронтові резерви. Згідно директиви № 294492 від 23.06.1944 р., у резерв фронту переводилися 47-й стрілецький корпус та 5-а гвардійська армія (5 гв. а.) генерал-лейтенанта О. Жадова [19, л. 34]. 5-а гв. а. переводилася на територію Тернопільщини зі складу 2-го УФ 12 липня 1944 р. Ця армія упродовж двох останніх років війни була під особливою увагою та опікою командувача 1-го УФ Конєва. Вона не повинна була вступати в бойові дії при прориві німецької оборони, а перейти в наступ значно пізніше, при розвитку успіху прориву.

При передислокуванні 5-ї гв. а. використано значну кількість залізничного рухомого складу. Всього для перевезення військ використано 123 залізничні ешелони: 32-й гвардійський стрілецький корпус (гв.ск) – 30 одиниць (од.), 33 гв.ск – 27 од., 34 гв.ск – 25 од., артилерія армії – 8 од., інженерні війська – 2 ешелони. Для вивантаження особового складу і матеріальної частини армії були використані залізничні станції Тернопільської (Острів, Трємбовля, Гусятин) і Кам'янець-Подільської області (Волочиськ, Війтівці, Проскурів, Городок) [19, л. 35].

Згідно з планом Львівської наступальної операції, 4-а танкова армія отримала завдання зосередитися у районі Тернополя для підготовки наступу. До складу армії входили 10-ий танковий корпус та 6-й гвардійський механізований корпус. При передислокації танкова армія здійснила переміщення упродовж 25 червня – 5 липня 1944 р. Для переміщення використано 18 залізничних ешелонів. Розвантаження бойової техніки відбувалося на залізничній станції Великі Бірки. 20-а мотострілецька бригада здійснила піший перехід довжиною 198 км за маршрутом м. Городенка – м. Копичинці – м. Теребовля – м. Тернопіль – с. Дубівці [24, л. 3].

Розміщення 4-ї танкової армії перед наступом (08.07.1944 р.) було наступним: 10-ий танковий корпус: 61-а гвардійська танкова бригада – ліс, західніше с.Стегниківці, 62-а гвардійська танкова бригада – ліс на південно-захід с. Дубівців, 63-я гвардійська танкова бригада – ліс, західніше висоти 427, 29-а мотострілецька бригада – ліс південніше с.Дубівці; 6-й гвардійський механізований корпус: 16 гвардійська механізована бригада – с. Гаї Малі -с. Шляхтинці, 17-а механізована бригада – урочище "Гончариха", 49-а механізована бригада – ліс, південніше с. Чернихів [20, л. 22].

Незважаючи на прийняті заходи маскувannya, німецькому командуванню вдалось встановити перегрупування сил Червоної армії і нові райони їх зосередження. Уже 8 липня 1944 р. німецька розвідка встановила факт виводу з території Станіславської області 38-ї загальновійськової армії. 12 липня нею було встановлене місцезнаходження двох дивізій цієї армії в новому місці західніше Тернополя. Також виявлено перегрупування 3-ї гвардійської танкової армії і деяких корпусів 4-ї танкової і 1-ї гвардійської армій. Усе це свідчить про недостатню ефективність радянських заходів маскувannya і конспірації. Отримавши інформацію про майбутній наступ, німецьке командування здійснило низку превентивних дій, зокрема перебазування на небезпечні напрямки стратегічних піхотних та танкових резервів [16, с. 402].

Отже, відповідно до плану липневої наступальної операції, на території Тернопільщини перед наступом зосереджувалась значна кількість військових сил, озброєння бойової техніки. Упродовж червня 1944 року проведено значні переміщення військ і концентрація сил військ Червоної армії в районі, західніше м. Тернопіль.

Для забезпечення переміщень радянських військ задіяно значну кількість автомобільного транспорту, залізниці, війська рухались автодорогами та польовими шляхами. Переміщення супроводжувалося надзвичайними заходами конспірації.

На напрямку головного удару в Тернопільській області зосереджено 60-а та 38-а загальновійськові армії, що були підсилені корпусною артилерією та танками. План радянського командування також передбачав уведення в прорив двох танкових армій, що повинні були вийти на оперативний простір Львівської області. Необхідні приготування до наступу завершено до 8 липня 1944 р.

Список використаних джерел

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Том 4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год). – М.: Воениздат, 1962. – 726 с.
2. История второй мировой войны 1939–1945 гг. (в 12 томах). Том 9. Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. – М.: Воениздат, 1978. – 574 с.
3. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. Том 3. – К., 1969. – 483 с.
4. Муковський І. П. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / Муковський І. П., Лисенко О. Б. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 1997. – 568 с.
5. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Коваль М. В. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.
6. Гриневич В.А. Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників. (Грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) / Гриневич В.А. – К., 1994. – 240 с.
7. Грицок В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Вип.1. / Грицок В.М. – К., 2010. – 150 с.
8. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К. Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України", 2000. – 944 с.
9. Лиддел Гарт Б.Г. Вторая мировая война / Лиддел Гарт Б.Г. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 729 с.
10. Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Фуллер Дж.Ф.Ч. – М.: Иностранная литература, 1956. – 544 с.
11. Бухнер А. 1944. Крах на Восточном фронте / Бухнер А. – М., Эксмо, 2006. – 416 с.
12. Гареев М.А. Маршал Жуков. Величие и уникальность полководческого искусства / Гареев М.А. – Уфа, 1996. – 312 с.
13. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / Типпельскирх К. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1999. – 452 с.
14. Fricke G. "Fester Platz" Tarnopol 1944 / Gert Fricke. – Rombach, 1986. – 128 p.
15. Мировая война. 1939–1945. – М: ООО "Издательство АСТ"; СПб.: ООО "Издательство Полигон", 2000.
16. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине. В 2-х книгах. Книга Вторая. – М.: Военная ордена Суворова академия Генерального штаба Вооруженных Сил СССР, 1952. – 442 с.
17. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО), ф. 1УФ, оп.2673, д.1289.
18. ЦАМО, ф. 1УФ, оп.2673, д.1038, 40 л.
19. ЦАМО, ф. 1УФ, оп.2673, д.1158, 84 л.
20. ЦАМО, ф. 1УФ, оп.2673, д.1169, 152 л.
21. ЦАМО, ф. 60а, оп.10564, д.843, 113 л.
22. ЦАМО, ф. 60а, оп.10564, д.869, 131 л.
23. ЦАМО, ф. 38а, оп. 9005, д.233, 77 л.
24. ЦАМО, ф. 4та, оп.2673, д.1169, 133 л.

Александр Семенов

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЙ ЭТАП ЛЬВОВСКО-САНДОМИРСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ
ОПЕРАЦИИ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ
(ИЮНЬ-ИЮЛЬ 1944 Г.)

В статье рассмотрены вопросы подготовки Красной армией Львовско-Сандомирской наступательной операции и особенности сосредоточения войск, вооружений и материальных средств советских войск на территории Тернопольской области.

Ключевые слова: Вторая мировая война, наступательные действия, концентрация войск, Львовско-Сандомирская наступательная операция Тернопольская область.

Oleksandr Semeniv

PREPARATORY STAGE OF L'VOV-SANDOMIR OFFENSIVE OPERATION OF RED ARMY ON
TERRITORY OF THE TERNOPIL AREA (JUNE-JULY, 1944)

The questions of preparation the Red army of L'vov-Sandomir offensive operation and feature of concentration of troops are considered in the article, armaments and financial facilities of soviet troops on territory of the Ternopil region.

Key words: The Second World War, offensive operation, concentration of troops, L'vov-Sandomir ofensive operation Ternopil area.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР ТА ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано позицію урядів США та Великобританії щодо питання становлення спільного кордону УРСР і Польщі під час Другої світової війни. Висвітлено також їх ставлення щодо подальшої депортації українського населення із Закерзоння.

Ключові слова: українсько-польський кордон, Закерзоння, уряд США, уряд Великобританії, депортація.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що питання депортації українців із Закерзоння нерозривно пов'язано із проблемою становлення українсько-польського кордону. З іншого боку, створення сприятливих умов за рахунок відкритого доступу до архівів та незаангажованої інтерпретації джерел уможливує вивчення проблем, що ще не знайшли свого об'єктивного висвітлення.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу заперечено поширену думку про те, що однозначними винуватцями депортації були комуністичні уряди СРСР та Польщі. Доведено, що певне відношення до цього мали й уряди США та Великобританії, які погоджувались з точкою зору СРСР на силове становлення кордонів та обмін населенням.

Об'єктом наукового дослідження є міжнародні відносини під час Другої світової війни й становлення кордонів у Східній Європі.

Предметом дослідження є з'ясування місця й ролі урядів США та Великобританії у становленні українсько-польського кордону та наступній депортації населення.

Метою та завданнями дослідження є висвітлення позицій США та Великобританії щодо повоєнних кордонів СРСР та Польщі, а також точка зору обох урядів щодо депортації українського та польського населення.

Досліджувана проблема не була предметом наукового аналізу. В радянські часи дослідження було неможливе через неминучу політичну заангажованість. В сучасності проблема згадується в дослідженнях ряду авторів. Зокрема, Ю.Сливка коротко висвітлив проблему, зосередившись основну увагу на проблемі депортації українців, а також Є.Пастернак [1–2]. Більш детальна увага приділена у ґрунтовній монографії авторського колективу у складі Ю.Макара, М.Горного, В.Макара, А.Салюка [3]. Низку матеріалів, що стосуються проблеми кордонів, наведено у збірниках документів [4–6]. Побіжно проблему оглянули польські дослідники Я. Пісулінський та А. Сова [7–8].

9 вересня 1944 року урядами УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) був підписаний договір про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР. Невдовзі для депортації величезних мас населення були задіяні величезні апарати державних машин СРСР та новоствореної Польщі. Новий кордон між СРСР та Польщею пролягав по так званій "лінії Керзона" із деякими відхиленнями на користь Польщі. Відповідно термін "Закерзоння" вживається для позначення українських земель на захід від "лінії Керзона" – умовного східного кордону Польщі, що був прийнятий 6 грудня 1919 року в Парижі Найвищою Радою держав Антанти. Лінія проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ-Устилуг, на схід від Грубешова через Крилів, далі західніше Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат. Власне назва пішла від імені міністра закордонних справ Великобританії Дж.-Н. Керзона, що запропонував більшовикам припинити наступ Червоної Армії на цій лінії. Слід зазначити, що "лінія Керзона" не відповідала етнічним кордонам Польщі, в яку 1919 року потрапили такі українські етнічні землі як Надсяння, Підляшшя, Холмщина, Лемківщина [9, с. 36; 10, с. 143]. Саме з цих регіонів у 1944 році було розпочате відселення української людності.

Депортацію українського населення Закерзоння не слід розглядати як винятковий і нічим не зумовлений процес. Важливо з'ясувати причини, підстави та мету, які переслідували держави, що були зацікавлені в вирішенні українського питання й у тій чи іншій мірі мали причетність до депортаційних процесів. Депортація українців із Закерзоння була міждержавним процесом, а тому рішення про її проведення приймалось на міжнародному рівні, як і питання встановлення нових західних кордонів СРСР загалом та на ділянці українсько-польського кордону зокрема. Питання кордонів і, відповідно, неминучої депортації населення було предметом переговорів між урядами США, Великобританії, СРСР та еміграційним керівництвом Польщі ще на початковому етапі війни.

Позиція урядових кіл Великої Британії полягала у максимальній підтримці прагнень польського еміграційного уряду в Лондоні у відновленні довоєнних кордонів Речі Посполитої. Спочатку навіть виношувались плани про десантування союзницьких військ на Балканах та подальше визволення польських територій ними без участі радянських військ. Проте після зустрічі Ф. Рузвельта і У. Черчілля у Квебеку 17 серпня 1943 р. стало ясно, що висадки союзних військ на Балканах і, тим більше, в Польщі не буде [11, с. 326]. Отже, Польща мала бути визволена Червоною армією і тоді надії на відновлення кордонів 1921 р. при безпосередній допомозі західних союзників ставали зовсім примарними.

Не маючи змоги висадити війська на півдні Балканського півострова, уряд Великобританії посилив підтримку польського руху опору, який продовжував вважати терени Західної України такими, що належать до Польщі й робив усе можливе для майбутнього повернення цих теренів у лоно відтвореної Польщі. Для недопущення захоплення Західної України Червоною армією і для відновлення там польського суверенітету був розроблений план операції "Буря", який, окрім іншого, передбачав створення через українські етнічні території двох коридорів із заходу в напрямку до Львова, які мали бути очищені від ворожого відносно Речі Посполитої елементу. Призначались ці коридори для таємного пересування воєнізованих формувань польського підпілля. За допомогою перекинутих із центральних районів Польщі військових загонів у Львові та околицях планували організувати повстання та взяти владу в свої руки [8, с. 250–256, 263]. Постачання Армії Крайової, найвпливовішої та найчисленнішої організації польського руху опору, здійснювалось за допомогою англійської авіації, що перекидала невеликі групи десантників, обладнання, зброю, боєприпаси та ін. Але з середини жовтня 1943 р. кількість літаків із спорядженням спочатку зменшилась, а потім впала до мінімуму. Британський уряд пояснював це технічною складністю, проте причина була в іншому. Оскільки Армія К фактично діяла під керівництвом польського еміграційного уряду і, відповідно, не визнавала лінію Керзона за новий східний кордон Польщі, то зменшення кількості перевезених вантажів для польського підпілля було пов'язане із небажанням Лондона псувати відносини з Москвою, для якої старий західний кордон був неприйнятним [12, с. 394–395]. Таким чином суттєво послаблювалась основна збройна сила, що мала відстоювати кордони довоєнної Речі Посполитої.

Оскільки еміграційний уряд Речі Посполитої вперто наполягав на відновленні Польщі у межах 1921 р., то 26 квітня 1943 р. радянський уряд розірвав з ним дипломатичні зносини. Приводом для цього послужила широка кампанія польської офіційної преси щодо висвітлення результатів розслідування розстрілів польських офіцерів у Катині, вину за які комісія Міжнародного Червоного Хреста поклала на органи НКВС. Уряд генерала Сікорського не виступив із запереченням цих висновків і був звинувачений Москвою у веденні антирадянської пропаганди та зносинах з гітлерівським урядом [6, с. 145–147]. Відносини не були відновлені навіть після енергійного втручання У. Черчілля та його особистих листів до Й. Сталіна, де він обіцяв будь-що "заспокоїти" польську пресу та примусити уряд Сікорського піти на територіальні поступки, оскільки "визволення Польщі від німецького іга здійснюється в основному ціною величезних жертв із сторони російських армій" [6, с. 230–231]. Така енергійна підтримка У. Черчіллем еміграційного уряду пояснюється тим, що польський уряд в Лондоні був конституційним і його визнавали західні союзники СРСР. Окрім цього, У. Черчілль мав безпосередній вплив на політичну еліту польської еміграції та покладав на неї певні надії у час повоєнних трансформацій у Європі, а тому старався будь-що примирити польський уряд із радянським.

Поряд із питанням кордонів вперше на міжнародній арені питання депортації українців постало під час обговорення майбутніх повоєнних кордонів Європи на Тегеранській мирній конференції. Зокрема, під час обговорення українсько-польських кордонів на спільному засіданні 1 грудня 1943 р. Сталін однозначно дав зрозуміти, що між СРСР та Польщею може існувати лише кордон 1939 р. і жодної мови про повернення до меж 1921 р. не може бути. У. Черчілль цілковито погодився із цим твердженням, заявивши, що "... вогнище польської держави й народу має бути розміщене за лінією Керзона..." [4, с. 36]. На його думку, поляки із території Західної України та українці й білоруси із теренів Закерзоння матимуть право на добровільну репатріацію на територію відповідно Польщі, УРСР та БРСР [2, с. 296].

На відновлення кордонів СРСР кінця 1939 р. погоджувався і Ф. Рузвельт, який не взяв участі у засіданні 1 грудня 1943 р. в рамках Тегеранської конференції. Проте опісля, на приватній зустрічі із Й. Сталіним, він виклав американську точку зору на питання повоєнних кордонів та наступної неминучої депортації населення. Він заявив, що мусить утримуватись від публічних висловлювань на цю тему з огляду на президентські вибори у США в 1944 р., на яких Ф. Рузвельт не хоче втратити голоси 6–7 мільйонів американців польського походження й тому не братиму участі в публічних обговореннях цього питання ці в цьому, ні в наступному роках [4, с. 34–35]. Саме Ф. Рузвельтом

було вперше поставлене питання про "добровільне переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу" [3, с. 591].

Врешті Ф.Рузвельт вважав справедливим, якщо Й. Сталін "претендуватиме на... половину Польщі" й противитись цьому не варто, оскільки "в кожному разі він має силу і владу для здійснення цих бажань" [12, с. 392–393]. Наведені цитати дають можливість зробити висновок, що лідери світової демократії, США та Великобританія не вважали першочергово важливим для себе питання уникнення неминучих депортацій українців та поляків. Більше того, вже в січні 1944 р. У.Черчилль заявив С.Миколайчику про неминуче "добровільне" переселення українського, білоруського та польського народів, що стане наслідком повоєнної зміни кордонів.

Щодо польського питання, вирішення проблеми радянсько-польських кордонів та трансферу населення велась тривала переписка між прем'єр-міністром Англії та Головою РНК УРСР. У посланні до Й. Сталіна від 27 лютого 1944 р. У. Черчилль повідомив, що польський еміграційний уряд погодився на кордон, "що забезпечив би максимальну однорідність населення з обох сторін, наскільки можливо зменшуючи в той же час обмін населення і пов'язані з ним труднощі" [6, с. 241]. Лінія Керзона не цілковито відповідала справжнім етнічним межам бо залишала по ту сторону нового кордону великі території, всуціль заселені українським людом. Важко сказати, чи знав У. Черчилль про реальну відповідність планованого кордону етнічним межам та усвідомлював масштаби майбутніх переселень, але наполягання його на узгодженні "процедури обміну населення між Польщею та Радянським Союзом" беззаперечно свідчить, що уряд Британії, в принципі, погоджувався з переселенням українців та поляків [6, с. 243]. Під час Ялтинської конференції в лютому 1945 р. У.Черчилль знову підкреслив, що "... після тієї трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, і після тих зусиль, які Росія приклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві" [5, с. 91].

В свою чергу, Й. Сталін в листі до У. Черчилля від 4 лютого 1944 р. чітко й однозначно заявив, що вважає лінію Керзона такою, що не відповідає етнічним кордонам України, а тому визнання її із сторони СРСР є суттєвою поступкою. В даному випадку українські інтереси служили лише прикриттям геополітичних інтересів Радянського Союзу, що прагнув якнайдалі перенести свої кордони на захід, особливо в стратегічно важливому регіоні Балтійського моря. Лемківщина, Надсяння, Підляшшя і Холмщина були просто обміняні на частину Східної Пруссії з незамерзаючим портом Кенінгсберг. "Ми претендуємо на те, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, включаючи порт Кенінгсберг, як незамерзаючий порт, відійшла Радянському Союзу... Без задоволення цієї мінімальної претензії Радянського Союзу поступка Радянського Союзу, що знайшла вираження в лінії Керзона, втрачає будь-який зміст, як про це я вже Вам говорив у Тегерані," – інформував Й. Сталін [6, с. 235].

Ще раз питання кордонів було порушено під час Кримської конференції, на якій Ф.Рузвельт спробував домогтись деякого пересунення українсько-польського кордону на схід від лінії Керзона, проте безрезультатно [5, с. 90].

Таким чином, угода між РНК УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. лише створила ілюзію, що дві країни самостійно вирішують проблему кордонів та взаємного трансферу населення. Як один, так і другий уряди беззастережно залежали від волі сталінського керівництва, яке вирішувало власні геополітичні та стратегічні питання коштом обох народів. І територіальні й етнічні зміни в межах українсько-польського кордону відбувались при повній згоді урядів США та Великобританії, що не вважали питання українсько-польського кордону питанням першочергової ваги й погоджувались на переселення величезних мас населення. Тобто, головним критерієм під час розв'язання територіальних питань була аж ніяк не турбота про долю того чи іншого народу або його частини, а імперські чи геополітичні інтереси учасників переговорів [1, с. 14]. І домінуючим питанням був поділ української території, але аж ніяк не доля людей, що зазнали примусового переселення. Депортації населення були лише побічним ефектом складної геополітичної гри найбільших світових держав.

Список використаних джерел

1. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Юрій Сливка. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. – Львів: Жовківська друкарня видавництва Опців Василян "Місіонер", 1996. – С.5–25.
2. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Євген Пастернак. – Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. – 466 с.
3. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар, Анатолій Салюк – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл.
4. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. – Т.2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и

Великобританії (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). – М.: Политиздат, 1978. – 201 с. 5. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. – Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.). – М.: Политиздат, 1984. – 302 с. ил. 6. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. – Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) – Москва: Издательство политической литературы, 1976. – 472 с. 7. Pisulinski J. Przesiedlenie ludnosci ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947 / Pisulinski Jan. – Przeszow 2009.– 588 s. 8. Sowa A.L. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa – Kraków, 1998. – 342 s. 9. Довідник з історії України. В трьох томах. – Т. 2. – / За ред. І.З.Підкови, Р.М.Шуста. Київ: Генеза, 1995. – 440 с. 10. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / Володимир Сергійчук. – Тернопіль: Тернопіль, 1996. – 184 с. 11. Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан Батіст Дюрозель. – К.: Основи – 1995. – 903 с. 12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів: б.м.в., 1993. – 660 с.

Владимир Кицак

ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЗАПАДНЫХ ГРАНИЦ УССР И ДЕПОРТАЦИИ УКРАИНЦЕВ И ПОЛЯКОВ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.

В статье проанализирована позиция правительств США и Великобритании относительно вопроса становления общей границы УССР и Польши во время Второй мировой войны. Отражено также их отношение относительно последующей депортации украинского населения из Закарзонья.

Ключевые слова: украинско-польская граница, Закарзонья, правительство США, правительство Великобритании, депортация.

Volodymyr Kitsak

A QUESTION OF BECOMING OF WESTERN SCOPES OF UKRAINE AND DEPORTATION OF UKRAINIANS AND POLAND IS IN THE INTERNATIONAL ARENA IN THE SECOND WORLD WAR-TIME.

In the article position of governments of the USA and Great Britain is analysed in relation to the question of becoming of general border of UKRAINE and Poland in the Second world war-time. Their relation is reflected also in relation to subsequent deportation of the Ukrainian population from Zakerzonnya.

Key words: ukraine-polish border, Zakerzonnya, government of the USA, government of Great Britain, deportation.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ПІДПІЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
1950–1970-Х РР.: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

У статті аналізуються місце й роль українських націоналістичних підпільних організацій в українському національному русі, та їх вплив на суспільні процеси означеного періоду. Звернено увагу на територіальні й часові виміри діяльності націоналістичних організацій, їх віковий і освітній склад.

Ключові слова: українські національні організації, "Об'єднання", УНК, УНП, УНФ.

Розчаровані поразкою визвольних змагань 1917–1920 рр., молоді галицькі націоналісти проголосили початок національної революції, скерованої на боротьбу за Українську самостійну соборну державу. Гасло швидко стало популярним, і навіть поразка націоналістичного руху в роки Другої світової війни, не зупинила прагнення послідовників ОУН "здобути Українську державу, або померти боротьбі за неї". Продовжувачами цієї революції стали учасники націоналістичних підпільних організацій 1950–1970-х рр.

У сучасній історіографії, представленій працями Ю. Курносова [1], А. Русначенка [2], Б. Захарова [3], А. Касьянова [4], О. Бажана та В. Данилюка [5], лише започатковано наукову розробку теми. Проведена дослідниками пошукова робота не завжди отримувала належне пояснення, наведені факти містять неточності, розбіжності у прізвищах учасників, узагальнені відомості про окремі акції. Організації розглядаються самодостатньо, поза контекстом суспільного життя УРСР, що призводить до перебільшення згуртованості, цілеспрямованості та реального впливу на суспільство.

Предметом дослідження є підпільні націоналістичні організації 1950–1970-х рр. У статті аналізується сутність національних підпільних організацій, їх місце й роль в українському національному русі, вплив на суспільні процеси означеного періоду. Звертається увага на територіальні і часові виміри діяльності націоналістичних організацій, віковий і освітній складу учасників.

За пропозицією А. Русначенка, підпільні структури отримали назву "перехідних організацій" [2, с. 98]. Цим терміном обґрунтовувалася думка про єдність лінії національного руху від ОУН і УПА через перехідні організації до шістдесятників і наступного масового національного руху в роки незалежності, від збройної боротьби до мирних засобів. Дослідник запропонував критерії належності до них: "їхній соціальний склад був різноманітним. Переважали молоді – до 20–35 років робітники і селяни, інтелігенція вже була підкошена, нове ж покоління її тільки виростало, вишукувало інші форми спротиву. Групи були невеликі – не більше 25 чоловік, а то й, зазвичай, – 5–10. Входили, але не як лідери, туди й колишні члени ОУН–УПА. Виникали такі групи з ініціативи лідера, як правило, не зв'язаного участю в ОУН–УПА, який пізніше керував групою. Що дуже важливо – в програмових своїх положеннях бачили себе як організацію, здатну стати згодом всеукраїнською... Намітилася стійка тенденція до відмови від збройних засобів боротьби на користь мирних форм і засобів, з поєднанням легальної і нелегальної діяльності. Програми були в зародковому стані" [2, с. 98].

Проте, як засвідчили подальші дослідження, формальних критеріїв не достатньо. Особливо коли маємо справу з підпільними молодіжними організаціями 1940-х рр. Виникають питання – вони були, молодіжними організаціями ОУН і УПА, чи якісно новим етапом національного руху? Який зв'язок між ними й підпільними організаціями 1950-х і наступних років? Так, Г. Касьянов схильний їх об'єднувати, відштовхуючись від спільної ідеології. На його думку, "новий етап політичного опору" був започаткований організацією націонал-комуністичного спрямування – Українською робітничо-селянською спілкою [4, с. 35].

Виникнення молодіжних груп розпочинається по мірі згасання збройного націоналістичного руху. Керівництво ОУН взяло курс на посилення організованості й конспірації серед юнацтва і молоді. Так, виникли викриті НКВС "Спілка вільної української молоді" (1945 р.), "Закарпатоукраїнські повстанці" (1946 р.), організація студентської та середньошкільної молоді "Наша зміна" (1947–1949 рр.), юнацька підпільна організація імені Є. Коновальця (1948 р. – ?), "Юнацтво УПА" (? – 1948), Кричильська молодіжна ОУН (? – 1952 рр.), молодіжна організація ОУН "Месники" (кінець 1940-х – 1950 рр.), "Кров України" (? – 1951 р.), "Сонце" (бл. 1950 р.), "Пробоем" (? – 1952 р.), "Загін юних повстанців", "Нескорені" (1951 – 1959 рр.). Погоджуюся з думкою М. Панчука, що ці організації об'єднують спільні риси: ідеологічне забезпечення на основі морально-політичних засад українського націоналізму і ОУН; організаційне забезпечення багатьох структур, в тому числі

молодіжних, на базі керівництва або кураторства ними націоналістів-революціонерів – діючих борців ОУН–УПА, або колишніх політв'язнів; орієнтація на методи політично-пропагандивної боротьби, при наявності незначної кількості зброї [6, с. 8].

Проте, продовжувати цей ряд організаціями 1950-х рр. не виправдано. Логічно припустити, що молодь у середині 1940-х рр. була неспроможною виробити самостійну лінію, і наслідувала своїх старших товаришів, конспіруючись за їх прикладом, під безпосереднім керівництвом членів ОУН. Це було свідчення вкоріненості націоналістичного руху в молодіжне середовище, яке розглядалося найближчим резервом поповнення кадрів. Однак, підстав стверджувати, що ці організації склали якісно новий етап національного руху, немає.

Наголосимо, що учасники цих організацій через 10–15 років, відкидаючи безпосередню спадковість, не відроджуватимуть попередні організаційні форми. Вони розпочнуть створення нових прооунівських організацій, що дозволяє саме молодіжні організації 1940-х рр. називати "перехідними". Остаточні висновки в цьому питанні робити доточно, доки не буде встановлено відсоток учасників молодіжних організацій 1940-х рр., котрі продовжили участь у націоналістичному підпіллі 1950–1970-х рр.

Спробуємо поглянути на проблему під кутом зору радянських каральних органів. До кінця 1950-х рр. у республіці відбувалася активна боротьба з націоналістичним підпіллям. Ліквідуючи останні криївки, КДБ звітував про викриття у 1954–1959 рр. 183 націоналістичних та антирадянських угруповань, притягнення до суду 1879 осіб та профілактику щодо 1300. Тоді ж було викрито 46 антирадянських угруповань, до яких входили інтелігенти, молодь. На думку, А. Русначенка, який наводить ці цифри, абсолютну більшість у статистиці КДБ складали оунівські групи [2, с. 97].

Водночас, на хвилі реабілітації 1950-х рр. з'являються нові організації з критичною оцінкою ролі ОУН, і саме вони роблять спробу створення нової організаційної мережі для продовження боротьби за Українську самостійну соборну державу. Тобто, маємо своєрідне перехрещення в часі – згасаюче оунівське підпілля і не пов'язане з ним середовище нових підпільників. Це дозволяє типологічно розмежовувати ОУН і похідні від неї організації з підпільними націоналістичними організаціями 1950–1970-х рр., які сформували нову течію національного руху.

Одним із аргументів цієї гіпотези є відмінне ставлення молодіжних організацій 1940-х рр. і підпільних організацій 1950-х і наступних років до ОУН. У першому випадку – некритичне ставлення, і спроби переосмислення – в другому. Так, лідер Українського національного комітету Б. Грицина, критично оцінював діяльність провідників ОУН А. Мельника, С. Бандери та Я. Стецька, закидавши їм переважання особистих інтересів над загальноукраїнськими, чвари між собою за вплив і владу [2, с. 78]. Лідер Української національної партії, Є. Гогусь, відзначав негативні риси УПА – грабування населення, вбивство мирних жителів. Це призвело до того, що УПА не знайшла масової підтримки населення [2, с. 86]. Звичайно, цю критичність не варто абсолютизувати, адже націоналістичне підпілля мало з ОУН спільну ідейну площину – інтегральний націоналізм, та й свою роботу підпільники 1950-х розглядали як продовження "оунівського чину".

Типологічно розмежувавши схожі між собою організації, перейдемо до вивчення кількості підпільних націоналістичних організацій. У статті аналізуватиметься робота 32 організацій, описаних у науковій літературі (таблиця 1). Загальна цифра не остаточна, й коригуватиметься майбутніми дослідженнями. Проте, вона окреслює межі дискусії.

Таблиця 1

Націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х рр.

№ з/п	Назва організації	Кількість учасників згаданих у літературі	Прізвища учасників
1.	Група Фуги	4	С. Фуга, М. Зінь, О. Пасічник, І. Данилюк.
2.	Боротьба за звільнення України	4	І. Донченко, І. Кривошеєнко, О. Аушев, М. Дудінов
3.	Об'єднана партія визволення України (ОПВУ)	11	Б. Германюк, Я. Ткачук, Б. Тимків, І. Тимків, М. Площак, В. Площак, Р. Костюк, М. Замулинська, І. Струтинський, М. Юрчик, І. Коневич.
4.	Група Струса–Пагашевського	2	П. Струс, В. Пагашевський.
5.	Об'єднання	92	Я. Гасюк, В. Затварський, П. Клим'юк, Я. Кобилецький, В. Леонюк, Б. Христинич, Я. Жуковський, В. Слив'як, К. Банацький,

			А. Булавський, В. Бучковський, М. Гуль, С. Джус, Д. Жовтяк, Я. Копач, П. Лепех, Й. Слабіна, І. Шагай, Г. Рябчун, С. Оленич, К. Айзенбарт, Є. Бакаїм, П. Боечко, Л. Бойко, С. Гаврилик, В. Галета, Р. Голійчук, Й. Драгомирецький, І. Король, І. Кравчук, І. Крохмалюк, Б. Кулик, А. Кушка, Д. Кушлик, Д. Максимчук, М. Музичко, С. Оленчук, Д. Семенюк, П. Сорока, М. Турянський, Я. Турянський, Р. Левинський, Р. Івасик, Б. Саламаха, В. Саламаха, С. Сорока, С. Сорока, О. Уличний, І. Харечко, С. Харечко, С. Шепель, М. Гаврилик, В. Голубінка, І. Довгоруk, Б. Затварський, Ф. Малишевський, Д. Мельник, Ю. Мельник, О. Новак, О. Островська, А. Сиськов, К. Туркас, М. Хмельовський, М. Бобівська, К. Зварич, А. Слабіна, В. Василик, В. Вінтонів, К. Вірста, В. Герула, М. Ланова, І. Максимець, М. Максим'юк, Й. Мартинець, І. Приступа, Б. Стефанюк, Є. Христинич, А. Черешня, М. Шигилик, І. Ютавець, О. Айзенбарт, О. Банацька, П. Бучковська, А. Гасюк, Г. Жуковська, Є. Затварська, С. Клим'юк, С. Кобилецька, А. Кушка, І. Леонюк, Ю. Слив'як, М. Бобівська.
6.	група А. Турика	1	А. Турик.
7.	Група с. Привільне Солонянського р-ну	інформація відсутня	
8.	Український національний комітет (УНК)	25	Б. Грицина, І. Коваль, А. Каспришин, Г. Кузик, П. Климчак, О. Хом'якевич, В. Сорока, О. Зельман, О. Тяглицевець, М. Йовчик, С. Покора, М. Мельничук, М. Мелех, Г. Чернобай, М. Курило, М. Машталер, О. Менько, В. Салук, І. Харак, Г. Зельман, В. Яремчук, О. Менько, В. Гнот, Р. Гурний, В. Кіндрат
9.	"Український робітничо-селянський союз" (Ходорівська група)	7	Ф. Дронь, Ф. Проців, М. Проців, М. Ханас, Й. Нагро(е)бний, І. Щербицький, В. Капітоненко.
10.	Українська націоналістична організація ім.С.Бандери	4	В. Винярський, А. Левицький, М. Сенюта, М. Хаврон.
11.	Група М. Апостола	1	М.Апостол.
12.	Група з Горлівки	2	П. Стифанець.
13.	Стрийська група	інформація відсутня	
14.	Коломийська група	інформація відсутня	
15.	Група Маруняса	5	М. Маруняс, В. Букало, В. Кухарський, Й. Колесник, Д. Лусинчин.
16.	Група Кошеліка	1	Р. Кошелік.
17.	Українська національна партія (УНП)	7	Є. Гогусь, Є. Грицишин, В. Куликовський, Б. Гогусь, П. Дзюра, П. Пундик, П. Палихата.
18.	Українська загальнонародна організація з 1964/65 – Український національний фронт -2 (УНФ-2)	68	М. Крайник, О. Дида, Р. Василенко, Б. Василенко, М. Литвинишин, І. Мандрик, В. Зварич, М. Матійців, Д. Куціль, Б. Мандрик, М. Гаїв, К. Гаврилів, М. Стефанишин, І. Журавінський, М. Кухарчук, К. Кухарчук, Д. Матійців, С. Куйбіда, М. Журавінський, Г. Куценко, М. Копчак, М. Чех, Р. Альфавіцький, В. Бибик, М. Заблоцький,

			В. Сеньків, Б. Сеньків, Б. Зварич, Г. Диндин, П. Вінтонів, М. Григорський, Ф. Базюк, Й. Солюк, О. Сеньків, Й. Кудибин, Г. Фельдман, М. Журавінський, Ю. Бобош, І. Коваль, Т. Крайник, Г. Кудибін, Т. Диндин, Г. Будник, П. Крайник, Т. Пенгрин, Й. Пенгрин, Д. Романюк, С. Вінтонів, М. Костирко, І. Дзеба, В. Римик, Д. Білінський, О. Канюк, О. Гуменюк, Я. Підвисоцький, М. Кудибин, М. Кудибин, М. Вінтонів, Л. Гошовський, К. Ширмамедов, Б. Дяченко, І. Нанинець, М. Кріль, І. Корпан, С. Семчук, Б. Сеньків, Б. Вінтонів, Ю. Чудінович.
19.	Група Степана Двигала	1	С. Двигало.
20.	Братство тарасівців	1	М. Дяк.
21.	Український національний фронт (УНФ)	65	Д. Квецко, М. Дяк, З. Красівський, Я. Лесів, В. Кулинин, Б. Равлюк, Т. Кулинин, В. Салапата, С. Геранович, Б. Крися, С. Корольчук, Є. Пастух, С. Вардинець, Т. Ільницький, М. Мелень, І. Губка, Г. Прокопович, М. Качур, М. Федів, Д. Барандій, В. Віхоть, М. Волошин, В. Гурський, І. Могитич, Є. Бобко, Є. Гвоздюк, М. Мавдрик, Є. Горошко, Николишин, Б. Виник, М. Босяк, Б. Чернихівський, В. Голубовський, В. Демчук, З. Гузар, О. Нижник, І. Огородник, О. Геринович, Є. Дацюк, Ю. Сазанський, І. Дячишин, П. Ковальчук, Г. Храпач, Д. Харів, І. Мізунський, М. Думанський, М. Петричко, Ф. Литвиненко, Д. Юсип, О. Ніценко, О. Галів, Ю. Бобош, Я. Сова, В. Цвілюк, М. Ільчишин, С. Держко, Є. Дацюк, В. Процюк, Б. Дяк, Я. Скавінський, В. Морич, М. Данилів, М. Данилишин, І. Бучко, В. Юсип.
22.	Українське національно-демократичне об'єднання визволення" (УНДО)	1	П. Угринов.
23.	За волю!	1	І. Мандрик.
24.	Український національно-визвольний фронт	18	З. Попадюк, Я. Микитко, Г. Погорєлов, О. Богуш, Є. Сеньків, І. Ковальчук, Д. Петрина, О. Іванцьо, Г. Хвостенко, С. Слука, І. Худий, І. Сварник, І. Кожан, М. Долинська, Л. Філонов, Р. Козовик, Н. Степула, Р. Ромодань.
25.	Група м. Стебник Дрогобицького р-ну	6	Р. Калапач, Л. Старосольський, З. Дмитрів, П. Ярунів, В. Пікас, М. Кулик.
26.	Росохацька група (Чортківська група)	9	В. Мармус, М. Мармус, С. Сапеляк, П. Винничук, П. Вітів, В. Сеньків, А. Кравець, М. Слободян, М. Лисий.
27.	Група Труша	5	В. Труш, М. Григор, П. Данилів, Б. Гронський, А. Кузан.
28.	Спілка української молоді Галичини	11	Д. Гриньків, В. Шовковий, Р. Чупрей, С. Романишин, М. Мотрюк, Д. Демидів, В. Михайлюк, В. Кузенко, Т. Стадніченко, Б. Романишин, І. Кравців.
29.	Група Михайліва	1	І. Михайлів.
30.	Гомін	1	М. Слободян.
31.	Група м. Кременця	інформація відсутня	

32.	група Климащука	1	Климащук.
-----	-----------------	---	-----------

[2, с. 63, 72, 88, 96, 97, 105, 196, 206, 208, 209; 3, с. 62–65, 67, 70–72; 4, с. 34, 74, 142; 5, с. 113–119, 123–125; 6, с. 9–11; 8, с. 37; 9, с. 654; 10; 11; 12; 13]

По-перше, проаналізуємо територіальні межі організацій. Очікувано, переважна більшість діяла у Львівській (8), Тернопільській та Івано-Франківській областях (по 7). По дві організації – у Волинській та Донецькій областях, одна – в Дніпропетровській області. Лише 4 організації мали осередки у кількох областях – "Об'єднання" (Комі АРСР, Кіровоградська, Львівська та Рівненська області), "Український національний фронт" (Івано-Франківська, Львівська, Кіровоградська та Донецька області), "Група Маруняса" (Тернопільська і Житомирська області), "Український національний фронт-2" (Львівська та Івано-Франківська області, хоча окремі представники проживали в інших областях). Отже, націоналістичні підпільні організації були вузько територіальним явищем, яке не набуло поширення в УРСР. А враховуючи те, що діяльність більшості з них не поширювалася за межі певного населеного пункту, то підстав говорити про них як про впливові явище немає.

Наступний критерій – часовий вимір діяльності. Так, у 1950-х рр. діяло 11 організацій, 1960-х – 15, 1970-х – 5, 1980-х – 1. При детальнішому підході, навіть ці цифри видаються завищеними, як це видно на прикладі таблиці 2. Як бачимо, одночасно в УРСР діяло не більше як 11 організацій у піковий 1961 р.

Кількісний підхід вимагає диференціації, адже діяльність різних підпільних організацій не була однаковою. Відштовхуючись від формальних критеріїв, можна запропонувати наступні рівні порівняння організацій:

I – структурно-організаційний рівень (а) – наявність керівного ядра й розгорнутої мережі учасників; б) – діяльність ініціативної групи; в) – діяльність ініціатора);

II – територіальна структура (а) – діяльність в кількох областях; б) – діяльність в кількох населених пунктах області; в) – діяльність в межах одного населеного пункту);

III – матеріально-технічна база (а) – діюча "друкарня"; б) – наявність можливостей для друку; в) – відсутність бази);

IV – ідеологічний рівень (а) – наявність документів ідеологічного характеру, включно з власними листівками; б) – розробка документів; в) – відсутність документів);

V – рівень символіки (а) – наявність назви; б) – наявність інших елементів символіки (клятва, герб, печатка тощо); в) – відсутність елементів символіки);

VI – рівень діяльності (а) – кількаразове проведення акцій, у тому числі з різними формами; б) – одноразова акція; в) – відсутність практичної діяльності).

Проаналізована інформація щодо 17 організацій (таблиця 3.), підтверджує їх неоднорідність. Так, лише УНФ та "Об'єднання" мають найвищі рейтинги на всіх рівнях. Близько до них розташувався УНФ-2, щоправда його діяльність вимагає ґрунтовнішого дослідження. Для прикладу, Б. Захаров стверджує, що "УНФ-2 не мав завершеної програми, чіткої організації, єдиного періодичного видання" [3, с. 71]. У інших випадках спостерігаємо переважання або ідеологічного вектора, або діяльності. Так, у випадку Української національної партії, Українського національно-визвольного фронту, "Гомін" переважали ідеологічне теоретизування, а Об'єднана партія визволення України, "Ходорівська група", "Чортківська група" орієнтувалися на практичну роботу. Значною мірою, це зумовлювалося обмеженою кількістю осіб, задіяних у роботі організацій, які ні фізично, ні інтелектуально не могли перекрити різні ланки роботи.

Загальна орієнтація підпільних організацій на мирні форми боротьби передбачала наявність сильної матеріальної бази. У конкретному випадку йдеться про можливості друку. За підрахунками, лише 5 організацій – Об'єднана партія визволення України, "Об'єднання", Український національний фронт, Український національний фронт-2 та Український національно-визвольний фронт, мали більш-менш сформовану базу, яка дозволяла налагодити регулярну підготовку листівок та журналів, а отже, вести цілеспрямовану агітацію в своїй місцевості. Окремо виділю рівень символіки. Для 12 груп характерні різні символічні риси, що вказує на потенційне прагнення до відтворення організаційних форм націоналістичного руху.

Подана інформація дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, націоналістичні організації не створили єдиного потоку націоналістичного руху, а отже, немає підстав говорити про поширеність явища. За таких обставин термін "підпільний націоналістичний рух" [3, с. 77] вважаю не правомірним. По-друге, мало аргументів на користь всеукраїнського поширення організацій. Окремі осередки в східних областях, переважно ініціювалися вихідцями із західних областей УРСР, а отже, не були вкоріненими в соціальну структуру тамтешніх жителів.

Таблиця 2

Таблиця 2.

Синхронна таблиця діяльності націоналістичних підпільних організацій

Цифрами позначено: 1. – група Струса-Пагашевского; 2. – група Турика; 3. – група с. Привільне Солонянського району; 4. – група С. Двигала; 5. – УНДО; 6. – група м. Стебняк; 7. – група Клмашука. * – групи, що діяли в кількох областях.

без ін-формації	2	3	зр. 6 Горіваці	У Н З О , з 1 9 6 4 У Н Ф - 2 *																																																
				5	б	р	с	т	в	о	д	е	к	л	ь	Г о м і н																																				
Дніп-ро-пет-ровська	2	3	зр. 6 Горіваці	Боро-твба за звільнення України	брвство тарасівце	Український національний фронт *																																														
						г	р	6	Колонії	зр. 6 Стриго	г	р	Кошелюка	УНО ім. С. Бандери	Ходорівська група	УНК	УНВФ																																			
Волинська	1		зр. Апостола	зр. Мару-нися*	УНП	4																																														
																											Ф	ут	и	г	р	7																				
																																																			г	р
Тернопільська																																																				
																												Ф	ут	и	г	р																				
Івано-Франківська																																																				
																												Ф	ут	и	г	р																				
Львівська	ОПВ	Об'єднання*	зр. 6 Колонії	зр. 6 Стриго																																																
																											Ф	ут	и	г	р																					
																																																			г	р
об-ласть роки	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980																									
																												Ф	ут	и	г	р																				
																																																				г
без ін-формації	2	3	зр. 6 Горіваці	Боро-твба за звільнення України	брвство тарасівце	5																																														
Дніп-ро-пет-ровська	2	3	зр. 6 Горіваці	Боро-твба за звільнення України	брвство тарасівце	5																																														
Волинська	1		зр. Апостола	зр. Мару-нися*	УНП	4																				7																										
Тернопільська																																																				
Івано-Франківська																																																				
Львівська	ОПВ	Об'єднання*	зр. 6 Колонії	зр. 6 Стриго																																																
об-ласть роки	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980																									

Порівняльна таблиця організацій

№ з/п	Назва організації	Структурно-організаційний рівень	Територіальна структура	Рівень діяльності	Ідеологічний рівень	Матеріально-технічна база	Рівень символики
1	Об'єднання	а	а	а	а	а	а
2	УНФ	а	а	а	а	а	а
3	УНФ-2	а	а	б/і	б	а	а
4	УНВФ	б	б	б	а	а	а
5	УНП	б	б	в	а	б/і	а
6	УНК	б	б	в	б	б	а
7	СУМГ	б	б	в	б/і	б/і	б
8	Ходорівська група	б	в	а	б	б	а
9	Чортківська група	б	в	а	в	б	б
10	ОПВУ	б	в	а	б/і	а	а
11	Група Фуги	б	в	б	б/і	в	в
12	Боротьба за звільнення України	б	в	б	б/і	б/і	а
13	Гомін	б	в	в	1	б/і	1
14	Г р у п а п а Г р у ш а	б	в	в	б/і	в	в
15	Група Михайліва	б	в	в	б/і	в	в
16	група Климащука	б	в	в	б/і	б/і	бі/
17	Група Маруняса	в	в	в	б/і	в	в

Єдиним аргументом, який здатен компенсувати прогалини в чисельності – ефективність роботи. Однак, цифри засвідчують протилежне, і маємо справу із завищеними сподіваннями. Окремі акції мали локальний характер, і були не здатними активізувати населення. Розглянемо це на прикладі “Об'єднання”. Із близько 5000 надрукованих у Інті листівок, лише 1300 передані в Україну і поширено біля 450. Остання цифра складає лише 9 % від усієї кількості надрукованих листівок. При цьому, із понад півтора десятка назв листівок, поширення набули дві – “Громадянин” і “Колгоспнику” [7].

Як бачимо зусилля, витрачені на виготовлення та поширення друкованих матеріалів, практично не окупувалися. Навіть територія поширення листівок вибиралося випадково, залежно від місця проживання розповсюджувачів. Отож, їх ефективність навряд чи перевищувала ефективність агітаційних палаток під час сучасних виборчих кампаній. Увесь позитивний ефект зводився до створення ілюзії потужності організації, її масової підтримки.

Наведені причини слабкості націоналістичних підпільних організацій були не випадковими, адже їх чисельність була переважно не значною. У таблиці 1, подано інформацію лише щодо осіб, імена яких відомі історикам. Проте, навіть ці цифри не можна сприймати абсолютно. Критичний підхід до джерел змушує диференціювати роль окремих людей в організації, рівень їх обізнаності щодо її існування та діяльності. Відомо, що керівники організації були схильні перебільшувати реальну кількість. Так, ініціатор утворення УНП Є. Гогусь наголошував, що представляє "Центральний провід великої організації" [2, с. 85], а Б. Грицина з УНК при вербуванні перебільшував могутність і силу організації, включаючи до неї учених, лікарів, священиків, робітників і селян [2, с. 74].

Подивимося як змінюються загальні цифри на прикладі "Об'єднання". Б. Христинич у книзі "На шляхах до волі. Підпільна організація "Об'єднання" (1956–1959)" наводить інформацію про 95 осіб, причетних до діяльності [7]. Проте, критичний аналіз показує різну ступінь причетності та втаємниченості в справі. На мою думку, можна говорити про такі групи: керівники – 8 осіб, активні члени – 12, симпатики, прихильники, втаємничені – 34, особи, що приймали епізодичну участь – 24, дружини членів організації – 14, особи, дотичні до діяльності – 3.

Щодо перших двох груп, то обов'язки цих людей були слабо регламентованими. В. Леонюк, для прикладу, був автором листівок, друкарем, дбав про розширення групи, а під час поїздок в Україну з Інти – виконував функцію зв'язкового. Вже діяльність осіб третьої групи обмежується одним із напрямків роботи. Вони лише частково, в міру своєї задіяності та проінформованості, могли знати про мету й завдання організації.

Схоже, що немає підстав округляти чисельність УНФ до 150 чи 200 осіб, як це роблять М. Панчук [6, с. 11] та Ю. Зайцев [8, с. 15]. "Магія цифр" здатна ввести в оману при спробах узагальнення. Так, на сьогодні відомо 65 осіб, котрі в науковій літературі пов'язані з УНФ. Серед них не лише активні учасники, але й симпатики, знайомі учасників, а також – особи, згадані у спогадах учасників. Для прикладу, як класифікувати людину, яка виконала прохання знайомого перевести пакунок з листівками й передала його іншому учаснику? З точки зору виконавця – це просто прохання, котре ні до чого не зобов'язує, й ні з чим не зв'язує. Для людини, яка просила передати – це виконання доручення. Багато з того, що відноситься до діяльності було зроблено не з ідейних міркувань, а по-людськи. Факт спільного ув'язнення створював нові форми відносин, коли навіть відмовити було важко. Однак, говорити про системну участь, бажання працювати в подальшому серед таких людей немає підстав.

Як бачимо, підпільні організації спиралися на специфічне доволі чисельне середовище невдоволених радянською владою людей. Це середовище значно перевищувало чисельність активних учасників. Останні всіяко намагалися його активізувати, шляхом бодай формальної участі чи ідейної підтримки. Звідси нинішні спроби керівників/учасників злитися із цим середовищем і за його рахунок зрости чисельно. На жаль, досліднику не завжди під силу провести демаркаційну межу, проте, називаючи конкретні цифри, це варто мати на увазі.

За походженням і соціальним становищем, серед учасників націоналістичних підпільних організацій переважають вихідці з селян, які здобували освіту або працювали низькооплачуваними робітниками. З багатьох причин, освітній рівень діячів підпільних організацій був не високий, що добре ілюструється на прикладі учасників "Об'єднання". Із 92 осіб, 30 мали не повну середню освіту, 18 – середню, 16 – початкову, 8 – вищу, 9 осіб на момент діяльності були студентами, а інформація по 11 особах – відсутня [7].

Освітній чинник показовий при співставленні із загальними тенденціями радянського суспільства. Так, у 1960-х рр. чисельність міського населення перевищила кількість сільського. Процес урбанізації мав соціальні наслідки, пов'язані зі зростанням освітнього цензу та кваліфікації українців. Безперечно, саме молодь найбільше отримувала від таких змін. А оскільки учасниками нелегальних організацій були переважно молоді люди, то очевидне розходження із загальними тенденціями. Вони йшли проти течії, однак, обраний ними напрямок, був напрямком "вперед у минуле". Не випадково, учасники підпільних організацій ціннісно орієнтувалися на симпатії старшого покоління. А їх діяльність була завершальним акордом руху, що відображав цінності аграрного суспільства.

Вивчаючи соціальний зріз підпільних організацій, привертає увагу те, що попри чисельність, особливо в західних областях, людей з досвідом участі в ОУН і УПА, реальна кількість учасників підпільних організацій є мізерною. Більше того, учасниками підпільних організацій були люди, мало задіяні раніше в націоналістичному русі. Роль активних оунівців й упівців майже непомітна. Звичайно, актив цих організацій був фізично знищений, або залишався в таборах. Але чому "другий ешелон" після звільнення чи амністії до підпільних організацій не йшов?

Творцями підпільних організацій виступає або молодь, часто із попередньою судимістю за участь, або досвідом участі у націоналістичному русі 1940-х рр. Поглянемо на віковий портрет учасників "Об'єднання". Це молоді люди 1926–1930 рр. (58 осіб), яким на 1956 р. – час створення організації було 26–30 років [7]. Шляхом простих підрахунків можна встановити, що у 1945 р. вони склали молодіжний резерв українських повстанців. Схожу картину спостерігаємо у випадку з УНФ. Інша категорія творців підпільних організацій – учнівська або студентська молодь першого повоєнного покоління, романтично віддана ідеалам боротьби за Українську державу (Спілка української молоді Галичини, УНВФ, Чортківська група тощо).

Отож, як пояснити факт пасивності "ветеранів" УПА та ініціативності їх молодших наступників? Що спонукало останніх до переосмислення попереднього етапу боротьби та пошуку нових організаційних форм боротьби? У першому випадку, напевно, варто говорити про успішність методів радянської системи. Мова не про ідейне перевиховання. Навіть наприкінці 1980-х рр. для влади не було секретом, що ці люди "ідейно не переозброїлися". Залякати їх після страхів воєнного часу було марною справою. Головна мета полягала в тому, аби змусити їх відмовитися від боротьби, змиритися з поразкою. Тривале перебування в таборах "гасило" у колишніх бійців прагнення до опору. Тому невдоволення й почуття ворожості не перетворювалося автоматично на чинник масового потягу до нових організаційних форм, які б виходили за межі елементарного об'єднання для самозахисту від свавілля кримінального світу, що перебував поруч. Ніхто не намагався повернути цих людей до соціалізму, достатньо було ізолювати від суспільства. І не тільки у таборах. Повертаючись додому, вони усвідомлювали "викинутість" із суспільства через "неблагонадійність". Вони залишалися невдоволеними, однак, влада добивалася їх пасивності й мовчання. Інший момент, ці люди виявилися неспроможними переглянути свої погляди на форми боротьби. Навіть перебуваючи в таборах, вони зі скепсисом дивилися на "боротьбу словом" шістдесятників.

У молодих людей були інші мотиви. У тих, хто мав досвід війни, на перший план виходили проблеми ремарківського "втраченого покоління", з "безліччю смутних ідеалів, під впливом яких і життя і навіть війна поставали в ідеалізованому, майже романтичному світлі". Ними керувало почуття особистої нереалізованості. Так, більшість майбутніх учасників "Об'єднання", брали участь у завершальному етапі боротьби в складі молодіжних формацій УПА та були захоплені. Однак, прагнення наслідувати своїх героїчних попередників, без сумніву, спонукало до відновлення боротьби.

Звернемо увагу на інші чинники слабкості підпільних організацій, зокрема, на низький рівень конспірації, використання якої дуже часто перешкоджало організаціям налагодити співпрацю між ними. А. Русначенко вказує на низку невдалих спроб з боку УНК об'єднатися з підпільними організаціями сіл Піски, Острів та Задвір'я Ширецького району на Львівщині [2, с. 75]. З іншого боку, конспірації не вистачало для того, аби уникнути арештів. Загалом, орієнтація на підпільну діяльність в 1950-х і наступних роках була малоефективною. Аналіз соціальних заворушень, що відбулися в СРСР у 1960-х рр. – Новочеркаську, Єнакієво, Слов'янську, Кривому Розі, вказують на те, що стихійні вибухи невдоволення, а не цілеспрямована підпільна робота, нехай і мирними засобами, мали більший резонанс у суспільстві.

Слабким місцем національних організацій залишалася ідеологія. Хоча її аналіз не є предметом дослідження, відзначу, що навряд чи варто було очікувати від цих людей глибокого критичного аналізу тогочасного моменту та розробки актуальних гасел. Саме тому, їх ідеологія була продовженням традиції ОУН, відкоригованою поточним моментом. Започаткована оунівцями національна революція, зусиллями молодих підпільників мала отримати продовження. Однак, мета не була досягнута.

Здійснений аналіз показує внутрішні причини слабкості підпільних організацій. Однак, усе зводити до них не коректно. Основна причина слабкості й фактичної несформованості руху полягала у його невідповідності суспільним тенденціям УРСР. Як гіпотезу можна розглянути наступне. У означений час відбувся остаточний перехід до індустріального суспільства, що відобразилося у появі нових цінностей та пріоритетів. З іншого боку, після закінчення німецько-радянської війни, у жителів СРСР відбувається зміна ставлення до влади. Критична хвиля, придушена у 1930-ті роки ентузіазмом "соціалістичного будівництва" та репресіями, у другій половині 1950-х рр. змінилася примиренням із владою. Підвищення життєвих стандартів, пом'якшення політичного режиму робили населення нечутливим до агітації підпільників. Загалом, стратегія підпільників не змінилася порівняно з ХІХ ст. і нагадувала діяльність революціонерів.

Проведений огляд доводить слабкість аргументів щодо існування організованого підпільного руху. Окремі організації 1950–1980-х рр. були стихійними осередками опору влади, а в цілому – маловпливовим явищем суспільного життя означеного періоду. Водночас, можна стверджувати про

однотипність різних підпільних націоналістичних організацій і вважати їх однією з течій українського національного руху. Їх характерною рисою виступала: в ідеологічному зрізі – критичне продовження традиції ОУН, організаційному – нечисельність, у формах боротьби – орієнтованість на мирні засоби, агітацію та пропаганду. Діяльність підпільних організацій відбувалася у контексті завершення національної революції, проголошеної ОУН, і, варто бути об'єктивними – їм не вдалося надати революції нового поштовху. Більше того, підпільні організації виглядали слабко на тлі шістдесятників та дисидентів, поступаючись їм ідейно та організаційно.

Список використаних джерел

1. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / Юрій Курносів. – К., 1994. – 232 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Анатолій Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Борис Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
5. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / Олег Бажан, Юрій Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
6. Панчук М. Від УВО–ОУН до УНФ: єдність і спадкоємність українського націоналістичного підпілля / Мирослав Панчук // Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали [Упор. М. Дубас, Ю. Зайцев]. – Л.: Інститут українознавства, 2000. – С. 5–13.
7. Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація "Об'єднання" (1956–1959) / Богдан Христинич. – Львів: ЛНУ, 2004. – 416 с.
8. Зайцев Ю. Стратегія і тактика Українського національного фронту / Юрій Зайцев // Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали [Упор. М. Дубас, Ю. Зайцев]. – Л.: Інститут українознавства, 2000. – С. 14–47.
9. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
10. Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація "Об'єднання" (1956–1959) / Богдан Христинич. – Львів: ЛНУ, 2004. – 416 с.
11. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: Новейший период / Людмила Алексеева. – Вильнюс – М.: "Весть", 1992. <http://www.memo.ru/history/diss/books/alexeeva/>
12. Калапач Роман Степанович / Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1120816739>
13. Гурдзан Василь Васильович / Режим доступу: <http://museum.khpg.org/eng/index.php?id=1128024486>

Ярослав Секо

УКРАИНСКИЕ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ ПОДПОЛЬНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ 1950–1970-Х ГГ.: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

В статтє аналізуються мєсто и роль українських націоналістических підпольних організації в українському національному движенні, и их впливие на общєственнє процєссы обозначєнного пєриода. Обращєно вниманиє на тєрриториальнє и врємєннє измєрєния дєятєльности националістических організації, их возрастной и образоватєльнїй состав.

Ключєвыє слова: украинские национальные организации, "Объединение", УНК, УНП, УНФ.

Yaroslav Seko

UKRAINIAN NATIONALIST UNDERGROUND ORGANIZATION 1950–1970-IES.: GENERAL DESCRIPTION

The article examines the place and role of the Ukrainian nationalist underground organizations in the Ukrainian national movement, and their impact on the social processes of the period. Attention is focused on the territorial and temporal dimensions of nationalist organizations, their age and educational structure.

Key words: Ukrainian national organization, "Associations", UNC, UNP, UNF.

УДК 334.735(477)+338.24.021.8

Василь Клок

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УРСР В КІНЦІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ

У статті аналізується розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960-х – на початку 1970-х років. Характеризуються основні проблеми, з якими зіткнулися українські кооператори у цей період.

Ключові слова: кооперація, споживче товариство, торгівля, СРСР, УРСР.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що кооперація відіграла значну роль у соціально-економічній історії СРСР і кризь призму її вивчення можемо краще зрозуміти розвиток радянського суспільства у період перебування при владі Л. Брежнєва.

Наукова новизна полягає у тому, що публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано розвиток споживчої кооперації УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-х рр.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси, що відбувалися в кооперації УРСР.

Предмет дослідження – діяльність кооперації в УРСР у досліджуваній період як важливий чинник вивчення соціально-економічної історії радянського суспільства.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити розвиток споживчої кооперації в УРСР.

Завдання дослідження полягає у простеженні зв'язку розвитку української кооперації з станом радянської економіки.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Державного архіву Львівської області [5–9; 14].

Після приходу в середині 1960-х років до влади нового керівництва на чолі з Л. Брежнєвим в СРСР відбулася низка економічних реформ. Їх автори не ставили собі за мету докорінну перебудову радянської економічної системи. Партійна правляча еліта планувала провести лише її корекцію без структурних змін соціалістичного фундаменту. Ці реформи обмежилися прийняттям радянським урядом низку постанов, що стимулювали господарську ініціативу на місцях. Проте ці заходи стали значним поштовхом для росту радянської економіки. Кінець 1960-х – початок 1970-х років – період максимальних темпів зростання народного господарства. Це слугувало передумовою до активного розвитку споживчої кооперації, яка досягла свого максимуму в кількісних та якісних показниках за весь час існування радянської влади в УРСР.

Найважливішою ланкою споживчої кооперації УРСР в період кінця 1960-х – 1970-х років була торгівля. Однією з її форм, що інтенсивно розвивалася в цей час були ярмарки-продажі окремих груп товарів, які організовували магазини спільно з гуртовими базами. На виставках демонструвалися товари з урахуванням сезонності і попиту населення. Про час проведення і місце виставок населення інформували через радіо і пресу. Продаж окремих промислових товарів супроводжувалася роз'ясненням їх призначення і правил користування.

У період восьмої п'ятирічки важливе місце в системі кооперативної торгівлі займали шкільні базари. Для своєчасного і більш повного забезпечення шкіл товарами широкого асортименту, підприємства кооперації щороку з серпня організовували шкільні базари з продажу дитячого одягу, взуття, канцелярського приладдя, дитячої літератури.

У кінці 1960-х – на початку 1970-х років загальмувався процес зростання питомої ваги кооперативної торгівлі у загальному обсягу товарообігу. В Сумській області частка кооперативної торгівлі зменшилася з 52,4% в 1965 році до 51,8 % у 1968 році [1, с. 397], у Київській області відповідно з 71,7 % до 70,3 % [2, с. 140], у Хмельницькій області з 67 % до 64 % [3, с. 159], у Полтавській області з 54 % до 47% у 1968 році [4, с. 154].

Однією з форм зростання якісних та кількісних показників кооперативної торгівлі у кінці 1960-х років було соціалістичне змагання – типово радянський термін на означення різноманітних, переважно позаекономічного характеру, заходів підвищення продуктивності праці, в основу яких покладено не так стимули матеріального зацікавлення, як апеляції до "соціалістичної свідомості" працюючих віддати додаткові зусилля на побудову соціалізму. Формально соціалістичне змагання вважалося добровільним виявом ініціативи працюючих, але в дійсності його організували згідно з постановами ЦК КПРС чи правління Центросоюзу і Укоопспілки. Бюрократично насадження соціалістичного змагання часто перетворювалося на формальне виконання директив, творення фальшивих рекордів. Чергова форма соціалістичного змагання нерідко виявлялася недієвою і

доводилося винаходити нову. Соціалістичні змагання, зазвичай присвячували певній визначній даті радянського календаря – черговій річниці Жовтневої революції, з'їзду КПРС, початку нової п'ятирічки тощо.

У системі споживчої кооперації УРСР соціалістичне змагання, зазвичай, проходило між районними чи обласними товариствами та спілками. Переможців визначала спеціальна комісія з членів правління обласних та республіканської спілок та партійних органів (районних, обласних, республіканських виконавчих комітетів КПРС).

Критеріями оцінювання слугувало виконання річного або квартального плану обігу: торгівельної та мережі громадського харчування, з продажу сільськогосподарських продуктів, друкованих видань, продуктів власного виробництва у відсотках до усього обігу товарів та реалізація промислової, продукції та прибутку (табл. 1 і 2).

Переможців у соціалістичних змаганнях нагороджували перехідним червоним прапором, грошовими преміями, вимпелами, значками "Відмінник радянської та кооперативної торгівлі", почесними грамотами та дипломами, розміщенням кращих працівників на дошках пошани [5, арк. 27]. Для прикладу в кооперації Львівської області у першому кварталі 1970 року взяло участь – 43 організації, у другому – 63, у третьому – 44. З них – 21 організація була нагороджена грошовими преміями, 53 – похвальними грамотами. Близько сотні фотографій кооператорів були поміщені на дошці пошани облспоживспілки [6, арк. 11–12].

Грошові премії, зазвичай, не перевищували кількох середньомісячних зарплат у сфері торгівлі. Так, переможців соціалістичного змагання на честь 50-річчя встановлення радянської влади у 1968 році нагородили наступним чином: перша премія у розмірі 350 крб. – колектив Кам'яно-Бузького районного універмагу райспоживспілки, друга премія у розмірі 250 крб. – колективи магазину № 4 Шостківської райспоживспілки Сумської області та продуктового магазину № 25 Новомиргородської райспоживспілки Кіровоградської області, третя премія у розмірі 150 крб. – колективи Котовського районного універмагу районної райспоживспілки та магазину "Дитячий світ" Тлумацького споживчого товариства Івано-Франківської області [7, арк. 1–2].

Таблиця 1

Показники господарської діяльності Львівської облспоживспілки за дев'ять місяців 1970 року під час соціалістичного змагання з Івано-Франківською облспоживспілкою

Обіг коштів	План	Фактичне виконання	Виконання у %
Обіг торгівельної мережі	253285 тис. крб.	255823 тис. крб.	101
Обіг мережі громадського харчування	41240 тис. крб.	39689 тис. крб.	96,2
Обіг з продажу с/г продуктів	13300 тис. крб.	13789 тис. крб.	103,7
Обіг по продажу друкованих видань	1141 тис. крб.	1161 тис. крб.	101,8
Обіг по продажу продуктів власного виробництва	18502 тис. крб.	17737 тис. крб.	98,8
Обіг по продажу продуктів власного виробництва у % до усього обігу товарів	45,5	45	99
Реалізація промислової продукції	25794 тис. крб.	26325 тис. крб.	102,1
Заготівельний обіг	24526 тис. крб.	30108 тис. крб.	123
Прибуток	5580 тис. крб.	6465 тис. крб.	115,9

[14, арк. 62].

Таблиця 2

Показники господарської діяльності Івано-Франківської облспоживспілки за дев'ять місяців 1970 р. під час соціалістичного змагання з Львівською облспоживспілкою

Обіг коштів	План	Фактичне виконання	Виконання у %
Обіг торгівельної мережі	146484 тис. крб.	148401 тис. крб.	101,3
Обіг мережі громадського харчування	24450 тис. крб.	24588 тис. крб.	100,6
Обіг з продажу с/г продуктів	6350 тис. крб.	6652 тис. крб.	104,8
Обіг по продажу друкованих видань	785 тис. крб.	816,5 тис. крб.	104
Обіг по продажу продуктів власного виробництва	10430 тис. крб.	10424 тис. крб.	99,9
Обіг по продажу продуктів власного виробництва у % до усього обігу товарів	42,4	42,2	100
Реалізація промислової продукції	12533 тис. крб.	12587 тис. крб.	100,4
Заготівельний обіг	15175 тис. крб.	14694 тис. крб.	96,7
Прибуток	2677 тис. крб.	3517 тис. крб.	131,7

[14, арк. 62].

Іншою формою соціалістичних змагань було представлення кооперативних організацій республіки на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства у Москві. У 1966 році з системи Укоопспілки були висунуті наступні кооперативні об'єднання: Закарпатська облспоживспілка за досвід втілення прогресивних форм торгівлі і спеціалізацію торгівельної мережі; Черкаська облспоживспілка за розширення прямих зв'язків кооперативних організацій з промисловими підприємствами; Хмельницька облспоживспілка за організацію централізованого постачання товарів у магазини та заготівлі лікарських трав; Вінницька облспоживспілка за організацію обслуговування сільськогосподарських робітників в період жнив; Чернігівська облспоживспілка за реконструкцію торгівельної мережі сільських населених пунктів [8, арк. 1].

Торгівельна мережа системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1960-х років зіткнулася з низкою проблем. Перша з них полягала в тому, що радянські державні органи доволі часто не сприяли або навіть створювали своїми волюнтариськими рішення перешкоди у діяльності кооперативної торгівлі. Прикладом цього факту можуть слугувати збори колективу працівників споживчої кооперації Львівської області, що відбулися у 1970 році. На них голова правління Несторівської райспоживспілки скаржився на неможливість виконання плану торгівлі у зв'язку з відмовою державних підприємств постачати у належній кількості морозиво. В свою чергу, представник Сколівської райспоживспілки поінформував присутніх про неможливість виконання його товариством плану, через заборону партійними органами району продажу горілки у кооперативних крамницях. Кооператори Городоччини довели до відома зібрання факти примусової передачі на їх баланс колишніх колгоспних приміщень, ремонт яких коштував більше ніж побудова нових [9, арк. 45–56].

Іншою вагомою проблемою кооперативної торгівлі республіки був дефіцит багатьох груп товарів. Цей факт визнавали навіть радянські економісти. У праці "Історія народного господарства

Україні" зазначалося наступне: "Попри те що у Херсонській області на кожний карбованець заробітної плати промисловість випускає товарів на суму 1,67 крб., у Києві на 4 крб., а по УРСР в середньому на 1,49 крб., радянська промисловість не завжди задовольняє попит радянських людей, особливо щодо якості та асортименту товарів" [10, с. 196]. Яскравим прикладом цього факту була ситуація з постачанням кирзових та гумових чобіт Одеської облспоживспілки. На її баланс упродовж 1966–1968 рр. з державних торговельних складів поставлено усього десять пар такого взуття [11, с. 30]. Водночас проблеми дефіциту не існувало для партійної номенклатури, яка одержувала різноманітні імпортовані товари через систему кооперативної торгівлі.

Важливим напрямом діяльності споживчої кооперації УРСР була гуртова торгівля. У другій половині 60-х – в 70-х роках йшла інтенсивна розбудова її матеріально-технічної бази. Лише за роки восьмої п'ятирічки організаціями споживчої кооперації УРСР введено в дію майже 460 тис. м² загальнотоварних складів, стало до ладу 37 нових міжрайонних гуртових баз. Розширення мережі нових баз, в основному міжрайонних, на долю яких припадало понад 65 % всього гуртово-складського обороту, дозволило ліквідувати у багатьох районах гурт райспоживспілок, скоротити гуртово-складський оборот, знизити витрати обертання, підвищити рентабельність торгівлі споживчої кооперації. Станом на 1 січня 1971 р. в УРСР функціонувало 117 гуртово-торгівельних баз районних споживчих товариств, 129 універсальних міжрайонних баз обласних споживчих товариств, 6 культбаз, 51 база будівельних і господарських товарів. Заготівельна мережа налічувала 16 яйцебаз, 2 хутові бази, 100 інших заготівельних баз [13, с.156].

У другій половині 1960-х років тривала широка кампанія розвитку кооперативного громадського харчування у сільській місцевості. Упродовж восьмої п'ятирічки кількість підприємств громадського харчування зросла з 16,1 тис. одиниць у 1965 році до 21,8 тис. одиниць на кінець 1970 року. У результаті чого мережа підприємств громадського харчування за восьму п'ятирічку збільшилася на 268,1 тис. місць. На 1 тис. населення в підприємствах громадського харчування припадало тепер 25 посадочних місць проти 16 на кінець 1965 року. У 200 районних центрах та у великих селах збудовано двоповерхові комплекси громадського харчування. До складу таких комплексів входили ресторани, їдальні або кафе, крамниця кулінарії, пивний або винний бар, кондитерські і кулінарні цехи. До новобудов поряд з їдальнями, кафе входили і перші сільські ресторани.

У місцях масового відпочинку населення й на автотрасах функціонувала широка мережа павільйонів, літніх кафе, кіосків. 1500 сезонних підприємств нараховували близько 30 тис. місць. Добре зарекомендували себе, особливо у літній період, збірно-розбірні павільйони і кафе. На заводах Укоопспілки їх було виготовлено 900 штук [13, с. 167]. Поблизу багатьох підприємств громадського харчування обладнано літні веранди, майданчики для захисту від дощу і сонця. Зросла мережа підприємств громадського харчування у навчальних закладах, загальноосвітніх школах, при промислових підприємствах, радгоспах. Упродовж восьмої п'ятирічки організаціями споживчої кооперації, органами народної освіти, колгоспами та радгоспами відкрито 6645 їдалень та роздавальних пунктів при школах. До 1970 року навчального року в сільській місцевості відкрито 476 шкільних їдалень [13, с. 178].

На промислових підприємствах, будовах, транспорті функціонувало 943 їдальні споживчої кооперації та 960 буфетів. У великих населених пунктах та райцентрах працювало також 414 крамниць кулінарії, 113 кафетеріїв в універсальних крамницях, 204 спеціалізованих підприємства громадського харчування, 425 кафе, 150 винних та пивних барів [13, с. 189]. Багато сільських ресторанів вдень працювало як їдальні, а ввечері як молодіжні кафе. У молодіжних кафе, сільських ресторанах влаштовувалися вечори трудової слави, вшановування ветеранів праці, святкували ювілеї колгоспів, весілля, влаштовували прийом випускників шкіл в колгоспи, проводили юнаків до лав радянської армії тощо. У кінці 1960-х роках мережа підприємств громадського харчування споживчої кооперації розвивалася в основному за рахунок реконструкції колишніх підприємств та будівництва нових їдалень, кафе та ресторанів на місці ліквідованих дрібних закусочних і чайних. Збільшувалася також чисельність крамниць кулінарії і весняно-літніх закладів громадського харчування.

Основним завданням кооператорів у галузі громадського харчування у другій половині 1960-х років було збільшення реалізації продуктів власного виробництва та покращення якості обслуговування клієнтів [12, с. 140]. Якщо з першим завданням кооператори справилися, то з реалізацією останнього були серйозні проблеми. Рівень сервісу у багатьох кооперативних закладах громадського харчування перебував на вкрай низькому рівні. Нерідко кухарі готували їжу з порушенням санітарних вимог та технології приготування страв. Проте, незважаючи на такі недоліки, у багатьох випадках було вкрай важко, знайти у святкові чи вихідні дні, вільне місце у кооперативному ресторані.

Споживча кооперація УРСР була чи не єдиною господарською ланкою радянської економіки, яка мала структуровану систему заготівельних організацій. Кооперація заготовляла за державними платежами та закуповувала сільськогосподарські продукти і сировину більш як 50 видів на суму, яка перевищувала 1 млрд крб. щороку. У 1970 році заготівельний обіг системи споживчої кооперації становив 1377 млн крб. і збільшився у порівнянні з 1965 роком на 27,3 % [13, с. 194]. План заготівельного обороту за восьму п'ятирічку був виконаний Укоопспількою на 115,9 %, у тому числі державних закупівель на 117,5 % і закупівель лишків сільгосппродуктів на 113,9 %. Понад план кооператори придбали продукти і сировину на 893 млн крб. (картоплі, вовни, яєць, хутра і хутрової сировини, брухту кольорових та чорних металів та ін.) [13, с. 197]. Лише у 1970 році заготівельними організаціями України закуплено більше 3 млн т картоплі, 2,4 млрд штук яєць, 26 тис. т вовни, близько 5 млн штук різних шкір, 256 тис. т вторинної сировини, на 51 млн крб. хутра і хутросировини. У період восьмої п'ятирічки оборот у заготівлях і закупівлях сільськогосподарських продуктів і сировини становив 6508 млн крб. у цінах відповідних років. Споживча кооперація УРСР в той час була основною заготівельною організацією, яка монополює закупляла фрукти, овочі і картоплю для постачання у Москву, Ленінград та іншим одержувачам загальносоюзного фонду, забезпечувала картоплею всі промислові центри УРСР [12, с. 138].

В системі української кооперації в кінці 1960-х на початку 1970 років нараховувалася велика кількість заготівельних підприємств. На 1 січня 1971 року на балансі Укоопспілки перебувало 742 заготівельних пункти картоплі, плодів та овочів, загальна ємність яких складала 108 995 т. До переліку сировини, заготівлею якої займалася українська кооперація належали: шерсть, шкіра, пушинна, пух кролячий, скотолов, пух та перо, рога та копита, дикоростучі лікарські рослини, пакля, лом чорних та кольорових металів, кістка, макулатура, гума, залізні консервні банки, кора дерев, ракушки, лавровий лист, мед, гриби, горіхи, віск, хрін, хміль, дикоростучі плоди та ягоди, овочі, фрукти [13, с. 95–105].

Споживча кооперація закуповувала у колгоспів, радгоспів та сільського населення лишки сільськогосподарських продуктів, щоб продавати їх як на місці, так і в інших районах України за цінами місцевого ринку. Закупівлі проводилися райзаготконторами, сільськими споживчими товариствами, міськкоопторгами, торговельно-заготівельними базами облспоживспілок, а реалізація їх здійснювалася шляхом продажу населенню через крамниці міськторгів і споживчих товариств, або відвантаження заготконторами в інші міста. За восьму п'ятирічку організаціями споживчої кооперації України було закуплено лишків сільськогосподарських продуктів на 2,8 млрд крб.

Важливим аспектом господарської діяльності були кооперативні звірогосподарства. У системі споживчої кооперації діяло 24 спеціалізованих звірогосподарства, які займалися розведенням норки, блакитного песця і сріблясто-чорної лисиці. Загалом, їх поголів'я перевищувало 500 тис. звірків. Лише упродовж восьмої п'ятирічки державі було продано понад 1 млн шкурок на суму 48,3 млн крб. При цьому одержано 10,6 млн крб. прибутку. Хутровина відвантажувалася підприємствами хутро-переробної промисловості для виготовлення товарів широкого вжитку, а також на експорт. 24 звірогосподарства УРСР вирощували понад 600 тис. норок, голубих песців, сріблястих лисиць і давали до 11 млн крб. прибутку щорічно.

Важливою ланкою споживчої кооперації в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. була виробнича діяльність. У 1969 році споживча кооперація України реалізувала власної промислової продукції на суму 739,61 млн крб., а вже у 1970 році ця сума зросла до 812,98 млн крб. (при плані 776 млн крб.). Станом на 1 січня 1970 року в системі Укоопспілки нараховувалося 4 152 виробничі підприємства. За кількістю та за об'ємом виробництва першість належала хлібопекарським і ковбасним підприємствам. На виробничих підприємствах споживчої кооперації працювало 92 701 осіб. Загальний фонд заробітної плати яких становив 100284 тис. крб. Серед виробничих підприємств споживчої кооперації були унікальні, які славились на увесь світ своєю продукцією. В першу чергу тут слід відмітити виноробний завод Масандра. Марочні вина його виробництва ставали переможцями на багатьох міжнародних конкурсах.

До товарів, які виробляла українська кооперація належали: електроенергія, лакофарбові матеріали, меблі, цегла, будівельні блоки, черепиця, залізобетонні конструкції, шифер, керамічна плитка, щебінь, взуття та одяг, мило, торговельне обладнання, вино, пиво, мінеральні води, кондитерські вироби, хліб, ковбаса, консерви, мука, морозиво.

Період кінця 1960-х – початку 1970-х років став часом бурхливого зростання кількісних та якісних показників української кооперації. Розвивались нові форми торгівлі, будувалися магазини та заклади громадського харчування. Проте в цей час з'явилися ряд проблем, які набули хронічного характеру – дефіцит товарів, неякісне обслуговування клієнтів, розкрадання кооперативного майна.

Список використаних джерел

1. Народне господарство Сумської області. Статистичний збірник. – Харків, 1970. – 508 с. 2. Народне

господарство Київської області. Статистичний збірник. – Київ, 1972. – 167 с. 3. Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник. – Київ, 1972. – 201 с. 4. Народне господарство Полтавської області. Статистичний збірник. – Київ, 1971. – 246 с. 5. Державний архів Львівської області, ф. 194, оп. 1, спр. 3698, арк. 27. 6. Там само, спр. 3695, арк. 11–12. 7. Там само, спр. 2723, арк. 1–2. 8. Там само, спр. 2480, арк. 1. 9. Там само, спр. 3694, арк. 45–56. 10. Історія народного господарства Української РСР в трьох томах чотирьох книгах. – Т. 3. – Кн. 2. – Київ, 1987. – 342 с. 11. Одеський облпотребсоюз: вехи історії. – 159 с. 12. Вахитов К. Потребительская кооперация СССР / Вахитов К. – Москва, 1991. – 176 с. 13. Потребительская кооперация за 1970 год. – 227 с. 14. Державний архів Львівської області, ф. 194, оп. 2, спр. 3684, арк. 62.

Васи́лий Клок

РАЗВИТИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УКРАИНЫ В КОНЦЕ 1960-Х – В НАЧАЛЕ 1970-Х ГОДОВ

В статье анализируется развитие потребительской кооперации Украины в конце 1960-х начале 1970-х годов. Характеризуются основные проблемы с которыми столкнулись украинские кооператоры в этот период.

Ключевые слова: кооперация, потребительское общество, торговля, СССР, Украина.

Vasyl Klok

CONSUMER COOPERATIVES DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE END 1960'S – EARLY 1970S

The article analyzes the development of Consumer Cooperatives in Ukraine in late 1960th and early 1970s. Characterized main problems faced by Ukrainian cooperators in this period.

Key words: cooperation, consumer society, commerce, the Soviet Union, Ukraine.

УДК 334.735+338.24.021.8

Юрій Михальський

ВПЛИВ РЕФОРМ А. КОСИГІНА НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

У статті аналізується вплив реформ А. Косигіна на розвиток української кооперації у кінці 1960-х – початку 1970-х років. Досліджується динаміка зростання показників споживчих товариств УРСР.

Ключові слова: УРСР, А. Косигін, споживче товариство, реформа, кооперація.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що реформи А. Косигіна мали значний вплив на розвиток радянської економіки епохи "застою". Вивчення їхнього впливу на розвиток української споживчої кооперації дає змогу краще зрозуміти динаміку цих реформ.

Наукова новизна полягає у тому, що публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано вплив реформ А. Косигіна на розвиток української кооперації в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр.

Доведено, що матеріальне стимулювання працівників кооперативів позитивно вплинули на зростання обсягів продажів та об'ємів виробництва споживчої кооперації.

Об'єктом дослідження є реформи А. Косигіна в середовищі українських кооператорів.

Предмет дослідження є структурні та якісні зміни української кооперації в кінці 1960 – на початку 1970-х рр.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб дослідити вплив реформ А. Косигіна на розвиток української кооперації.

Завдання дослідження полягає у тому, щоб простежити динаміку змін у діяльності української кооперації під впливом реформ А. Косигіна.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Державного архіву Львівської області та Державного архіву Івано-Франківської області [9; 11; 17].

Зміна вищого партійного та господарського керівництва радянської держави у середині 60-х років ХХ ст. характеризувалося зменшенням темпів економічного розвитку та кризових явищ у господарському житті країни. Попри гучні заяви про реформаторські кроки й у споживчої кооперації УРСР, чітко проглядалися негативні тенденції у соціально-економічному розвитку системи. Усе це змусило партійне та кооперативне керівництво шукати нових засобів з метою виправлення ситуації.

Адже практика показала, що не завдяки реформуванню управлінської системи, впровадженню передової технології виробництва й найсучаснішої на той період техніки неможливо досягти вагомого зростання кооперативної галузі, якщо у цьому не будуть зацікавлені громадяни.

Голова Ради Міністрів СРСР А. Косигін, плануючи впровадження економічних реформ, у одній зі своїх промов на сесії Верховної Ради СРСР зазначав: "Добросовісна, високопродуктивна праця кожного працівника і колективу, покращення загальних показників роботи підприємств в цілому повинні заохочуватися матеріально. Серйозні недоліки в торгівлі, звичайно, у більшості пов'язані з тим, що ми не маємо достатку усіх товарів, щоб задовольнити потреби населення. На стан торгівлі впливало недостатнє будівництво магазинів та мале забезпечення їх обладнанням і засобами механізації [1, с. 227].

Нове керівництво знищило усі елементи політичного плюралізму, зміцнило командно-адміністративну систему управління суспільством. Проте економічні труднощі посилили соціальну напругу в Україні і вимагали вдосконалення методів керівництва господарством. Тому в 1965 році розпочалася перебудова, завданням якої був перехід від адміністративних до економічних методів управління господарством на основі постанов партії й уряду. Передбачалося здійснити систему заходів, скерованих на вдосконалення форм поєднання територіального і галузевого принципів управління, централізованого планового керівництва економікою і господарської самостійності підприємств, посилення стимулювання виробництва [2, с. 231].

У вересні 1965 року на пленумі ЦК КПРС прийнято постанову "Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва", у відповідності з якою розпочалася нова економічна реформа. Ухвалено ліквідувати раднаргоспи і повернутися до галузевого принципу управління, заново створивши союзно-республіканські і загальносоюзні міністерства у відповідності з галузевим принципом. Наступним важливим напрямком цієї реформи стала зміна усієї системи планування і економічного стимулювання. Визнано доцільним ліквідувати надто жорстку регламентацію господарської діяльності підприємств. З цією метою зменшено кількість планових показників, які визначалися центром. На відміну від попередньої системи, зорієнтованої на валові показники, основним показником стало збільшення об'ємів реалізованої продукції підприємств.

Передбачалося, що критерієм оцінки господарської діяльності підприємства буде отриманий прибуток (рентабельність виробництва) і виконання завдань з поставок найважливіших видів продукції. Серед обов'язкових показників визначалися й такі: основна номенклатура продукції, фонд заробітної плати, платежі у бюджет і асигнування із нього, показники об'єму централізованих капіталовкладень і введення у дію виробничих потужностей і основних фондів, завдання з впровадження нової техніки і матеріально-технічного постачання. Усі інші показники господарської діяльності передбачалося встановлювати без затвердження у міністерствах і відомствах. У відповідності з постановою вирішено розширити економічні права підприємств, розвивати прямі зв'язки між виробниками і споживачами на принципах взаємної матеріальної відповідальності і зацікавленості. Передбачалося покращити систему оплати праці, пов'язати її не тільки з централізованим підвищенням тарифних ставок, але й із матеріальним стимулюванням працівників за рахунок використання частини прибутків підприємств, визначати заробітну плату за кінцевим результатом роботи.

На підприємствах, за рахунок прибутку, дозволялося створювати (за певними нормативами) фонди економічного стимулювання: матеріального заохочення, соціально-культурних заходів, житлового будівництва і фонду розвитку виробництва. За рахунок цих фондів можна було преміювати робітників у відповідності з трудовими показниками, будувати житло і заклади культурно-побутового призначення, розширювати виробництво. Усе це називалося господарським розрахунком [3, с. 252].

Підприємствам надавалася оперативно-господарська самостійність (в установлених межах), вони працювали на принципах самоокупності, рентабельності, матеріальної зацікавленості відповідальності за досягнуті результати. При цьому зберігався контроль з боку держави за використанням матеріальних, фінансових і трудових ресурсів. Вважалося, що нові принципи планування і економічного стимулювання повинні створити у колективах підприємств зацікавленість у прийнятті більш високих планових завдань, більш повного використання чинників виробництва, досягнень науково-технічного прогресу, підвищення якості продукції [3, с. 252].

Реформаційні процеси в країні безпосередньо стосувалися кооперації: 31 липня 1965 року, в якості експерименту, на новий порядок планування та оцінювання господарської діяльності переведено низку організацій споживчої кооперації Донецької, Київської, Львівської та Харківської областей. Передбачалося оцінювати торгівельну діяльність кооперативів за двома показниками – товарообігом і прибутком, а громадське харчування – за товарообігом із виділенням обігу у

реалізації власної продукції і прибутку. Кооперативні організації у цьому експериментальному режимі мали, виходячи із затверджених для них планів товарообігу і прибутку, самостійно визначати усі інші показники, структуру товарообігу, нормативи товарних запасів, витрати обігу, чисельність працівників, фонд зарплати тощо, враховуючи при цьому специфіку своїх умов та господарську доцільність. Згідно з задумом ініціаторів експерименту, розширення прав у господарській самостійності торгівельних організацій і підприємств у поєднанні з централізованим плановим керівництвом мало підвищити відповідальність усіх працівників кооперації за виконання планів. Мала б покращитися якість торгівельного обслуговування населення та активізуватися трудова діяльність працівників кооперації [4, с. 320].

Упродовж 29 березня – 8 квітня 1966 року в Москві відбувся XXIII з'їзд КПРС, який підвів підсумки семирічки і затвердив директиви п'ятилітнього плану розвитку народного господарства СРСР на 1966–1970 рр. Згідно з цим документом, передбачалося збільшити товарообіг кооперативної торгівлі у 1,4 рази, підвищити темпи розвитку торгівлі у сільській місцевості у відповідності до зростання доходів сільського населення. У постановах з'їзду, що стосувалися кооперації, провідною була наступна теза: "Тепер, коли ціни у сільській і міській торгівлі однакові, на селі повинні бути створені такі умови, при яких покупець зможе все необхідне купити у сільському магазині" [5, с. 160].

9–12 серпня 1966 р. відбувся VII з'їзд уповноважених споживчої кооперації СРСР в Москві. З 1764 делегатів якого, 1460 було комуністами [6, с. 3]. Це було яскравим свідченням заполітизованості та цілковитого підпорядкування споживчої кооперації державному та партійному керівництву. У підсумкових рішеннях з'їзду зазначалося, що до найважливіших завдань Центросоюзу на чотири наступні роки належало: підвищення керівництва кооперацією; вивчення попиту населення, посилення прямих зв'язків кооперативних організацій з промисловістю, розширення мережі торгівельних баз; покращення культури торгівлі; розширення закладів торгівлі; розвиток громадського харчування та кооперативного виробництва. [6, с. 25–50].

На VII з'їзді уповноважених споживчої кооперації СРСР прийнято плани господарського розвитку кооперації країни. Важливе місце у них відводилося розвитку заготівельної галузі кооперації, а саме вирощенню хутрових звірів. Відповідно до цих планів, кооперативні організації України мали здати хутра на 42 млн крб., у тому числі шкірок норки 835 тис. штук, песця – 109 тис. штук, лисиць – 55 тис. штук. Передбачалося будівництво на Україні 20 консервних заводів, загальною потужністю 152 млн консервних банок [6, с. 103–104].

Іншим важливим рішенням VII з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР була постанова про перехід на новий порядок планування торгівлі та громадського харчування всіх кооперативних організацій системи. Із 1 квітня 1967 року в новому режимі в УРСР працювали Закарпатська, Житомирська, Дніпропетровська, Кіровоградська і Чернігівська облспоживспілки. А з липня цього ж року всі інші споживчі організації Укоопспілки.

11–12 липня 1966 р. у Києві відбувся X з'їзд уповноважених споживчої кооперації УРСР, який визначив завдання кооператорів, що полягали в наступному: товарообіг споживчої кооперації республіки мав збільшитися на 48,6 %, у тому числі у сфері громадського харчування на 50 %. У сільській місцевості передбачалося побудувати 5280 нових добре обладнаних магазинів, близько 1000 підприємств громадського харчування, 258 хлібопекарень [7, с. 9–10].

У системі споживчої кооперації України станом на 1 січня 1970 року працювало більше як півмільйона осіб. Майже половина кадрів працювало в основній галузі її діяльності – торгівлі (276538 осіб). З них жінки становили 208599 осіб або 75,4 %. 37477 осіб працювали у конторах споживчих товариств (з них 27864 – жінки), 202892 особи у роздрібній торгівельній мережі (з них 158165 – жінки) та 36169 на гуртових торгівельних складах і базах споживчих товариств, (з них 22 570 – жінки). Середня заробітна плата у системі кооперативної торгівлі складала 87 крб., що було найнижчим показником в країні. У системі громадського харчування, що належала кооперації, на початку 1970 року працювало 91330 осіб (62906 осіб у 1966 році). З них жінки становили 83604 особи. Середня заробітна плата у цій галузі складала 70 крб. У сфері заготівель були задіяні 33751 особи, у тому числі 15551 жінки. 95319 осіб працювало на промислових підприємствах кооперації та 68 575 на транспорті [8, с. 103–104]. Чисельність апарату управління у відношенні до загальної кількості працюючих становила 20,6 %. Так, для прикладу в Івано-Франківській облспоживспілці керівний апарат складався з 38 начальників управлінь та відділів, одного головного бухгалтера та його заступників, 20 керівників господарств, 33 старших ревізорів, 1 голова ревізійної комісії. Усього 94 особи [9, арк. 24].

1965–1970 роки були часом подальшого зростання кількісних і якісних показників споживчої кооперації України. Зросло число пайовиків у системі Укоопспілки з 14803 тис. осіб у 1965 році до 16518,1 тис. осіб у 1970 році. У 1965 році кількість пайовиків в Україні становило 28,65 % від

загальносоюзного, а 1970 році – 28,19 %. У 1970 році в Україні налічувалося 3917 споживчих товариств проти 3775 у 1965 році. Більша частина з них працювала на селі [10, с. 4–5].

У Львівській області середній рівень кооперування дорослого населення в кінці 1960-х років становив 95,2 %. Середній пай в області складав 10 крб. 13 коп. [11, арк. 1]. У другій половині 1960-х років у Київській області кількість пайовиків складала 899,4 тис. осіб, а середній пай – 9 крб. 65 коп. [12, с. 38].

Позитивним змінам у системі споживчої кооперації сприяли й структурні реформи в Укоопспілці, що розпочалися у 1970 році. Керівництво української кооперації розпочало процес укрупнення низових споживчих товариств. Розраховували, що перетворення їх у великі господарські організації дозволить скоротити витрати обігу, підвищити рентабельність і зміцнити матеріально-технічну базу кооперативів. Зазвичай, кожне споживче товариство мало обслуговувати 10–15 сіл, низку колгоспів та радгоспів. 14 червня 1971 р. Укоопспілка прийняла постанову № 209 "Про стан укрупнення малих кооперативів в системі кооперації республіки". Цей документ регламентував процес об'єднання дрібних сільських споживчих товариств з більшими. Якщо у 1970 році до складу Укоопспілки входило 3917 споживчих товариств, на початку 1971 року – 3631 товариство [13, арк. 1]. Для прикладу, у Львівській області після прийняття цієї постанови, у 1971 році ліквідували три дрібні споживчі товариства – Зариченське (Золочівського району), Різданське (Жидачівського району) та Братківське (Стрийського району).

У 1972 році внаслідок укрупнення ліквідовано, ще 15 споживчих товариств і реорганізовано Кам'яно-Бузьку райспоживспілку у райспоживтовариство. У період проведення такої політики суттєво зростає роль райспоживспілок, які здійснювали керівництво діяльністю споживчих товариств. Зазвичай, райспоживспілка об'єднувала споживчі товариства в межах адміністративного району. Вона мала також свої госпрозрахункові організації: райунівермаг, гуртово-торгівельну базу, міськкоопторг, транспортну контору, райзаготконтору. Процедура укрупнення споживчих кооперативів призвела до створення у 1960–1970-х роках райспоживтовариств, які, як і райспоживспілки, охоплювали своєю діяльністю весь адміністративний район. У 1976 року в УРСР працювало 206 районних споживчих товариств. Натомість кількість райспоживспілок скоротилася до 281 (з 476 у 1970 році). Усі ці організації були об'єднані у 25 облспоживспілках, що входили у всеукраїнську спілку споживчих товариств – Укоопспілку.

Провідною галуззю споживчої кооперації кінця 1960-х – початку 1970-х років продовжує виступати торгівля. Її інтенсивному розвитку у цей період сприяла низка ряд чинників. У СРСР в цей час у колгоспників, які були найчисельнішими клієнтами кооперативної торгівлі, найбільшими темпами зростала заробітна плата. Коли за три роки п'ятирічки (1966–1968 рр.) зростання доходів робітників в середньому становило 20 %, то серед колгоспників ця цифра складала 35–40 % [14, с. 7]. Покращенню матеріального становища селян сприяло зменшення майже удвічі розміру подоходного податку. Згідно з підрахунками радянських учених, колгоспники зекономили близько 3 млрд крб. на рік. [15, с. 75]. Це слугувало каталізатором збільшення попиту мешканців села на споживчі товари. У результаті чого, роздрібний товарообіг кооперативної торгівлі в СРСР, за роки восьмої п'ятирічки зріс на 48,8 % при плані 43,5 % і склав 44,3 млрд крб. [16, с. 185]. При цьому товарообіг споживчої кооперації УРСР у 1970 році складав 9,2935 млрд крб. (з них 5,3227 млрд припадало на сільську торговельну мережу) проти 22,9961 млрд крб. у РСФРР чи 2,0307 млрд крб. у Білоруській РСР.

У другій половині 1960-х років зростає кількість торговельних точок в системі Укоопспілки. Станом на 1 січня 1971 р. вона складалася з 681 універсального магазину (618 – у 1966 р.), 10125 магазинів – торгівлі промисловими товарами (8736 – у 1966 р.), 721 – торгівлі одягом та головними уборами (738 – у 1966 р.), 836 магазинів – торгівлі взуттям (755 у 1966 р.), 1 305 культмагів (1070 – у 1966 році), 2141 книжних магазинів (1682 – 1966 р.), 628 меблевих магазинів (469 – у 1966 році), 515 галантерейно-парфюмерних магазинів (463 – у 1966 році), 18232 продовольчих магазинів (13546 – у 1966 р.) [17, арк. 2].

У цей період у Хмельницькій області кооперативна торговельна мережа нараховувала 3483 магазини; у Одеській – 3,5 тис. магазинів; у Тернопільській – 3 тис.; у Рівненській – 2,5 тис. У Кам'яно-Бузькому районі Львівської області станом на 1 січня 1971 р. нараховувалося: 2 універсальних магазини, загальною площею 658 м² та товарообігом 459,6 тис. крб.; 20 магазинів з торгівлі господарськими товарами, загальною площею 1186,9 м² та товарообігом 464,6 тис. крб.; 1 магазин одягу та головних уборів, загальною площею 44 м² та товарообігом 76,5 тис. крб.; 1 магазин тканин загальною площею 60 м² та товарообігом 47,1 тис. крб.; 1 культмагазин загальною площею 55 м² та товарообігом 66,2 тис. крб.; 3 книжкові магазини загальною площею 108 м² та товарообігом 26,6 тис. крб.; 1 магазин галантерейно-парфюмерних товарів загальною площею 129 м² та товарообігом 92,2 тис. крб.; 29 продовольчих магазинів загальною площею 1 850,5 м² та

товарообігом 1 271,6 тис. крб.; 3 хлібні магазини загальною площею 105 м² та товарообігом 112,5 тис. крб.; 1 овочевий магазин загальною площею 118,7 м² та товарообігом 20,8 тис. крб. [17, арк. 2].

Усього в УРСР на початку 1970 року нараховувалося 67 334 магазинів проти 154372 в РСФРР, 12647 в Білоруській РСР чи 18361 в Казахстанській РСР. Площа торгівельних залів крамниць української кооперації становила 3078,4 тис. м². У РСФРР ця цифра складала 6827,8 тис. м², в Білорусії – 668,1 тис. м², Казахстані – 904,1 тис. м². У торгівельних закладах споживчої кооперації УРСР працювало 135345 чоловік, Росії – 324122, Білорусі – 28014, Казахстану – 28617. Товарообіг споживчої кооперації за IV квартал 1970 року в УРСР становив – 2048,6 млн крб., у РСФРР – 5328,4 млн крб., у Білоруській РСР – 459,4 млн крб., у Казахстанській РСР – 622,1 млн крб. [8. с. 156].

Зросла чисельність підприємств торгівлі, що використовували інноваційні методи торгівлі. У 1970 році в республіці нараховувалося 14560 магазинів самообслуговування (5586 – в 1965 р.), 10808 магазинів, що торгували з відкритою викладкою і за зразками (7354 – у 1965 р.), 8579 магазинів, що мали відділи, у яких торгували з відкритою викладкою і за зразками (8821 – у 1965 р.), автолавки – 1104 (1947 – у 1965 р.). У Івано-Франківській області тільки в 1970 році переведено на самообслуговування 174 магазини. Питома вага магазинів самообслуговування в цій області складала 35 %. У Львівській області в 1970 році функціонувало 936 магазинів самообслуговування.

Реформи А. Косигіна мали вагомий вплив на розвиток української споживчої кооперації в кінці 1960-початку 1970 років. Матеріальне стимулювання працівників кооперативів позитивно відзначились на їх роботі. В результаті період 1960-1970 років став часом найбільш динамічного розвитку та зростання кооперативного сектора УРСР.

Список використаних джерел

1. Косыгин А. К великой цели. Избранные речи и статьи / Косыгин А. – Т. 1. – Москва, 1972. – Т. 1. – 608 с.
2. Лановик Б. Економічна історія України та світу / Лановик Б. – Тернопіль, 2003. – 316 с.
3. Царенко О. Економічна історія України і світу / О. Царенко. – Суми, 2001. – 308 с.
4. Аліман М. Історія споживчої кооперації України / Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та ін. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 384 с.
5. Материалы XXIII съезда КПСС. – Москва, 1966. – 304 с.
6. Материалы VII съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР. – Москва, 1967. – 140 с.
7. Материалы X съезда уполномоченных потребительской кооперации Украинской ССР. – Киев, 1966. – 127 с.
8. Потребительская кооперация за 1970 год. – Москва, 1971. – 227 с.
9. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-1430, оп. 1, спр. 1837, арк. 24.
10. Потребительская кооперация за 1965 год. – Москва, 1966. – 235 с.
11. Державний архів Львівської області, ф. 194, оп. 2, спр. 3695, арк. 1.
12. Споживча кооперація Київщини 1917–1967 рр. – Київ, 1967. – 83 с.
13. Державний архів Львівської області, ф. 194, оп. 2, спр. 3695, арк. 1.
14. Лехова З. Потребительская кооперация и сближение уровней жизни сельского и городского населения. – Москва, 1969. – 128 с.
15. Вопросы экономики. – Москва, 1966. – №6. – 128 с.
16. Климов А. Потребительская кооперация в системе развитого социализма / Климов А. – Москва, 1980. – 208 с.
17. Державний архів Львівської області, ф. 194, оп. 2, спр. 3735, арк. 2.

Юрий Михальский

ВЛИЯНИЕ РЕФОРМ А. КОСЫГИНА НА РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ

В статье анализируется влияние реформ А. Косыгина на развитие украинской кооперации в конце 1960-х – начале 1970-х годов. Исследуется динамика роста показателей потребительских обществ Украины.

Ключевые слова: УССР, А. Косыгин, потребительское общество, кооперация, реформа.

Yuriy Mykhalskyj

EFFECTS OF REFORMS KOSYGIN ON THE UKRAINIAN CONSUMER COOPERATIVES

The paper analyzes the impact of reforms Kosygin on the Ukrainian cooperation in the late 1960's – early 1970s. We study the dynamics of growth in Consumer Societies of USSR.

Key words: USSR, A. Kosygin, consumer society, reform, cooperation.

УДК 334.735(477)+338.124.4

Олександра Кендус

КРИЗА СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР В КІНЦІ 1970-Х – ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ

У статті аналізуються кризові явища в українській кооперації кінця 1970-х – початку 1980-х років. Простежується їх зв'язок з системними проблемами радянської економіки періоду застою.

Ключові слова: криза, споживча кооперація, дефіцит, УРСР, СРСР.

Актуальність теми полягає в тому, що 70–80-ті роки – це період загострення кризи радянської системи як в економічному, так і в суспільно-політичному житті. Керівництво країни перш за все намагалося спинити загрозливі тенденції в економіці (постанови численних пленумів про поліпшення ефективності промисловості та сільського господарства, нові гасла на кшталт "економіка повинна бути економною"), але адміністративно-командні методи управління себе вичерпали. Все це зумовлювало відповідний стан справ в кооперативному секторі економіки України в цілому і в споживчій кооперації зокрема.

Дослідженню ролі та місця кооперації України в економіці та історичному розвитку в другій половині ХХ ст. присвячені наукові праці С. Гелея, В. Апопія, С. Бабенка, Р. Пастушенка, І. Фареній, С. Семіва та ін. Однак період 70–80-х рр. ХХ ст. потребує детальнішого аналізу та характеристики системи споживчої кооперації тому і залишаються предметом вивчення сучасних дослідників.

Метою статті є виявлення тенденцій розвитку системи споживчої кооперації України в кінці 70-х – 80-х років ХХ ст. в період загострення кризи радянської системи в економіці.

Основними завданнями статті є вивчення економічного розвитку кооперативної торгівлі, виробництва та системи громадського харчування в період "застою" та "перебудови" та впливу на них тогочасних політичних процесів

Об'єктом дослідження виступають соціально-економічні та політичні процеси в середовищі українських кооператорів в кінці 70-х – 80-х років ХХ ст.

Предметом дослідження є діяльність галузей споживчої кооперації упродовж кінця 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст.

В кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. українська споживча кооперація зменшила темпи зростання якісних та кількісних показників. Це пов'язано з тим, що проблеми споживчої кооперації складала суть радянської планової економіки. Спроби корекції управління господарською діяльністю підприємств, деяке розширення їх господарської самостійності, посилення економічних стимулів до праці й місцева ініціатива, виявилися нетривалими, а тому не вплинули на очікувану стабілізацію економічної системи. Економічна реформа 1965 року містила внутрішні суперечності, які можна було усунути лише послідовним переведенням командної планової економіки СРСР на ринкові рейки із збереженням певного державного регулювання господарським механізмом країни. Забезпечити такий перехід можна було лише послідовною демократизацією політичного та культурного життя. Тож поступово реформи були згорнуті і держава повернулася до екстенсивних методів розвитку економіки. Внаслідок цього економічний розвиток країни уповільнився, а з початку 1980-х років почався якісний занепад.

Найяскравіше це проявилось в сільському господарстві: ріст державних капіталовкладень не міг забезпечити його ефективності. Плани виробництва постійно не виконувалися, темпи його спадали. У другій половині 70-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5 %, а у першій половині 80-х – 0,5 %. Знижувалася і продуктивність праці колгоспників, які все більше віддавали перевагу праці у власному господарстві чи зовсім перебиралися у міста.

Соціалістична економіка кінця 1970-х – початку 1980-х років вступила у перманентну стагнацію. Можна твердити про початки економічної кризи, яка охопила народне господарство. Номінальне підвищення заробітної плати (упродовж 1970–1979 рр. вона зросла на 30 %) приводило до інфляції й зростання цін на споживчому ринку. Причому, якщо у 1970-х роках підвищувались ціни на продукцію легкої промисловості (побутову техніку, взуття, меблі тощо), то у 1980-ті роки – і на продукти харчування. В умовах радянської економіки з її централізованим ціноутворенням, зростання цін часто виявлялось у вигляді товарного дефіциту. У 1980-х роках товари широкого попиту, особливо якісного імпортного виробництва, усе важче було вільно придбати у крамницях. Масовими стали зловживання у торгівлі й спекуляція, зростали масштаби "тіньової економіки".

Кризові явища соціалістичної економіки УРСР та занепад соціальної сфери не могли не відобразитися на розвитку споживчої кооперації. Гальмування виявлялося, зокрема, у падінні

темлів зростання її товарообігу (у восьмій п'ятирічці вони склали 8,4 %, у дев'ятій – 6,3 %, у десятій – 4,1 %, в одинадцятій – 2,3 %) [4, с. 568]. Збільшувалося також незадоволення попиту споживачів, це стосується й пайовиків, на товари широкого вжитку. Не відбувалося якісних зрушень в культурі обслуговування покупців, низькою була якість багатьох товарів. Усе це змушувало селян близько половини необхідних їм товарів купувати у містах. У 80-х роках з міста в село везли не лише непродовольчі товари, а й ковбасні вироби, сири, молочні продукти й навіть хліб. Нарощуючи роздрібний товарообіг, споживча кооперація УРСР у 80-х роках хронічно не виконувала визначених для неї планів. Зокрема, якщо в 1981 році при річному роздрібному товарообігу в 14427 млн крб. план виконано на 101,2 %, то в 1982 році – лише на 99,4 % (роздрібний товарообіг 14785,7 млн крб.), у 1983 році – на 97,7 % (15287,5 млн крб.). у 1984 році – на 99,3 % (15795,6 млн крб.). План роздрібного товарообігу за одинадцяті п'ятирічку виконано лише на 99,4 %. На значні суми його недовиконали Донецька, Чернігівська, Кримська, Харківська, Одеська та деякі інші облспоживспілки [1, с. 167].

Початки економічного занепаду у споживчій кооперації пов'язано ще й зі зменшенням чисельності сільського населення – покупців та пайовиків споживчої кооперації. Лише за десять років, незважаючи на вжиття і пропагандистських, і адміністративних заходів для залучення до складу кооперації усього дорослого сільського населення, кількість її пайовиків зменшилась із 16,7 млн в 1970 році до 14,3 млн на кінець 1980 року [3, с. 124].

На 1985 рік було лише 13,6 млн пайовиків. На цей час споживча кооперація здійснювала торговельне обслуговування 22,6 млн осіб (44,7 % усього населення УРСР), у тому числі 16,9 млн селян.

У 1984 році роздрібний товарообіг її в сільській місцевості становив 8264,3 млн крб. чи 52,3 %, у містах – 7531,3 млн крб. (47,7 %) від загального товарообігу системи споживчої кооперації. Між тим, із загальної кількості роздрібних торговельних підприємств більше 60 тисяч (майже 75 %) знаходилися у селах, то ж цілком очевидно, що рентабельність багатьох із них була невисока [1, с. 158].

Однією з причин недостатнього рівня культури і низької продуктивності праці у сільській торгівлі стало розпорошення у деяких районах товарів складського асортименту у дрібних крамницях, без врахування умов їх зберігання і можливостей реалізації. Значним гальмівним чинником росту роздрібного товарообігу була торгівля через прилавок. У крамницях усе частіше виникали черги за дефіцитним товаром, розвивалася торгівля "з-під прилавка". Контроль за приховуванням товарів виявився малоефективним. Заробітна плата продавців і контролерів була чи не найнижчою серед працівників народного господарства. У деяких сільських кооперативних організаціях і підприємствах існували також перебої у торгівлі окремими товарами. Це можна пояснити нерівномірним розміщенням наявних ресурсів, обмеженою кількістю товарів, слабо вивченим попитом населення і кон'юнктури ринку, поганим керівництвом товарною масою та ін.

Непоодинокими були й випадки порушень режиму роботи сільських крамниць. У деяких підприємствах споживчої кооперації існувала низька культура обслуговування, допускалися порушення правил торгівлі тощо. У той же час у сільських крамницях, і не лише в сільських, іноді залежувався потрібний і якісний товар. Причина полягала лише у тому, що покупці не знали його якостей, адже реклама окремих товарів не проводилася. Вважали, що рекламувати товар в умовах дефіциту немає потреби.

Перебої з товарами, товарний дефіцит часто створювали штучно. Найчастіше це траплялося там, де у районі чи області чинилися перешкоди налагодженню прямих зв'язків кооперації з промисловістю, внаслідок чого товар не потрапляв у сільські крамниці, і тоді, коли службовий персонал кооперативних організацій приховував товар, намагаючись "заробити" на цьому. Плани роздрібного товарообігу споживчої кооперації все в більшій мірі виконувалися завдяки комісійній торгівлі у містах. Комісійна торгівля, передусім, м'ясом, картоплею, сухофруктами тощо, почала активно зростати з 1977 року. На 1981 рік продаж сільгосппродуктів за цінами домовленості сягав уже 521,2 млн крб. при загальному обороті споживчої кооперації в 13 964,6 млн крб. [3, с. 153].

Однак і у системі комісійної торгівлі покупці не могли повністю задовольнити своїх споживчих потреб. Бракувало тваринного масла, топленого сала та інших харчових жирів, сиру тощо. Через кооперативну торгівлю вкрай мало реалізувалося свіжих і перероблених плодів і овочів, дикорослої продукції, з перебоями проходила торгівля рослинною олією, медом, іншими продуктами. У 80-х роках Одеська, Черкаська, Херсонська, низка інших споживспілок значно зменшили вишукування і завіз сільгосппродуктів з-за меж області, УРСР. На низькому рівні була комерційна робота у кооперативній торгівлі Київської, Миколаївської. Кіровоградської облспоживспілок [1, с. 156].

Як негативним явищем розвитку кооперативної торгівлі кінця 1970-х років спостерігався ще й такий процес, як невинуватене зростання товарних запасів, зазвичай, у системі гуртової торгівлі. На кінець десятої п'ятирічки товарні запаси, що перебували у гуртовій і роздрібній мережі

становили 5380,7 млн крб., з них продовольчі товари – 9 97,3 млн крб. (18,5 %) і непродовольчих – 4383,4 млн крб. (81,5 %) [1, с. 178]. Це було наслідком того, що падала якість продукції промислових підприємств УРСР, повільно змінювався їх асортимент. Доводилося щорічно знижувати ціну та списувати значні партії залежалих і неходових товарів.

На 1 січня 1977 року в системі Укоопспілки нараховувалося 70,7 тис. магазинів, в тому числі 48 тис., які працювали за методом самообслуговування. Що складало 68 % їх загальної кількості. На долю магазинів самообслуговування припадало 74,9 % товарообігу всіх магазинів. Новий етап у розвитку системи самообслуговування полягав не тільки у кількісному розвитку, але й в тому, що на цю систему стали переходити великі торгівельні комплекси. На 1 січня 1977 року в системі споживчої кооперації УРСР працювало за принципом самообслуговування: універмагів – 95,5 %, магазинів "Промислові товари" – 79,8 %, "Продовольчі товари" – 72,6 %, "Книги" – 98,7 %, "Господарські товари" – 86,8 % [1, с. 190].

Серед кооперативних організацій в кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. широкого поширення набуло соціалістичне змагання між різними торгівельними організаціями. Невід'ємною частиною якого були соціалістичні зобов'язання кооператорів, які обговорювалися та приймалися на зборах трудових колективів. Соціалістичні зобов'язання були складовою комуністичної пропаганди цього періоду. З іншого боку, перевиконання планів продаж в країні суцільного дефіциту не було чимось складним. Крім колективів різноманітних магазинів, соціалістичні зобов'язання давали щорічно й усі облспоживспілки. Для прикладу: згідно з соціалістичними зобов'язаннями за 1978 рік усі облспоживспілки мали перевиконати план на 36 тис. крб [2, с. 21].

Упродовж десятої та одинадцятої п'ятирічки продовжувала розвиватися система кооперативного громадського харчування. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові "Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації" висунула завдання організувати до 1985 року на кожній центральній садибі колгоспу підприємство громадського харчування. В основу раціоналізації громадського харчування у десятій та одинадцятій п'ятирічках покладалася централізація виробництва напівфабрикатів, кулінарних і кондитерських виробів на базових підприємствах для постачання цієї продукції підприємствам.

Станом на 1 січня 1983 року в УРСР нараховувалося: 452 ресторани, 11844 їдалень, 3256 закусточних, які мали власну кухню, 5786 закусточних без власної кухні. Загальна кількість місць в кооперативних підприємствах громадського харчування становила 1050149 осіб [3, с. 26–27].

Низка негативних тенденцій у споживчій кооперації в 1970-х років – початку 1980-х років пов'язувалася із безгосподарністю тодішнього менеджменту системи і привласненням кооперативного майна окремими її працівниками. Лише у 1979 році в системі споживчої кооперації УРСР виявлено 2229 розтрат і недостач, з яких лише в 1878 випадках втрачені цінності було повернуто. Низькі закупівельні ціни та зменшення реальних можливостей селян отримати в обмін на лишки своєї продукції якісний товар імпортного виробництва, як це практикувалось в 60–70-ті роки, призвели до того, що споживчим товариствам вдавалося закуповувати у сільських виробництвах не більше третини надлишків продукції їх особистих господарств. Приріст виробництва власної продукції споживчої кооперації УРСР постійно зменшувався. Усе частіше траплялося невиконання планів випуску тих чи інших її товарів. Зокрема, у 1980 році тільки 9 облспоживспілок забезпечили виконання плану виробництва безалкогольних напоїв, їх випуск виріс в порівнянні з 1975 роком лише на 40 %. Виробництво овочевих консервів в 1980 році в порівнянні з 1979 роком знизилася на 10,1 %, а 9 облспоживспілок взагалі не виконали плану їх випуску [1, с. 136].

Споживчі товари, продуковані кооперативами, набули низької якості, так що навіть зростаючий товарний дефіцит не сприяв їх реалізації. Проблема якості стала однією з найгостріших у системі кооперативного громадського харчування. Різко відрізнявся також рівень обслуговування у сільській місцевості та у районних центрах: в сільських харчових підприємствах якість страв була нижчою, а їх асортимент значно вужчий, ніж у містах.

Усе більше ставало так званих "довгобудів" у сфері капітального будівництва. Зазвичай, це були великі об'єкти, термінів будівництва, яких не дотримано. У 1976–1980-х роках, наприклад, зірвано уведення в дію торгівельно-гуртових баз для споживчої кооперації у селі Вільча Київської обл., на станції Сірогоди Херсонської обл. та у місті Донецьку. Особливо часто не завершувалося будівництво у Донецькій, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Харківській, Херсонській облспоживспілках У той же час у двох останніх велось незаплановане будівництво, через що розпоршувалися грошові засоби і матеріальні ресурси. Переважно будівництво було збитковим [1, с. 123].

Негативні тенденції спостерігалися у сфері транспорту споживчої кооперації. Вкрай повільно відбувалося поповнення парку автомобілів, що призводило до погіршення його технічного стану. У 1980 році чисельність автомобілів з терміном використання понад 10 років становила в господарствах споживчої кооперації 53,1 %, тоді як у 1975 році цей показник складав лише 46,8 %.

У 1985 році із загальної кількості автомобілів (33,8 тис. одиниць) понад 10 років експлуатувалися 18,6 тис. або 55 % [5, с. 123].

Партійне та господарське керівництво радянської України було змушене визнати "недоліки" споживчої кооперації республіки та зробити певні кроки для подолання кризових явищ. Ще у 1979 році ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про дальший розвиток і покращання діяльності кооперації", у якій не лише відзначали досягнення, а й називалися найбільш суттєві недоліки у її господарській діяльності і визначили деякі конкретні заходи для їх подолання. Результати проведеної роботи, однак, виявились не надто успішними, що визнала нова постанова "Про заходи по дальшому розвитку споживчої кооперації", прийнята у 1986 році вже в умовах так званої "перебудови".

На середину 1980-х років в СРСР склалася ситуація, коли керівництво держави не знаходило ефективних важелів для стримування кризових тенденцій в економічній сфері. Спостерігалися зниження економічного розвитку, прогресуюча втрата позицій СРСР на міжнародній арені, загострення соціально-економічних проблем всередині країни. Основними характеристиками економічного процесу в УРСР були такі: майже повне одержавлення економіки, загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджались засобами виробництва республіки; існування значної кількості нерентабельних підприємств; наявність глибокої диспропорції в економіці між галузями засобів виробництва і товарами народного споживання; панування командно-адміністративних методів в управлінні економікою і слабе використання економічних важелів; відчуження робітників від засобів виробництва і результатів праці; значна милітаризація економіки; надмірна централізація при перерозподілі національного доходу, створеного сільськими працівниками у промисловість через механізм цін; низька продуктивність праці через фізичне та моральне зношення основних фондів народного господарства [4, с. 543].

Наростання кризових явищ в економіці відбувалося при паралельному здійсненні керівництвом СРСР колосальних капіталовкладень в гонку озброєнь, на утримання під радянським впливом багатьох країн-сателітів та союзників, на війну в Афганістані. Новий напрям в економічному розвитку (так звана "перебудова"), розпочатий з ініціативи генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова мав стабілізувати ситуацію. Курс на зміну пріоритетів в економічній політиці М. Горбачов проголосив на квітневому (1985 року) пленумі ЦК КПРС, обмежившись загальними тезами: прискорення соціально-економічного розвитку країни, виведення її на новий технологічний рівень, досягнення нового якісного стану суспільства. Основний зміст проголошуваних змін зводився до того, щоб підпорядкувати виробництво суспільним потребам, скерувати управління на підвищення ефективності та якості, прискорення науково-технічного прогресу (за рахунок реконструкції вітчизняного машинобудування із залученням новітніх досягнень науково-технічної революції, розвиток зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи й соціальної підприємливості в кожній ланці народного господарства [4, с. 499–500].

Значну роль у процесі перебудови радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим відводило кооперації. У першу чергу це впливало з цілей, які ставила перед собою комуністична еліта у реформуванні економіки країни. Ніхто з її представників не бажав усунення керівної ролі партії в державі та народному господарстві в цілому. В жодному разі не йшлося про впровадження вільного ринку. Партійна верхівка лише хотіла покращити функціонування планової економіки за рахунок залучення приватної ініціативи у формі кооперації. Кооперативна система мала підтримувати неефективну бюрократичну модель управління у сфері торгівлі та побутового обслуговування населення. Збільшення ефективності виробництва при створенні кооперативів мало відбуватися за рахунок коштів та ресурсів, які перебували у особистій власності трудящих [5, с. 13].

При цьому радянське керівництво погоджувалося чи принаймні декларувало готовність надати кооперативній системі більшу економічну свободу та зменшити державне втручання у її діяльність. Ці реформи мали модернізувати кооперативні підприємства, покращити якість їх продукції та послуг. Прикладом була доповідь М. Горбачова на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників: "Потрібно відродити кооперацію з врахуванням нових умов та потреб, відродити її не в старих, дуже часто простих формах, а кооперацію сучасну, високо культурну, широко інтегровану як в середині себе, так і з державними організаціями. Нарешті усвідомлена потреба в кооперації високоефективній, добре технічно оснащених, яка здатна виробляти продукцію та послуги вищої якості, яка могла би конкурувати з вітчизняними та зарубіжними підприємствами" [6, с. 7].

Проблемам споживчої кооперації приділили увагу також XXVII з'їзд КПРС (1986 рік) та червневий (1987 рік) пленум ЦК КПРС. Останній проголосив програму радикальної реформи управління економікою і дозволив кооперацію в торгівлі та промисловості. Керівництво СРСР та Центрсоюзу проголосило курс на "радикальну перебудову, "руйнування внутрішнього механізму гальмування" та "прискорення" розвитку кооперації.

Правову базу під функціонування відроджуваного кооперативного сектора, у тому й споживчої кооперації, в СРСР мав підвести Закон "Про кооперацію в СРСР", прийнятий Верховною Радою СРСР у травні 1988 року Найважливішим його моментом, на нашу думку, був політичний аспект: кооперативний сектор визнавався рівноправним партнером державного сектора в економічній системі країни та "прогресивною формою суспільно-корисної діяльності", яка сприяє більш повному використанню можливостей та переваг соціалізму, нарощуванню суспільного багатства" (Ст. 1)

Щодо споживчої кооперації, то закон трактував споживчі товариства як "споживчі кооперативи в сфері обігу та "виробництва товарів і надання послуг" та зв'язані з цією сферою і називав їх основними завданнями: "створення і розвиток в селах та містах мережі підприємств роздрібної торгівлі та громадського харчування; закупівля у населення, колгоспів та радгоспів сільськогосподарської продукції та сировини; організація виробництва продуктів харчування і непродовольчих товарів із сільськогосподарської та Іншої сировини, що закупаються, а також з сировини та матеріалів, що централізовано виділяються державою і закупаються через торгівлю (Ст. 45).

Значна кількість положень згаданих партійних і державних документів носила декларативний характер, не підкріплювалася реальними змінами в усій економічній системі СРСР, не забезпечувалася активністю у їх впровадженні партійних та адміністративних керівників місцевого і державного рівня, вищих і звичайних службовців самої кооперації. Новій політиці щодо кооперативного руху притаманні були і внутрішні суперечності. Наприклад, декларування необхідності "відродження" кооперації на засадах господарської самостійності та демократії і збереження "державного керівництва кооперативами... в загальнонародних інтересах" (Ст. 29 Закону "Про кооперацію в СРСР") і т. ін.

У політиці партійного і державного керівництва УРСР щодо кооперації, зокрема й споживчої, не було певних особливостей порівняно із загальносоюзною. Керівництво УРСР приймало усі розроблені в Москві документи до відома, але не поспішало впроваджувати їх у життя. Керівники Укоопспілки продовжували орієнтуватися у своїй діяльності на Центроспілку, керівництво якої теж не прагнуло суттєвих змін у споживчій кооперації. У результаті чого в системі зберігався застій і господарської, і організаційної діяльності, декларованої демократизації та децентралізації не було. Відповідно байдужими до стану й долі кооперативів залишались і їх пайовики та службовці. Свідчення цьому – результати господарської діяльності споживчої кооперації УРСР в другій половині 1980-х – на початку 1990-х років.

У першу чергу зменшилась чисельність пайовиків, з 12 887 700 осіб в 1987 році до 12 536 300 в 1990 році. Попри це Закон СРСР "Про кооперацію в СРСР" позитивно вплинув на динаміку зростання торговельної мережі. Завдяки приватній ініціативі кооператорів число магазинів в республіці зросло з 71 449 в 1987 році до 73 321 в 1990 році. Збільшився роздрібний товарообіг з 3 063 285 тис. крб. у IV кварталі 1986 року до 4 432 661 тис. крб. у 1989 році. Відбулося й зростання чисельності підприємств громадського харчування з 21 627 в 1987 році до 22 399 в 1990 році. [7, с. 5–19].

Отже, у кінці 1970-х – на початку 1980-х років українська кооперація разом з радянською державою перебувала у стані перманентної кризи. Це впливало з суперечностей радянської економіки. Ситуацію погіршувало й партійне керівництво, яке всіляко обмежувало приватну ініціативу в кооперації.

У цей період сповільнюються темпи зростання якісних показників системи української кооперації. Державне втручання негативно вплинуло на пайовиків у діяльності своїх підприємств.

З приходом до влади М. Горбачова відбувалися деякі позитивні зміни у ставленні державних та партійних органів до кооперації. Прийняття в 1989 році Закону СРСР "Про кооперацію в СРСР" було певним стимулом до створення та розвитку нових кооперативних підприємств.

Список використаних джерел

1. Гетьман Г. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Гетьман Г. – Х.: Вища школа; Изд. ХГУ, 1985. – 247 с.
2. Соціалістичні зобов'язання кооператорів України на 1978 рік. – Київ, 1978. – 98 с.
3. Потребительская кооперация за 1982 год. – Москва, 1983. – 243 с.
4. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боржак, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2011. – Т. 2. – 675 с.
5. Кооперативы нового типа: опыт, проблемы, перспективы. – Москва, 1989. – 206 с.
6. Горбачев М. Потенциал кооперации – делу перестройки. Выступление на IV Всесоюзном съезде колхозников 23 марта 1988 г. / М. Горбачев. – Москва, 1988. – 45 с.
7. Потребительская кооперация за 1987 год. – Москва, 1988. – 246 с.

Александра Кендус

**КРИЗИС СИСТЕМЫ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ УССР
В КОНЦЕ 1970-Х – НАЧАЛЕ 1980-Х ГОДОВ**

В статье рассматриваются кризисные явления в украинской кооперации конца 1970-х – начале 1980-х годов. Прослеживается их связь с проблемами советской экономики.

Ключевые слова: кризис, потребительская кооперация, дефицит, УССР, СССР.

Oleksandra Kendus

CRISIS OF UKRAINE SSR CONSUMER COOPERATIVES IN THE LATE 1970'S – EARLY 1980'S

The article deals with the crisis in the Ukrainian Cooperatives late 1970's – early 1980's. Traced their connection with the problems of the Soviet economy.

Key words: crisis, consumer cooperation, deficit, Ukraine SSR, USSR.

УДК 94 (477.8)

Роман Вепрів

**РЕФОРМИ 1965–1970 РР. У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ІВАНО-
ФРАНКІВЩИНИ: ЗДОБУТКИ І УПУЩЕННЯ**

У статті проаналізовано методи і засоби впровадження економічних реформ у сільському господарстві Івано-Франківської області, зміни у системі “колгоспної демократії”, стан кадрового забезпечення спеціалістами і працівниками масових професій, досягнення і прорахунки.

Ключові слова: Івано-Франківська область, економічні реформи, сільське господарство, кадри, колгоспи.

Новий курс аграрної політики в Україні вимагає врахування історичного досвіду попередніх реформувань влади. Половину минулого століття західноукраїнські землі перебували під пануванням радянської командно-адміністративної економіки, яка наклала свій відбиток на господарські традиції і менталітет “газди-рільника”. Підсумком господарювання соціалістичних виробничих відносин стало позбавлення селянина-західняка почуття господаря на своїй землі і перетворення його на економічно залежного від влади виробника дешевої сільгосппродукції. Нерентабельність колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі покривалася централізованою державною підтримкою. Соціалістичні методи господарювання продемонстрували безгосподарне використання природних багатств і людських ресурсів, знизили престиж селянської праці.

З позицій нових історичних підходів аграрну політику розглядають вітчизняні дослідники. Передусім, це наукові праці В. Барана [1], Н. Жулканич [2], Г. Кривчика [3], М. Лендела [4], О. Мальярчука [5], О. Мороза [6], С. Падалки [7], К. Прокопишака [8] та інших вітчизняних дослідників. Важливе місце в сучасній українській історіографії посідають фундаментальні дослідження науковців-аграрників: “Село: сучасна політика і стратегія розвитку” [9], “Сільський сектор України на рубежі тисячоліть” [10], “Історія українського селянства” [11], “Новітня аграрна історія України” [12] та інші.

У статті ставиться за мету здійснити аналіз складових “нового курсу” аграрної політики радянської влади в окреслений період на Івано-Франківщині.

Об'єктом дослідження виступає економічна політика в галузі сільського господарства.

Предметом – особливості її втілення в Івано-Франківській області.

У березні 1965 р. пленум ЦК КПРС критично розглянув стан справ у сільському господарстві СРСР й окреслив шляхи подолання кризи. Керівник держави Л. Брежнєв виступив із доповіддю “Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР”, у якій вказував на основну причину – неврахування економічних законів розвитку. На практиці керівництво сільським господарством здійснювалося командно-адміністративними методами. Нова аграрна політика опиралася на виділення значих капіталовкладень і покращення матеріально-технічного забезпечення колгоспів, “правильне” визначення рівня цін на сільськогосподарську продукцію і промислові товари. У сільському господарстві планувалося вжити дієвих економічних й організаційних заходів.

У трудових колективах країни, як свідчать архівні матеріали, планово проводилися різноманітні заходи з “одноголосної підтримки” рішень комуністичної партії та радянського уряду. Під час проведення звітних і звітно-виборних зборів у колгоспах, колгоспники “гостро критикували”

правління за порушення внутрікогоспної демократії. Вона виражалася в тому, що загальні збори, збори бригад дуже рідко збиралися і на їх обговорення "майже не виносилися питання підняття виробництва". Увага акцентувалася на тому, що "не були створені і не працювали такі демократичні органи як бригадні ради, а тому цілий ряд заяв колгоспників вирішувалися неоперативно, нерідко одноосібно головою". Звітні і звітно-виборні збори у колгоспах щодо підсумків господарсько-фінансової діяльності проходили під девізом подальшого розгортання всенародного соціалістичного змагання за успішне виконання завдань, накреслених рішеннями XXIII з'їзду КПРС, березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС, Третього Всесоюзного і Республіканського з'їздів колгоспників з дальшого піднесення сільського господарства, мобілізації колгоспників на успішне виконання планів п'ятирічки та соціалістичних зобов'язань взятих трудівниками села на честь 100-річчя з дня народження В. Леніна і 53-х роковин Великого Жовтня. Для надання практичної допомоги в підготовці та проведенні звітних і звітно-виборних зборів в райони відряджалися члени бюро обкому КП України, відповідальні працівники обкому і облвиконкому та спеціалісти сільського господарства. Ще до проведення загальних зборів колгоспників в районах, підсумки господарювання кожного колгоспу розглядалися на засіданнях рад колгоспів і балансових комісій. Підсумки з проведення звітних і звітно-виборних зборів в усіх районах обговорювалися на засіданнях бюро райкомів Комуністичної партії України і райвиконкомів. В кожному районі затверджувалися конкретні заходи з виконання критичних зауважень і пропозицій. Увага акцентувалася на "підняття рівня партійної роботи на селі".

У відповідності до статуту колгоспу, із наявних на 1 січня 1970 р. 261 колгоспів Івано-Франківської області, звітні збори проведено у 137 і звітно-виборні у 124 господарствах. На зборах були присутні 305,5 тис. осіб, що становило 75,1 % до всієї кількості колгоспників. В обговоренні звітів правлінь та ревізійних комісій взяло участь 3144 особи (в середньому 12 на колгосп). У великих господарствах збори проводилися у бригадах, а у менших – в цілому у колгоспі. Підсумки 1969 р. свідчили про те, що трудівники сільського господарства, незважаючи на складні кліматичні умови, доклали чимало зусиль з вирощування сільськогосподарських культур і підвищення продуктивності тваринництва. З кожного гектара зібрано по 14,5 ц зернових, 217 ц цукрових буряків, по 3,2 ц волокна льону. План виробництва молока виконано на 104,6 %, м'яса – на 105,9 %, яєць – на 105,1 %. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 307,5 ц молока і по 65,9 ц м'яса (ордена Леніна колгосп "Перше травня" Снятинського району у 1968 р. виробив по 1000 ц молока і по 102,3 ц м'яса, надоено від корови по 4049 кг). У цілому надій молока на корову в області сягав 2308 кг, одержано по 153 шт. яєць від курки-несучки. Порівняно з попереднім роком збільшено виробництво молока на 5,7 тис. т, або на 4,2 %, м'яса – на 1,6 тис. т, або на 5,5 %, яєць – на 1,6 млн штук, або на 11 %. Окремі райони і колгоспи, бригади і ланки домоглися більш високих показників. Найвищий врожай цукрових буряків в Івано-Франківській області було вирощено у Рогатинському районі – по 250 ц/га. Колгосп ім. П. Шеремети одержав цієї сировини по 428 ц/га. Високі врожаї цукрових буряків по 616–630 ц/га виростили ланки Г. Токарік з колгоспу "17 вересня" і П. Угрин з колгоспу ім. Л. Мартовича Городенківського району [13, арк. 99–100].

В Івано-Франківській області проводилася відповідна робота з метою підвищення продуктивності праці на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів. У 1970 р. завершувалася спеціалізація в галузі тваринництва, яка дала можливість збільшувати виробництво, покращувати якість та здешевлювати собівартість тваринницької продукції. Особливого значення надавалося розвитку свинарства. Упродовж 1969 р. в усіх господарствах Івано-Франківщини переведено відгодівлю свиней на густі корми. Це забезпечило зменшення затрат кормів і збільшення середньодобового приросту.

Середньодобові привіси у 1969 р. складали по 319 г на голову, проти 264 г в 1968 р. На центнер привісу затрачувалося 7,7 ц кормових одиниць, у 1968 р. – 9,5 ц. Запровадження цієї технології годівлі і комплексної механізації виробничих процесів дало змогу вивільнити від робіт на свинофермах 120 осіб та запровадити двозмінну роботу, перевести тваринників на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними (як і у промисловості). Упродовж року в області побудовано і введено в експлуатацію з комплексною механізацією виробничих процесів: 43 корівники (на 7,3 тис. голів), 14 телятників, 12 свинарників (на 48 тис. голів), 18 кормоцехів, 19 силосних споруд, 13 гноєсховищ. Комплексно механізовано 26 ферм великої рогатої худоби на 12,5 тис. голів, 21 свиноферму на 2,7 тис. свиней та 6 птахоферм на 169 тис. птиці. Щорічно силами інспекторів "Держсільнагляду" та інженерно-технічних працівників системи "Сільгосптехніка" проводилися технічні огляди засобів механізації тваринницьких ферм і на основі цих матеріалів складалися річні плани ремонту. На фермах обладнувалися 42 пункти з технічного обслуговування засобів механізації трудомістких процесів у тваринництві. Проводилося обстеження підстанцій і сіток електропередач та кільцювання енергомереж. У 137 господарствах проведено кільцювання

електросіток, що дало можливість перевести 260 ферм (із 880) на двостороннє живлення електроенергією. Для поліпшення роботи транспорту на фермах побудовано 29,2 км шляхів з твердим покриттям. У 1969 р. в області працювало 45 спецгоспів з виробництва яловичини, якими продано 59 % від загальної реалізації її державі. На забій тварини продані "середньою живою вагою однієї голови" – 318 кг, в тому числі: вищою вгодваністю – 75,5 %, середньою – 22,1 %, нижче середньої – 2,4 %. 25 спецгоспів області з відгодівлі свиней продали державі 69 % свинини від загальної реалізації її державі. Свині продавалися "середньою живою вагою однієї голови" – 110 кг. У 1969 р. в області продано 31,4 % жирних і 68,6 % м'ясних свиней. Молоко виробляли 229 колгоспів у поєднанні з репродукцією молодняка великої рогатої худоби і поросят. В усіх господарствах утримувалися свиномазки та корови для задоволення внутрішніх потреб в продуктах тваринництва та продажу поросят населенню [13, арк. 63–65].

Колгосп ім. Шевченка Тлумацького району являвся в Івано-Франківській області показово-експериментальним господарством з вирощування великої рогатої худоби. У 1972 р. господарством на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено "по 280 ц м'яса". Середньоздаточна вага однієї голови сягала 406 кг і 99,7 % тварин продано вищої вгодваності. Господарства, використовуючи передовий вітчизняний і закордонний досвід, почали застосовувати годівлю худоби сухими гранульованими або брикетованими кормами (вітамінне трав'яне борошно, солом'яне борошно, концентровані корми, меляса, карбамід). З метою вивчення нового методу годівлі сухими гранульованими кормами, було вирішено перевести колгосп ім. Шевченка Тлумацького району на круглорічну годівлю ними [14, арк. 88, 91]. Цей метод у наступних роках набув широкого розповсюдження у тваринництві області й республіки.

У колгоспах області пріської і передгірської зони постійно відчувався значний дефіцит у кормах. Із південних областей УРСР щорічно завозилося 45–50 тис. т соломи, яка виступали малопоживним заміником. Коренеплоди, соковиті корми, силос і сіно були постійним дефіцитом. Значним резервом у поповненні запасів кормів виступали природні пасовища і сінокоси, які займали 161 тис. га, або 31 % сільськогосподарських угідь області. Вони давали низьку віддачу через недостатню кількість у ґрунтах поживних речовин і високу кислотність [15, арк. 110]. В Івано-Франківській області нараховувалося 12 тис. га високогірних лук і пасовищ розташованих на 117 ділянках [16, арк. 125].

У сільське господарство Української РСР капітальні вкладення зросли з 7881 млн крб. у 1961–1965 рр. до 22394 млн крб. у 1976–1980 рр. [17, с. 142]. Значні кошти вкладалися у розвиток сільськогосподарського комплексу Івано-Франківської області. Упродовж 1966–1978 рр. на розвиток сільського господарства області скеровано майже 900 млн крб. капіталовкладень. Основі виробничі фонди збільшилися в 4,3 рази, енергоозброєність праці – втричі. Якщо у 1960 р. на виробничі потреби господарств використовувалося 10 млн кВт. год. електроенергії, то в 1978 р. – 104,6 млн кВт. год. [18, с. 61]. Важливою складовою у підвищенні продуктивності праці виступала меліорація, яка набирала широкого розмаху та використання добрив і вапнування кислих ґрунтів.

Новою формою "колгоспної демократії" ставали районні та обласні ради колгоспів. На районних зборах представники колгоспів та обласних зборах представників районних рад колгоспів обиралися відповідні ради. Так, до складу районних рад Івано-Франківщини входило 540 осіб, обласної – 75. У Ради обиралися голови колгоспів, керівники виробничих одиниць, передовики виробництва, спеціалісти і керівники підприємств, пов'язаних із сільським господарством, профспілкові лідери. Головою обласної Ради колгоспів Івано-Франківської області став І. Никифорук – начальник обласного управління сільського господарства, заступниками – С. Панченко, голова колгоспу ім. Я. Галана Косівського району і М. Пендюра, голова колгоспу ім. Б. Хмельницького Тлумацького району. Також обиралася президія обласної ради колгоспів у кількості 13 осіб. Обласна рада колгоспів, її президія, на своїх засіданнях дублювала питання, які розглядалися на засіданнях бюро обкомів партії, сільськогосподарських відділів та управлінь. Затверджений план роботи ради на 1970 р. охоплював питання зимівлі громадського тваринництва, підвищення його продуктивності, схвалення рекомендацій по матеріальному стимулюванню в галузі свинарства і т. д. В усіх колгоспах створювалися комісії, які на основі примірного статуту, з урахуванням конкретних умов і особливостей кожного господарства, розробляли статuti колгоспів. Ці документи у кожному господарстві розглядалися на районних радах колгоспів, після чого виносилися на розгляд та затвердження загальними зборами колгоспників. Усі колгоспи області реєстрували свої статuti у райвиконкомах.

У січні-лютому 1970 р. на бригадних зборах колгоспників обиралися бригадирів і бригадні ради, які у своїй діяльності мали сприяти "розширенню творчої ініціативи трудівників села у вирішенні корінних завдань громадського виробництва". Одночасно проводилися обласні і районні семінари лекторів, пропагандистів, доповідачів, політінформаторів, агітаторів, працівників преси, радіо у матеріалах і документах з'їздів колгоспників. Обком КП України скерував у райони для надання допомоги на місцях у роз'ясненні матеріалів з'їздів, пропагандистські групи в складі керівних

працівників обласних організацій, лекторів обласної організації товариства "Знання". Згідно з офіційною звітністю, у райони надсилалося 80 осіб, ними прочитано 4 тис. лекцій [19, арк. 43–44].

Загальне питання, яке "червоною ниткою" проходило в усіх рішеннях і на усіх весняних нарадах, присвячених "боротьбі за високі врожаї" і "виконанню соціалістичних зобов'язань" – зрідженість посівів. Спеціалісти сільського господарства рекомендували виходити з того, що нормальна густина посівів пшениці і ярого ячменю становила 5–5,5 млн рослин на гектар. Це виступало рецептом і на покращення густоти посівів у перші весняні тижні скеровувалася уся подальша робота на полі. Райкоми партії здійснювали контроль згідно з розробленими спеціалістами графіків. Для того щоб провести роботу підсіву, пересіву і посіву ярих культур, "вузьким місцем" являлися сівалки. Так, у 1974 р. на Івано-Франківщині згідно з "контрольними цифрами", мали посіяти 150,5 тис. га ярих ранніх колоскових культур і пересіяти та підсіяти біля 30 тис. га озимих культур. Спеціалісти діяли за розробленою схемою – в області в наявності 2920 зернових сівалок, на одну припадало 60–65 га (при нормі 10–12 га). Якщо правильно використовувати сівалки і маневрувати ними, то завершити роботи можна було за 6–7 днів. Уся увага партійно-господарського апарату зверталася на те, щоб негайно закінчити ремонт сівалок і вкластися у вказані терміни. Усі сівалки мали працювати повний світловий день під наглядом спеціалістів, простій і невиконання норм розглядалися як надзвичайна подія з відповідними "оргвисновками" [20, арк. 4].

Постанова ЦК КПРС "Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції", жовтневий (1976 р.) пленум ЦК Компартії України окреслила конкретні заходи з подальшого розвитку спеціалізації і концентрації. У відповідності з рішеннями пленуму в республіці здійснювалася міжгосподарська кооперація, як найпрогресивніша форма поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва. Основним резервом підвищення продуктивності праці у сільськогосподарському виробництві виступала комплексна механізація. Численні листи передовиків виробництва у різноманітні інстанції підтверджували такий підхід. У галузі сільського господарства існувало чимало резервів, які повною мірою не використовувалися. Однією з найважливіших передумов збільшення виробництва сільськогосподарської продукції була культура землеробства.

У 1976 р. постановами бюро обкому партії були схвалені ініціативи Городенківського району з піднесення культури землеробства та колгоспу ім. Шевченка Тлумецького району – з організації змагання під девізом: "Кожному полю – високу якість і ефективність!". За підсумками змагання, лише три господарства Городенківського району завоювали право на присвоєння їм почесного звання "Коллектив високої культури землеробства". У змаганні вийшли переможцями лише 4 бригади [21, арк. 84].

На середину 1960-х років помітних успіхів було досягнуто у формуванні інфраструктури масових сільськогосподарських професій. У колгоспах і радгоспах області спостерігався надлишок працівників на час напруженого періоду робіт. Однак потреба у спеціалістах із середньою спеціальною та вищою освітою залишалася актуальною. Серед голів колгоспів вищу освіту мали 25 %, середню спеціальну – 52 %. У кожному господарстві нараховувалося в середньому близько десяти спеціалістів із вищою та середньою освітою. Зросла кваліфікація агрономів та зоотехніків. Серед них із вищою освітою було відповідно 27,8 і 14 %, із середньою освітою – 69 і 79 %, решта закінчили підготовку на курсах, однорічних школах і т. д. Значно гіршим був якісний склад ветеринарних працівників колгоспів: із них тільки 4 % мали вищу і 51 % – середню освіту. Ще нижчою була питома вага дипломованих спеціалістів серед інженерно-технічних працівників. Один інженер припадав на кілька господарств, а серед механіків тільки 52 % здобули спеціальну освіту. Сільська виробнича інтелігенція західноукраїнського регіону налічувала близько 30 тис. осіб [5, с. 154–155].

У 60-х роках ХХ ст. в західному регіоні України функціонувала розгалужена мережа сільськогосподарської освіти: вузи, технікуми, училища, школи, курси, гуртки, кабінети, кімнати тощо. Кожен колгоспник чи робітник радгоспу був залучений до тієї чи іншої форми навчання, першочергова увага зверталася на керівні кадри і молодь. Значну увагу приділено підготовці, перепідготовці та розстановці працівників керівної ланки і спеціалістів сільського господарства. Закономірно, що гонитва за показниками змушувала займатися приписками і часто робота зводилася до звичного формалізму. Слухачів курсів, учнів шкіл, студентів навчальних закладів переводили з курсу на курс, намагаючись виконати плани випуску молодих спеціалістів, на яких чекали господарства у різних регіонах СРСР.

Кадровому забезпеченню приділялася постійна увага уряду. Постанови Ради Міністрів СРСР № 658 від 14 серпня 1969 р. і Ради Міністрів УРСР № 528 від 11 вересня 1969 р. "Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки спеціалістів у середніх сільськогосподарських учбових закладах", наказ міністерства сільського господарства УРСР № 667 від 30 вересня 1969 р., передбачали створення додаткових спеціальних відділень з підготовки керівних кадрів для колгоспів і радгоспів

на 1970–1975 рр. В Івано-Франківській області відкривалися відділення: в Івано-Франківському сільськогосподарському технікумі, Рогатинському зоотехнічно-ветеринарному і Снятинському сільськогосподарському технікумах. Упродовж трьох років набір слухачів з числа працюючих кадрів склав 270 осіб [22, арк. 156].

Станом на 1 квітня 1970 р. головами колгоспів в Івано-Франківській області працювало 258 осіб (4 жінки), з них – 256 члени КПРС. З вищою освітою відповідно – 74, незакінченою вищою – 37, середньою спеціальною – 104, середньою – 21, незакінченою середньою – 20, початковою – 2 особи. Навчалися заочно у вузах і технікумах 39 осіб. У колгоспах працювало 1413 бригадирів і завідуючих фермами, з них лише 200 осіб, або 15 % мали вищу і середню спеціальну освіту. З числа практиків навчалася у вузах і технікумах 67 осіб [13, арк. 103–104].

На початок 1970-х років актуальною залишалася проблема нестачі спеціалістів сільського господарства. У 1971 р. в колгоспах і радгоспах області на посадах спеціалістів працював 91 практик. У той же час, 2717 спеціалістів з вищою і середньою сільськогосподарською освітою, працювали в державних установах, культосвітніх закладах і системі торгівлі. Упродовж 1966–1970 рр. за межі області вибуло 598 спеціалістів сільського господарства. У 1971 р. у колгоспи і радгоспи прибуло 685 випускників вузів і технікумів, а вибуло – 343 (50 %). Причина полягала у незадовільних побутових умовах низки господарств. Кожен третій спеціаліст проживав на приватній квартирі [21, арк. 2–3].

Вжиті заходи покращили ситуацію із забезпечення господарств Івано-Франківщини спеціалістами сільського господарства. Станом на 1 квітня 1974 р. на посадах голів колгоспів працювало 95,9 % осіб з вищою та середньою спеціальною освітою. У колгоспах області нараховувалося 3496 спеціалістів, в тому числі – 502 з вищою освітою. У 1975 р. за направленнями прибув 501 спеціаліст (129 випускників вузів), що давало можливість укріпити середню ланку керівництва і заповнити ваканті посади [21, арк. 102–103].

Партійно-радянські органи контролювали питання розстановки комуністів на відповідальних ділянках роботи і зростанні рядів КПРС на селі. У 1966 р. із 31932 комуністів, які знаходилися на обліку в Івано-Франківській області – 11376 (35,6 %) працювало у промисловості і 8500 (26,6 %) у сільському господарстві. У колгоспах області із 5185 доярок комуністами були – 239 осіб, або 4,6 %; серед 1269 свинарок – 32, або 2,5 %; 2877 теляниць – 79, або 2,7 %; 3399 ланкових – 224, або 6,5 % [23, арк. 258–259]. У середині 70-х рр. XX ст. зріс прийом до лав КПРС робітників і колгоспників. У 1976 р. вони становили серед прийнятих 71,7 % [21, арк. 115].

Таким чином, спроба переглянути деякі аспекти аграрної політики, не зачіпаючи при цьому основ колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі, дала певні позитивні результати. Значна увага приділялася капіталовкладенням у рослинництво і тваринництво, підготовці, перепідготовці та розстановці працівників керівної ланки, фахівців сільського господарства, рядових колгоспників, що сприяло тимчасовому піднесенню сільськогосподарського виробництва. Саме другу половину 60-х – першу половину 70-х рр. XX ст. можна вважати найбільш вдалою у процесі реформування аграрного сектору економіки СРСР.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Жулканич Н. М. Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. XX – початок XXI ст.) / Н. М. Жулканич. – Ужгород: Карпати, 2008. – 408 с.
3. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр. XX ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.
4. Лендел М. А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку / М. А. Лендел. – Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.
5. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
6. Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – Вінниця: Універсум, 2003. – 233 с.
7. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки XX ст.). – К., 2003. – 165 с.
8. Прокопишак К. В. Регулювання соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин / К. В. Прокопишак. – Львів, 2002. – 262 с.
9. Село: сучасна політика і стратегія розвитку / [Шепотько Л., Прокопа І., Максим'юк О., Гудзинський С., Полонський В.]. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. – 329 с.
10. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: [в 2 т.]. Потенціал сільського сектора. – Т. 2 / [Шепотько Л., Прокопа І., Гудзинський С. та ін.]. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – 446 с.
11. Історія українського селянства: нариси: [в 2 т.]. – Т. 2 / [Андрощук О., Баран В., Веселова О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2006. – 652 с.
12. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 287 с.
13. Державний архів Івано-Франківської області, ф. П 1, оп. 1, спр. 3503.
14. Там само, спр. 3814.
15. Там само, спр. 4907.
16. Там само, спр. 4048.
17. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст. – Донецьк: ООО "Лебедь", 2004. – 412 с.
18. Радянське Прикарпаття / [О. Бакін, В. Баран, Г. Бурнашов та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 254 с.
19. Державний архів Івано-Франківської області, ф. П 1, оп. 1, спр. 3503.
20. Там само, спр. 3903.
21. Там само, спр. 4221.
22. Там само, спр. 3508.
23. Там само, спр. 3075.

Роман Вєпрів

**РЕФОРМЫ 1965–1970 ГГ. В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ИВАНО-ФРАНКОВЩИНЫ:
УСПЕХИ И ПРОСЧЕТЫ**

В статье проанализированы методы и средства внедрения экономических реформ в сельском хозяйстве Ивано-Франковской области, изменения в системе "колхозной демократии", стан кадрового обеспечения специалистами и работниками массовых профессий, успехи и просчеты.

Ключевые слова: Ивано-Франковская область, экономические реформы, сельское хозяйство, кадры, колхозы.

Roman Vepriiv

**REFORMS 1965–1970 IN THE RURAL ECONOMY IVANO-FRANKOVSKYNU:
SUCCESS AND MISCALCULATIONS**

In article proanalyzovany methods and means of introducing reforms in economic performance rural economy Ivano-Frankivsk region, changes to the systeme "kolhozn democracy", the state personnel securing professionals and employee mass professions, success and miscalculations.

Key words: Ivano-Frankivsk region, economic reform, agriculture, kadre, farms.

УДК 94(477)

Сергій Бондаренко

**РОЛЬ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.**

У статті, використовуючи архівні матеріали та періодичні видання, автор розглядає вплив західних областей України, зокрема Тернопільської області на процес інституалізації та основні напрямки діяльності Народного Руху України у контексті відродження української державності наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ ст.

Ключові слова: Народний Рух України, Західна Україна, відродження, українська державність, кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.

Актуальність досліджуваної проблеми, полягає у тому, що в умовах відродження і розбудови Української держави як суцільного народного витвору, на перший план постає завдання включення до державного розвою народного чинника, перетворення його на сили та могутності держави. Значні здобутки у вирішенні національних державотворчих проблем, стимулюванні українського народу, всіх етносів, що проживають в Україні, у державотворенні наприкінці 80-х на – початку 90-х років ХХ ст. мав Народний Рух України (НРУ).

Українці упродовж тисячоліть боролися за свою державу. Саме тому естафета змагань за Україну передавалася від покоління до покоління. Знамено боротьби за волю гідно прийняли члени Народного Руху України. 25 березня 1999 р. В. Чорновіл визначав Рух – як політичну силу, котра найбільше зробила для того, щоб Україна стала незалежною державою [1]. З огляду сьогодення важко з цією думкою не погодитись.

Виникнення "НРУ за перебудову" є унікальним прикладом у вітчизняній історії, коли громадська політична організація виникає не стільки за ініціативи її творців, ідеологів, скільки внаслідок суспільної потреби, всупереч перешкодам, які чиняться збоку. Ідея створення НРУ, як і належить, висловлювалась представниками національної еліти, однак її здійснення цілковито стало заслугою активістів "середньої" ланки, які в умовах боротьби з аморфними, але все ще небезпечними силами влади, реалізували задум.

Мета статті – дослідити роль західноукраїнського регіону в інституалізації та діяльності НРУ в досліджуваній період.

Процес інституалізації НРУ розтягнувся у часі й мав свої особливості на заході та сході республіки. Не варто також залишати поза увагою розгортання багатопартійності як виразу плюралізму думок, що, безперечно, було альтернативою широкій масовій громадській організації типу НРУ і врешті-решт стало причиною його реорганізації на III зборах НРУ в м. Києві. Важливе значення має з'ясування еволюції програмних засад організації та її відповідності постійно змінним, динамічним умовам розвитку суспільства.

Перші крайові організації "НРУ за перебудову" виникають після публікації в "Літературній Україні" проекту програми НРУ у західних областях республіки. Тиск з боку місцевого партапарату у цих випадках, зазвичай, лише посилював бажання створити рухівські осередки. Ініціатор створення Тернопільського крайового Руху Г. Петрук-Попик згадував, як, повернувшись до Тернополя із чергового пленуму Спілки письменників України (СПУ) 29–30 листопада 1988 р. під враженнями активної роботи київських митців з утворення НРУ, він отримав вказівку з обкому партії засудити як їх роботу, так і власне ідею створення потужної народної організації на підтримку перебудови. "Для мене то був страшний удар, – згадує поет, – я вперше з особливою гостротою побачив, усім серцем відчув, що стара, консервативна партократія ніякої перебудови не хоче, що господарі існуючої системи дбають лише про те, аби в їхніх "уділах" нічого не змінилося, а балачки про перебудову – тільки маска не більше" [2, с. 2].

Починаючи з наступного місяця Г. Петрук-Попик обговорює можливість створення крайової організації з місцевими інтелектуалами М. Левицьким, Б. Бастюком, М. Куземко, Л. Крупою, О. Корнієнком, Б. Ткачиком. За їх підтримки, 24 березня 1989 р., відбулися установчі збори Тернопільської обласної організації НРУ, на котрих були присутні 208 осіб, з них – 6 членів СПУ, 86 – літоб'єднання, та 17 – Товариства української мови (ТУМ) [163, с. 259]. Реакція партійних структур на її появу виявилася жорсткою. Ініціатора створення Тернопільського крайового Руху, секретаря обласної СПУ навіть було виключено з партії [3, арк. 70]. Поява рухівської організації на периферії була конче необхідною для з'ясування того, як діятиме влада щодо рухівських активістів. Не випадково установчі збори цієї організації обмежилися обговоренням та підтримкою опублікованих проектів рухівських документів.

Виникнення осередків у Тернополі, Вінниці, Рівному чи навіть Львові не мало б такого резонансу й важливості, як його поява у Києві. Невипадково, ініціативна група з проведення цих зборів на чолі з М. Поповичем буквально настояла на тому, аби вони відбулися виключно у Києві, а не деінде, навіть за межами республіки.

З метою сприяння розвитку політичної і громадської активності, творчої участі громадян у суспільному житті на шляху відродження Української держави наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття НРУ застосовував різні форми і методи політичної боротьби. Найчастіше використовувалися: мітинги, демонстрації, голодування; заклики до страйків, участі в них, акти громадянської непокорі, а також засоби масової інформації, як впливової сили на суспільно-політичну думку.

Характерними рисами та особливостями боротьби за незалежність України упродовж літа 1989 р. – березня 1990 р. були: багатовекторність політичного протистояння та різноманітність його форм; стихійне переростання одних форм політичних акцій в інші (зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди – у демонстрації та мітинги); неоднакова ступінь політичної активності у різних регіонах України, переважання національно-патріотичного акценту у громадських акціях НРУ на вісі Київ-Львів, та соціального у Донбасі та більшості східних областей; різке посилення політизації громадських заходів; втягнення в орбіту виступів-протестів дедалі ширших кіл спільноти; посилення силового тиску на НРУ з боку правоохоронних органів, наростаюче зростання його авторитету і прогресуюча втрата партійними структурами контролю за перебігом подій та розгортанням політичного процесу в республіці.

Перелічені політичні чинники переплелися в цей час у цілий клубок, що врешті-решт і привело до якісних змін: наростаюча "мітингова стихія" фактично проросла у хвилю "провінційних" революцій у Чернігові, Чернівцях, Львові, Тернополі та інших містах України. "Провінційні революції" не лише остаточно активізували провінцію, а й дали їй можливість усвідомити своє місце і роль у політичному житті України, виявили слабкість партійних структур, які фактично перейшли у глухий захист.

Підхоплений "мітинговою стихією" громадсько-політичний рух дедалі більше виявляє свою активність, втрачаючи стабільність. Найбільш поширеними та дієвими формами впливу НРУ на офіційну владу і піднесення національно-політичної свідомості громадян в Україні у цей час, були мітинги та демонстрації: з початку 1989 р. до лютого 1990 р. НРУ організував та провів 1565 масових заходів, в тому числі 732 несанкціонованих, у яких взяли участь більше як 2 млн осіб. Найбільш політично активними були Львівська, Івано-Франківська, Кримська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Донецька області та місто Київ [4, арк. 41].

12 листопада 1989 р. за ініціативою НРУ в Західному регіоні України проведено низку мітингів: в Ужгороді під гаслом "Проблеми міста", у Коломиї та селі Цехів Рогатинського району Івано-Франківської області – з проблеми демократизації майбутніх виборів, у Луцьку – з питань екології та наслідків Чорнобильської аварії, у районних центрах Рівненської області – Корці та Червоноармійську, висувалася проблема "Голод 1932–1933 років в Україні", у Дубно мітинуючі демонстрували підтримку утвореній організації НРУ. За десять місяців 1989 р. в республіці

руховими організаціями було проведено 927 масових заходів, у яких взяло участь понад 500 тис. осіб [5, арк. 143].

Про наростаючі настрої протесту переконливо свідчило те, що 445 акцій (тобто 48 %) були несанкціонованими. Найскладніша ситуація для офіційної влади склалася в Західному регіоні республіки: у Львівській області проведено 201 несанкціонований масовий захід, у Тернопільській – 44, Івано-Франківській – 34. Своєю активністю відзначились і неформали м. Києва та Київської області, де відбулось відповідно 34 та 37 несанкціонованих масових зібрань. Влада намагалася боротись проти наростаючої мітингової стихії не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами (так званими "мікрорепресіями") – упродовж січня-листопада 1989 р. до адміністративної відповідальності притягнуто понад 800 осіб, у тому числі 253 організатори та активні учасники несанкціонованих масових заходів [6, арк. 143].

Слід відмітити, що важливою віхою суспільно-політичного життя і своєрідним каталізатором розгортання хвилі "провінційних" революцій став "живий ланцюг" між Києвом та Львовом, проведення якого було ініційоване НРУ на відзначення 70-ї річниці об'єднання в одну державу 22 січня 1919 р. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Готуючись до запланованої акції, секретаріат Руху підготував значну кількість листівок, повідомлень у пресі та на радіо. Було проведено організаційні наради у Києві та в містах, розроблено детальний план, скопійовано карти, підготовлено тисячі примірників газет, журналів та іншої літератури, забезпечено автобусами учасників акції з Києва та делегації крайових організацій сходу України. Проведення "живого ланцюга" мало на меті засвідчити єдність України, зблизити її західний та східний регіони, ліквідувати у свідомості східних українців образ ворога-західняка, апробувати та продемонструвати реальну силу структур НРУ, використати трибуну масових мітингів для пропаганди національно-демократичних ідей та ідеалів. "Ланцюг" мав розширити вплив опозиційних сил, підкреслити, що основна вісь, навколо якої гуртуються національно-патріотичні кола, проходить саме через Київ та Львів [7, арк. 2–4].

21 січня 1990 р. "живий ланцюг" простягається за лінією Київ-Житомир-Рівне-Тернопіль-Львів-Івано-Франківськ. У ньому, згідно з офіційними даними, взяло участь 450 тис. осіб, а за твердженням Руху – майже 1 млн [8, с. 105].

Крім "живого ланцюга", святкування річниці Акту злуки УНР та ЗУНР включало і проведення низки мітингів та маніфестацій. На території Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Житомирської, Волинської областей та міста Києва проведено у рамках цієї акції 30 мітингів, у яких взяло участь близько 95 тис. осіб. Найбільш багатолюдні мітинги відбулись у Львові (до 20 тис. осіб), Тернополі (20 тис. осіб), та Києві (до 16 тис. осіб). На деяких мітингах виступали представники Народних фронтів Азербайджану, Вірменії, Литви, Білорусії. Основний зміст промов, що звучали на цих зібраннях громадськості, зводився до уславлення Акту возз'єднання УНР і ЗУНР та до закликів активної боротьби за незалежну самостійну Українську республіку [9, арк. 1].

На протилежному кінці "живого ланцюга" – у Львові, біля пам'ятника І. Франку – зібрався двадцятитисячний мітинг. Зміст промов свідчив про значну радикалізацію опозиційних сил та поглиблення "провінційних революцій". У Зборові Тернопільської області лунало: "Доженемо та переженемо Прибалтику" [10, арк. 17].

У ході виборів до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. Демократичний блок України, у якому основною силою був Рух, завоював у цілому в республіці 1/4 мандатів. При цьому в трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській – Рух одержав повну перемогу, а компартія в багатьох місцевих радах опинилася в опозиції.

Вибори 4 березня 1990 року не принесли націонал-демократам успіху. Було здобуто лише 111 мандатів, однак, це певною мірою компенсувалося повною перемогою у Галичині, що дозволило негайно приступити до формування демократичних рад. Одними з перших їх рішень були "декрети про владу", які юридично підтверджували повноваження рад як виконавців народної волі та передбачили підконтрольність суду, прокуратури, міліції та КДБ відповідним територіальним радам, рішення про дозвіл використання національної символіки, перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників, деполітизацію підприємств, державних установ та навчальних закладів, українізацію освіти. Звичайно, подібні рішення йшли у розріз із діючим законодавством і викликали різкий протест як з боку місцевих комуністів, так і центральних органів влади.

Найбільш успішним проектом галицького політикуму стало створення "Галицької Асамблеї" для налагодження тісної співпраці між обласними радами регіону. Її найбільшим апологетом виступав голова Львівської обласної ради, народний депутат УРСР В. Чорновіл, мотивуючи це політичною однорідністю регіону, існуванням певних елементів економічної блокади з боку КПУ, приблизно однорідним ставленням до референдуму 17 березня 1991 року, а також певними історичними моментами в утворенні УРСР та входженні до неї Західної України [11, арк.68]. 16

лютого 1991 року у приміщенні Львівського оперного театру у присутності близько 1200 осіб відбулася перша об'єднана сесія Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад народних депутатів, яка успішно вирішила ці завдання [12, арк. 101–102]. 5 вересня 1991 року у Тернопільському палаці культури ім. Леся Курбаса відбулася друга планова сесія "Галицької Асамблеї", яка з огляду на майбутній референдум з питання незалежності та президентські вибори була дуже заполітизованою. В основному піднімалися питання, пов'язані з реорганізацією влади і демонтажем радянського ладу [13, арк. 2–7].

Незважаючи на доволі оригінальний задум регіонального співробітництва "Галицька Асамблея" не мала продовження. Однією з основних причин її ліквідації називають небажання як її учасників, так і республіканського керівництва провокувати інші регіони, насамперед Східної України, на предмет автономізації й поширення відцентрових тенденцій. Відіграла свою роль і поразка на президентських виборах В.Чорновола – яскравого прихильника федералізації держави та натхненника галицького співробітництва. Крім того, Асамблея створювалася під незалежність, для консолідації найбільш національно активного регіону, а не для незалежності, що без сумніву також позначилося на її ліквідації.

Варто відзначити важливе значення для пропаганди ідей національного державотворення серед населення проведення референдумів 17 березня та 1 грудня 1991 р. Для агітації на останньому з них використано близько 2 млн листівок, десятки мільйонів іншої літератури, створено й забезпечено діяльність 647 агітгруп, чисельністю понад 20 тис. осіб, а більше 200 тис. спостерігали за подіями на дільницях [14, с. 75]. Райони Східної України поділяли між відповідними адміністративними структурами Галичини (в середньому по 5–6 районів, 90–130 сіл). Зокрема, за Тернопільською областю закріплювалася Хмельницька, Полтавська, Сумська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська та Кримська області. З Тернополя поїхало 100 художньо-агітаційних бригад (200 осіб), пізніше близько 100 студентів, а останніми 1050 спостерігачів (400 з міста і 750 з районів) [15, с. 28, 34].

Не в останню чергу, завдяки потужній агітації національно-демократичних сил населення України підтримало ідею незалежності. Логічним підтвердженням піднесення національної самосвідомості громадян України стало проголошення її незалежності як основної політичної умови для практичної реалізації народного суверенітету, стало точкою відліку нового етапу історії України, яка супроводжувалася злетами і падіннями національного поступу, історії, яка стала на довгий і драматичний шлях політичного самовизначення народу. У цьому значна заслуга Народного Руху України.

Список використаних джерел

1. Чорновіл В. Ми живемо розкуто і вільно / В. Чорновіл // Літературна Україна. – 4 жовтня 1991.
2. Петрук-Погіж Г. Незалежності нема альтернативи / Г. Петрук-Погіж // Вільне життя. – 24 жовтня 1990. – С. 2.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2534, 325 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2872, арк. 41–42.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2556, 74 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2767, 172 арк.
7. Літературна Україна. – 15 лютого 1990.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2907, 166 арк.
9. Державний архів Тернопільської області, ф. П.–1, оп. 39, спр. 27, 38 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2899, 252 арк.
11. Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3, спр. 1193, 103 арк.
12. Ухвала Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів "Про політичну ситуацію в Україні" // Відродження. – 14 вересня 1991.
13. Поровський М. Забутий заповіт борцям за Україну / М. Поровський. – Коломия, 1996. – 160 с.
14. Шостак Й. Відродження держави. Тернопільщина у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року. Документи і спогади учасників / Й. Шостак. – Тернопіль: Джура, 2001. – 448 с.

Сергей Бондаренко

РОЛЬ ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО РЕГИОНА В ИНСТИТУАЛИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАРОДНОГО РУХА УКРАИНЫ КОНЦЕ 80-Х – НАЧАЛЕ 90-Х ГОДОВ XX В.

В статтє автор, используя архивные материалы и периодические издания, рассматривает влияние западных областей Украины, в частности Тернопольской области на процесс институализации и основные направления деятельности Народного Руха Украины в контексте возрождения украинской государственности в конце 80 – в начале 90-х годов.

Ключевые слова: Народный Рух Украины, Западная Украина, возрождения, украинская государственность, конец 80-х – начало 90-х гг.

Sergiy Bondarenko

PARTICIPATION OF WESTERN UKRAINE IN THE NARODNYI RUKH
OF THE LATE 80-S EARLY 90-IES OF XX CENTURY

The article examines the impact of Western Ukraine, in particular of the Ternopil region activities of Narodnyi Rukh of Ukraine in the context of the revival of Ukrainian statehood in the late 1980s – early 90-ies of XX century.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, western Ukraine, rebirth, Ukrainian statehood, late 80's – early 90-ies of XX century.

УДК 94(477)

Микола Бушин, Олена Суденко

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ
ВОЇНІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ В УКРАЇНІ**

У статті проаналізовано окремі наслідки Великої Вітчизняної війни та їх вплив на становище різних соціальних категорій, зокрема колишніх воїнів та окреслені деякі аспекти політики органів державної влади, скеровані на полегшення процесу соціальної реадaptaції фронтовиків на території України.

Ключові слова: реадaptaція, демобілізовані, допомога, інваліди, жебрацтво.

Події Великої Вітчизняної війни значно вплинули на моральний та психологічний стан населення України, та призвели до зміни поглядів, у певної його частини, на ту систему цінностей, що склалася у довоєнний період.

Повоєнний період був одним із ключових етапів у розвитку радянського державного устрою і суспільства. Ці роки залишили практично без змін політичну й економічну систему в СРСР, хоча у суспільстві, після переможного завершення війни, відбувалися зміни, пов'язані з надіями та очікуваннями, які викликали особливий психологічний клімат і настрої. Населення країни увійшло в мирне життя, сподіваючись, що за порогом війни залишилось усе найстрашніше і важке. У масовій свідомості виник образ "життя-свята", за допомогою якого моделювалася особлива концепція повоєнного життя – без протиріч, напруги. Стимулом розвитку цієї концепції був лише один чинник – надія. Вона викликала небувалий оптимізм, емоційне завзяття народу, що дозволило досить швидко вирішити основні завдання відбудови [10, с. 6].

Безпосереднім наслідком воєнного часу для українського соціуму після війни, був процес творення нових соціальних груп – репатріантів, військовополонених, інвалідів війни, демобілізованих, дітей-сиріт тощо. Досліджуючи різноманітні аспекти означеного періоду вітчизняної історії, значний інтерес викликає питання реадaptaції демобілізованих воїнів радянської армії. Одним із пріоритетних напрямів зазначеного питання є вивчення проблем, що стосуються морального та психологічного стану бійців, що повернулися з фронту. Це були люди зі своєрідним сприйняттям оточуючих обставин і зміненою психологією. Пристосування їх до мирного життя відбувалося досить складно. Для багатьох радість повернення перехрещувалась із сумними звістками, адже багато хто не знайшов своїх родин, зв'язок з якими було втрачено під час війни. Основними чинниками, що визначали потреби фронтовиків були їх роль і місце у повоєнному суспільстві, облаштування побуту й повсякденного буття, наявність необхідних соціальних умов.

Об'єкт дослідження – стан демобілізованих воїнів у повоєнний період на території України.

Предмет дослідження – заходи органів державної влади, спрямовані на допомогу демобілізованим бійцям.

Мета дослідження – аналіз умов, за яких відбувалася реадaptaція фронтовиків у повоєнний період (1945 – 1946 рр.).

Завдання дослідження – значення наслідків Великої Вітчизняної війни та їх вплив на становище демобілізованих воїнів у суспільстві.

До окремих аспектів означеного питання зверталися у своїх дослідженнях такі радянські науковці, як М. Коваль [1], П. Денисенко [2], В. Юрчук, І. Кожукало [3]. Аналізуючи дослідження вітчизняних сучасних науковців, які у своїх працях торкалися питань пов'язаних з наслідками Вітчизняної війни у соціальній сфері, потрібно назвати таких авторів як О. Лисенко [4], Т. Першина [5], Л. Ковпак [6], І. Перехрест [7], І. Рибак [8], В. Швидкий [9], В. Даниленко [10]. Необхідно наголосити на важливості таких досліджень для сучасної історичної науки, адже вони розкривають

питання соціальної історії під новим кутом зору, у яких проаналізовано становище різних категорій населення як окремих суб'єктів повоєнного суспільства. Враховуючи те, що ця тематика не знайшла свого повного висвітлення в сучасних історичних дослідженнях, вона потребує подальшого опрацювання.

Більшість із тих, хто повернувся з фронту, по-новому бачили своє повоєнне буття. Так, письменник-фронтовик В'ячеслав Кондратьєв у своїх роздумах про воєнні часи, про себе і своїх однолітків, взагалі про воєнне покоління, так описав цей період: "Післявоєнний час привніс в наше життя не тільки складності, а й розчарування: ті з нас, хто був з селян, сподівалися, що будуть ліквідовані колгоспи або прийде якесь послаблення в їх режимі, інтелігента молодь сподівалася, що припиняться репресії ... всі на щось надіялися, але цим надіям не судилося збутись" [5, с. 211].

Учасників Великої Вітчизняної війни, які поверталися до реалій звичайного життя, об'єднувала воєнна доля та необхідність реадaptaції – пристосування до нових умов раніше звичного для них соціального середовища. Успіх такого процесу для означеної категорії населення, залежав певною мірою від зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед зовнішніх чинників потрібно назвати ступінь прийняття проблем цієї соціальної категорії державою та органами радянської влади, а також їх здатність надати необхідну підтримку й допомогу в процесі реадaptaції цих осіб до нових умов життєдіяльності.

Внутрішніми чинниками реадaptaції, для демобілізованих, була потреба у позитивних соціальних зв'язках, самоактуалізація і самореалізація, узгодження самооцінок, потреб та очікувань з власними можливостями і реальністю соціального середовища. Одним із вирішальних чинників були також соціальні характеристики та потенціал фронтовиків: освіта, професійна підготовка, кваліфікація. Отже, показниками успішної реадaptaції можна назвати належний соціальний статус в середовищі, а також задоволення середовищем у цілому, неуспішної – переміщення в інше соціальне середовище або девіація поведінки [11, с. 211].

Демобілізація з лав радянської армії стала одним із основних аспектів, що визначали соціальні процеси в українському суспільстві в перші повоєнні роки. Сотні тисяч пересічних громадян везли до усіх частин СРСР досвід того, як живуть люди поза межами СРСР, і, хоча б підсвідомо, співставляли тамтешній побут зі своїм. Вони були певні, що найгірше у їх житті у минулому, попереду – побудова нового щасливого майбутнього [6, с. 9].

Повсякденне життя людей у повоєнній "капіталістичній" Європі стало більш демократичним і вільним, ніж раніше. Налагодження господарства власними силами, американська допомога відповідно до плану Маршалла сприяли піднесенню рівня життя населення. Протилежною була ситуація в СРСР, де зберігалася система тоталітаризму. Повоєнне радянське суспільство перебувало у стані очікування і надій на суттєві зміни на краще у його житті. Багато з бійців, які служили в радянській армії, у роки війни побували в Європі та бачили як живуть там, і, природно, порівнювали їх життя зі своїм. Повертаючись після війни додому, вони сподівались, що багато зможуть змінити у своєму житті на краще. Всупереч очікуванням, умови життя не тільки не поліпшилися, а нерідко були ще гіршими, ніж у роки воєнного лихоліття [12, с. 379].

І все ж, для переважної частини населення, радянська влада була "старою знайомою", своєю. Адже вона виявляла себе не тільки з негативного боку. Оперативно й надійно вдалося забезпечити громадський порядок, працевлаштування безробітних, створити мінімальні умови для виживання населення промислових центрів [13, с. 296].

Як уже зазначалося, важливим чинником процесу реадaptaції фронтовиків було узгодження власних очікувань з реаліями повоєнного середовища. Досить часто, зіткнення з труднощами у країні, зруйнованій війною, викликали апатію і розчарування серед колишніх фронтовиків. Якщо війну сприймали як аномальну тимчасову ситуацію і морально були готові до труднощів, то повернення додому було ідеалізованою ситуацією, з якою пов'язували усе подальше життя.

Таким чином, визначити ступінь успішності реадaptaції воїнів радянської армії однозначно важко, адже це була категорія зі своїм специфічним досвідом переживання війни. Аналізуючи цей процес, маємо приклади як успішного його проходження, так і випадки невдач. Саме соціальний потенціал особи був основою успіху реадaptaції до мирного життя.

Важкі побутові умови, відсутність житла, труднощі у працевлаштуванні були чинниками, які потребували значних морально-психологічних зусиль, терпіння, що було під силу не кожному. Саме тому, перед державними органами та громадськими організаціями постали важливі завдання, які полягали у розробці комплексу заходів, скерованих на допомогу фронтовикам адаптуватися до складних повоєнних умов. За досить короткий період необхідно було ліквідувати наслідки фашистської окупації, подбати про населення, зокрема, колишніх воїнів радянської армії, інвалідів війни.

Умови, в яких відбувалася соціальна реадaptaція фронтовиків, були надзвичайно складними. Так, у жахливому стані перебували міста і села України. На руїни і згарища перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ тощо. У республіці залишилось лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств [6, с. 6]. Повоєнні українські села потребували проведення значного обсягу робіт з їх впорядкування. Планувався комплекс невідкладних санітарно-гігієнічних робіт. Необхідно було очистити вулиці та двори від бруду, вивезти сміття на спеціально відведені звалища, трупи тварин на скотомогильники, очистити від сміття береги рік та ставків, відремонтувати криниці [14].

У багатьох колгоспах республіки проводилися недільники, місячники з благоустрою, озеленення вулиць і сільських шляхів. Так, значну роботу в цьому напрямку проводили Піщанська сільська рада на Сумщині, Булганівська сільрада Новоастрahanського району на Херсонщині, Андріївська сільська Рада Балаклійського району на Харківщині [8, с. 67].

Хоча "Закон про демобілізацію" був ухвалений на XII сесії Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р., його розробка розпочалася ще з жовтня 1944 р. У ЦК КП(б)У відбулась перша нарада з питань організації зустрічі бійців і офіцерів після закінчення війни. У цей період створювались комісії з організації зустрічей, матеріально-побутового облаштування демобілізованих [1, с. 147].

Основним завданнями партійних, радянських і військових організацій, щодо виконання зазначеного закону, було налагодження процесу обліку військовослужбовців які підлягають демобілізації, проведення обстежень матеріального стану їх сімей, організація належних зустрічей воїнів-переможців, швидкість оформлення документів та їх вручення (військові білети, паспорти, прокартки), планове працевлаштування.

З метою перевірки виконання постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 6.07.1945 р. "Про заходи по виконанню закону про демобілізацію старшого віку особового складу діючої армії", у серпні 1945 р. скеровано 11 бригад у Харківську, Сталінську, Кам'янець-Подільську, Київську, Кіровоградську, Вінницьку, Полтавську області [15, арк. 58].

Активну участь прийняла й громадськість в масово-політичній компанії зі здійснення заходів партії та керівництва УРСР у зв'язку з прийомом та облаштуванням воїнів, демобілізованих з армії після завершення Великої Вітчизняної війни [1, с. 147]. Наприклад, у Полтаві проводилися місячники з надання допомоги демобілізованим [15, арк. 66]. Трудівники України, на мітингах та зібраннях, висловлювали побажання щодо практичних заходів з організації зустрічей фронтовиків, зобов'язувалися допомагати їм у будівництві житла, налагодженні господарства. Значна увага приділялася створенню прийомних пунктів, гуртожитків, їдалень, перукарень. Партійно-радянським активом більшості областей України проводилася значна робота щодо роз'яснення "Закону про демобілізацію" робітникам і колгоспникам районів. Так, в Козятинському, Липовецькому, Станіславчицькому, Шаргородському, Турбовському та інших районах Вінницької області райкомами виділялися агітатори для проведення доповідей на теми: "Червона Армія – Армія переможниця", "Зустрінемо достойно переможців", "Закон про демобілізацію" та ін. [15, арк. 34].

Зразки самовідданої праці з відбудови житлових площ та міського господарства показали трудівники Харкова, Києва, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Одеси та інших міст України [2, с. 141]. Також велись роботи з очистки та благоустрою Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя, Львова, Лисичанська, Миколаєва, жителі яких відбудовували цілі вулиці і квартали. Населення Миколаєва одночасно з відбудовою житла впорядковувало тротуари, бруківку [2, с. 142]. За п'ять місяців 1945 р. в розчистці та благоустрої Харкова взяло участь 325 тис. осіб [15, арк. 34].

Важливим у цьому напрямку роботи партії був пленум, проведений у червні 1945 року, на якому обговорювалися наступні питання: відбудова та будівництво міського господарства, спорудження жилих будинків, виробничих будівель та культурно-побутових приміщень на селі. Також підводилися підсумки роботи з відбудови житла та комунального господарства, адміністративних та громадських будівель та накреслено розгорнуту програму щодо подальшої відбудови міст і сіл України. Так, тільки у комунальному господарстві міст УРСР на 1 червня 1945 р. стали до ладу 137 електростанцій, 105 водопроводів, 195 міських лазень, 16 механічних пралень. У 19 містах почали працювати трамваї, відновила роботу каналізаційна мережа першої черги. На цей час у містах та робітничих селищах було відбудовано та споруджено заново 7,9 млн м² житлової площі. Житловий фонд міст і робітничих селищ досяг 75 % рівня 1940 р. У тому ж 1945 р. у колгоспах споруджено понад 96 тисяч жилих будинків, 29 630 виробничих будівель та 2600 культурно-побутових приміщень [2, с. 142–143].

Необхідно зазначити, що важливим чинником процесу реадaptaції демобілізованих, була масово-політична робота, що проводилася на пунктах прийому партійними організаціями – зібрання, лекції, доповіді, бесіди, інформації. Пункти, куди прибували фронтовики, обладнувалися пересувними бібліотеками [3, с. 44]. Для організації такої роботи державними органами влади

виділялися спеціально підготовлені агітатори, які проводили політмасову роботу серед колишніх воїнів як на станціях, куди прибували ешелони з демобілізованими, так і за місцем їх проживання.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни, на території України з'являється значна кількість інвалідів. Це були непрацездатні, або частково непрацездатні громадяни, що потребували всебічної допомоги з боку держави. Для такої категорії населення особливо складно проходила соціальна реадаптація. Багато з них потребували постійної медичної допомоги, а частина, у зв'язку з одержаними важкими тілесними та моральними ушкодженнями, довготривалого спеціального лікування та соціальної реабілітації.

Лікувальну допомогу інвалідам війни забезпечувала мережа поступово відновлювальних у республіці медичних закладів, причому здійснювалася вона позачергово й при можливості силами кращих фахівців. Водночас, якісний рівень такої допомоги інвалідам не завжди відповідав потребам, що значною мірою було зумовлено слабкістю кадрового та матеріально-технічного потенціалу медичних закладів у тогочасних умовах [7, с. 150].

Воїнів, які втрачали працездатність через важкі поранення і стали інвалідами, держава забезпечувала пенсією, протезно-ортопедичними виробами, їм допомагали влаштовуватися на навчання, створювали спеціальні виробничі умови, за яких вони мали б можливість брати участь у суспільно-корисній праці і відчувати себе повноцінними громадянами країни. Працівники відділів соціального забезпечення ще у госпіталях відвідували інвалідів війни. Тому кожен з них, виписуючись після лікування, знав, як оформляти документи на одержання пенсії чи допомоги, у якому розмірі і де він її одержуватиме [16, с. 73].

Більшість фронтовиків досить швидко знайшли себе у повоєнному суспільстві, працевлаштувавшись на підприємствах або у колгоспах країни. Тим більше, що і держава була в цьому зацікавлена й очікувала на повернення чоловіків з фронту, адже саме вони були основним джерелом поповнення робочої сили у скрутних умовах відбудови. Серед певної частини демобілізованих і, особливо, інвалідів Вітчизняної війни були такі особи, які обрали шлях бродяжництва і жебрацтва, як чинник підтримки життєдіяльності та свідомо ухилялися від працевлаштування. Так, часто ті інваліди, скеровані до спеціалізованих закладів, поверталися до жебрацтва або з особистих мотивів, або через недосконалий режим функціонування будинків інвалідів. Також, до девіантної поведінки вдавалися й ті, хто потрапив у скруту через такі негативні чинники, як стихійне лихо, голод, сімейні обставини, хвороба та ін. Серед них були і ті особи, які не утримувалися соцзабезом або отримували невелику пенсію [9, с. 152–153].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що реадаптація демобілізованих воїнів стала важливою складовою частиною ліквідації наслідків Великої Вітчизняної війни у соціальній сфері. Окрім перерахованих чинників цього процесу (соціальні характеристики та потенціал фронтовиків), важливого значення у ньому набула саме допомога фронтовикам з боку державних органів та громадських організацій.

Реалізація заходів з організації зустрічей, налагодження побутового облаштування, відновлення здоров'я та працездатності фронтовиків, було важливим державним завданням, до виконання якого залучалися усі ланки радянських та партійних структур, медичні та соціальні служби республіки. Комплекс запланованих та проведених заходів був всебічним, адже передбачав надання матеріальної допомоги нужденним, оздоровлення через санаторії й профілактично-оздоровчі установи, патронування, опіку, допомогу в оформленні пенсій та позик, сприяння у працевлаштуванні й поліпшенні житлово-побутових умов тощо. Також, у цьому напрямку мали місце й недоліки, що були наслідком труднощів повоєнного періоду, а іноді формалізму посадових осіб. В цілому, завдяки вказаним чинникам, більшість колишніх воїнів знайшли гідне місце у суспільстві.

Список використаних джерел

1. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. – К., 1977. – 136 с.
2. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.) / П.І. Денисенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 176 с.
3. Юрчук В.І. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В.И. Юрчук, И.П. Кожукало. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 365 с.
4. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–9.
5. Першина Т. Реалії воєнної повсякденності в Україні, 1943–1945 рр. (деякі аспекти проблеми) / Т. Першина // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – 261 с.
6. Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. / Л.В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 247 с.
7. Добров П.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація в період відбудови (1943–1950 рр.) / П.В. Добров, І.В. Перехрест. – Д.: ДонДУ, 2007. – 291 с.
8. Рибак

І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) / І.В. Рибак І.В. // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 61–72. 9. Швидкий В.П. Бродяжництво і жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950 рр. / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 152–158. 10. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). Колективна монографія у 3-х частинах / відп. ред. В. М. Даниленко. – Ч 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с. 11. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах / відп. ред. В.М. Даниленко. – Кн. 1, ч. 1–2. – Київ.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. – (Серія "З історії повсякденного життя в Україні"). 12. Історія українського селянства. Нариси в 2 тт. / голова ред. ради В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 655 с. 13. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939–1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення / М.В. Коваль. – К., 1994. – 58 с. 14. Радянська Україна. – 23 жовтня 1944. 15. Центральний державний архів громадських об'єднань і організацій України, ф. 1, оп. 83, спр. 62, 71 арк. 16. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про інвалідів Вітчизняної війни та сім'ї фронтовиків у 1943–1945 рр. / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 72–79.

Николай Бушин, Елена Суденко

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УСЛОВИЙ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАДАПТАЦИИ ДЕМОБИЛИЗОВАННЫХ ВОИНОВ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ НА УКРАИНЕ

В статье проанализированы отдельные последствия Великой Отечественной войны и влияние их на положение различных социальных категорий, включая бывших воинов, а также обозначены некоторые аспекты политики органов государственной власти, направленные на облегчение процесса социальной реадaptации фронтовиков на территории Украины.

Ключевые слова: реадaptация, демобилизованные, помощь, инвалиды, попрошайничество.

Mykola Bushin, Olena Sudenko

SOME ASPECTS TERMS OF RESETTLEMENT OF DEMOBILIZED SOLDIERS IN THE EARLY POSTWAR YEARS IN THE UKRAINE

The article analyzes some effects of WWII and their impact on the social status of different social categories, including former soldiers, and outlined some aspects of social policy of public authorities that have been directed to facilitate the readaptation soldiers in Ukraine.

Key words: readaptation, demobilized, the disabled, begging.

УДК 94(477)

Ганна Побережець

УЧАСТЬ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА У ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано участь В. Чорновола у президентських виборах в Україні 1991 р., його роль в суспільно-політичному житті та відродженні духовності.

Ключові слова: В. Чорновіл, Л. Кравчук, НРУ, президентські вибори.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового переосмислення ідеологічних засад та практичної скерованості українського інакомислення 60–80-х рр. ХХ ст., розкриття багатовимірного відношення "людина-історична епоха суспільства", висвітлення діяльності В. Чорновола, як відомого правозахисника, голови Львівської обласної Ради народних депутатів, керівника радикального табору національно-демократичних сил у Верховній Раді України, реформатора і журналіста, Героя України.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації подано спробу цілісного викладу політичної біографії В. Чорновола у президентських виборах 1991 року.

Об'єкт дослідження – політичні процеси періоду державного будівництва України на початку 90-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – внесок В. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки України та розбудову й утвердження її державності.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб проаналізувати політичну біографію В. Чорновола та оцінити його діяльність під час президентських виборів 1991 р.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі внеску В. Чорновола у процес формування та розбудови державної незалежності України.

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано В. Деревінським. У його монографії "В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика" окреслено важливі моменти життєвого шляху В. Чорновола. Розкрито його роль і значення в суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ ст. [1].

Важливе значення для осмислення В. Чорновола, як особистості, громадського і державного діяча має десяти томне видання його праць (на середину 2012 р. ще не завершено, вийшло сім томів). Видання започатковане у 2003 році Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола та видавництвом "Смолоскип" [2].

Нещодавно вийшла монографія доктора історичних наук, професора В. Шкварця та аспірантки Г. Побережець під назвою "Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості". В монографії висвітлено життєвий, державотворчий та творчий шлях В'ячеслава Максимовича Чорновола і його внесок у здобуття Україною незалежності. Розкрито його роль і значення в суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ століття. Подано хронічку основних подій життєдіяльності та творчості В. Чорновола [3].

Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола охоплював 1990–1992 рр., коли він був головою Львівської обласної Ради народних депутатів. У цей час постали конкретні завдання, які необхідно було реалізувати В. Чорноволу. Серед них такі, як: у найстисліші терміни перейти від режиму опозиційної боротьби за владу до конструктивної роботи формування міцних владних структур, здатних не лише вистояти в умовах внутрішньої та зовнішньої безпеки і всіляких утисків з боку тоді комуністичних центрів Москви та Києва; об'єднати усі демократичні сили й владу в Галичині (Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області – ідея Галицької Асамблеї); мобілізувати сили й ресурси для стимулювання й поширення національно-визвольного руху в Україні; форсувати розбудову в Галичині фрагменту Української держави на засадах демократії та ринкової економіки [4, с. 49].

В. Чорновіл почав поступово вирішувати ці питання, одним із перших його кроків стало затвердження національної символіки та відродження культурних цінностей українського народу.

За часів діяльності В'ячеслава Максимовича на чолі Львівської обласної Ради розвиток в усіх сферах став набирати швидких обертів, у суспільному житті намітилися зміни у політичній, економічній та соціальній сферах, розпочалася адміністративна реформа. Економічна галузь розвивалася у режимі скоординованої підготовки до довгоочікуваного переходу на ринкові відносини, а саме шляхом створення ринків житла, товарів та послуг, цінних паперів і праці, передачі майна в колективну, акціонерну та приватну власність, а особливо раціонального використання того потенціалу територій, які повинні були забезпечити соціальний захист населення.

В. Чорновіл сприяв ухваленню переходу до аграрної реформи, тобто утворення колективних господарств шляхом перетворення радгоспів і колгоспів у об'єднання їх власників, за допомогою паювання вартості та за умови розподілу землі, вдосконалення структури фермерських господарств тощо. Діяльність В. Чорновола, як голови Львівської обласної Ради, призвела до зрушень у політичній, економічній та соціальній сферах суспільного життя.

У 1992 р. між III та IV з'їздами Народного Руху України в середовищі організації намітилися кризові явища: ідеологічна, політично-організаційна. Спершу криза виникла у Львові, де один з найвідоміших дисидентів В. Мороз висунув гасло: "Після референдуму демократія себе вичерпала. Рух повинен переходити на національні засади" [5, с. 64].

Кризові явища стосувалася місця Руху в політичній сфері держави. Було два підходи до діяльності Руху: Рух, який повинен був обслуговувати політичні партії, які нестримно почали виникати на його основі та Рух, як сильна, цілеспрямована, політична організація, яка повинна була своєю діяльністю привести до поставлених цілей її лідерів.

При вирішенні проблеми відносин Руху і влади тоді ж В. Чорновіл окреслив позицію Руху – продовжувати боротьбу проти влади і виборювати достойне місце для партії, вбачаючи вихід або у підтримці влади, або навпаки, у протидії їй. До обрання головою Львівської обласної Ради В. Чорновіл був прихильником побудови демократичної незалежної держави мирним, конституційним шляхом. Він був прихильником широкої політичної структури, культурно-національних автономій для національних меншин, свободи совісті, релігійного миру [6, с. 51–52].

Будучи завжди прихильником демократичного життя, відстоюючи власні позиції державної незалежності України, він вбачав у цьому, як єдиний її надійний порятунок від катастроф, проте це

не давало можливості для розвитку її з середини. Існували проблеми, пов'язані із розвитком економіки, політичної системи, складним залишалося духовне життя, послаблене репресіями.

Вагоме значення для розвитку як держави, так і суспільства, а також для відродження і захисту притаманних кожній людині прав і свобод представників усіх національностей, що проживали на території країни, мало прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України. Уже в перших документах молодій державі наголошувалося, що вона забезпечить рівні політичні, економічні та соціальні права усіх громадян, повну свободу розвитку національних мов і культур [7, с. 154–155].

В. Чорновіл вбачав вихід із проблем, що постали перед державою у наступному: деідеологізація суспільства, відмова від "демократичного централізму", найширше місцеве самоврядування – аж до земельного устрою незалежної України у подальшому майбутньому; розуміння політики як компромісу; відкидання будь-якого імперіалізму в національній політиці [6, с. 98].

Ще на початку 1990 р., В. Чорновіл обговорював ситуацію щодо його обрання на посаду голови Верховної Ради УРСР: "Я розглядаю як службу і як проміжну...", "уважаю абсолютно необхідним уведення президентства України й ліквідацію президентства СРСР... Президент України повинен обиратися прямим усенародним голосуванням. Гадаю, такі вибори можна було провести через рік-півтора" [6, с. 100]. В. Чорновіл ще не знав, що вже наступного року він братиме участь у виборах на посаду Президента України.

А тим часом почали активно групуватися політичні сили, що в складних умовах виявляли свої політичні здібності, допускали певні прорахунки, які до цього замовчувалися чи приховувалися.

На засіданні Центрального проводу Руху на початку серпня 1991 р., коли обговорювалося питання про кандидатури на посаду Президента України, В. Чорновіл та М. Горинь були відсутні, бо перебували у львівській лікарні. Б. Тернопільський та І. Драч висловилися проти кандидатури В. Чорновола. Усі інші члени Центрального проводу підтримали кандидатуру В. Чорновола [3, с. 79].

Обирати Президента України мали за принципами загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування. В. Чорновіл не розгортав активну діяльність у створенні передвиборчого демократичного блоку, він аптував за висунення єдиного кандидата. Зрозуміло, що коли один кандидат висувається від блоку, то у нього більше шансів на здобуття перемоги, і громадянам легше зробити свій вибір, не треба "розриватися" між кандидатами з одного блоку [3, с. 79].

Від Української республіканської партії кандидатом у президенти був висунутий Л. Лук'яненко, після чого почалася агітація, мітинги за нього. Від ДемПУ був висунутий В. Пилипчук [8, арк. 30]. У цей час опозиційні партії прагнули лише об'єднання, щоб скерувати свої зусилля для перемоги на виборах.

У Народному Русі все відбувалося складніше, В. Чорновіл ратував за поширення ідеї незалежної демократичної Української держави. Зріли настрої про висунення та підтримку єдиного кандидата від демократичного уряду. Але до Руху інші політичні сили не прислухалися [3, с. 80].

20 липня 1991 р. прийнята ухвала Центрального проводу про участь Руху у виборах Президента України. При цьому відзначалося, що треба враховувати політичну ситуацію щодо впливу КПУ на Україну, ЦК КПУ на Верховну Раду та уряд України. Підкреслювалося, що пасивна позиція демократичних сил у виборчій кампанії лише збільшить можливості КПРС-КПУ і зменшить позиції демократичних сил. У зв'язку з цим Центральний провід Народного Руху України рекомендував усім своїм структурам взяти найактивнішу участь у майбутніх президентських виборах, удосконалювати форми і методи, засоби пропаганди та агітації за ідеї незалежної, демократичної Української держави як єдиного гаранта гідного майбутнього українського народу [9, с. 198].

За об'єднання українського народу та демократичних сил буде реальна можливість перемоги на виборах кандидата від Руху. Водночас були обговорені усі кандидати на посаду Президента, нарешті, вирішено, що Центральний провід пропонує голову Львівської обласної Ради народних депутатів В. Чорновола. 1 вересня 1991 р. відбулася сесія Великої Ради Руху, на якій висунута кандидатура В. Чорновола на посаду Президента України.

У ніч на 19 серпня 1991 р. в СРСР відбулася спроба державного перевороту. Головна мета перевороту – придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках. Це було неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету. Дії заколотників були незаконними. У відповідь на це, Президент Росії Б. Єльцин оголосив учасників перевороту державними злочинцями і закликав до безстрокового страйку [10, арк. 156]. 24 серпня 1991 р. на Всеукраїнських зборах Асоціації демократичних рад України в результаті рейтингового голосування за кандидатуру В. Чорновола висловилося в'ятеро більше учасників, ніж за В. Гриньова, який посів друге місце за рейтингом. У інших кандидатів на посаду Президента України такої потужної підтримки не було [3, с. 81].

Протокол сесії Великої Ради Народного Руху України від 1 вересня 1991 р., свідчить про те, що обговорили питання висунення кандидата у Президенти України. Всього членів Великої ради Народного Руху України на сесії було присутні 91 зі 128 членів, за кандидатуру В. Чорновола проголосували 57 членів [11, арк. 2]. До речі, на сесії Великої ради Руху обговорювалися ще дві кандидатури, це Л. Лук'яненко та І. Юхновський. Одним із найсильніших кандидатів у президенти був голова Верховної Ради Л. Кравчук.

В. Чорновіл йшов на посаду Президента України із закликами такого змісту: Щоб ви були вільними людьми. Щоб ви самі могли вирішувати свою долю. Щоб ви були господарями, а не наймитами на власній землі. Щоб ця земля була ваша. Щоб вами ніколи не сміли і не могли командувати люди, які не знають і не люблять землю. Щоб на зміну радгоспам і колгоспам поступово прийшли селянські кооперативи і селяни-власники. Щоб відродилася віра ваших батьків. Щоб український хліб купували Америка і Німеччина. Щоб Україна стала європейською державою [12].

У інтерв'ю В. Чорновіл неодноразово наголошував на несуттєвій різниці між власною програмою і програмою свого основного конкурента Л. Кравчука. Він характеризував їх так: "відрізняються програми лише нюансами або вмінням більш літературно і дохідливо її викласти". А далі продовжив: "Є кандидати, які вистраждали свою програму всім своїм життям, і є ті, хто взяв її вже готовою, зрозумівши, що тільки в ці гасла повірить народ" [6, с. 507].

В. Чорновіл визначав свою програму, як програму незалежної, демократичної держави, що відкрита для суспільства, ліберальної ринкової економіки, але обов'язково із соціальним захистом. Він називав також деякі прорахунки та упущення, що нерідко залишаються на потім: це – відсутність грошової одиниці, митних кордонів, армії, що є запорукою для політичної стабільності [3, с. 82].

У ході президентських виборів відбувалося змагання між двома сильними політиками, хоч доля їх складалася по-різному. Так, Л. Кравчук, починаючи з 70-х років, отримав чергове підвищення на службі, у 80-ті – наступне підвищення вже у ЦК КПУ. У 90-ті роки – обраний народним депутатом України та головою Верховної Ради України. Отож Л. М. Кравчук був вихованцем системи номенклатурного режиму [3, с. 82–83].

Щодо долі В. Чорновола, то вона склалася зовсім по-іншому. 60-ті роки – це перші протести проти репресій та пропаганда незалежності України, перший арешт і ув'язнення на 3 роки. На 70-ті роки припало видання нелегального часопису "Український вісник", опісля другий, третій, четвертий арешти, 6 років таборів, 5 років ув'язнення. Після звільнення займається створенням правозахисної організації Української Гельсінської Спілки. У 90-ті роки – обраний народним депутатом України, головою Львівської обласної Ради народних депутатів [3, с. 83].

І все ж таки суспільство виявилось неготовим до визначення лідера нового спрямування, з новим світоглядом та мисленням, який, борючись усе своє життя за незалежність, брутально переслідувався, неодноразово отримував ув'язнення та заслання. Трійка найпопулярніших кандидатів, згідно з даними Центрвиборчкому України та "Соцінформу", розподілилася так: Л. Кравчук – 36,6 %, В. Чорновіл – 16 %, Л. Лук'яненко – 3,2 % голосів [13].

Незадовго до виборів, Центральний провід НРУ здійснив чергову спробу консолідації демократичних сил, прийнявши 4 листопада 1991 р. ухвалу, в якій пропонувалося усім структурам Руху активізувати свою діяльність на підтримку кандидата у Президенти України від Руху – В. Чорновола. І тому було ухвалено, необхідність консультацій із політичними партіями задля підтримки кандидатів у Президенти України з метою: запобігання розгортанню боротьби між кандидатами від демократичних сил або їх групам підтримки та ін. [14, арк. 12].

Найбільше голосів В. Чорновіл отримав у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях. Однією з основних перешкод на шляху до перемоги, було роз'єднання демократичних сил, не було єдиної кандидатури, за яку мали б віддати свої голоси. На президентських виборах 1 грудня 1991 р. кандидат від НРУ В. Чорновіл виборов друге місце.

На початку 90-х років ХХ ст. розпочалося активне державне будівництво, утвердження державного суверенітету України на основі "Декларації про державний суверенітет України", "Акту проголошення незалежності України". Відбулися перші вибори Президента України.

Таким чином, найвищим досягненням у діяльності НРУ та його лідера, стала боротьба за встановлення державної незалежності України. Народний Рух України на чолі з В. М. Чорноволом постійно перебував у епіцентрі суспільно-політичного життя України, як наслідок закладено початок важливих політичних рішень та продовження складних державотворчих процесів, відродження української духовності.

Список використаних джерел

1. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
2. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 1–7 / В. Чорновіл. – К., 2003–2010.
3. Побережець Г. С. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості: монографія / Г. С. Побережець,

В. П. Шкварець. – Миколаїв: Гліон, 2012. – 148 с.: іл. 4. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. М. Чорновола 1990-1992 рр. / С. Давимука // Чорноволівські читання. – К.: МАУП, 2003. – С. 49. 5. Ключковський Ю. Роль В'ячеслава Чорновола у формуванні ідеології Руху / Ю. Ключковський // Чорноволівські читання. – К.: МАУП, 2003. – С. 64. 6. Чорновіл В. Твори у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / [Упоряд. Валентина Чорновіл]. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 51–52. 7. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради Української РСР про проголошення незалежності України // Шкварець В. П. Історія держави і права України / В. П. Шкварець, В. К. Орловський. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – С. 154–155. 8. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України), ф. 272, оп. 1, спр. 6, 30 арк. 9. Лозицький В. Провісники свободи, держави і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кеній. – К.: 2009. – с. 198. 10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2906, 156 арк. 11. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 123, 2 арк. 12. 3 агітаційної листівки В. М. Чорновола під час президентських виборів 1991 р. 13. Референдум про незалежність України. Вибори Президента 1 грудня 1991 року: Зб. Інформаційний прес-реліз та агітаційні матеріали. – К., 1992; Деревінський В. Названа граця. 14. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 112, 12 арк.

Анна Побережец

УЧАСТИЕ ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА В ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРАХ В УКРАИНЕ

В статье проанализировано участие В. Чорновола в президентских выборах в Украине 1991 г., его роль в общественно-политической жизни и возрождении духовности.

Ключевые слова: В. М. Чорновол, Л. М. Кравчук, НРУ, Рух, президентские выборы.

Anna Poberezhets

PART CHORNOVOL IN PRESIDENTIAL ELECTIONS IN UKRAINE

The article analyzes Chornovol part in the presidential elections in Ukraine in 1991, its role in social and political life and the revival of spirituality.

Key words: V. M Chornovol, L. M. Kravchuk, the PMU, the Movement's presidential election.

УДК 551.510.42(477.8) "1990"

Руслан Чигур

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗАБРУДНЕННЯ ПОВІТРЯНОГО БАСЕЙНУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.

У статті на основі аналізу архівних джерел проаналізовано причини негативного впливу на стан повітряного басейну Західного регіону України промислових підприємств, автотранспорту, неефективної діяльності державних органів влади у 1990-х рр. Автором запропоновано шляхи покращення стану атмосферного повітря в регіоні.

Ключові слова: Західний регіон України, забруднення атмосферного повітря, промислові підприємства, очисні споруди, ухвали та звіти державних органів влади.

Повітря – один з найважливіших елементів підтримки усіх живих організмів на землі, в тому числі і людини.

Об'єктом наукового дослідження є процеси впливу суспільства на повітряний басейн регіону в контексті історичного аналізу.

Предметом дослідження виступають конкретні форми техногенного впливу на атмосферне повітря регіону, з'ясування причин і розуміння суті соціально-екологічних процесів.

Метою дослідження є розгляд, вивчення та аналіз процесів соціально-екологічного розвитку Західного регіону України внаслідок посилення негативного антропогенного впливу суспільства на атмосферу краю упродовж 1990-х рр.

Автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання, як з'ясування причин зростання негативного антропогенного впливу на повітряний басейн регіону; вивчення методів діяльності державних органів влади, промислових структур, щодо охорони атмосфери краю; проаналізувати державні підходи у вирішенні екологічних проблем пов'язаних із забрудненням повітря у досліджувальний період.

Досліджувана проблема, ще недостатньо ґрунтовно науково проаналізована саме в історичному аспекті. Зокрема, опубліковано низку праць, у яких досліджується проблема джерел

забруднення атмосферного повітря та аналізуються наслідки цих процесів у дослідженнях В. Клименка, О. Цирічка [1], С. Калверти, Г. Інглунда [2], О. Гавриленка [3], Н. Кобецької, [4], Т. Тунік [5], присвячені питанням державного контролю та правовій охороні атмосфери, проте, дані дослідження стосуються переважно індустріально-розвинених регіонів України. Наукова монографія С. Васюти [6], присвячена дослідженню комплексу політичних і соціально-економічних проблем генези кризового стану природного середовища України, внаслідок посилення негативного антропогенного впливу на нього в період 1970–1990-х рр. Щорічно, у міністерство екології та природних ресурсів, подаються звіти про стан навколишнього природного середовища в областях, обласними державними управліннями екологічної безпеки.

У Західному регіоні України, як частини колишнього СРСР, до кінця 1960-х рр. питаннями охорони атмосферного повітря жодна державна установа не переймалася. Статистичних матеріалів обліку викидів промислових підприємств в атмосферне повітря не велося, не було зведених даних і за забрудненням атмосфери транспортом, впливу шуму на забруднення повітря, вібрації та магнітних полів. Центральні державні установи, міністерства, їх підрозділи, філіали на місцях усунули себе від вирішення цих питань [7, арк. 20].

Як засвідчила практика, постанови КПРС та уряду СРСР, скеровані на покращення охорони атмосферного повітря, не змогли покращити ситуації, оскільки ці директиви носили одбокий характер, не були до кінця продуманими, а механізм їх втілення взагалі не був розроблений. Тому питання покращення захисту повітряного басейну на середину 1970-х рр. так і не було вирішено [8, арк. 15].

Упродовж 1970–1990-х рр. радянській владі так і не вдалося нормалізувати становище у сфері охорони повітряного басейну. Причин такого стану було багато: місцевою владою не виконувались постанови центральних органів, недоосвоювались капіталовкладення різними міністерствами та відомствами, низький технічний рівень пилогазоочистних установок, які часто виходили з ладу, їх нестача на більшості підприємств, велика ресурсоемність економіки, а через це і великі викиди в атмосферу, не до кінця продумані механізми реалізації постанов, скерованих на покращення стану повітря, незацікавленість підприємств у проведенні природоохоронної політики. Усі названі причини і призвели до кризового становища повітряного басейну Західного регіону [9, арк. 37]. Ще однією важливою причиною забруднення атмосферного повітря у Західному регіоні були викиди автотранспорту. З кожним роком кількість транспорту у містах України збільшувалась, відповідно і зростала кількість забруднень.

Таким чином, заходи, які намагалась втілити командно-адміністративна система щодо зменшення забруднення повітря автотранспортом себе не виправдали: в країні, яку охопила економічна криза, влада не була зацікавлена у зменшенні викидів автотранспорту, країна була технічно відсталою у порівнянні із країнами Європи, не були розроблені дієві форми впливу, заходи боротьби за чистоту повітря, які повинні були стосуватись усіх, і проводились вони мали спільно з усіма господарськими установами, а не епізодично. Отож, проблема охорони повітряного простору від стаціонарних і нестаціонарних джерел в країні так і не була вирішена, внаслідок чого з кожним роком вона поглиблювалась і загострювалась.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Так почалась нова доба у творенні власних державотворчих підходів щодо природоохоронного законодавства, в тому числі і до охорони атмосферного повітря. Але разом з тим від колишнього СРСР у спадок передалися невирішені проблеми антропогенного навантаження на природне довкілля. На початку 1990-х рр. ситуація навколо стану атмосферного повітря покращилась у порівнянні з 1970–1980 рр. Такий стан зумовлювався спадом виробництва. Наприклад, у 1992 р. кількість шкідливих викидів у повітря від стаціонарних джерел у Тернопільській області склала 189,9 тис. т проти 220,2 тис. т у 1990 р. Найбільше забруднювали атмосферу підприємства з виробництва будівельних матеріалів через спалювання палива у теплових агрегатів [10, арк. 42]. І надалі повільно вирішувались питання, скеровані на покращення довкілля Тернопільщини. Так, на 1992 р. передбачалося запровадити 161 повітряноохоронний захід та фактично було реалізовано 79, що зменшило викиди на 2408 тонн. Невиконаними залишились 82, котрі мали зменшити викиди ще на 3463 тонни [11, арк. 8]. Як і у попередні десятиріччя, основним джерелом забруднення атмосфери залишався автотранспорт, який давав 70 % від загального числа викидів. У 1991 р. розпорядженням облвиконкому введено на усій території Тернопільської області талони токсичності. Як засвідчувала щорічна операція "Чисте повітря", щороку виявлялось від 20 до 50 % автотранспорту, який не відповідав стандартам. Аналогічна ситуація була і у інших областях Західного регіону України [12, арк. 12]. У 1994 р. під час операції "Чисте повітря" виявлено, що кожна сьома машина порушує вимоги стандарту, а у приватному секторі з 5000 перевірених індивідуальних машин кожна сьома шкодить надмірним

чадом. Під час перевірок автопідприємств і транспортних засобів у 1995 р. виявлено понад 15 % автомобілів із збільшеним вмістом шкідливих речовин у відпрацьованих газах. Кожен п'ятий приватний автомобіль не відповідав вимогам стандарту з цих показників [13, арк. 4].

Найбільше шкідливих викидів від пересувних джерел забруднення спостерігалось у м. Тернополі, Чортківському, Борщівському, Кременецькому та Заліщицькому районах. У той же час кількість автомобілів в області продовжувала невпинно зростати. Під час операції "Чисте повітря", проведеної упродовж 15 вересня – 15 жовтня 1998 р., перевірено 104 автопідприємств та 1094 автомобілі. Виявлено, що із 104 підприємств тільки 20 мають контрольно-регульовальні пункти, тобто приладами визначення токсичності та димності забезпечено на 19,2 % господарств. Видано 138 приписів на усунення недоліків [14, арк. 6]. Таким чином, вирішити проблему зі зменшення забруднення повітря автотранспортом на початку 1990-х рр. у Тернопільській області так і не вдалось.

Дещо менше впливали на атмосферне повітря стаціонарні джерела забруднення. Так, у Тернопільській області від стаціонарних джерел у 1992 р. знижено викиди на 25,2 % у порівнянні із 1991 р., викинуто на 53,9 тис. т. бруду менше, ніж в 1991 р. Викиди у області зменшились у 1993 р. порівняно з 1992 р. від стаціонарних джерел забруднень на 24,8 %. Показник питомих викидів забруднюючих речовин в області становив 11,6 тонн на 1 км², проти загальноукраїнської цифри 20,3 тонн на 1 км², у Хмельницькій області цей показник складав 9,6 тонн на 1 км², у Рівненській – 6,7, Волинській – 5,1. Серед 52 найбільших промислових міст України, Тернопіль за кількістю викидів на 1 км² посідав 18 місце – 1120 тонн. Щодо кількості несправних та неефективних пилогазоочисних установок, то у м. Тернополі у 1991 р. їх не було, а в 1992 р. їх кількість становила вже 5,5 % від загальної кількості. Проте максимальні концентрації пилу в м. Тернополі в 5–7 разів перевищували у 1993 р. гранично допустимі норми [15, арк. 17].

Зберігалася тенденція до зниження викидів в атмосферу від стаціонарних джерел і упродовж 1995–1996 рр. Так, у 1995 р. 602 підприємства області викинули 21,9 тис. т, а у 1996 р. – 564 підприємства – 16,8 тис. т. Шкідливі речовини упродовж 1995–1996 рр. у повітрі мали такі показники: сірчаний ангідрид – 4,8 тис. т, окис вуглецю – 4,3 тис. т, окис азоту – 2,4 тис. т, сажа із попелом – 2,5 тис. т. З метою зменшення забруднення атмосфери у м. Тернополі побудовані автомобільні газонаповнювальні станції, частину автотранспорту переведено на газове паливо. Зменшення викидів від стаціонарних джерел в атмосферу відбулось в основному через зниження виробництва в області, економічна криза змусила низку підприємств призупинити свою роботу, або ж працювати не на повну потужність [16, арк. 32–33]. Понад 150 підприємств і організацій розробили і затвердили гранично допустимі викиди в атмосферу [17, арк. 29].

Наприкінці 1990-х рр. навколо повітряного басейну Тернопільської області збереглася тенденція до зниження викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел у зв'язку із зупинкою низки промислових підприємств. Зокрема, у 1997 р. 528 підприємств мали валовий викид забруднюючих речовин в атмосферу 13,122 тисяч тонн, то у 1998 р. 556 підприємств – 11,545 тис. т. Основний внесок у валову кількість викидів в області склали підприємства Мінагрокомплексу, Мінпромполітики, Держнафтогазпрому, Міноборони. До найбільших забруднювачів атмосфери в області належали Гусятинська газопресорна станція, Тернопільське лінійне управління магістральних газопроводів, цукрові заводи, завод "Метеор", військові частини. Найбільше забруднюючих речовин в атмосферне повітря викидалося при спалюванні палива в теплових агрегатах.

Якщо у 1998 р. 556 підприємств мали валовий викид 11,545 тис. т, то у 1999 р. – 548 підприємств – 10,469 тис. т. Основними забруднювачами повітря в області були ті ж самі підприємства, що і в попередні роки. Викиди сірчаного ангідриду склали 18,8 % від загальних викидів окису вуглецю 29,5 %, оксидів азоту – 17,2 %. Всього в області утворилося від стаціонарних джерел викиду – 16,795 тис. т забруднених речовин, з них вловлено на очисних спорудах – 6,325 тис. т. Найбільше викидали забруднюючих речовин в атмосферу підприємства Тернополя – 1,111 тис. т, Гусятинського району – 1,450, Кременецького – 1,440, Тернопільського – 1,351, Чортківського – 1,120 тис. т. Близько 76,6 % (34,492 тис. т) всіх викидів виділяв автотранспорт [18, арк. 7–8].

У Львівській області у 1998 р. перевищення нормативів гранично-допустимих викидів у повітрі не виявлено, оскільки технологічне обладнання промислових підприємств області задіяне на 35 %, однак спостерігався підвищений вміст окису вуглецю та діоксиду азоту [19, арк. 9]. Упродовж семи років спостерігалася тенденція до зменшення загальних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря майже у два рази з одночасним зростанням викидів у повітря сірчистого ангідриду, яке пов'язано із збільшенням використання низькосортного вугілля з підвищеною зольністю і сірчистістю. Найбільшим стаціонарним забруднювачем є Добротвірська ДРЕС. Загальні викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря у 1999 р. від стаціонарних джерел становили

206,1 тис. т. Серед шкідливих речовин, викинутих стаціонарними джерелами забруднення, що потрапляли упродовж 1999 р. в атмосферне повітря, переважають рідкі та газоподібні, що складають 75,3 % загального викиду. Загальні викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря у 1999 р. від пересувних джерел становили 108,6 т. Отож викиди від стаціонарних джерел помітно знизились через зупинку більшості підприємств, що ж стосується пересувних джерел забруднення, то їх кількість зростає з кожним роком. Серед населених пунктів найбільш забруднена атмосфера спостерігалася у містах Дрогобичі, Львові, Червонограді, Бориславі. У Львівській і Івано-Франківській областях випадали кислотні дощі транскордонного походження [20, арк. 7–8].

У Волинській області упродовж 1990-х рр. щорічно проводились заходи, скеровані на зниження забруднення атмосферного повітря [21, арк. 7], але вони зводились до простої статистики. Наприклад, у 1993 р. було перевірено 653 підприємства, за порушення повітряно-охоронного законодавства притягнуто до відповідальності 1218 інженерно-технічних працівників. Під час операції "Чисте повітря" здійснено 143 рейдові перевірки 4430 автотранспорту, заборонено експлуатацію 212 державних і 106 приватних автомобілів [22, арк. 3].

Перевірки нічого не змінили, а штрафи не давали вагомого впливу та результату. У 1994 р. перевірено 740 підприємств області, притягнуто до відповідальності 23 інженерно-технічних працівників, накладено штрафів на суму 6432 тис. крб. Під час запланованих заходів організовано 28 рейдових бригад 161 перевірку автопідприємств, перевірено 5885 автомобілів. У 1995 р. перевірено 538 підприємств, притягнуто до відповідальності 55 інженерно-технічних працівників, накладено штрафів на суму 1890 тис. крб. Під час операції "Чисте повітря" здійснено 164 перевірки 6007 одиниць автотранспорту, 805 з них експлуатувались з перевищенням встановлених нормативів, призупинено експлуатацію 304 авто. У 1996 р. перевірено 512 підприємств, притягнуто до відповідальності 49 інженерно-технічних працівників здійснено 168 перевірок автопідприємств та 6200 одиниць авто, 780 авто експлуатувались з перевищенням встановлених нормативів вмісту шкідливих речовин у вихлопних газах транспортних засобів, призупинено експлуатацію 356 транспортних засобів [23, арк. 15].

І надалі не виконувались різноманітні розпорядження місцевої влади, скеровані на покращення стану атмосфери. Зокрема, порушувалося виконання рішення міської ради від лютого 1997 р. "Про заходи по зниженню рівня забрудненості атмосферного повітря у м. Луцьку", згідно з яким, мав бути організований збір та знешкодження відпрацьованих люмінесцентних ртутних ламп [24, арк. 4]. Таким чином, влада намагалася контролювати процес забруднення атмосферного повітря, періодично здійснюючи перевірки стану стаціонарних та пересувних джерел забруднення повітря. Штрафи, заборона до експлуатації автомобілів та притягнення до відповідальності інженерно-технічних працівників мало впливали у позитивному значенні на стан атмосферного повітря. Так, у 1993 р. у Волинській області викиди від автотранспорту становили 67 % [25 арк. 48]. Не змінилось становище в області щодо шкідливих викидів автотранспорту і упродовж останніх років ХХ ст. У 1997 р. м. Луцьк мав підвищений вміст у повітрі специфічних шкідливих речовин і двоокису азоту [26, арк. 4].

Аналогічні тенденції збереглися і в інших областях. Так, на Івано-Франківщині у 1999 р. 306 підприємств викинули 139,3 тис. т забруднюючих речовин, що на 41,5 тис. т або 23 % менше, ніж у 1998 р. У загальній кількості викидів 79 % припадало на газоподібні й рідкі, 21 % – тверді, проти 75 % та 26 % відповідно в 1998 р. У середньому одним підприємством викинуто у повітря 465,8 т забруднюючих речовин проти 638,2 т у 1998 р. Основними забруднювачами повітря залишалися: Бурштинська ТЕС, викиди якої сягають дві третини від загальної кількості в області, ВАТ "Оріана" – 1,1 % та "Івано-Франківськцемент" – 0,5 %. Зросли викиди стаціонарних джерел в 6 районах області та м. Яремче за рахунок уведення в дію нових об'єктів та об лікуванню раніше не врахованих джерел викиду, особливо котелень, санаторіїв та баз відпочинку, цегельних заводів колишніх колгоспів, де спалюється низькоякісне високо зольне вугілля.

Незважаючи на зменшення викидів основними галузями промисловості, мала значний вплив на стан атмосферного повітря області енергетична, хімічна, нафтохімічна та нафтогазова промисловість, лісопереробна та меблева галузь, промисловість будівельних матеріалів [27, арк. 8]. Потенційно екологічно небезпечними територіями щодо незадовільного стану атмосферного повітря залишаються Калуський, Галицький, Рогатинський райони. Економічна криза та спад виробництва не дозволяють забезпечити виконання запланованих заходів зі зменшення викидів забруднюючих речовин до рівня гранично допустимого коефіцієнту на підприємствах – основних забруднювачів атмосферного повітря. Актуальним залишається питання зменшення впливу автотранспорту на стан повітря населених пунктів області, викиди якого становлять понад 25 % від викидів в області, або 70 %, без врахування викидів Бурштинської ТЕС. В м. Івано-Франківську в 1999 р. було зафіксовано ріст етилованих бензинів [28, арк. 13].

На Закарпатті наприкінці 1990-х рр. також спостерігається тенденція до зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. У 1999 р. в порівнянні з 1998 р. викиди від стаціонарних джерел зменшилися на 19,8 %. Найбільшими забруднювачами атмосферного повітря продовжують залишатися газопроводи та компресорні станції концерну "Укргазпром" (приблизно 44,4 % від загальної кількості викидів), організації Мінтранспорту України (0,96 тис. т у 1999 р.), асфальтобетонні заводи через застарілість технологічного обладнання [29, арк. 5].

Основним забруднювачем і надалі залишається автотранспорт, викиди якого складають приблизно 71 % від загальної кількості викидів (всього викинуто 24,146 тис. т, а від автотранспорту – 17,164 тис. т). Закарпатська облдержадміністрація прийняла розпорядження № 318 від 4 вересня 1997 р. "Про заходи щодо відвернення і зменшення забруднення атмосферного повітря автотранспортом та іншими пересувними засобами та установками", що призвело до створення стаціонарних та мобільних контрольно-діагностичних постів на трасах, перевалах, районних центрах, введення талонів екологічного контролю [30, арк. 6]. Ситуація упродовж тривалого часу не змінювалася, тому що багато автомобілів були зношеними.

Скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря наприкінці 1990-х рр. у Чернівецькій області відбувалося за рахунок подальшого спаду виробництва та пов'язаного з цим зменшення обсягів викидів шкідливих речовин в атмосферу, ліквідацією та консервацією джерел викидів, зупинкою окремих підприємств. В області проводилися режимно-налагоджувальні роботи та еколого-технічні випробування в опалювальних котельнях підприємств, ці заходи до 40 % знизили викиди в атмосферу [31, арк. 4]. Основним джерелом забруднення атмосферного повітря залишалися відпрацьовані гази автотранспорту, викиди якого у 1999 р. склали 27,4 тис. т і становили 85,4 % від загальної кількості викидів [32, арк. 5]. Такі заходи, як створення стаціонарних та пересувних постів з контролю за викидами автотранспорту, притягнення до адмінвідповідальності та накладання штрафів себе не виправдало і не впливало на покращення стану повітря. Необхідно було розробити нові, більш дієві механізми, пов'язані із сучасним реальним станом.

На Рівненщині у 1999 р. 291 підприємством в атмосферне повітря викинуто 17,106 тис. т шкідливих речовин, що на 2,9 % більше ніж у 1998 р. У викидах переважали газоподібні та рідкі речовини – 74,8 %, твердих речовин викинуто 4,306 тис. т. Збільшення викидів забруднюючих речовин у порівнянні з 1998 р. спостерігалось у містах Рівне, Дубно, Кузнецовськ, а також у Млинівському, Березнівському, Здолбунівському та Гощанському районах. Значна питома вага викидів забруднюючих речовин в атмосферу припадала на підприємства м. Рівне (32,8 %), Здолбунівського (19 %), Сарненського (7,9 %), Рівненського (6,9 %) районів за рахунок нарощування обсягів промислового виробництва. В середньому одним підприємством у повітря викинуто 58,8 т шкідливих речовин, що на 4,1 т більше, ніж у 1998 р. Вище середнього цей показник мали місто Рівне (84,0 т), Здолбунівський (125 т), Костопільський (61,0 т) район. Твердих забруднюючих речовин одним підприємством в середньому було викинуто 14,7 т газоподібних та рідких – 43,9 т [33, арк. 9].

Викиди від пересувних джерел забруднення у порівнянні з 1998 р. зменшилися на 3,4 тис. т за рахунок зменшення пробігу автомобілів різних груп, які працюють на бензинових та дизельних двигунах. Проте ці дані не враховують викиди забруднюючих речовин від автотранспорту індивідуальних користувачів [34 арк. 12]. На Рівненщині стан забруднення повітря є одним з найнегативніших в Україні. Незважаючи на це, в області станом на кінець 1990-х рр. були відсутні дієві механізми щодо його поліпшення.

Таким чином, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. стан забрудненості повітря Західного регіону України можна констатувати в цілому як задовільний. Для покращення стану атмосфери у цьому регіоні України необхідно здійснити низку заходів, зокрема, замінювати старе, неефективне пилогазоочисне обладнання, продовжувати здійснення переведення котелень з твердого і рідкого палива на газ, будувати невеликі економні котельні, здійснити нормування викидів забруднюючих речовин в атмосферу для малих підприємств з видачею їм необхідної природоохоронної документації (дозволів, лімітів); ввести для автотранспорту єдиний екологічний талон, вирішити питання з виготовлення нейтралізаторів вихлопних газів для двигунів внутрішнього згорання на одному із підприємств; розробити та ввести у дію державний стандарт на вміст шкідливих речовин у відпрацьованих газах дизельних двигунів легкових автомобілів. Проте реалізація цих заходів безпосередньо залежить від коштів, що в умовах сучасної економічної кризи по суті неможливе.

Низький рівень технологічних процесів, застаріла техніка, відсутність пилогазоочисного устаткування, відповідних кадрів та низка інших соціально-економічних причин призвели до зміни та значного погіршення стану атмосфери, що в сукупності з іншими природними чинниками є середовищем проживання людини та інших живих організмів. В силу транскордонних переносів значних мас повітря, шкідливі наслідки національної екологонебезпечної діяльності не

обмежуються районами розташування її джерел, а все більше набирають глобального характеру, спонукають до впровадження досягнень світової науки і технологій зменшення забруднень атмосферного повітря. Непередбачуваність кінцевих наслідків забруднень повітря зумовлює необхідність невідмінної ліквідації їх першопричин.

Таким чином, охорона атмосферного повітря, як і всього довкілля вимагає комплексних підходів, політичних і соціально-економічних заходів, передусім у тих галузях, функціонування яких безпосередньо пов'язано із забрудненням природи.

Список використаних джерел

1. Клименко В.Г. Забруднення атмосферного повітря / В.Г.Клименко, О.Ю.Цирічко – Харків., 2010. – 26 с. 2. Кавелга С. Захист атмосфери від промислових забруднень / С. Кавелга, Г. Інглунда – К., 1991 – 168 с. 3. Гавриленко О.П. Сучасний стан та основні проблеми ресурсів атмосферного повітря / О.П.Гавриленко – К: Знання, 2008. – 646 с.4. Кобецька Н.Р. Правове регулювання охорони атмосферного повітря // Кобецька Надія Романівна. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К., 2007. – 302 с. 5. Тунік Т.М. Здійснення державного контролю за станом атмосферного повітря // Тунік Тетяна Михайлівна. Природоохоронне інспектування: Навчальний посібник. – Кіровоград, 2007. – 406 с. 6. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання / С.І.Васюта – Тернопіль: СМП "Астон", 2000. – 536 с. 7. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВОВ України), ф. 2, оп. 13, спр. 6640, 187 арк. 8. ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 13, спр. 6642, 152 арк. 9. ЦДАВОВ України, ф. 1, оп. 32, спр. 2814, 168 арк. 10. Держархів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 3308, оп. 1, спр. 14, 52 арк. 11. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 15, 26 арк. 12. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 16, 19 арк. 13. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 17, 31 арк. 14. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 18, 43 арк. 15. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 19, 24 арк. 16. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 20, 34 арк. 17. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 21, 47 арк. 18. Держархів Тернопільської обл., ф. 3308, оп. 1, спр. 22, 38 арк. 19. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1214. – 32 арк. 20. Держархів Львівської обл., ф. 222, оп. 1, спр. 1216, 22 арк. 21. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 2244, оп. 1, спр. 428, 14 арк. 22. Держархів Волинської обл., ф. 2244, оп. 1, спр. 430, 28 арк. 23. Держархів Волинської обл., ф. 2244, оп. 1, спр. 437, 33 арк. 24. Держархів Волинської обл., ф. 2244, оп. 1, спр. 440, 30 арк. 25. ЦДАВОВ України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, 105 арк. 26. ЦДАВОВ України, ф. 1, оп. 32, спр. 2816, 148 арк. 27. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 31, оп. 1, спр. 64, 15 арк. 28. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 31, оп. 1, спр. 65, 42 арк. 29. Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), ф. 2318, оп. 1, спр. 372, 51 арк. 30. Держархів Закарпатської обл., ф. 2318, оп. 1, спр. 373, 53 арк. 31. Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.), ф. 5, оп. 1, спр. 8284, 64 арк. 32. Держархів Чернівецької обл., ф. 5, оп. 1, спр. 8285, 59 арк. 33. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 2275, оп. 1, спр. 344, 193 арк. 34. Держархів Рівненської обл., ф. 2275, оп. 1, спр. 345, 203 арк.

Руслан Чигур

ПРИЧИНЫ ТА ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУШНОГО БАССЕЙНА ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В 1990-Х ГГ.

В статье на основании архивных материалов анализируются причины неудовлетворительно-го влияния на состояние воздушного бассейна Западного региона Украины промышленных предприятий, автотранспорта, неэффективной деятельности государственных органов власти, в 1990-х гг., предложены пути улучшения состояния атмосферного воздуха региона.

Ключевые слова: Западный регион Украины, загрязнение атмосферного воздуха, промышленные предприятия, очистные установки, решения и отчеты государственных органов власти.

Ruslan Chyгур

THE CAUSES AND THE CONSEQUENCES OF AIR POLLUTION OF THE WESTERN UKRAINE IN THE 1990S.

In the article, on the basis of the archival sources, the causes of the negative impact of the industrial enterprises, transport on air quality in Western Ukraine, ineffective activity of the government authorities in the 1990s are analyzed, the ways to improve the condition of the air in the region is suggested.

Key words: western region of Ukraine, air pollution, industrial enterprises, cleaning facilities, decisions and reports of state authorities.

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Олег Пилипишин

РОЛЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА В ЗАСНУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлюються заходи, запропоновані Ю. Романчуком у заснуванні Українського університету у Львові. Простежується співпраця політика з відомими громадсько-політичними діячами та науковцями на початку ХХ ст. щодо заснування української вищої школи.

Ключові слова: Східна Галичина, вища школа, Юліан Романчук, Австро-Угорська імперія, Львівський університет.

Актуальність досліджуваної тематики ґрунтується на тому, що наприкінці 90-х років ХІХ ст. провідні галицькі політики прийшли до усвідомлення важливості боротьби за національну вищу школу, Український університет. Відтоді питання Українського університету не сходять зі сторінок української партійної преси, де воно розглядається крізь призму двосторонніх стосунків з поляками та тристоронніх – українсько-польських з центральним урядом, й зосереджується, за оцінками тогочасної публіцистики, головним чином, на наступних принципових аспектах проблеми: "1) чи мають русини підставу до такого жадання; 2) чи заходить дійсна потреба зреалізування цього жадання; 3) яке значення для краю і держави мало би заснування окремого русько-українського університету" [4].

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні практично відсутня, власне у цьому й проявляється новизна публікації. Окремі розвідки, що стосуються Ю. Романчука, присвячено його громадсько-політичній, парламентській діяльності. Серед сучасних дослідників можна назвати В. Булачека [3], Ю. Плекана [7], І. Чорновола [8].

Мета статті – проаналізувати роль Ю. Романчука, депутата до Галицького сейму і Державної Ради, у заснуванні Українського університету у Львові в досліджуваний період.

На початку ХХ ст. українські політичні і громадські діячі неодноразово намагалися звернути увагу австрійського уряду на явну дискримінацію, якої зазнавали 3,5 млн українці в Галичині, Буковині й на Закарпатті внаслідок відсутності власного університету. Зокрема, вони вказували на те, що українці є єдиним великим народом Австрійської монархії, який не має власної вищої школи, позаяк німці мають аж 6 університетів (у Відні, Інсбруку, Граці, Зальцбургу, Празі, Чернівцях), чехи – 1 (у Празі), й навіть поляки, які поступаються за чисельністю українцям, фактично володіють двома (у Кракові та, завдяки ополяченню, у Львові) [11, с. 26]. Між тим, 19 стаття основного закону Австро-Угорської держави від 1867 р. гарантувала "усім народам і племенам держави рівні права щодо вживання рідної мови в шкільництві, адміністрації, публічному та науковому житті" [5]. Формально вона надавала українцям право отримувати не лише початкову й середню, але й вищу освіту рідною мовою як загальнонавчівану в Галичині, без обов'язку навчатись іншою краєвою мовою – польською.

Ще на початку 70-х років ХІХ ст., внаслідок доволі слабкого розвитку верстви національної інтелігенції, українці не змогли висунути кандидатів на українські кафедри. Цим негайно скористалися поляки, які, захопивши у свої руки практично усі кафедри, юридично закріпили домінуючі позиції в університеті [9, с. 17]. Польські професори відмовлялися трактувати українську мову як рівноправну у вищій освіті Галичини й вимагали від уряду закріпити польський характер університету у Львові.

Підстава заснування українського Університету виникає з появою організованого українського руху під час революції 1848–1849 рр. З утвердженням у Львові першої української політичної організації – Головної Руської Ради та місцевих руських рад, українська громадськість почала домагатись організації народних шкіл в усіх селах і містечках, запровадження навчання рідною мовою в середніх та вищих школах та заснування нових навчальних закладів для підготовки учителів. У червні 1848 р. українська делегація на Слов'янському конгресі у Празі заперечила домагання польських делегатів стосовно запровадження польської мови у Львівському університеті. Голова

української делегації Іван Борискевич підкреслював, що для "заспокоєння культурних потреб поляків у Галичині існує Краківський університет, а Львівський мусить стати українським" [2, с. 165].

Активний розвиток українського національного руху наприкінці XIX ст., що сприймався польською суспільністю в Східній Галичині як "український наступ на польський "стан володіння", особливо перехід українських партій до гасел національної незалежності, змушував ендеків сприймати українців як головний "ворожий елемент". Тож не дивно, що у переліку вимог українських політичних партій чи не найбільшу неприязнь у польських національних демократів викликала вимога допущення української мови до сфери вжитку у внутрішньому урядуванні університету, а надалі – створення українського університету у Львові. Вони вбачали у ній передусім "бойове гасло русинів" в наступі не лише на польський характер Львівського університету, а й на "польський стан володіння" в Східній Галичині [16, s. 112–116]. Боротьба українців за власну вищу школу трактувалася ендеками як порушення політико-правового статусу польської мови, як замах на польську автономію Галичини, а вимоги розширення прав української мови у Львівському університеті розцінювалися як порушення політичних прав поляків й крок українців до сепаратизму [17, s. 434, 435].

Проблема заснування української вищої школи неодноразово звучала в стінах найвищих органів влади Австро-Угорської імперії. Так, 19 листопада 1901 р. Ю. Романчук у парламенті виступив з пропозицією, щоб уряд подав проект закону про заснування Українського університету у Львові, а до того часу утворити паралельні кафедри з українською мовою навчання. "Руского населеня въ Галичинъ и Буковинъ є близько повчерверта міліона душ; въ обох тыхъ краяхъ є нинь пять рускихъ гімназії; рускихъ студентовъ у самомъ львовськомъ університетъ є по-надъ 600; рускихъ урядниковъ, судьвъ, адвокатовъ, лъкаръвъ, учительвъ середныхъ школь э значнйше число, а потрібно ихъ ще більше. Тому-то повный університетъ рускій показує ся, як для практичних так и для культурних цілей нагло потрѣбнымъ" [6, с. 1]. Ця вимога, як не прикро, не набрала потрібних 2/3 голосів. У результаті чого, 3 грудня 1901 р. 440 українських студентів залишили Львівський університет і роз'їхалися в університети Кракова, Відня, Праги, де їх без будь-яких перепон прийняли. "А справедливе правительство придивляє ся сему цілком рівнодушно, хоч такого випадку не було ще на цілім світі від чотиреста літ з горою" [1, с. 1]. Крім виступів у парламенті з вимогою відкриття українського університету Юліан Романчук "брав участь в депутаціях Русинів міста Львова і Наукового Товариства ім.Шевченка та провадив дві депутації студентів (в рр.1901. і 1904) до міністра" [10, с. 6].

Польські націоналістичні політики називали університетське питання штучно спровокованою українськими радикалами, оскільки вважали український народ "недозрілим" з етнічного погляду до вищої освіти власною мовою. Одним із вагомих аргументів польських національних демократів і консерваторів у запереченні ними культурної необхідності для українців національного університету було твердження про відсутність українських наукових сил та студентської молоді. Подібно висловлювалися органи станьчиків "Przegląd Polski" і "Czas", критикуючи заяву депутата до Віденського парламенту, голови Українського парламентського клубу Ю. Романчука у парламенті, про домагання трьома з половиною мільйонами українців в Австрії власного університету. Польські консерватори переймалися питанням, чи зможуть ці мільйони реально висунути з свого середовища сучасного рівня науковців, професорів та студентів та чи українська мова стоїть на належному рвні, щоб сформувати наукову термінологію, і чи мають українці власну наукову літературу. "Przegląd" негативно відповів на це питання: "Руська суспільність, щоправда, має у Львівському та інших австрійських університетах кількох професорів і доцентів, та ані наукової літератури, ані відповідної кількості вчених". Тож якщо б вони отримали власний університет, то однаково, "не мав би він майбутнього, і не знали б, що з ним робити, поза цим фактором не мали би вже жодного іншого "популярного народного гасла", хіба що домагання української академії наук" [15].

На нашу думку, питання заснування Українського університету гальмувалась тими ж українськими політиками, що представляли русинів у Державній Раді і у сеймі. Передусім, між представниками українських партій, як завжди, не було єдності. Депутати-українці переходили з одного до іншого парламентських клубів, що не сприяло солідарності між ними і деморалізувало усю українську інтелігенцію. Приклад єдності і солідарності між ними, можливо спонукав би до порозуміння у Східній Галичині, принаймні між народними партіями. Як писав І. Пулюй до Ю. Романчука: "У жебруючих Русинів нема вже почуття народної чести і свого достоїнства. Урядова політика розбила народні сили на два табори: Романчук і товариші і Барвіньский і товариші, що ніби то боронять права українського народу, але роблять політику кожен на свою руку" [13, арк. 7]. Отже, така репрезентація не могла мати ні сили, ні поваги перед австрійським урядом.

Для консолідації українських депутатів у питанні заснування Українського університету, взялись визнані у Європі науковці І. Пулюй та І. Горбачевський. У своїх листа до О. Барвіньского і

Ю. Романчука, які в цей час формували галицьку політику, професори доводили важливість заснування університету у Львові для збереження українських наукових сил. У листі до О. Барвінського від 12 березня 1904 р. визнані професори просили дозволу повторно надрукувати його ім'я на меморіалі, переданому прем'єр-міністру Керберові і міністру освіти Гартльові двома роками раніше. Крім того І. Пулюю і І. Горбачевський просили О. Барвінського підтримати це важливе питання у Державній Раді: "не дожидати Русинам свого університету з заложенними руками, а треба добиватись його". На думку І. Пулюя, солідарність потрібна не тільки у провінційній Галичині, але й між представниками у Державній Раді, тим самим звинувачуючи О. Барвінського у протилежному: "Ти Друже, вибачай за отверте слово, тяжко согрішив, не приставши до руського клубу. Нічого тобі витирати чужі кути в слав'янському клубі. Там ти нічого не висидиш для руського народу, а робиш йому кривду, що не стоїш солідарно з тими, що вірно боронять свій нарід. Я не розумію, чому Тобі не йти в купі з Романьчуком" [13, арк. 4].

15 березня 1904 р. О. Барвінський погодився на друк славнозвісного листа з його підписом у "Ділі" та у "Ruthenische Revue". Однак не погодився зі звинуваченнями його особи у зраді, вважаючи їх, щонайменше невинуватими. Як підтвердження своєї гідної поведінки, він посилається на промови у сеймі і Державній Раді, зафіксовані у стенографічних протоколах, у яких переконливо йдеться про захист змагань українців у заснуванні Українського університету. Останньою краплею для політика стало звинувачення Пулюя у несолідарності.

На думку О. Барвінського, Ю. Романчук порушив довіру ще у 1890 р., виступивши з Українського клубу Державної Ради, щоб консолідуватися з москвофілами. На його думку, у 1897 р., перед виборами, члени клубу запрошували на спільну нараду Д. Тянякевича, Т. Окуневського і Яросевича, однак ті відмовились. "А так само клуб Романчука в 1901 р. не мав нічого пильнішого, як напасти на мене в державній Раді на радість ворогів. Тепер переконались народовці, що не мене і моїх товаришів, а москвофілів, котрим допомогли до зросту, треба було побивати" [13, арк. 3]. На переконання І. Пулюя, жоден з політиків не мали власної позиції, а підтримували точку зору міністра Гартля. Не знаючи усіх деталей та процедури заснування європейських університетів, Ю. Романчук і О. Барвінський, погоджувалися з міністерською думкою. Свого часу міністр освіти зазначив делегатам Товариства ім. Т. Шевченка: "Гроші на руський університет у Львові може і б знайшлись, біда тільки в тому, що ваша університетська справа з політикою зв'язана, та ще й тому, що між Русинами нема наукових сил на катедри! Поки що я готов давати стипендії таким Русинам, що мають охоту приготовлюватись на доцентів. А як будуть наукові сили, тоді вже й не тяжко буде заложити руський університет" [13, арк. 8].

У цьому випадку варто погодитись з думкою І. Пулюя про те, що жоден з українських політиків, не зміг довести міністрові, що гроші на університет – це гроші з податків, які українці платили і готові платити заради отримання освіти. Проблема полягала у тому, що Ю. Романчук спільно з іншими політиками не консультувалися з більш компетентними особами і відповідно не могли дискутувати у питанні заснування Українського університету. Свою допомогу запропонували І. Пулюю та І. Горбачевський, які працювали у Празькому університеті. Зокрема, перший склав повний список професорсько-викладацького складу, необхідного для функціонування університету [13, арк. 10], і вимагав від українських депутатів "з огляду на потреби культурного змагання руського народу, ставити внесення, щоб рада державна вже тепер ухвалила потрібні кредитні основання цілого руського університету у Львові" [13, арк. 16].

На перехідній стадії українізації Львівського університету пропонувалося створити і систематизувати українські кафедри, частково з професорського складу і частково із асистентів професорів. Зокрема, на філософському факультеті: кафедра хімії (кандидат на місце професора – доктор Іван Горбачевський, професор університету Праги); кафедра слов'янської історії літератури (кандидат на місце професора – доктор Іван Франко зі Львова); кафедра географії (кандидат на місце асистента – доктор Степан Рудницький, професор гімназії зі Львова); кафедра математики (кандидат на місце асистента – доктор Володимир Левицький, професор гімназії (Львів); кафедра історії Австрії (кандидат на місце асистента – доктор Степан Томашевський, професор гімназії (Бережани); кафедра класичної філології (кандидат на місце асистента – доктор Іван Копач, професор гімназії (Львів); кафедра зоології (кандидат на місце асистента – доктор Іван Раковський, професор гімназії (Коломия).

На юридичному факультеті планувалося утворити п'ять кафедр: римського права (кандидат на місце професора – доктор Михайло Зобків, приват-доцент університету в Загребі); канонічного права (кандидат на місце асистента – професор університету доктор Тит М'ясковський зі Львова); історії конституції Австрії (кандидат на місце асистента – доктор Мирон Кордуба, професор гімназії з Чернівців); цивільного правопорядку Австрії (кандидат на місце асистента – доктор

Вергановський, юрист зі Львова); адміністрації і статистики (кандидат на місце асистента – доктор Володимир Охримович, адвокат зі Львова).

На теологічному факультеті мали функціонувати чотири кафедри: історії церкви (кандидат на місце асистента – доктор Степан Юрик, професор гімназії зі Львова); догматики (кандидат на місце асистента – доктор Йосип Жук, ректор греко-католицької семінарії (Львів); етики (кандидат на місце асистента – доктор Карл Жермі, префект греко-католицької семінарії (Львів); фундаментальної філософії (кандидат на місце асистента – доктор Тит Гатіножинський, професор греко-католицької семінарії зі Станіславова) [12, арк. 9–10].

На переконання політика, українці мали науковий потенціал та ресурси для заміщення польських викладачів, наявність української вищої школи мала б частково зняти політичне напруження між українцями та поляками, а також повернути на Батьківщину українських науковців, що працювали в університетах багатьох європейських країн.

Упродовж багатьох років представники українців у Віденському парламенті вносили пропозиції до бюджетної комісії про виділення коштів на розвиток українських наукових сил та вимагали створення окремого університету [14], проте їх бажання залишалось поза увагою.

У березні 1908 р., під час обговорення у Віденському парламенті бюджету міністерства віросповідань й освіти, склались сприятливі умови для прийняття словенським, хорватським, українським, італійським та румунським клубами спільної резолюції з вимогою негайного заснування національних університетів для цих народів. За таких умов польські політики намагались нав'язати українським депутатам компромісне розв'язання. Вони пропонували останнім визнати польський характер Львівського університету і за це отримати широкі можливості для підготовки в ньому українських національних кадрів, а також принципову згоду на заснування в майбутньому окремого університету. З такою пропозицією виступив голова Австро-Угорського банку Леон Білінський та міністр фінансів В. Коритовський [18, с. 224–225].

Ця заява стала першою після довгих років конфронтації спробою досягнення польсько-українського компромісу. Переговори у цій справі проводили навесні 1908 р. у Відні представники Польського клубу С.Ґломбінський і Л.Білінський та українського представництва К. Левицький і М. Василько. Сторонам вдалося узгодити попереднє порозуміння, що передбачало, окрім допуску українців до адміністративних посад у Східній Галичині, основним чином як заступників поляків у намісництві, сеймі, крайовій шкільній раді, судах, повітових управліннях тощо, проведення спільними зусиллями двох парламентських клубів закону про Львівський університет. Згідно з розробленим проектом, Львівський університет залишився б полякам, а уряд в означений термін розпочав би створення в Галичині українського університету [19, с. 486–488].

Вбивство 12 квітня 1908 р. українським студентом М. Січинським намісника А. Потоцького, що було реакцією на зловживання проти українських кандидатів на сеймових виборах 1908 р., посилювало вплив ендеків та подоляків на польську суспільну думку. Того ж дня перед пам'ятником А. Міцкевича відбулося віче польської студентської молоді, на якому промовці наголошували, що "Галичина – це польський край, а Львів – це польське місто". Після віча відбулися сутички біля приміщення українського студентського товариства "Академічна громада" [20, с. 10–11].

Вчинок М. Січинського став приводом для розриву польськими політиками переговорів у Відні. Проте після призначення новим намісником одного з провідних діячів станьчиків професора права Яґеллонського університету Міхала Бобжинського позиція польських суспільно-політичних сил щодо питання українського університету зазнала певних змін. Вирішальний вплив на це мало загострення зовнішньополітичного становища Австро-Угорщини (боснійська криза) і погіршення австро-російських відносин.

Віддані династії Габсбургів станьчики у союзі зі "старими" демократами та людовцями розпочали створення у Галичині австрофільського блоку, так званого "намісницького", який мав утворитися з означених польських партій та українських народовців. Їм протистояли ендеки, що проголошували гасла національної незалежності, частина подоляків, що виступали проти підтримки урядом політичних прагнень українців, та низка дрібніших партій, а також проросійськи орієнтовані москвофіли, що намагались сформувати так званий "антиблок" [21, с. XLIX–XLX].

З грудня 1908 р. представники "русинського парламентарного клубу" Ю. Романчук, О. Колесса та С. Дністрянський звернулись до міністерства освіти імперії Габсбургів з попередженням, що питання університету є не лише актуальним, а й доволі небезпечним, і може призвести до більш масштабніших, прикрих інцидентів і студентських демонстрацій [12, арк. 9–10]. Однак і ця заява парламентарів не була розглянута.

Таким чином, аналіз діяльності Ю. Романчука, депутата до вищих органів державної влади Австро-Угорської держави, голови Українського парламентського клубу, свідчить про те, що віденський уряд та польська адміністрація у Галичині свідомо ігнорували вимоги українців щодо

заснування свого університету, і таким чином обмежували культурний розвиток та конституційні права українців. Заполітизована атмосфера стала однією з причин того, що питання заснування Українського університету у Львові не була логічно завершена. В умовах Австро-Угорської дуалістичної монархії домогтись її справедливого вирішення для українців виявилось неможливим.

Заклики до захисту національних ідеалів, що лунали з обох сторін протистояння в університетському питанні, набували надзвичайно широкої суспільної підтримки, однак в умовах політичної нестабільності Австрійської монархії й невпевненості її підданих у власному майбутньому, не приляли розв'язанню цього актуального для українців питання.

Список використаних джерел

1. Бесіда п.Романчука, виголошена в державній раді д.21 с.м.при загальній дебаті бюджетовій // Дьло. – 13 (26) лютого 1902. – С. 1. 2. Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа / Брик І. // Записки НТШ. – 1920. – Т. 79. 3. Булачек В. Юліан Романчук: громадсько-політична діяльність / В. Булачек. – Львів, 2011. – 176 с. 4. Волинець С. Юліан Лаврівський / С. Волинець // Передвісники і творці листопадового зриву. Західноукраїнські громадські і політичні діячі. – Вінніпег, 1965. 5. Дністрянский С. О український університет / С. Дністрянский // Діло. – 16 липня 1907. 6. Нагале внесене п. Романчука и тов. о основане руского університету // Дьло. – 9 (22) падолиста 1901. – С. 1. 7. Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч. XX ст.) / Ю. Плекан // Режим доступу: <http://kolomyya.org/histpub/historipub54.htm>. 8. Чорновол І. Юліан Романчук – сеньйор українських політиків / І. Чорновол / Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-librari/lviv2/chornovo.htm>. 9. Observator [Грушевський М.] Справа українського-руського університету у Львові. – Львів: З друкарні НТШ, 1899. 10. Романчук Ю. Моїм виборцям з повітів Калуш-Войнилів, Долина-Рожнятів-Болехів, Бібрка-Ходорів справоздане з моєї посольської діяльності в роках 1901–1907 / Ю. Романчук. – Львів, б.р. – С. 6. 11. Romanczuk J. Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien // J. Romanczuk. Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien.– Wien, 1902. 12. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 382, оп.1, спр. 5, арк. 9–10. 13. ЦДАЛ України, ф. 382, оп. 1, спр. 41, арк. 1–34. 14. Republik österreich. Parlamentsdirektion (Abt. Parl.Dok./Archiv) Parl. Dokumentation, Archiv und Statistik Wien, Parlament Stenographischen Protokolen des Abgeordnetenhauses. Режим доступу <http://alex.onb.ac.at>. 15. O uniwersytet ruski // Czas. – 1910. – № 309. 16. Wałor A. Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. – S.112–116. 17. Pisma polityczne / J.L. Popławski. – Т.2. – Krakow-Warszawa, 1910. – S. 434–435. 18. Качмар В. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку XX ст. / В. Качмар // Львів: місто-суспільство-культура. – Львів, 1999. – С. 224–225. 19. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.: На підставі споминів / К. Левицький. – Львів: Друк. оо. василян у Жовкві, 1926. – 737 с. 20. Весь світ в українській справі. Подія 12 квітня 1908 року. Київ, 1908. – С. 10–11. 21. Kieniewicz S. Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914) / S. Kieniewicz. – S. XLIV–XLV.

Олег Пилипишин

РОЛЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА В ОСНОВАННІ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТА ВО ЛЬВОВЕ (КОНЕЦЬ ХІХ – НАЧАЛО ХХ СТ.)

В статтє освещаютя меропряття предложены Ю. Романчуком в борбє за откритие Львовского университета. Прослеживается сотрудничество политика с известными общественно-политическими деятелями и учеными начала ХХ века относительно основания украинской высшей школы.

Ключевые слова: Восточная Галичина, высшая школа, Юлиан Романчук, Австро-Венгерская империя, Львовский университет.

Oleg Pylypyshyn

JULIAN ROMANCHUK ROLE IN ESTABLISHING UKRAINIAN UNIVERSITY IN LVIV (END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

The article highlights the measures proposed by J. Romanchuk in the struggle for the opening of the Lviv University. Traced cooperation policy with known social and political figures and academics early twentieth century. concerning the establishment of Ukrainian higher education.

Key words: Eastern Galychyna, high school, Julian Romanchuk, Austro-Hungarian Empire, Lviv University.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

СПІВПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З "ЖИТТЯМ І ЗНАННЯМ"

У статті проаналізовано співпрацю Антона Крушельницького з часописом товариства "Просвіта" – "Життя і знання". Досліджено публікації, надруковані у виданні у 1928 р., присвячені "Дитячому віку Івана Франка", "Іван Франко в час своїх університетських студій", "Пам'яті Михайла Коцюбинського (з портретом)" та "Громадський Друг" у житті й творчості Ів. Франка".

Ключові слова: Антін Крушельницький, "Життя і знання", співпраця, "Просвіта", культурницька діяльність.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що серед визначних діячів культурного руху в Східній Галичині чільне місце посідає Антін Крушельницький – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, журналіст, перекладач, педагог, редактор та видавець.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що співпраця Антона Крушельницького з "Життям і знанням" – виданням "Просвіти" практично науковцями не досліджувалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Об'єктом дослідження є процеси, пов'язані з активізацією співпраці визначних діячів з часописами.

Предмет дослідження – співпраця Антона Крушельницького з виданням "Просвіти" – "Життя і знання", як важливий чинник відображення світогляду автора.

Основна мета публікації – дослідити співпрацю Антона Крушельницького з виданням "Просвіти" "Життя і знання".

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі публіцистичних статей автора, присвячених "Дитячому віку Івана Франка", "Іван Франко в час своїх університетських студій", "Пам'яті Михайла Коцюбинського (з портретом)" та "Громадський Друг" у житті й творчості Ів. Франка".

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні видавничої діяльності "Просвіти", а саме аналізу змісту "Життя і знання", поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це співпраця А. Крушельницького з виданням "Просвіти" – "Життя і знання".

В основному дослідники звертають основну увагу на висвітлення педагогічних поглядів А. Крушельницького [1, с. 181–184], аналізують його літературну і публіцистичну спадщину [2] тощо. Окремі згадки про культурно-просвітницьку діяльність А. Крушельницького подаються в монографічних працях, присвячених діяльності "Просвіти" [3].

Джерельну базу наукової публікації складає "Життя і знання", ілюстроване видання "Просвіти" [4–7].

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтового висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано співпрацю А. Крушельницького з "Життям і знанням" – виданням "Просвіти".

Найбільш цікавим, представницьким, у фаховому розумінні, періодичним виданням "Просвіти" був популярний ілюстрований журнал "Життя і знання", що виділявся з решти просвітньої періодики як орган, призначений для широкої самоосвіти. Він виходив у формі книжкових публікацій серії "Бібліотека "Життя і знання" [8, с. 13–14].

"Життя і знання" друкувало статті різноманітного змісту, розраховані на читача з будь-яким рівнем освіти. В. Дорошенко писав про те, що "Життя і знання" розпочали видавати за ініціативи Михайла Галущинського, а участь у його редагуванні приймали Іван Брик та Василь Сімович [9, с. 20]. Тим не менше, загальні збори "Просвіти", які проходили у 1925 р. і 1926 р., ухвалили видавати науково-популярний журнал. Власне назва "Життя і знання" свідчила про те, що знання матиме тоді своє значення, коли "...наважує до життя, до життя готує, коли вчить про природні процеси й наказує шукати навіязання до них і з ними, а не проти них" [10, с. 1].

Заслуга В. Сімовича полягала у тому, що він підняв авторитет "Життя і знання" на високий рівень [8, с. 20]. Про це свідчить той факт, що польська шкільна влада рекомендувала його для читання на вечірніх курсах позашкільної освіти замість читанок, позаяк часопис призначався для учнів середніх шкіл 2–4 класу, як додаткове джерело для домашнього читання, так звана "домашня лектура" [11], а

Перший український педагогічний з'їзд, який проходив у листопаді 1935 р., висловився про нього з захопленням, оскільки кожен номер включав 20–25 статей, 20 світлин [12, арк. 16].

У статті А. Крушельницького, присвяченій І. Франку, автор намагається подати не лише дитячі роки Каменяра, але й передати його відчуття, пов'язані з дитинством, рідним селом, початковою школою, гімназією, формуванням світогляду. Важливе місце відведено соціальному середовищу, яке впливало на становлення особи Івана Яковича. Зрозуміло, що бачення А. Крушельницьким "дитячих років" І. Франка носить певною мірою суб'єктивний характер, оскільки автор намагався їх відтворити на основі його оповідань "Малий Мирон", "Грицева шкільна наука", "Микитичів дуб", "Мавка", "Під оборогом" [4, с. 195]. До речі, деякі аспекти становлення І. Франка і власне його творчості подав С. Трофимук у статті "Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка" [13, с. 146–147].

Вважаємо, що назва статті "Дитячий вік Івана Франка" не зовсім відповідає викладеній у ній інформації, позаяк її зміст стосується не лише подій, описаних у творах І. Франка, під образами героїв варто розуміти самого автора, але й фактів, що безпосередньо виходять за межі дитячого віку, а сягають 18–19 річного юнака. Варто зазначити, що з одного боку, образ І. Франка у дитинстві А. Крушельницький передав через зображення його життя у селі, на природі, а з іншого – через близьке родинне середовище, яке не завжди розуміло "пошуки істини" малолітньою дитиною, яка, спостерігаючи за природою, самостійно намагалася усвідомити її суть [4, с. 195].

Поряд з певною ідилією сільського життя, красою природи, А. Крушельницький звертає увагу й на усвідомлення І. Франком втрати батька, в чому власне проявився певний дитячий реалізм, життява несправедливість тощо. Власне це середовище й посідало домінуючу роль не лише у формуванні світогляду І. Франка у дитинстві, але й вплинуло на процес його становлення в подальшому. Риси, якими наділяє А. Крушельницький І. Франка у дитинстві – вдумливість, пошук істини, самостійність, нестандартність мислення, відмінність від оточуючих, вихід за межі повсякденного життя сільської громади – посідатимуть визначальне місце у його зрілому житті, громадсько-політичній та літературній праці.

У багатьох автобіографічних оповіданнях І. Франка ("Грицева шкільна наука", "Олівець", "Schönschreiben") художньо відтворено атмосферу тогочасної шкільної освіти з її схоластикою, тілесними покараннями та моральним приниженням учнів. З них довідуємося, наскільки важко було здобувати освіту обдарованому селянському хлопцеві. А. Крушельницький наголошує на навчанні І. Франка у початковій школі, у якій він упродовж 1862 – 1864 рр. вмів читати й писати українською, польською й німецькою мовами та рахувати. Окрім того, він передає непрості взаємини у нормальних школах, гімназії, аморальну поведінку учителів, що знущалися над школярами, складність обставин, пов'язаних з його соціальним походженням тощо [4, с. 196].

Можна припустити, що власне ці обставини й призвели до того, що І. Франко, як він згодом писав, "...шкільної науки не любив, він завдяки своїй великій пам'яті був завжди першим або другим "преміантом" у класі" [4, с. 196]. Тим не менше, А. Крушельницький зазначає, що у цей він вивчив напам'ять "Кобзар" Т. Шевченка. Значно більше читав І. Франко у вищій гімназії, а з шостого класу вже збирав свою бібліотеку з творів відомих на той час українських письменників: М. Стороженка, П. Куліша, Марка Вовчка, С. Руданського, Панаса Мирного, однак найбільше враження на нього справила творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка та Панаса Мирного [4, с. 197].

Значну увагу А. Крушельницький приділяв побуту гімназистів у Дрогобицькій гімназії, ставленню до них учителів тощо. Доволі цікаво він описував тогочасних гімназійних викладачів. "Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси й розпивалися, пересиджували дні й ночі в одиноких християнських склепі Баера з кольоніяльними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до класу п'яні і – розуміється – така то й була їх наука" [4, с. 198].

Не оминув увагою А. Крушельницький і гімназійне середовище, традиції, поширені серед тогочасної учнівської молоді провінційного міста. "Розуміється, не бракувало й п'ятик, хоча на честь учнів треба признати, що їх п'ятки хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Учні розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі о одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири шклянки; випадків, щоб учень упився до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентався по вулицях, я не тямлю. Та й то в п'ятках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко та й пили мало, бо не мали за що" [4, с. 198].

Про Дрогобицьку гімназію у спогадах згадував А. Чайковський, навчаючись у 1869–1877 рр. у гімназії в Самборі. Зокрема, він у "Моїх спогадах про Івана Франка" писав про те, що "Дрогобицька гімназія мала у нас лиху славу. Мало хто з Дрогобицької гімназії був би відважився перейти до Самбірської, а навпаки ми не раз чули, як наші вчителі говорили до тих товаришів з "третьою клясою": "Чого ти тут мучишся? Краще йди до Дрогобича, там будеш відличним" [14, с. 181].

Доволі об'єктивно описано убоге матеріальне становище гімназійної бібліотеки, невисокий рівень читання книг, відсутність наукових зацікавлень як серед учителів, так і учнів. До речі, за час навчання у гімназії І. Франко зібрав бібліотеку, що складала 500 книг, серед яких були й такі, якими не володіла навіть і гімназійна бібліотека [4, с. 198]. Як згадував Іван Якович, що саме вона стала осередком гуртування невеликої групи учнів, які читали й обговорювали ті чи інші книги, дискутували. Статтю "Дитячий вік Івана Франка" А. Крушельницький завершує приїздом автора до Львова і поданням заяви на вступ на філософський факультет [4, с. 198].

Наступна стаття А. Крушельницького "Іван Франко в час своїх університетських студій" [5, с. 245–247] є своєрідним продовженням матеріалу, викладеного у попередній публікації, насиченим цікавими фактами дослідженням, що відображає те соціально-історичне і культурне тло, на якому розгорталася діяльність молодого української інтелігенції (І. Белея, А. Дольницького, В. Левицького, М. Павлика, І. Франка), також наведено факти з життя української студентської молоді, об'єднаної в товаристві "Дружній лихвар", висвітлено вплив М. Драгоманова на формування їх громадянської позиції, розглянуто початки письменницької творчості і політичної діяльності І. Франка.

А. Крушельницький називає І. Франка, ще учня восьмого класу гімназії, молодим письменником, який друкувався під псевдонімом "Джеджалик" у двотижневик "Друг", що видавався у Львові "Академічним гуртком" [5, с. 245].

У цій статті автор описує студентську молодь, що належала до народовського і москвофільського середовища. Студентське життя тоді, в університеті було доволі активним. Тут діяли два чисельні студентські товариства – русофільський "Академічний кружок" і українофільський "Дружній лихвар". Русофіли вважали, що доля України може бути пов'язана тільки з Росією і тільки на неї належить надіятись, до того ж окремого українського народу, як і мови, нема, бо це частина російського народу. Щодо "Дружнього лихваря", то його члени деякий час перебували під впливом "громадівського соціалізму" М. Драгоманова, який у 1876 р. побував у Львові і навіть став членом цього товариства [15, с. 13].

Власне І. Франко належав ще з гімназійних років до "Академічного гуртка", орієнтованого на москвофільство. На думку А. Крушельницького, основною причиною було те, що згадуване товариство виділяло позики своїм членам, стипендії і матеріальну допомогу від Народного дому Ставропільського інституту й видавало двотижневик "Друг", з яким він співпрацював ще з часу навчання у гімназії [5, с. 245].

Як вважав А. Крушельницький, три листи, написані М. Драгомановим на адресу редакції "Друга", мали значний вплив на формування народовських позицій І. Франка. Основна тематика яких стосувалася відмови від "язичія" редакції двотижневика "Друг" з переходом на народну українську мову. "Ніяка сила річей, – каже він, – не спинить впливу на вас галицького народнього ґрунту і традиції, а цей ґрунт і традиція мають найближчих свояків на Україні. Хоч як не відхрещуйся, а тепер від хлопської галицько-української мови не втечеш, живучи в Галичині. Говоріть, що хочете, а ви й ваші діти будете слухати казок і пісень українських. У ваших політично-національних суперечках з Поляками доведеться вам частіше згадувати Українця Хмельницького, ніж Івана III. Московського..." [5, с. 245].

Інша проблематика листів М. Драгоманова стосувалася галицької москвофільської молоді, якій він радив читати твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва, Д. Достоєвського, а також праці російських критиків – В. Белінського та М. Добролюбова, вивчати англійську і французьку мови, твори західноєвропейських поетів [5, с. 245]. Це не означає, що М. Драгоманов негативно сприймав українську літературу, навпаки, він намагався ознайомити галицьку москвофільську інтелігенцію з кращими тогочасними здобутками як російських, так і західноєвропейських авторів.

Про захист М. Драгомановим української літератури свідчить його виступ на тему "Українська література, проscribeвана російським урядом" в Парижі у 1878 р. на літературному конгресі під головуванням В. Гюго [16, с. 50]. У ньому він наголошував на винятковій ситуації, у якій опинилися українська література, "...котра покликана здійснювати свою місію в розвитку європейської цивілізації" і яку переслідують уряд однієї з найбільших держав світу [16, с. 50]

М. Драгоманов звертав увагу галицької інтелігенції на ідеї Просвітництва, поширені серед освіченого західноєвропейського громадянства – раціоналізм, лібералізм, науковий поступ, суспільні питання, забезпечення прав жінок, які викликали спротив у її середовищі [5, с. 245]. У своїх листах А. Драгоманов серйозній критиці піддавав галицьку світську інтелігенцію, яка "...ї не дуже то дбає про те, щоб стати справді мізком своєї нації, справжньою "intelligentio!" За те які то нікчемні збірники книжок у приватних людей і в товариських бібліотеках!" [5, с. 245].

Під впливом листів М. Драгоманова, І. Франко поступово відходить від москвофільства, і на загальних зборах "Академічного гуртка" у 1876 р. вони обирають новий виділ товариства,

налагоджуючи приятельські взаємини з народовським "Дружнім лихварем", змінюючи не лише мову видання двотижневика, але й орієнтацію діяльності [5, с. 245]. До речі, у листі І. Франка до М. Драгоманова від 20 січня 1877 р., після арештів М. Павлика, О. Терлецького та інших йдеться про занепад як "Академічного гуртка", так і "Друга", автор вказує на фінансовій нужді, занедбаній бібліотеці [17, с. 7–8].

Саме поширення драгоманівських соціалістичних ідей стало причиною арештів серед студентів університету в 1877 р. Були арештовані Іван Франко, Михайло і Анна Павлики, Остап Терлецький, Михайло Котурницький та ін. Цей арешт "соціалістів" наробив великого галасу у Галичині і усій Австро-Угорській імперії. Студентів – "соціалістів" виключено з університету, ув'язнено [18, с. 148].

А. Крушельницький наводить таку версію арешту, що у нього, під час обшуку, знайдено доручення від М. Драгоманова – "Поїхати до Сиготу, познайомитися там з гімназійною молоддю, звідти поїхати до Мукачева, а якби можна, то й до Ужгороду. Їхати обережно, не мати при собі нічого такого, що моглоб скомпромітувати і старатися приєднувати молодь" [5, с. 246]. Після арешту І. Франка уникали колишні товариші, його усунули з членства у "Просвіті", заборонили відвідувати "Руську бесіду" [5, с. 246]. На думку А. Крушельницького, це було компенсовано його заслуженим авторитетом серед народовської галицької молоді, яка обговорювала його праці, дискутувала з тих чи інших питань. Особисто Іван Якович доволі уважно ставився до молоді, ніколи не нав'язував їй своїх думок. Окрім того, завдяки своїй бібліотеці, він мав значний вплив, заохочував молодь до збирання етнографічних матеріалів, пам'яток старовини [5, с. 247]. Як свідчить А. Крушельницький, І. Франко не мав змоги виховувати молодь у школі, тому обрав інший спосіб популяризації своїх ідей.

У статті А. Крушельницького "Памяті Михайла Коцюбинського (з портретом)" [6, с. 289–291] йдеться про п'ятнадцятирічний ювілей з часу смерті М. Коцюбинського, одного з найвизначніших представників новітньої української повісті. Основна увага у статті звернена на особу М. Коцюбинського, зокрема, важливі віхи його біографії і творчості. Виходячи із завдань публікації свідомо уникаємо переказу змісту творів, наведених А. Крушельницьким. Хоча їх аналіз свідчить про трактування подій, виходячи з власне соціалістичних переконань.

Автор зазначав, що комітет у Вінниці для вшанування пам'яті М. Коцюбинського видає у зв'язку з ювілеєм "Тіні забутих предків", тому необхідно галицькій інтелігенції приєднатися до свята, позаяк він звеличував Гуцульщину, побут місцевого населення, змальовував красу Карпат. На думку А. Крушельницького, знайомство з Гуцульщиною дало змогу М. Коцюбинському написати один з останніх своїх творів "Тіні забутих предків" – оповідання, яке займає в українській чільне місце. Подорожі М. Коцюбинського Гуцульщиною, його "...мандрування по полонинах, – людини з хорим серцем, – спричинило гострий вибух його серцевої недуги, яка й приводить його до передчасної смерті" [6, с. 289].

А. Крушельницький лише згадує про те, що М. Коцюбинський під час поїздки на лікування на Капрі перебував у Криворівні на Гуцульщині. Село Криворівня стало ще з ХІХ ст. місцем відпочинку і творчих студій багатьох прогресивних діячів української культури. Тут побували вчені-фольклористи Я. Головацький (був одружений із дочкою місцевого громадського діяча, священика Андрія Бурачинського – Марією), М. Бучинський (1867 р.), М. Драгоманов (1875 р.), економіст-статистик В. Навроцький (у 1882 р. жив у своїй сестри Зеновії Бурачинської (1843–1903 рр.), дружини священика Йосипа Бурачинського, яка записувала гуцульський фольклор); етнографи С. Вінценз, Ф. Ржегорж, В. Гнатюк, В. Шухевич, Ф. Вовк; історики М. Грушевський, В. Антонович, І. Крип'якевич та інші. Помилуватися казковими краєвидами і подихати свіжим повітрям гір приїжджали сюди і кращі українські письменники: І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, О. Маковей, А. Крушельницький, Г. Хоткевич, М. Козоріс, К. Гриневичева, С. Твердохліб; літературознавець М. Могилянський, художники: М. Жук, Ф. Красицький, І. Труш, І. Северин та багато інших [19, с. 16–21].

Загалом, А. Крушельницький з високою повагою ставився до творчості М. Коцюбинського, особливо до творів, присвячених соціальним питанням, пов'язаних з аграрними заворушеннями 1902 р., революційними подіями 1905 р. Перевага соціалістичних настроїв у громадянській позиції А. Крушельницького яскраво виражена у його публікації "Громадський Друг" у житті й творчості Ів. Франка" [7, с. 311–314]. Відображаючи діяльність Каменяря як редактора журналів "Громадський друг", "Дзвін", "Молодь", аналізуючи творчість видатного письменника, що, на думку А. Крушельницького, стала виявом його соціалістичних ідей, автор наводить основні шляхи власного розуміння ним соціалізму.

"Громадського друга" мав видавати М. Павлик за підтримки М. Драгоманова, який призначив навіть свою премію за "Історичні пісні українського народу" [7, с. 311]. До речі, назву "Громадський

друг" запропонував М. Драгоманов, а фінансову допомогу, окрім нього, надали київська "Громада", Олена Пчілка, українці з Одеси та інші [20]. Серед співробітників, крім М. Павлика, який одночасно був видавцем і відповідальним редактором, і який опублікував тут між іншим "Регенщуків Тетяну" (в оригіналі "Ребенщуків Тетяна"), оповідання "Юрко Куликів" та вірш "Плачуть сестри ревне", були М. Драгоманов, який дав низку дрібніших нотаток, переважно під різними криптонімами та статтю за підписом К. В. (Кирило Василенко) під заголовком "Пригода Д. Іловайського в Галичині", маленька картина із слов'янської патології та інші; Євген Борисів ("Самогубство російського ряду на Україні", "Деяко про релігійні секти на Україні", "Як живеться українському народу" та інші). Хв. Вовчок, Ф. Василевський (Софрон Круть), що був добровольцем у Сербії, дав більшу працю про Сербію та кілька дрібних нотаток про балканську справу, О. Терлецький, І. Франко (Мирон), що дав низку поезій [20].

Як було сприйнято вихід "Громадського друга", можна довідатися з листів М. Павлика і І. Франка до М. Драгоманова: "Всі лютьяться на ч. І "Громадського Друга", – писав М. Павлик, – і настрашилися того, що за нами все більше йде молодіжці..." [20]. Після видання другого номера він писав: "Самого "Громадського Друга" рвуть та читають: молодіж з прихильності, старі і "народовці" зі злості, а крім того народ"... Те ж писав І. Франко: "Молодь горнеться до нього ("Громадського Друга"), читає, подає з рук до рук... Молодіж, котра досить радо горнеться до "Громадського Друга", взяли в крипи, грозять ексклюзіями та арештами всякому, хто з нами перестав тягнути по канцеляріях та допрошують – но пекло та й годі" [20].

Усі номери "Громадського друга" було конфісковано. У першому конфісковано повністю вірш І. Франка (Мирона) під заголовком "Товаришам з тюрми", у двох місцях – статтю М. Драгоманова (К. В.) "Пригоди Д. Іловайського", редакційну дописку до неї та редакційну вставку до статті Ж. Борисіва (Е. Б-ва) "Деяко про релігійні секти на Україні" разом із "Попівським сумлінням", записаним, нібито з уст народу – сатиричний вірш Анни Павлик [20]. Другий номер конфіскували за вірш І. Франка "Невольники", оповідання М. Павлика "Регенщуків Тетяна" та за уривок з повісті Е. Золя "Провина абата Мура" під назвою "Природа церков" [20].

А. Крушельницький писав про те, що прокуратура М. Павлика за оповідання "Ребенщуків Тетяна", надруковане в "Громадському другові" засуджує на шість місяців в'язниці [7, с. 311]. І. Франко видає наступний номер "Громадського друга" під назвою "Молот", незважаючи на те, що часопис проіснував не довго, він став свідченням "...того духового перелому, що доконується у Франка в тюрмі й після виходу з в'язниці" [7, с. 311]. До речі, наступну збірку складав І. Франко, назвавши її "Молот", що співвідносилось з програмним для збірки твором "Каменярі" [21].

Часописом "Молот" видання збірок припинилося. Натомість гурток студентської молоді, що гуртувався навколо І. Франка, задумав видавати двотижневик під назвою "Нова Основа". Однак часопис так і не було видано з об'єктивних причин. До речі, А. Крушельницький у статті зовсім не згадує про цей факт.

Аналізуючи статтю А. Крушельницького, приходимо до висновку, що в "Громадському друзі" І. Франко більше уваги приділяв теоретичним засадам соціалізму, розбудови нації та переосмисленню ролі інтелігенції. Ідея оновлення інтелігенції за рахунок осягнення нових ідей, національної консолідації, усвідомлення своєї ролі поступається місцем концепту "революційної інтелігенції" [21]. Осмислення теми інтелігенції у І. Франка набуває звичної для соціалістів форми "заперечення минулого". Критика галицької інтелігенції – характерна ознака художніх творів, вміщених у "Громадському друзі", "Дзвіні" та "Молоті". Натомість "Громадський друг" пропонував інтелігенції вивчати соціально-економічне життя народу і піднесення його свідомості шляхом пропаганди європейської науки, критикувати капіталістичний лад і пропагувати соціалізм [21].

Як свідчить текст статті, програма діяльності інтелігенції серед народу виступала в журналі не дуже чітко і не зовсім виразно, зводилася до просвітницьких і народовських гасел, часопис не вказував жодних конкретних шляхів праці передової інтелігенції серед загалу. Тим не менше, "Громадський друг" сформував ідеал інтелігента-борця, сповненого віри у соціалістичний лад і безмежну відданість народові та ідеї. "Громадський друг", "Дзвін" і "Молот" досягли досить вагомих результатів у залученні радикально або анархічно настроєної молоді до соціалістичної ідеї [21]. А. Крушельницький вважав, що праця І. Франка в "Громадському друзі" – "...це відбитка його думок на новому життєвому його шляху, початок його праці на соціалістичних основах" [7, с. 314].

Отже, видання трьох статей про І. Франка і однієї про ювілей М. Коцюбинського у впливовому виданні "Просвіти", ілюстрованому часописі "Життя і знання" сприяло популяризації його творчості серед широкого загалу, уможливило виявлення скерованості суспільно-політичних та культурно-просвітницьких ідей А. Крушельницького. Позаяк більшість праць про І. Франка і М. Коцюбинського була написана ним наприкінці 1920-х рр., тому закономірно, що вони відображають авторську позицію, яка відповідала цьому періоду його життя і творчості.

Список використаних джерел

1. Чаграк Н. Громадсько-просвітницька діяльність А. Крушельницького на Буковині (1912–1916) / Н. Чаграк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 127: Педагогіка та психологія. – С. 181–184.
2. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: Матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / [Укл. Канчалаба О. В.]. – Львів, 2002. – 296 с.
3. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с.
4. Крушельницький А. Дитячий вік Івана Франка / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 7. – С. 195–198.
5. Крушельницький А. Іван Франко в часі своїх університетських студій / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 8. – С. 245–247.
6. Крушельницький А. Памяті Михайла Коцюбинського (з портретом) / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 10–11. – С. 289–291.
7. Крушельницький А. "Громадський Друг" у житті й творчості Ів. Франка / А. Крушельницький // Життя і знання. – 1928. – Ч. 311–314.
8. Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868–1939 / [Укладачі: О. Г. Бербека, Л. В. Головата]. – Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. – 580 с.
9. Дорошенко В. "Просвіта" її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про "Просвіти" в інших країнах / В. Дорошенко. – Філадельфія: Па., ЗДА, видання: "Молода Просвіта" ім. Митр. А. Шегіньського, 1959. – 102 с.: іл.
10. Життя і Знання. Ллюстрований популярно-науковий журнал. Рік І. Ч. І. Видання Товариства "Просвіта". – Львів: З друкарні Видавничої Спілки "Діло", 1927. – 32 с.
11. Каталог книгарні товариства "Просвіта". Ч. 861. – Львів: Видавець: Товариство "Просвіта", 1939. – 35 с.
12. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 185, арк. 16.
13. Трофимук С. Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка / С. Трофимук // Жовтень. – 1968. – № 9. – С. 146–147.
14. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження У 3 т. / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / [Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грець, О. В. Сідляра; Редкол.: Б.З. Якимович (голова) та ін.] / Андрій Чайковський. – Львів, 2002. – Т. 1. – 541 с., 1 порт., іл.
15. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 63 с.
16. Драгоманов Михайло. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanow Michel. La littérature oukraiñienne proscrite par le gouvernement russe / [Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г.Цвен-гроша; Вступ. сл. М.Колесси; Ред. кол.: Б.Якимович (голова), Н.Бічуя, М.Гнаток та ін.]. / Михайло Драгоманов. – Львів, 2001. – 94 [2] с.: портр.
17. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / [Редкол. І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін.]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 560 с.
18. Тищик Б. Кость Левицький – видатний галицький державно-політичний та громадський діяч / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2012. – Випуск 56. – С. 147–158.
19. Арсенич П. Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 16–21. – Режим доступу: <http://lib.if.ua/franko/1312456701.html>.
20. "Громадський Друг" та його спадкоємці. Збірник "Дзвін" і "Молот". Нездійснений часопис "Основа". – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/16850303/zhurnalistika/gromadskiy-drug-yogo-spadkoyemtsi-zbirnik-dzvin-molot-nezdiysneniy-u-chasopis-osnova>.
21. Нові видання Павлика і Франка: "Громадський друг", "Дзвін", "Молот". – Режим доступу: <http://www.scriu.com/1/42/81896922392.php>.

Марьяна Зуляк**СОТРУДНИЧЕСТВО АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦКОГО С "ЖИЗНЬЮ И ЗНАНИЕМ"**

В статье проанализированы сотрудничество Антона Крушельницкого с журналом общества "Просвита" – "Жизнь и знание". Исследованы публикации, напечатанные в изданиях в 1928 г., посвященные "Детскому возрасту Ивана Франко", "Иван Франко во время своих университетских студиях", "Памяти Михаила Коцюбинского (с портретом)" и "Общественный Друг" в жизни и творчестве Ив. Франко".

Ключевые слова: Антон Крушельницкий, "Жизнь и знание", сотрудничество, "Просвита", культурная деятельность.

Mariana Zulyak**COOPERATION ANTON KRUSHELNYTSKY FROM "LIFE AND KNOWLEDGE"**

The article analyzes the collaboration with Anton Krushelnytskyi Society journal "Prosvita" – "Life and knowledge". Researched publication, printed in the publication in 1928, dedicated to the "Childhood Franko", "Ivan Franco during their university studies", "Memory of Myhaylo Kotsyubynskyy (with portrait)" and "Public Friend" in the life and work of Ivan Franko"

Keywords: Anton Krushelnytsky, "Life and knowledge" cooperation, "Prosvita", cultural activities.

УДК 94(477)

Володимир Струганець

**МІСЦЕ І РОЛЬ ОЛЕКСАНДРА ТИСОВСЬКОГО У ЗАСНУВАННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ
"ПЛАСТУ" В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1911–1914 РР.)**

У статті проаналізовано місце і роль Олександра Тисовського у заснуванні і діяльності "Пласту" в Східній Галичині упродовж досліджуваного періоду. Розкрито його значення у формуванні національної свідомості українства окресленого періоду.

Ключові слова: Східна Галичина, Олександр Тисовський, "Пласт", суспільно-політична діяльність.

"Пласт" виступав суттєвим чинником формування національної свідомості українства. Безумовно, що важливу роль і місце у його заснуванні та подальшій діяльності відіграв Олександр Тисовський, педагог, учитель природознавства академічної гімназії, доктор біологічних наук, професор, член НТШ. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливих сфер функціонування молодіжної української організації і власне роль О. Тисовського у її заснуванні та діяльності.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу розкрито місце і роль О. Тисовського у заснуванні "Пласту" в Східній Галичині, показано його вплив на формування національної свідомості українців окресленого періоду.

Об'єктом наукового дослідження виступають суспільно-політичні, національно-культурні процеси, що відбувалися в Східній Галичині в досліджуваній період.

Предметом дослідження є вплив О. Тисовського на заснування "Пласту" в Східній Галичині упродовж 1911–1914 рр.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити місце і роль О. Тисовського у заснуванні "Пласту" в Східній Галичині.

Завдання дослідження базуються на аналізі ролі О. Тисовського у заснуванні "Пласту" і його значенні в національно-культурному поступі Східної Галичини.

В сучасній українській історіографії діяльність "Пласту" висвітлена більшою мірою, ніж праця її окремих діячів, серед яких були особи різних професій, але об'єднувало їх те, що усі вони прагнули внести якісні зміни в національний поступ. Одною із таких яскравих особистостей молодіжного руху в Східній Галичині став основоположник скаутського руху на західноукраїнських землях і один із засновників "Пласту" – О. Тисовський.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні діяльності "Пласту" та ролі О. Тисовського у його заснуванні і становленні упродовж 1911–1914 рр., поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, особа О. Тисовського у сучасній українській історіографії аналізувалася в основному у контексті вивчення виховної моделі Пласту, яку діяч висвітлив праці "Життя в Пласті" [1].

Власне ж його участь у формуванні національної скаутської організації у довоєнний період зокрема і участь у молодіжному русі на початку ХХ ст. загалом, частково висвітлена у працях І. Андрухівця [2–3] у яких коротко описано діяльність основних молодіжних товариств, що діяли на території Східної Галичини, у тому числі досліджено початковий етап діяльності "Пласту". В. Окаринський у своїх працях [4–6] дослідив початковий етап його становлення.

У праці В. Леника [12], проаналізовано праворадикальний рух у Східній Галичині упродовж 1911–1914 рр.

Цінним і важливим джерелом інформації про життя і діяльність О. Тисовського, є його спогади, зібрані Т. Данилівим у праці "Основоположник Пласту: До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського" [13] розкрито основні віхи життя і діяльності діяча.

Надзвичайно цінну інформацію з історії "Пласту" та його провідних діячів надали праці Б. Трофим'яка, а саме напрацювання і особисті записи автора, що зберігаються в його особовому фонді у Державному архіві Тернопільської області [17–18].

Основою джерельної бази наукової статті є особовий фонд О. Тисовського у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові [19–21], що вміщує 157 справ. Дослідником опрацьовані лише деякі з них, зокрема справи 51, 94, 102, 104, що найбільше відповідають зазначеній темі дослідження.

Статті О. Тисовського, що стосуються системи виховання і організації діяльності "Пласту" вміщено у часописі скаутської організації "Пластовий шлях" [10], що видавався в діаспорі, з перервами з 1930 року.

Однак окреслена нами проблема не знайшла ґрунтового висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано місце і роль О.Тисовського у заснуванні та діяльності Пласту в Східній Галичині упродовж 1911–1914 рр.

О. Тисовський у 1910 р. ознайомився із організаційно-ідеологічними засадами польської молодіжної організації "Гарцежи" та з книгою А. Малковського "Scouting jako nowy system wychowania" (очевидно мається на увазі перший польський скаутський посібник "Scouting jako system wychowania młodzieży", котрий А.Малковський видав у Львові в 1911 р.), яка його дуже зацікавила. Помітив, що ця праця за змістом, є така ж як і посібник зі скаутингу Р. Бейден-Павелла, засновника скаутського руху генерала англійської армії "Скаутинг для хлопців" [24], який він вирішив прочитати в оригіналі. У О. Тисовського виникла ідея заснування організації для молоді, яка поєднала б і морально-фізичне загартовування і національно-патріотичну ідею відродження Української держави. Він вважав, що у тогочасному суспільно-політичному становищі для української молоді була потрібна організація, яка б відповідала їх інтересам, допомагала зайняти відповідне місце у суспільному житті краю. О. Тисовський розробив модель молодіжного об'єднання, в яку входили вишкільні процеси запозичені у скаутизму, основні засади педагогічного виховання в національно-патріотичному дусі і громадсько-просвітницька діяльність, чого і потребувало українське суспільство в умовах бездержавності [13, с. 9–10].

О. Тисовський вважав, що система всебічного патріотичного виховання української молоді мала доповнювати шаблонне, бездумне виховання в школах. На його думку: "...для української молоді потрібно якоїсь організації для її національно-патріотичного виховання, тим більше, що на основі мого досвіду, як колишнього учня і тепер як учителя, я стверджував і писав що "школа вчить але не вих.овує", за що мені, з боку моєї шкільної влади делікатно докоряли" [13, с. 9–10]. Фактично педагог гостро критикував тодішню систему освіти. Він у 1911 р. публікує у львівських часописах "Діло", "Наша школа" низку статей під заголовками "Думки чудака", у котрих піддав гострій, забарвленій гумором критиці "формалістичні методи навчання", що знайшло широкий резонанс в українського загалу і серед вчителів [13, с. 9].

На О. Тисовського впливало родинне оточення, особливо вплив старшого брата Степана, а у гімназії настанови професора німецької мови, голови "Сокола" у Львові І. Боберського. Все це стало підґрунтям для формування основ пластового руху [18, арк. 86]. Які він почав втілювати у життя в квітні 1912 року разом із учнями 4 А класу гімназії у Львові [24]. Побачивши зацікавленість і прагнення до самоорганізації з боку учнів, О. Тисовський розкрив план створення позашкільної скаутської організації, яка б могла забезпечувати активну діяльність учнів у позаурочний час. Особливої підтримки цієї ініціативи з боку дирекції не було, але і перешкод тодішній директор гімназії Ілля Кокорудз не чинив. Діяльність майбутнього об'єднання мала ґрунтуватись на традиціях Запорізької Січі та життя козаків із застосуванням новітніх правил світового скаутингу, які на думку О. Тисовського, були актуальними для молоді. [18, арк. 86]. Такий план був схвалений учнями та педагогами-українцями гімназії, зокрема Іваном Боберським, Мироном Федусевичем та Юліаном Лещієм. Зібрання товариства проходили у приміщенні природничого кабінету [13, с. 20–21].

Створенню "Пласту" передувала дискусія в тогочасній пресі Східної Галичини. Про проблеми організації гімназійної і шкільної молоді дискутували М.Грушевський, І. Боберський, Ю. Панейко, О. Тисовський. Перша стаття, присвячена цій ініціативі молодих вчителів, стаття П. Франка "Пластуни" – була опублікована у "Ділі" 2 грудня 1911 р. [23]. Тут він виклав основні принципи військової служби чорноморських козаків, яких у кінці XVIII–XIX ст. Російська імперія використовувала для захисту своїх кордонів від нападів черкесів і знаходила застосування їхнім умінням розвідників під час Кримської війни (1853–1856 рр.). Їх називали "пластунами" через характерний спосіб життя, адже у розвідці козаки могли днями лежати на землі чи в болоті не поворухнувшись і цілі милі просуватись "по-пластунськи" на ліктях, щоб не потрапити ворогу до рук. Свої неординарні вміння розвідників козаки-пластуни втілювали у подвигах які здійснювали при обороні Севастополя 1854–1855 рр. Стаття П. Франка затвердила назву "пластун" за українськими скаутами, а основною їх метою було досягти тих вмінь і навичок, якими володіли чорноморські козаки-пластуни [23, с. 1–2].

Слід зазначити, що період побудови організації перед Першою світовою війною – це втілення ідеї скаутського виховання у конкретні виховні завдання для задоволення потреб українського народу у бездержавний період. Тоді постають, незалежно один від одного, кілька осередків пластової виховної ідеї.

Перший – сформований у середньо-шкільному середовищі. На чолі з О. Тисовським. Другий організований І. Чмолюю, який видавав щомісячник "Відгуки", в якому популяризувалась військова

справа, як важливий чинник розбудови української держави. Свій гурток І. Чмола організував із студентів, які мешкали в Академічному Домі. Щоранку о 5-й годині члени гуртка виходили за місто і займалися військовими вправами, картографією, імітацією бойових дій, вправами зі зброєю та стрільбами [26, с. 30–49]. Тож природнім результатом цього виховного етапу був вступ багатьох пластунів у ряди Українських Січових Стрільців командиром яких згодом став І. Чмола [10, с. 24–25].

У січні 1912 р. при товаристві "Січ" у Львові таємний пластовий гурток організував П. Франко. Він пропагував дещо інші напрямки діяльності "Пласту" аніж О. Тисовський та І. Чмола. Наголошувалось на фізичному вихованні, що мало бути досягнуто через ігри. П. Франко був автором першого підручника "Пластові ігри" [12, с. 121–122].

У своїй статті "Скаутинг-Пласт: розвиток його ідеології, історичний нарис" О. Тисовський згадує про організацію пластових гуртків П. Франком, який керував цим процесом незалежно від нього. Крім того виступив з критикою ідеологічних засад і виховних методів, що застосовував П. Франко у своєму гуртку. О. Тисовський звертав увагу на недисциплінованість учасників гуртка, спізнення керівника гуртка на збори та інші недоліки, у роботі з молоддю надавалась перевага лише фізичному розвитку [28]. Проте один із тогочасних вихованців П. Франка Іллярій Домбчевський, у своїх спогадах гостро заперечив таке звинувачення щодо свого виховника [24].

Існування трьох осередків нової організації мало певні недоліки. Найперше, це різні методи впливу на вихованців, як зазначав пластун Северин Левицький, "у всіх трьох виходило дещо інше, але всі базувались на англійському скавтингу" [18, с. 87–89]. На нашу думку С. Левицький мав рацію оскільки різні підходи до виховного процесу досить часто можна об'єднати у спільну концепцію виховання молоді, що згодом і сталося.

Один із перших учасників "Пласту" на філії академічної гімназії у Львові К. Паньківський, окреслюючи початки пластових гуртків у Львові, дав також характеристику їхнім засновникам: "Дроту" ("О. Тисовський" – популярне прізвисько О. Тисовського), Петру Франку, Івану Чмолі. Наголошує, що це були зовсім різні люди. О. Тисовський був науковцем, вихователем, педагогом, стриманим і справедливим і намагався жити за статутом. Петро Франко на той час, був студентом політехніки і вчителем фізкультури в академічній гімназії, був честолобним, дуже жвавим і швидко захоплювався новими ідеями, але це захоплення було короткотривалим. Тому "Пласт Франка" і "Пласт Дрота", як стверджують автори історії Пласту, були різними за характером, напрямком діяльності та віковим цензом. "Пласт Чмоли" та "Пласт Франка" відіграли значну роль для подальшого розвитку українського пластового руху, проте виховна модель яку поклав в основу своєї організації О. Тисовський і методи виховання в ній, у більшій мірі відповідали потребам вихованців та всьому українському суспільству [18, с. 82].

Досить суперечливою є історія найменування організації. О. Тисовський згадував, що коли виникла потреба назви організації, на допомогу їм прийшов І. Боберський, який запропонував ідею назви організації "Пласт", що було похідним від найменування кубанських козаків – "пластунів". Його думка була важливою і до неї прислухалась більшість присутніх, яким назва сподобалась [13, с. 21].

Маємо інші свідчення, що цю назву запропонував П. Франко. Найширше це питання висвітлюється у спогадах С. Гайдучка, активного організатора "Сокола" і "Пласту" у Львові. Він згадував, що у листопаді 1911 р. на товариській зустрічі П. Франко попросив І. Боберського, щоб він допоміг назвати організацію. Як зазначив П. Гайдучок: "Вже 2-го дня П. Франко прийшов з назвою "Пласт". Чи знайшов її у книжці, чи радився в свого батька, не знаю" [15, с. 7–9].

Офіційною датою заснування "Пласту" вважають 12 квітня 1912 р. У цей день близько 40 учнів різних класів гімназії успішно склали перший пластовий іспит. Саме ці пластуни стали основою І пластового полку ім. П.К.Сагайдачного. Упродовж 1912/13 та 1913/14 навчальних років новостворена організація у гімназії розвивалася і стала свого роду практичною лабораторією, результати якої були покладені в основу розробленої О. Тисовським теорії "Українського Пласту" [8, с. 62; 20, с. 50–52], О. Тисовський згадував, що оголосив у день присяги про пластові сходи із програмою, яка включала присягу пластунів. Текст присяги він уклав сам [13, с. 22]. Її пояснення і основні положення виклав у своїй книзі "Життя в Пласті" [1, с. 55]. До участі в церемонії складання присяги були запрошені директор І. Кокорудз, секретар гімназії Ю. Лещій, а також вчителі-прихильники "Пласту" – М. Федусевич та О. Янів, що тим самим засвідчило легітимність і визнання організації [13, с. 22].

О. Тисовський був першим теоретиком пластової організації, і автором низки методичних розробок та пластового підручника. В 1912 р. він опублікував свою брошуру "Пласт в українській школі", трохи пізніше, у 1921 р. при сприянні І. Боберського видав працю "Життя в Пласті" (роки перевидання: 1961, 1969) [3, с. 48; 12, с. 122]. Низка методичних розробок у вигляді доповідей на різних зібраннях та з'їздах також відносяться до виховного доробку автора. Зокрема варто згадати

такі його напрацювання, як: "Пластова ідея у задумі і в житті" (доповідь на верховному з'їзді, 25-26/XII 1927), "Пластове виховання", "Скаутинг-Пласт: Розвиток його ідеології, історичний нарис і сучасний стан скаутського руху" [24, с. 3–6].

Упродовж 1912–1914 рр. діяльність "Пласту" охоплює все більше учасників у Східній Галичині з університетів, гімназій і шкіл. Проте, до пластової роботи бралась переважно молода інтелігенція великих міст і осередком цієї інтелігенції був перший гурток створений О. Тисовським. Могла виникнути проблема замкнутості товариства в межах міської молоді, що робило б перешкоди для просвітницької діяльності "Пласту" серед усього українського населення Східної Галичини. Цю проблему попередив П. Франко, який задля утвердження і популяризації пластової ідеї, встановлення контактів в провінціях, скликав до Львова пластових вихователів-організаторів і провів два з'їзди у приміщенні "Сокола-Батька". Така ініціатива отримала критику з боку О. Тисовського, на його думку з'їзди не були добре продумані і підготовлені та не дали очікуваних результатів. Сам він брав в них участь без великого ентузіазму та не схвалюючи ідеї їх скликання [18, арк. 85].

На Першому з'їзді керівників пластових куренів Східної Галичини, який відбувся 6–8 квітня 1913 р., були присутні делегати від 16 організацій краю, які представляли Львів – О. Тисовський, П. Франко, Перемишль – Любович, Станіславів – Кичун, Сокаль – Д. Останько, В. Галань, Золочів – О. Кривуцький, Рогатин – Н. Гірняк, Щуровський, Яворів – К. Оборський, Дзись, Дрогобич – М. Мінчак, Копичинці – О. Петрицький, Ярослав – Шумський, Білецький, Боршевичі – К. Утриско, Самбір – Пеленський, Будзінський, Чортків – Мостович, Пчани – Й. Татів, Пиклуловичі – Й. Говда, Підліски Малі – Вусевич. Окрім пластунів, участь у з'їзді взяли представники "Сокола-Батька" та інших громадських інституцій [9; 11, с. 327].

У газеті "Діло" від 11 квітня 1913 р. детально проінформовано про перебіг з'їзду. Зокрема, зазначено, що головою з'їзду обрано П. Франка, а секретарем – М. Залужного. Обговорювалась велика кількість проблем, найголовнішими з них, на думку автора статті, були: прийняття пластового статуту розробленого О. Тисовським, вибори "інформаційного комітету", до якого ввійшли О. Тисовський, П. Франко, М. Залужний та С. Левицький, створення комісії для розробки проекту пластових відзнак, що складалася з О. Тисовського, П. Франка, М. Залужного.

Перед початком засідання було вирішено, що ухвали прийняті на з'їзді більшістю голосів, повинні діяти до 2-го з'їзду і їм підкоряться усі осередки, що делегували представників.

Основні події з'їзду, які викликали жваву дискусію, зокрема доповідь О. Тисовського, "Організація "Пласту" в нас і в інших народів" [9]. Також 5 січня 1921 р. пластовим проводом прийнята пластова відзнака – лілейка переплетена з тризубом, підготовлена М. Федусевичем, а також представлені зразки пластових одностроїв і відзнак з національним забарвленням, запропоновані О. Тисовським та П. Франком [1, с. 25].

Визначальними щодо подальшого усталення ідеологічних, методичних, організаційних підвалин "Пласту" та участі пластунів у II-му сокільсько-січовому здвигу на честь ювілею Т. Шевченка 28 червня 1914 р. був 2-й з'їзд, скликаний у Львові 1–2 лютого 1914 р. У з'їзді взяли участь представники 30 пластових куренів з великих міст Східної Галичини.

Для подальшого розвитку організації на з'їзді було обрано кількох представників організації, а саме: О. Тисовського, Бабина, В. Біберовича, та П. Франка, що мали звернутися до відомих людей краю, щодо підтримки створеного на з'їзді "Осереднього Пластового Комітету" [22, с. 68–71]. Такі звернення висунуто до крайового інспектора шкіл І. Копача, директора "Кредитного Союзу" К. Паньківського, голови спортивного товариства "Сокіл-Батько" (1908–1914 рр.) І. Боберського, А. Мохнацької і директора гімназії в Рогатині М. Галушинського [18, арк. 85]. Другий пластовий з'їзд уже був краще організований і отримав підтримку вищого керівництва організації. Проблеми які були обговорені мали значний вплив на подальше існування організації. Головну роль на цьому з'їзді відіграв О. Тисовський, а осередній пластовий комітет, створений за безпосередньої його участі, залишився головним керівним органом організації у довоєнний період діяльності "Пласту". Ці з'їзди фактично затвердили існування "Пласту", як однієї з найбільших українських організацій для виховання молоді на території Східної Галичини.

Кульмінацією довоєнного розвитку "Пласту" став II Красвий сокільсько-січовий здвиг у Львові у 100-літню річницю дня народження Т. Г. Шевченка. Його програма передбачала походи, військово-спортивні вправи, в яких взяло участь 12419 осіб, що представляли 120177 членів у 2166 стрілецьких, січово-сокальських та пластових організаціях [6, с. 39]. О. Тисовський згадував, що саме під час цього дійства прийшла звістка про замах і вбивство наслідника австрійського престолу в Сараєво. Розпочалась війна [1, с. 26].

Отже, "Пласт" у Східній Галичині утворився на основі таємних середньошкільних і перших скаутських гуртків української молоді у 1911–1912 рр. Визначну роль у його заснуванні та

становленню відіграв О. Тисовський – перший теоретик пластової організації та автор низки методичних розробок та пластового підручника.

Список використаних джерел

1. Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для української молоді / О. Тисовський. – Львів, 1921. – 158 с.
2. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис) / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
3. Андрухів І. Західно-українські молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг" / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1992. – 78 с.
4. Окаринський В. М. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 р.р.): Монографія / В. М. Окаринський. – Тернопіль, 2006. – 222 с.
5. Окаринський В. М. Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодні) / В. М. Окаринський. – Тернопіль: Астон, 2007. – 64 с.
6. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) / В. Окаринський. – Тернопіль: Рада, 2006. – 264 с.
7. Сич О. М. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодні / О. Сич. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 76 с.
8. Савчук Б. Український Пласт 1911–1939 рр / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 264 с.
9. Репортаж із I-го Пластового З'їзду // Діло. – 11 квітня 1913.
10. Коренець Г. Роля та досягнення Пласту в Україні (Доповідь виголошена на 2-му семінарі Пластового Конгресу Другого) / Ганна Коренець // Пластовий Шлях. – Торнто, 1968. – Ч. 3–4. – С. 24–25.
11. Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславщини [редактор-упорядник Б. Кравців]. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен: Товариство ім. Шевченка, 1971. – Т.1. – 659 с.
12. Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 року) / В. Леник. – Мюнхен-Львів, 1994. – 181 с.
13. Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського) / Т. Данилів. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – 47 с.
14. Бейден-Пауел Оф. Пластування для хлопців / Бейден-Пауел, переклад О.Кульчицького – І.-Ф.: Лілея – НВ, 2007. – 304 с.
15. Гайдучок С. Читаю і згадую / С.Гайдучок // Сокальські вісті. – 1937. – С. 7–9.
16. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-3503, оп. 1, спр. 64, 27 арк.
17. Там само, спр. 65, 21 арк.
18. Там само, спр. 21, 152 арк.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 410, оп. 1, спр. 51, 87 арк.
20. Звіт Дирекції Ц.К. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/13. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1913. – 112 с.
21. ЦДАЛ України, ф. 410, оп. 1, спр. 104. – 76 арк.
22. Буда А. Зародження пластової журналістики і перші пластові видання / А. Буда // Магістеріум. Збірник наукових праць. – 2006.– Випуск 22. Серія: Журналістика. – С. 68–71.
23. Франко П. Пластуні / П. Франко // Діло. – 1911. – № 268. – С. 1–2.
24. ЦДАЛ України, ф. 410, оп. 1, спр. 102, 97 арк.
25. Каменецький Ю. Наш незабутній Чмоль. Листки дружнього зв'язку / Юліян Каменецький // Бюлетень I-го куреня УПС ім. Степана Тисовського. – 1967. – Ч. 1–2. – С. 3–6.
26. Тисовський О. З юних літ Українського Пластового Уладу / Тисовський Олександр // Пластовий шлях. – 1954. – Ч.7. – С. 30–49.

Владимир Струганець

МЕСТО И РОЛЬ АЛЕКСАНДРА ТИСОВСКОГО В СОЗДАНИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ "ПЛАСТА" В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ (1911–1914 ГГ.)

В статтє проанализированы место и роль Александра Тисовского в учреждении и деятельности "Пласта" в Восточной Галичине в течение исследуемого периода. Раскрыто его значение в формировании национального сознания украинцев очерченного периода.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Александр Тисовский, "Пласт", общественно-политическая деятельность.

Volodymyr Struganets

THE PLACE AND THE ROLE OF OLEXANDR TYSOVSKIY IN THE FOUNDATION AND FUNCTION OF THE PLAST IN EASTERN HALYCHYNA (1911–1914)

The place and the role of Olexandr Tysovskiy in the foundation and function of the Plast in Eastern Halychyna during the investigated period are analyzed in this article. His importance in the formation of national awareness of ukrainians in the indicated period is explored here.

Key words: Eastern Halychyna, Olexandr Tysovskiy, "Plast", socio-political activities.

Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477)

Сергій Чуйко

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ПОЛЬЩІ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

Стаття присвячена дослідженню основних тенденцій історичного розвитку українсько-польських політичних взаємин. У публікації обґрунтовується необхідність існування незалежної Української держави в контексті національних інтересів Польщі на прикладі подій Другої світової війни.

Ключові слова: Україна, Польща, державність, національні інтереси, українсько-польські взаємини, Друга світова війна.

Актуальність порушеної у статті проблематики обумовлена тим, що визначення пріоритетних орієнтирів у царині зовнішньополітичного життя продовжує залишатися одним із найважливіших завдань, які необхідно вирішувати незалежній Українській державі на сучасному етапі її становлення.

Аналіз подій та процесів, які відбулися упродовж останнього десятиліття у цій сфері розвитку українського суспільства, засвідчує однозначну невирішеність цієї проблеми, відсутність на загальнодержавному рівні чітко окреслених акцентів стосовно перспектив її розв'язання. Намагання офіційного Києва зробити конкретний вибір на користь Сходу чи Заходу, Росії чи Європи, СНД чи ЄС не були послідовними й ефективними та поставили більше запитань ніж відповідей щодо перспектив і напрямків розвитку новітньої Української державності.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що у публікації проаналізовано історичні передумови формування в середовищі сучасного політикуму нашого стратегічного сусіда Польщі однозначного зацікавлення щодо євроінтеграційного поступу України. Автор окреслює та послідовно обґрунтовує гіпотезу про життєву необхідність існування суверенної України з огляду на дотичність як українських, так і польських національних інтересів.

Об'єктом дослідження є історичні та військово-політичні аспекти розгортання державотворчих процесів в Україні та Польщі.

Предмет дослідження – особливості становлення української державності періоду Другої світової війни в контексті стратегічних змін у формуванні національних інтересів та зовнішньополітичних пріоритетів Польщі.

Основна мета публікації – здійснити об'єктивний, комплексний порівняльний аналіз процесів становлення української державності й еволюції польських національних інтересів упродовж досліджуваного періоду.

Завдання дослідження пов'язані з тим, щоб логічно довести існування історично обумовленого і хронологічно тривалого взаємозв'язку між функціонуванням різних форм української державності та формуванням стратегії національних інтересів й зовнішньополітичних орієнтирів у середовищі польської еліти.

Аналіз стану наукової розробки порушеної в публікації проблеми засвідчує наявність дослідження вітчизняними ученими лише окремих її аспектів. Загальним питанням сутності й розвитку українсько-польських взаємин і становлення нашої державності у часи Другої світової війни присвятили свої роботи Д. Веденєєв [1], В. Денисенко [5], П. Кралюк [8], О. Лисенко [1], Б. Осадчук [10], А. Семенюк [16], В. Ткач [19], А. Трубайчук [20], Ю. Шаповал [23], М. Швагуляк [24] та інші дослідники.

Важливими у вивченні особливостей тогочасного національного конфлікту між українцями і поляками є розвідки А. Войнаровського [2], В. В'ятровича [3], А. Русначенка [13] й, особливо, фундаментальна монографія М. Сивіцького "Історія українсько-польських конфліктів" [17]. Проблеми формування зовнішньої політики Польщі щодо України та її державності присвятили свої праці Т. Гонтар [4] і Н. Совінська [18].

Вартими особливої уваги є дослідження Б. Олексюка [9], В. Сергійчука [15] та Я. Царука [22], які стосуються трагічних подій 1943–1944 рр. на Волині, а також роботи В. Кіцака [7], Б. Лановика, Й. Свинка [14] й інших вітчизняних науковців, у яких акцентується увага на проблемі депортації українців і поляків на завершальному етапі Другої світової війни.

Проте, незважаючи на ці ґрунтовні та різнопланові теоретичні напрацювання, окреслена автором тема публікації вирізняється теоретичною новизною і, поки, не стала предметом окремого напрямку наукового дослідження.

На початку ХХІ століття українською владою було неодноразово на офіційному рівні заявлено (і юридично затверджено у низці важливих документів) про остаточну перемогу в нашій державі європейського зовнішньополітичного курсу та незворотність шляху України до європейської спільноти. Такі заяви, однак, сприймаються як парадоксальні на тлі поглиблення інтеграції України з іншими пострадянськими державами й посилення політичної та соціально-економічної залежності від Росії. Наявність подібної двовекторності (проросійської та проєвропейської) може стати на заваді посилення в нашому суспільстві позицій власне проукраїнської зовнішньої політики – такої, що ґрунтується, насамперед, на врахуванні власних національних інтересів.

З огляду на означені колізії процесу формування українських зовнішньополітичних орієнтирів заслуговує уваги і, до певної міри, подиву позиція нашого західного сусіда Польщі. На перший погляд, складається враження, що політичні лідери цієї країни краще розуміють й з більшим завзяттям готові відстоювати українські національні інтереси (якщо враховувати, що останні безпосередньо пов'язані саме з реалізацією офіційного європейського курсу України у зовнішній політиці). Адже незаперечним є факт, що з усіх наших політичних партнерів саме Польща найбільше сприяє входженню Української держави в загальноєвропейський процес та її інтеграції у найважливіші європейські структури.

Сучасна позиція офіційної Варшави щодо сприяння євроатлантичним перспективам України зовсім не є спонтанним бажанням проявити добру волю щодо сусідньої держави і безкорисливо допомогти їй вирішити певні проблеми. Більш логічно припустити, що вона є результатом серйозного аналізу науковцями Польщі досвіду більш як тисячолітньої історії українсько-польських відносин та намаганням, хоч із запізненням, але засвоїти її уроки. Підсумком цього є поступове утвердження в польському суспільстві погляду на те, що існування незалежної та сильної Української держави є важливим чинником забезпечення своїх національних інтересів. Для з'ясування достовірності цієї позиції можна навести непоодинокі приклади з нашого минулого. Зокрема, особливо яскраво це знаходить своє підтвердження на прикладі українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни.

Українська державність в минулому, зазвичай, ніколи не була чинником серйозної загрози стабільності та цілісності польського суспільства. Зовнішньополітична (найчастіше завойовницька) діяльність київських і галицько-волинських князів скеровувалася, зазвичай, у південному, північному та східному напрямках. Захоплення Володимиром Великим червенських міст і вторгнення військ Богдана Хмельницького на етнічну територію Польщі є радше виключеннями, ніж правилом.

Звичайно, не слід ідеалізувати й позицію українців у непростій історії взаємин двох сусідніх народів. Зокрема, напередодні Другої світової війни в середовищі лідерів ОУН пропагувалися аж ніяк не миролюбні настрої щодо майбутнього співіснування з поляками на західноукраїнських теренах. Про існування планів майбутніх етнічних "чисток" в лавах цієї організації довідуємося з "Воєнної доктрини українських націоналістів". У документі, який з'явився в 1938 р., так окреслено одне із завдань майбутнього українського чину: "Наше повстання не має тільки за завдання зміну політичного устрою. Воно мусить вичистити Україну з чужого, ворожого елемента... Тільки під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із ЗУЗ і в цей спосіб закінчити польські претензії про польський характер цих земель" [6, с. 100].

Проте такий радикалізм, що існував радше в теоретичному вимірі, був українцям на загал непритаманний і свідчив лише про їх бажання адекватно зреагувати на традиційну безкомпромісність поляків у питаннях пошуку шляхів співіснування двох націй.

Водночас, державні утворення українців (Полянське князівство, Антське царство, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руська держава) тривалий час слугували захисним бар'єром для Польщі від агресивних східних кочовиків (аварів, печенігів, половців, монголів, кримських татар). Поглинувши українські землі, новоутворена Річ Посполита отримала спільний і протяжний кордон з Османською імперією та Кримським ханством, стабільність якого так ніколи й не змогла забезпечити. Небажання ж поляків дещо пізніше погодитися на створення Української козацької держави обернулося своєрідною розплатою наприкінці ХVІІІ ст. з боку іншого войовничого сусіда Росії та трьома поділами Польщі.

Закінчення й підсумки Першої світової війни засвідчили, що жодних висновків з уроків минулого польська інтелектуальна еліта не зробила. Можливість створення та існування у міжвоєнний час незалежної України була знову нею заперечена, а наші співвітчизники виявилися єдиною великою нацією, що тоді не здобула реальної державності. У стосунках же західних українців і поляків упродовж всього міжвоєнного періоду панувала національна конфронтація [12, с. 481].

Невизнання Польщею України як самостійного політичного суб'єкта міжнародних відносин стало найбільш важливою передумовою поразки Української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. Більше того, польський диктатор Юзеф Підсудський недвозначно висловлював побоювання, що саме Україна здатна розвалити відроджену після Першої світової війни Річ Посполиту [21, с. 17]. Невдовзі історія вирішила надати українцям та полякам ще один суворий урок – розпочалася Друга світова війна.

Напередодні війни Польща опинилася між двох вогнів із малоймовірними перспективами захисту від могутніх тоталітарних держав-агресорів Радянського Союзу і Німеччини. У минулому в аналогічній ситуації не раз опинялася українська державність. Залишившись без фактичного союзника (ним цілком реально могла б у той час стати, наприклад, незалежна Україна), Польща була брутально поділена німецьким та радянським диктаторами.

Вибір Польщі для нападу вермахту не був випадковим. Ця країна найкраще підходила для випробування на практиці стратегії "блискавичної війни". Вже 8 вересня 1939 р. основні сили польської армії були розгромлені. Значна їх частина опинилася в оточеннях або була захоплена у полон. Опір чинили лише армія Кутшеби, що обороняла варшавський напрямок, і столичний гарнізон. 10 вересня поточного року танковий корпус генерала Гудеріана досяг річки Буг у районі Бреста, а танковий корпус Клейста 12 вересня вийшов до передмість Львова. За наказом Гітлера, німецькі війська не захопили Львів, а повернули на північ у напрямку Хелма й Бреста, змусивши польський уряд та головне командування емігрувати до Румунії [20, с. 14–16].

17 вересня 1939 р., коли крах Польщі став очевидним, польський кордон перейшли радянські війська. На вимогу Гітлера, Червона армія форсовано просувалася у напрямку Коломиї-Косова, щоб перетнути відступаючим польським солдатам і біженцям дорогу на Кути в нейтральну Румунію. Відповідно до домовленостей, викладених у пакті Молотова-Ріббентропа та зафіксованих у таємному протоколі, німецьке командування відвело свої війська за демаркаційну лінію від Львова й Бреста [20, с. 16]. Ознаки наявного у той час німецько-радянського стратегічного альянсу засвідчує і той факт, що у декількох прикордонних містах (Бресті, Гродно, Ковелі, Пінську) відбулися спільні паради військ переможців [11, с. 406].

З огляду на події серпня-вересня 1939 р., доля Польщі (її землі виступили "розмінною монетою" у радянсько-німецьких договорах "Про ненапад" та "Про дружбу і кордони") дуже нагадує долю України другої половини XVII ст., терени якої були в той час поділені між Московським царством й Річчю Посполитою, згідно з положенням Андрусівського договору 1667 р. та Вічного миру 1886 р. Ті ж самі події констатували також ще один незаперечний факт – на Польщу у вересні 1939 р. напав не один агресор а два – Німеччина і СРСР, які є в однаковій мірі відповідальними за розв'язання Другої світової війни.

Яскравим прикладом наявності гострих проблем в українсько-польських стосунках цього періоду є організація та ідеологічна скерованість Руху Опору як важливого чинника захисту національних інтересів обох народів. І польська Армія Крайова і Українська Повстанська Армія боролися з окупаційним режимом та домагалися відновлення своєї національної державності.

Після розгрому й поділу Польщі на її території утворилися загони опору з солдатів, що не бажали здаватися у полон вермахту або Червоній армії. Такі загони діяли до грудня 1939 р. Після формування у Лондоні емігрантського уряду на усій окупованій території Польщі створювалися підпільні воєнізовані структури Армії Крайової, що чинили опір загарбникам упродовж всього періоду окупації. Поряд з цією армією на території Польщі діяли так звані "батальйони хлопські" та інші загони опору, що також мали центри керівництва за кордоном [20, с. 82].

Початок польського Руху Опору, власне, на західноукраїнських землях пов'язаний з утворенням "Польської організації вальки о вольності" (ПОВВ). Її сформовано одразу ж після зайняття Львова радянськими військами [19, с. 146]. Проте ця організація виявила однаково вороже ставлення як до воїнів Червоній Армії, так і до українського населення. У січні 1942 р. відновила свою діяльність заборонена Сталіним Польська робітничка партія. Її військова організація – "Гвардія (Армія) Людова" створювалася за допомогою партизанського московського штабу, який висаджував на території Польщі ініціативні групи, постачав їх зброєю та продовольством, але вимагав боротися не лише проти німецьких окупантів, але й проти націоналістичних сил [20, с. 82].

У той же час найпоширенішою та, очевидно, найчисельнішою складовою частиною європейського Руху Опору проти нацизму, а потім і проти більшовизму була Українська Повстанська Армія, що діяла впродовж десяти років на території України. Вісім з них – у жорстоких умовах більшовицького терору. Поряд з УПА в Україні функціонували також партизанські загони, керовані Українським штабом партизанського руху.

Ті жорстокі сталінські репресії, яких зазнали українці та поляки в 1939–1941 рр. мали б стати запорукою взаємного примирення. Зокрема, керівництво ОУН вже із самого початку німецької

окупації намагалося налагодити стосунки з польським підпільним рухом і пропонувало об'єднуючим наріжним каменем прийняти обопільне визнання права двох народів на власну державність й відмову від територіальних претензій. Проте, саме останнє положення, за яким передбачалася відмова від українських етнічних територій польською стороною, виявилось неприйнятним для останньої з огляду на її домагання відновлення Польщі у довоєнних кордонах [3, с. 56–57].

Аналіз подій Другої світової війни засвідчує вибір польською елітою шляху конфронтації з українцями. Починаючи від осені 1939 р. польський еміграційний уряд через керований ним підпільний націоналістичний Рух Опору намагався повернути своїй державі кордони 1921 р. Послаблення позицій західних українців, яке досягалося з підризом їх підпілля та масовими депортаціями населення, розглядалося як найкраща гарантія непорушності східних кордонів Речі Посполитої, у складі якої галицькі і волинські землі будуть її органічною невід'ємною частиною [7, с. 9; 18, с. 52].

Безперспективність об'єднання обох рухів опору визначалася також посиленням у той час польсько-радянських зовнішньополітичних контактів. Так, у серпні 1944 р. досягнуто домовленості між урядом СРСР та підконтрольним йому Польським Комітетом Національного Визволення про спільні подальші дії з визначення майбутнього повоєнного польсько-радянського кордону [4, с. 17–18]. Для посилення існуючого українсько-польського антагонізму сталінський режим вміло застосовував принцип подвійних стандартів, формуючи для кожної із сторін міфи про "українських бандитів" або "польських посібників фашизму" [2, с. 143–144].

Аналіз розвитку українсько-польських зовнішньополітичних відносин періоду Другої світової війни засвідчує, що обидві сторони не змогли подолати усіх існуючих між собою суперечностей і, таким чином, продовжували не лише воювати із загарбниками, а й конфліктувати між собою, взаємно послаблювали одна одну.

Причинами такої нездатності подолати існуючий століттями розкол стали вибір насильницьких методів у взаєминах як з українського, так і з польського боку та небажання іти на поступки жодною із сторін. Це дозволило Німеччині та Радянському Союзу маніпулювати українцями й поляками, а також стимулювати посилення національного антагонізму в їх стосунках.

Негативні наслідки українсько-польської конфронтації, яка завжди призводила до значного послаблення сторін, повинні бути засвоєні та враховані обома його учасниками при подальшому окресленні своїх зовнішньополітичних стратегій. Існування на сході незалежної держави Україна однозначно є вигідним на сьогодні як для Польщі зокрема, так і для Європейського Союзу загалом. У такому контексті логічним буде продовження виконання поляками функцій нашого адвоката й лобіста зі вступу до цієї організації. Адже цілком реалістично було б припустити, що створена в майбутньому гіпотетична вісь "Варшава – Київ" покладе край німецько-французькому політичному домінуванню в межах Євросоюзу.

Проблема ролі української державності стосовно національних інтересів Польщі періоду Другої світової війни продовжує залишатися актуальною і на сьогодні вже визнається багатьма польськими вченими-істориками та політиками.

В українському і польському сучасних соціумах повинно відбутися якісне переосмислення досвіду наших історичних стосунків та беззастережне визнання взаємних помилок у них. Започаткування такої консолідуючої тенденції нашої подальшої співпраці дозволить Польщі та Україні усвідомити свою цивілізаційну близькість і можливість створити потужний українсько-польський альянс, який у майбутньому зможе відігравати помітну роль в оновленій Європі.

Список використаних джерел

1. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4–29.
2. Войнаровський А. Українсько-польське протистояння в 1943–1948 рр. та його наслідки / А. Войнаровський // Матеріали наукового семінару молодих вчених "Україна – Польща: уроки другої світової війни" (27 лютого 2003 р.) та IV Міжнародної наукової конференції "Україна – Польща: шлях до європейської співдружності" (15–16 грудня 2003 р.). – Тернопіль: Б.В., 2003. – С. 136–144.
3. В'ятрович В. Польсько-український конфлікт / В. В'ятрович, Р. Забілій, І. Дерев'яний, П. Содоль // Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2008. – С. 55–67.
4. Гонтар Т. Формування політики польського комуністичного уряду в українському питанні у 1944–1945 рр. / М. Лучко, Б. Лановик // Операція "Вісла" (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль: Б.В., 2007. – С. 16–24.
5. Денисенко В. Україна і Польща: поєднання простором і часом / В. Денисенко // Пам'ять століть. – 2006. – № 1. – С. 239–240.
6. Зайцев О. Ю. ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи / О. Ю. Зайцев // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 89–101.
7. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / В. М. Кіцак. – Чернівці, 2003. – 21 с.
8. Кралюк П. Українсько-польські відносини: у полоні

стереотипів і взаємних образ / П. Кралюк // Дзеркало тижня. – 2011. – № 42. – С. 15. 9. Олексюк Б. Примирення не означає забуття / Б. Олексюк // Сучасність. – 2008. – № 7. – С. 30-37. 10. Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті / Б. Осадчук. – К.: Смолоскип, 2001. – 356 с. 11. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД "ШКОЛА", 2007. – 592 с. 12. Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навчальний посібник / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с. 13. Русначенко А. Польсько-українське протистояння в роки Другої світової війни / А. Русначенко // Сучасність. – 2004. – № 11. – С. 94–104. 14. Свинко Й. Межовий край у вогні: польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. / Й. Свинко, Б. Лановик. – Тернопіль: Воля, 2004. – 340 с. 15. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с. 16. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс: Б.В., 1996 – 168 с. 17. Сивіцький М. Історія Українсько-польських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – Т. 3. – 432 с. 18. Совінська Н. Зовнішня політика Польщі щодо України в ХХ столітті / М. Лущко, Б. Лановик // Операція "Вісла" (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль: Б.В., 2007 – С. 52–66. 19. Ткач В. Україна і Польща. Уроки Другої світової війни / В. Ткач // Матеріали наукового семінару молодих вчених "Україна – Польща: уроки другої світової війни" (27 лютого 2003 р.) та IV Міжнародної наукової конференції "Україна – Польща: шлях до європейської співдружності" (15–16 грудня 2003 р.). – Тернопіль: Б.В., 2003. – С. 145–151. 20. Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія / А. Трубайчук. – К.: Наукова думка, 1995. – 192 с. 21. У.В.О. / [упоряд. Є. Філь]. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2007. – 92 с. 22. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2003. – 189 с. 23. Шаповал Ю. Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависті / Ю. Шаповал // Сучасність. – 2004. – № 7–8. – С. 104–115. 24. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / М. Швагуляк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 232–241.

Сергей Чуйко

УКРАИНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ПОЛЬШИ (НА ПРИМЕРЕ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

Статья посвящена исследованию основных тенденций исторического развития украинско-польских политических взаимоотношений. В статье обосновывается необходимость существования независимого Украинского государства в контексте национальных интересов Польши на примере событий Второй мировой войны.

Ключевые слова: Украина, Польша, государственность, национальные интересы, украинско-польские взаимоотношения, Вторая мировая война.

Serhiy Chuiko

UKRAINIAN STATE SYSTEM AS A SIGNIFICANT ASPECT OF FORMATION OF NATIONAL INTERESTS OF POLAND (ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN AND POLISH RELATIONS DURING THE SECOND WORLD WAR)

The article is devoted to the exploration of basic trends in the historical development of Ukrainian and Polish political relations. It substantiates the necessity for Ukraine to exist independently in the context of national interests of Poland on the example of events during the Second World War.

Key words: Ukraine, Poland, State system, national interests, Ukrainian and Polish relations, the Second World War.

УДК 355.3(476)“1990/2012”

Богдан Левик

ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР

Проаналізовано етап реформування Збройних сил Республіки Білорусь у період 1991–2011 рр. Розглянуто воєнну доктрину та концепцію національної безпеки, охарактеризовано військово-політичні стосунки Білорусії у регіоні та у світі. Наведена структура та чисельність білоруської армії, її озброєння.

Ключові слова: Збройні сили Республіки Білорусь, воєнна доктрина, структура Збройних сил, розпад СРСР, національна безпека.

Військова історія пострадянських республік, як систематичний виклад фактів і подій після 1991 р., являє собою “білу пляму”, хоча це період нашого свідомого життя, відносно недавнього минулого, пережитого з усією країною [1, с. 5]. Національна армія є основним оплотом оборони і безпеки держави. Збройні сили, як складова державного забезпечення військової безпеки, стоять на охороні національних інтересів від військових загроз. Військовий потенціал, як стримуючий чинник, відіграє важливе значення у міжнародних конфліктах, коли вичерпані невійськові методи (дипломатичні, політичні, інформаційні). Дослідження історичного шляху створення і формування Збройних сил пострадянських республік має практичне значення для військово-політичної діяльності державних інститутів влади України.

Теоретики війни та безпеки світового значення досить тривалий час досліджують історію воєн, причину їх виникнення, способи уникнення військових конфліктів. Значний вклад у дослідженні даної проблематики зробили провідні зарубіжні науковці, колишні керівники міжнародних військово-політичних інститутів З. Бжезинський, Г. Кіссенджер, екс-президент США, Дж. Кеннан, американський посол США в СРСР у 1954–1963 рр.), В. Книш, С. Хантінгтон, Д. Волгонов, російський історик, Дж. Джоулвен, головнокомандувач об'єднаними силами НАТО у Європі, Дж. Мак-Коннелл, директор Національної розвідки США упродовж 2007–2009 рр., Дж. Робертсон, генеральний секретар НАТО у 1999–2004 рр., міністр оборони Великої Британії в 1997–1999 рр., Хав'єр Солана, голова європейського оборонного агентства у 2004–2009 рр. Принципи розробки та розвитку системи оборонного планування, як основи реформування збройних сил були сформульовані американськими вченими Ч. Кітчем та Р. Маккіном [2].

Дослідженню створення, формування та стану збройних сил колишніх республік СРСР присвячено мало сучасних наукових робіт. Серед них особливу увагу заслуговує монографія доктора військових наук, дійсного члена Російської академії військових наук В. Захарова “Военное строительство в государствах постсоветского пространства”, у котрій автор аналізує військові аспекти діяльності Співдружності незалежних держав (СНД), Організації договору колективної безпеки (ОДКБ), ШОС і ГУАМ, дає воєнно-географічний опис кожної пострадянської республіки, історію створення її збройних сил, розглядає механізми керівництва військовим будівництвом, перераховує повноваження державних органів у сфері оборони [3].

До кінця 80-х років минулого століття розуміння безпеки асоціювалося з терміном “військова безпека”. Російський дослідник А. Дмирієв вважає військову безпеку проблемою теорії і практики політики [4]. І. Лазарєв визначає дефініцію терміну: безпека – це стан відносин між суб'єктами (особа, нація, держава) при яких їх існуванню, розвитку і суверенітету не загрожує військова, економічна, екологічна та інші небезпеки [5]. А. Болятко визначає військову безпеку як систему гарантій захисту життєвоважливих державних інтересів, суспільства і особи всередині і за межами країни [6].

Питання військової безпеки у контексті національної безпеки в Україні досліджуються у Національному університеті оборони України, Інституті історії України НАН України, Українському інституті військової історії [7].

Академік НАНУ, В. Горбулін у збірнику “Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України” висвітлює актуальні проблеми реалізації завдань реформування та розвитку структур безпеки і оборони України у контексті її євроатлантичної інтеграції [8]. Аналізу організаційних засад демократичного цивільного контролю безпекової сфери, як особливої форми організації відносин у державі присвятив свою дисертаційну роботу А. Бірюченко [9].

В. Богдановича В. Ю. у монографії "Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення" розробив ряд індикаторів-показників для оцінювання стану національної оборони, військово-політичної ситуації, стану забезпечення національної безпеки [10].

Тема військової безпеки певним чином політизована вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Поєднання доступних архівних документів з критично проаналізованим досліджувальним матеріалом дозволили істотно розширити джерельну базу і комплексно дослідити процес становлення системи військової безпеки у нових державах пострадянського простору 1991–2011 рр.

Аналіз наукової літератури переконливо свідчить що запропонована тема недостатньо глибоко досліджена. Військовими істориками розкрито окремі її аспекти, які у більшості випадків мають несистемний характер. Ця обставина зумовила автора звернутись до цієї військово-історичної проблеми.

Сучасна національна історіографія незалежної Української держави (1991–2011 рр.) представлена основним чином підручковими синтезами, численими хронологічними роботами, науковими і науково-публістичними працями [11]. Військово-політичні архівні матеріали за цей період відсутні або обмежені (деякі з них знаходяться під грифом "таємно"). Не стала винятком й Республіка Білорусь.

У вересні 1991 р. у Білорусії прийняли рішення про формування національних Збройних сил. 18 березня 1992 р. Верховною Радою (ВР) прийняті закони "Про Збройні Сили" [12] та "Про військовий обов'язок і військову службу" [13]. У листопаді 1992 р. прийнято закон "Про оборону" [14], "Про загальну військову повинність і військову службу", "Про статус військовослужбовців" тощо.

6 грудня 1992 р. ВР Республіки Білорусь (РБ) прийняла першу Воєнну доктрину з грифом "таємно". Розпочалось реформування армії Білоруського військового округу (БВО) в два етапи. Спочатку їх скоротили до 30 тис., а згодом структурно реформували. До реформування БВО у своєму складі мав дві танкові армії, сухопутну армію і дивізію, авіаційну дивізію, об'єднаний учбовий центр, частини тилового і технічного забезпечення. На території Білорусії були також дислоковані військові частини центрального підпорядкування: 103-я гвардійська повітряно-десантна дивізія, 38-а гвардійська ПДБ, 11-й корпус 2-ої окремої армії ПВО, 28-а повітряна армія, військові частини дальньої авіації, ВМФ, спеціальні війська, які підпорядковувались виключно міністру оборони СРСР. Основою військової техніки на той час були танки Т-72Б, БМП-2, БТР-80, літаки МіГ-29, Су-25, Су-27, бойові гелікоптери Мі-24. Їх кількість становила 3 457 танків, 3 824 БМП, 1 562 артилерійські системи, 390 бойових літаків, 79 ударних гелікоптерів. Для держави з населенням 10 млн така армія була непотрібна. Відповідно до Гельсенської угоди від 10 липня 1992 р. чисельність армії мала становити 10 % від кількості населення [15].

1997 р. кількість військовослужбовців Білорусії зменшилась до 83 тис. У відповідності до "Договору про звичайні сили у Європі", підписаному і ратифікованого РБ, як правонаступником СРСР 15 травня 1992 р. у Ташкенті, Збройні сили республіки мали на утримання до 1996 р. 1800 танків, 2600 БМП, 1615 артилерійських систем, 260 бойових літаків, 80 ударних гелікоптери. За цей час білоруська армія структурно перетворена на корпуси, дивізії – на бригади, а частини повітряно-десантних військ – на аеромобільні війська. Авіаційні дивізії і полки – в авіаційні бази. У відповідності до цього ж договору Білорусь повинна була ліквідувати 2171 танк, 167 літаків, 1087 БТР та 333 бронемашини. Виконання умов договору білоруським військовим призвело до скорочення армії до 500 танків, з них 298 танків Т-80 продано на експорт [16].

Дотримуючись заявленого безядерного статусу, республіка 26 листопада 1996 р. вивезла стратегічні ядерні заряди у Росію. На території Білорусії залишилась унікальна протиракетна система колишнього СРСР, яка прикриває північно-західний напрям, в т. ч. Москву.

У відповідності до інформації з відкритих джерел, Білорусь 2001 р. витратила 1,7–1,9 % ВВП на оборону країни. Як зазначено вище, перша Воєнна доктрина була прийнята 6 грудня 1992 р. Суть документу полягав у дотриманні збройного нейтралітету, налагодження дружніх відносин з усіма державами, не прийняття участі у збройних конфліктах. Доктрина не розглядала потенційних противників серед держав світу. Воєнна доктрина декларувала позицію мирного врегулювання міждержавних конфліктних ситуацій і не вважала збройну силу аргументом забезпечення своєї безпеки. Білорусь задекларувала готовність виділити свій військовий контингент для Збройних сил ООН з метою проведення миротворчих операцій під егідою Ради Безпеки ООН.

У зв'язку з суттєвою зміною зовнішньополітичного курсу країни, внаслідок створення союзу з Російською Федерацією у період 1995–1999 рр. у Білорусії розроблялась нова воєнна доктрина, основною метою якої було підтримання миру і стабільності у Європі, однак вона не була прийнята.

Чергова воєнна доктрина прийнята 3 січня 2002 р. за № 74-З. Основні причини прийняття нової воєнної доктрини полягали у вивозі з території республіки стратегічного і тактичного ядерного

озброєння, формування конституційно запровадженої президентської форми правління, розширення НАТО на Схід, приєднання до ОДКБ, створення єдиного оборонного простору з Росією. Воєнна доктрина складалася з трьох розділів військово-політичного, військово-стратегічного та економічного. Характер доктрини суто оборонний. Жодна з держав світу не є для Білорусії потенційним противником. Одночасно, Білорусія не висуває до інших і не приймає від інших держав територіальних претензій. Пріоритетне військово-політичне значення відводиться Росії [17].

У розвиток концепції національної безпеки і воєнної доктрини, указами президента затверджені "Концепція розбудови Збройних Сил Республіки Білорусь до 2020 р.", "Програма завершення реформування Збройних Сил" та "План будівництва Збройних сил". Згідно з статутом СНД, а також договору ОДКБ, Білорусь має право звернутись до країн-учасниць за військовою допомогою. РБ проводить самостійну військову політику, вона виступає за створення європейської системи безпеки. Реальним кроком у сфері забезпечення регіональної і міжнародної військової безпеки Білорусь вважає свою участь у договорі про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. та договорі про створення Союзу держав від 8 грудня 1999 р.

9 листопада 2010 р. президент Білорусії затвердив нову редакцію "Концепції національної безпеки Республіки Білорусь". Вона являє сукупність офіційних поглядів на забезпечення суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Документ забезпечує єдиний підхід на формування та реалізацію державної політики забезпечення національної безпеки. Білорусь притримується багатовекторної зовнішньої політики, яка заснована на всебічній співпраці з Росією та стратегічними партнерами. РБ прагне активізувати співпрацю з ЄС та налагодити діалог з НАТО у питаннях посилення європейської безпеки на паритетних умовах. Керівництво Білорусії залишається на позиції проросійської зовнішньої політики, бажаючи залишатись у фарватері основного стратегічного партнера [18].

Військова безпека республіки знаходиться на високому рівні. Керівництво РБ готове вирішувати конфліктні ситуації невійськовими методами (політичними, дипломатичними, інформативними). Видимими проблемами у військово-оборонній сфері залишаються морально застаріла військова техніка та озброєння, погіршення військової інфраструктури, зниження престижу військової служби, небажання молоді захищати свою Батьківщину. Концепція національної безпеки вказує на відсутність прямих військових загроз для РБ на сьогодні, однак констатується наявність військової загрози на рівні ризиків та викликів від потенційних джерел. Серед внутрішніх військових загроз концепція вказує на зниження почуття патріотизму, готовності до збройного відпору, зниження військових можливостей Збройних сил для стратегічного стримування агресора. Серед зовнішніх загроз військовій безпеці зазначаються ризик розповсюдження зброї масового ураження, створення і розширення військово-політичних союзів у Європі, їх глобалізація, що призводить до дисбалансу, а також зниження потенціалу військово-політичних союзів, куди входить Білорусь – ОДКБ. Для нейтралізації перерахованих загроз у військовій сфері Білорусь виходить з принципу достатньої оборони та стратегічного стримування. Держава підтримує створення мілітарних громадських організацій і намагається провести модернізацію армії, підвищити конкурентоздатність оборонного сектору. Білорусь виступає за співпрацю з НАТО та ЄС з метою зміцнення європейської безпеки, особливо у Східній Європі. У Білорусії створені сили забезпечення національної безпеки, які об'єднують усі силові структури країни. Серед індикаторів-показників якісного рівня національної безпеки зазначаються забезпеченість військовими кадрами та забезпеченість армії сучасним озброєнням та спеціальною технікою [19].

Основи військової політики РБ базуються на конституційно закріпленому безядерному статусі та використанні міжнародно-договірної бази у військово-політичній сфері для гарантування власної безпеки. Стратегічне зближення Білорусії та Росії несе певні ризики для країн-сусідів, які сприймають такий альянс двох авторитарних держав як загрозу власній безпеці та обороні [20].

Президент РБ є головнокомандувачем Збройних сил. Рада Безпеки Республіки Білорусь – вищий колегіальний координаційно-політичний орган, його робочим органом є Державний секретаріат, який проводить інформаційно-аналітичне, правове та організаційно-технічне забезпечення. Вищими керівними органами Збройних сил Білорусії є Міністерство оборони та Генеральний штаб. Безпосереднє керівництво ЗС проводить міністр оборони. ГШ реалізує оперативні функції МО. У військовому стані ГШ стає робочим органом Ради Безпеки [21].

Розвиток сил загального призначення характеризує рівень розвитку родів військ, ступінь новизни озброєння та військової техніки, бойової підготовки. Армія РБ за показниками боєготовності знаходиться на 17 місці серед 100 провідних країн світу і на 5-у серед країн європейського регіону [22].

Сучасні Збройні сили РБ склалися з трьох видів: сухопутні війська, війська протиповітряної оборони, військово-повітряні сили. З грудня 2001 р. Збройні сили перейшли на двовидову структуру – сухопутні війська та військово-повітряні сили, до складу останніх входять війська протиповітряної оборони. Загальна чисельність військовослужбовців становила 83 тис. У подальшому, до 2006 р. заплановано скорочення до 65 тис., з них 50 тис. військових та 15 тис. цивільного персоналу. Армія формується за територіальним принципом, солдатами строкової служби. З 1995 р. запроваджено контактну службу [23].

Кадри офіцерського складу для усіх родів військ готує військова академія на 10 військових факультетах, створена на базі Мінського вищого інженерно-ракетного та Мінського вищого військового командного училищ. Курсанти мають можливість отримувати вищу військову освіту і у Російській Федерації. Тут готують військових спеціалістів рідкісних спеціальних професій. З 2001 р. армія готує своїх прапорщиків. Проходять підготовку майбутні військові спеціалісти і в середніх військових закладах. Мінське суворовське військово-училище одне з таких, при поступленні до нього курсанти повинні досягти віку 12–14 років [24].

Сухопутні війська ЗС РБ мають чисельність 43,4 тис. осіб. Вони складаються з трьох армійських корпусів бригадного складу. Чисельність бригади у мирний період складає до 1500 військовослужбовців. Резерв сухопутних військ становить 300 тис. осіб. На озброєнні знаходиться 1778 танків, 2513 БМП, 1515 артилерійських гармат. Командування сухопутними військами знаходиться у м. Бобруйську [25].

Військово-повітряні сили і ППО створені 2001 р. мають чисельність 18,2–22,2 тис. військовослужбовців. ВПС – 12,3 тис. осіб. До їх складу входить 2-і винищувальних авіаційних бази, 1-а штурмова авіаційна база № 206 у м. Ліда, 2-і бойові вертолітні бази, 1-а бойова розвідувальна авіаційна база № 116 у м. Рось, 1-а транспортно-бойова вертолітна база у м. Мачулиші, 1-а транспортна авіаційна база, 1-а ескадрилья пунктів управління, 1-а ескадрилья забезпечення керівного складу МО. На озброєнні ВПС знаходиться 252 бойових літаків і 62 бойових гелікоптерів [26]. З них (узагальнені дані різних джерел 2004–2007 рр.) фронтові бомбардувальники Су-24М – 42 одиниць (од.), тактичні літаки-розвідники Су-24МР – 6 од., штурмовики Су-25 – 76 од. (з них 5 учбових), винищувачі Су-27 – 23 од. (в т. ч. 4 учбових), винищувачі Міг-29 – 41 од. (з них 9 учбових), важкі військово-транспортні Іл-76 – 16 од. (в т. ч. 12 комерційного використання), середні військово-транспортні Ан-24 – 3 од., легкі військово-транспортні літаки Ан-26 – 6 од., літаки радіо-ретранслятори Ан-26 РТ – 2 од., легкі військово-транспортні літаки Ан-24 – 2 од., пасажирські Ту-134 та Ту-154, бойові гелікоптери Мі-24 – 66 од., середні транспортно-бойові гелікоптери Мі-8 – 125 од., важкі десантно-транспортні гелікоптери Мі-6 – 29 од., важкі десантно-транспортні гелікоптери Мі-26 – 14 од.[27].

Війська ППО мають чисельність 10,2 тис. осіб. До їх складу входять війська протиповітряної оборони та засобів ППО сухопутних військ, винищувальна авіація ВПС. Війська ППО включають два роди військ – зенітно-ракетні та радіотехнічні. За узагальненими даними, ППО РБ на озброєнні має 175 зенітно-ракетних комплексів С-75 (середньої дальності), С-125 (малої дальності), С-200 і С-300 (великої дальності). Використовують армійські зенітно-ракетні комплекси (ЗРК) "середньої" дальності "Бук" і "малої" дальності "Оса".

Військова авіація Білорусії не має стратегічних одиниць типу Ту-160 і не спроможна доставляти на великі віддалі високоточну зброю.

Оперативно-тактичне командування зосереджене на західному (польському) та північно-західному (прибалтійському) напрямках.

Білорусь стала партнером Організації Північноатлантичного договору 1995 р. у рамках програми "Партнерство заради миру". Військові Білорусі проводили заходи у відповідності до індивідуальної програми Партнерства Білорусі та НАТО. Так, у 2003 р. таких заходів проведено понад 50. Білорусь розширила своє представництво у комітетах НАТО. Однак після президентських виборів у грудні 2011 р. НАТО припинило співпрацю з білоруською армією. У сфері військової співпраці Білорусія притримується багатовекторної політики [28].

Фінансування Збройних сил Білорусі відбувається виключно з загального державного фонду, на статтю: "Національна оборона", що передбачає наступні розділи розподілу "Оборона і Збройні Сили", "Забезпечення мобілізаційної підготовки і мобілізації", "Інші питання пов'язані з національною обороною". З асигнування Міністерства оборони у період 2005–2008 рр. на національну оборону припадає 86,9–89,3 %. Оборонний бюджет Білорусії 2008 р. становив 681 млн доларів США. Нові військові розробки отримали схвальні відгуки у фахівців. Це нова радіорелейна система для пошуку повітряних цілей "Восток" та легкий танк "Т "Сталкер". 140-й ремонтний завод МО РБ сумісно з словацькими партнерами проводить модернізацію застарілої військової техніки. На базі БТР та БМП-1 створено нові бойові машини "Кобра-К2 та "Кобра-С". Військові автомашини російського

виробництва переводяться з карбюраторних двигунів на дизельні. На Мінському автозаводі змонтована БМ-21 "Град". У військових конструкторів є реактивна система залпового вогню "БелГрад". Військові розробки досить успішно проводить державне підприємство "БелОМО" [29].

Білорусія, як і Україна має значний вплив на баланс сил на регіональному рівні. Республіка повністю інтегрована на Росію, 2000 р. входить у союз з Російською федерацією. Має з Росією єдиний оборонний простір. Тривала співпраця з Російською Федерацією в області ППО дозволила Білорусі повністю оновити і відремонтувати засоби протиповітряної оборони. Росія продає для білоруської армії озброєння і військову техніку за російськими внутрішніми цінами. Для прикладу, 2006 р. 115-й ракетній бригаді поставлено чотири дивізіони ЗРК С-300 ПС. Експортна ціна одного становить 180 млн дол., Білорусь їх закупила за 13 млн дол. Економія становила 707 млн дол., що складає річний оборонний бюджет республіки. Білоруський військово-промисловий комплекс не випускає кінцевої військової продукції, тому військово-технічна співпраця вигідна для Білорусі. Військово-політична дотація обертається економічною залежністю білоруської економії від Росії. Білоруська армія фактично стала складовою частиною російських збройних сил [30]. Армія РБ вважається військовими експертами однією з боєздатних у Європі. Ситуація тісної співпраці і військово-технічної залежності позбавляє білоруську армію самостійності, що повністю узалежнює військову політику Білорусі від військово-політичного курсу Російської Федерації.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов – К.: Наш час, 2008. – С. 5.
2. Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. – 2003. – № 4.
3. Бжезинський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея –НВ, 2000. – 236 с.
4. Кіссенджер Г. Дипломатія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kissing/01.php.
5. Кеннан Дж. Дипломатія Другої світової війни глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Перевод с англ. Л. А. Игоревского, Ю. Д. Чупрова. – М.: Центрполиграф, 2002. – 479 с.
6. Хантингтон С. О волне демократизации, их сущность и периодизация. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ualib.com.ua/br_7561.html.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
8. Горбулін В. П. Без права на покаєння / В. П. Горбулін. – Харків: "Фоліо", 2009.
9. Волгогонов Д. Семь вождей. 1–2 книги / Д. Волгогонов // Новости. – 1995. – 496 с.
10. Hitch Ch., McKean R. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 422 p.
11. Radwick B. Modern Armed Forces Planning. – New York: SAGE, 1975. – 345 p.
12. Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства / В. М. Захаров. – М.: РИСИ, 2011. – 380 с.
13. Дмитриев А. П. Соотношение стабильности и безопасности государства как проблема политической теории и практики / А. П. Дмитриев // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – С. 38.
14. Лазарев И. А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития / И. А. Лазарев // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М.: ВА ГШ, 1992. – С. 10.
15. Болятко А. В. Задачи военной безопасности и обеспечение их решения / А. В. Болятко // Военная мысль. – 1993. – № 4. – С. 10–13.
16. Левик Б. С. Військова історія у системі забезпечення національної безпеки та оборони України / Б. С. Левик // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук". Частина II. – 156 с.
17. Горбулін В. П. Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України. – Вип. 23 / [За заг. ред. академіка НАНУ, д. т. н. В. П. Горбуліна]. – К.: Євроатлантикінформ, 2006. – 152 с.
18. Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над військовою сферою у контексті національної безпеки України: дис. канд. політ. наук. – К., 2006. – 185 с.
19. Богданович В. Ю. Военная безопасность Украины: методология исследования и пути обеспечения / В. Ю. Богданович. – К., 2003. – 322 с.
20. Кондратюк К. К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009) / Кондратюк К., Сухий О. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 186.
21. Закон Республіки Беларусь "О Вооруженных Силах Республики Беларусь" № 1904-ХІІ от 3 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=1641>.
22. Закон Республіки Беларусь "О воинской обязанности и воинской службе". № 1914-ХІІ от 5 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201914&p2={NRPA}>.
23. Закон Республіки Беларусь "О обороне" № 1902-ХІІ от 3 ноября 1992 г. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=V19201902&p2={NRPA}>.
24. Феськов В. И. Советская армия в годы "холодной войны" (1946–1999) / В. И. Феськов, К. А. Калашников, В. И. Голиков. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. – С. 7.
25. Краснознаменный Белорусский военный округ. – Минск, 1973. – 542 с.
26. Договір про звичайні збройні сили у Європі. Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_314.
27. Военная доктрина Республики Беларусь. Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>.
28. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь. – 2010.

[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/koncept.html>; Концепція національної безпеки Білорусії. 2010 р. Центр військової політики і політики безпеки. Оборонний вісник 2011. – № 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/defensebulletin/5794--52011>. 19. Основы военной политики Республики Беларусь. Министерство обороны Республики Беларусь Офіційний сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/zakonzak.html>. 20. Концепція національної безпеки Білорусії. 2010 р. Центр військової політики і політики безпеки. Оборонний вісник 2011. – № 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/defensebulletin/5794--52011>. 21. Офіційний інтернет-портал Президента Білорусії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://president.gov.by/>. 22. Агеев А. И. Военный потенциал 100 ведущих стран мира / А. И. Агеев, Б. В. Куроедов, О. В. Сандаров // Экономические стратегии. – 2011. – № 1. – С. 22–23. 23. Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. Структура Вооруженных сил. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/struct1vs.html>; Belarmy. Інформаційно аналітичний портал. История и структура Вооруженных сил. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://belarmy.by/category/istoria-belarusi>. 24. Министерство обороны Республики Беларусь. Официальный сайт. Военная карьера. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/vv/vvcarier.html>. 25. Belarmy. Інформаційно аналітичний портал. История и структура Вооруженных сил. Сухопутные войска. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://belarmy.by/istoria-belarusi/suhozputnye-vojska-respubliki-belarus>. 26. Belarmy. Інформаційно аналітичний портал. История и структура Вооруженных сил. Военно-воздушные войска и Войска противовоздушной обороны. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://belarmy.by/istoria-belarusi/voenno-vozdushnye-sily-i-vojska-rvo-belarusi>. 27. Прим. автора. 28. Деятельность Министерства обороны Республики Беларусь в рамках международного сотрудничества. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mod.mil.by/megd_sotr.html. 29. Государственный военно-промышленный комитет Республики Беларусь. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vpk.gov.by/companies/detail/140rz/>. 30. Порівняльний аналіз оборонних бюджетів України і Білорусії в контексті регіональних безпекових процесів". Аналітична записка. Відділ оборонних стратегій та військово-технічної політики. (Н. Діденко). Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/518/>

Богдан Левик

ФОРМИРОВАНИЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ ПОСЛЕ РАСПАДА СССР

Проанализированы этапы реформирования Вооруженных сил Республики Беларусь в период 1991–2011 гг. Рассмотрены военная доктрина и концепция национальной безопасности, охарактеризованы военно-политические отношения Беларуси в регионе и в мире. Приведена структура и численность белорусской армии, ее вооружения.

Ключевые слова: Вооруженные силы Республики Беларусь, военная доктрина, структура вооруженных сил, распад СССР, национальная безопасность.

Bogdan Levyk

FORMATION OF THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF BELARUS AFTER THE COLLAPSE OF THE SOVIET UNION

Analysis of the reform of the armed forces of the Republic of Belarus in the period 1991–2011. Reviewed by current military doctrine and concept of national security. Characterized the political relations of Belarus in the region and in the world. The structure and the strength of the Belarusian army, its armaments.

Key words: armed forces of the Republic of Belarus, military doctrine, the structure of the armed forces, collapse of the USSR, national security.

УДК 327(477)

Степан Новінчук

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН У 1991–2004 РР.: ПОЛІТИЧНО-ВІЙСЬКОВИЙ
АСПЕКТ**

У статті комплексно досліджуються проблеми становлення міждержавних відносин у політично-військовій сфері між Україною та Росією посткомуністичної доби і розвитку їх на зламі XX–XXI ст.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, міждержавні відносини, військово-політичне співробітництво, договірно-правова база.

Процеси сучасного світового устрою ведуть до пошуку аналогій, переосмислення важливих проблем становлення міждержавних відносин, з'ясування нового облаштування Європи та аналізу зовнішньої політики новопосталих національних держав у час їх незалежності. З розпадом Радянського Союзу та виходом України на міжнародну політичну арену в ролі незалежного суб'єкта зовнішньополітичних зв'язків перед відродженою державою постала низка нагальних проблем, пов'язаних із визначенням основних геостратегічних цілей та пріоритетів у новому світі, забезпеченням національних інтересів в контексті створеної нової системи взаємовідносин європейських народів і держав. З огляду на це особливого значення набули питання вироблення власної позиції, стилю і навичок у взаєминах із зовнішнім світом, це і включення України в інтеграційні процеси, які розгорнулися серед розвинутих країн Європи, це, зрештою, створення нового самостійного типу відносин з державами колишнього СРСР, так званим "близьким зарубіжжям".

Особливе місце у розбудові міждержавних відносин незалежної України з країнами колишнього Союзу РСР належало встановленню нової моделі українсько-російських взаємин у різних сферах державного функціонування. Як відомо, Російська Федерація (РФ) є найбільшим і одним з найважливіших сусідів України, тому розвиток відносин стратегічного партнерства з нею посідає важливе, ключове місце у системі пріоритетів української зовнішньої політики поряд з реалізацією курсу на інтеграцію з Європейським Союзом (ЄС). Впливає це не тільки з геополітичного розташування України (хоча, передусім, з цього), але і з вікової спадщини політичних, економічних та культурних зв'язків між цими країнами, з традиції співіснування в рамках однієї держави.

У цьому зв'язку виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-російського двостороннього політично-військового співробітництва в означений період, оскільки, зауважимо ще раз, історично, політично, економічно і культурно Україна і Росія взаємозалежали одна від одної. З часу розпаду СРСР між Україною і РФ відбувається непростий процес формування принципово нового типу взаємин. На тлі українсько-російських відносин за даний період виникло чимало труднощів. Упродовж тривалого історичного часу співробітництво між Україною та Росією складалося далеко неоднозначно. Періоди добросусідства змінювалися часами напружених стосунків, що внесло свої нашарування на ґрунт новітньої українсько-російської співпраці, як у політичній площині, так і в економічному та соціальному вимірах. Наблизитися до з'ясування тих чи інших питань, котрі заважали і заважають налагодженню рівноцінних відносин, можна тільки за умови ґрунтовного, всебічного та неупередженого дослідження українсько-російських відносин 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., насамперед, у політично-військовій сфері.

Зазначимо, що останнім часом чимало окремих аспектів зазначеної проблеми вже поставали предметом наукових досліджень [1–5]. Важливого значення набувають успішні спроби М. Білоблочки [6], Л. Гайдукова, В. Кременя, Л. Губернського [7], А. Зленка [8], С. Кульчицького [9], Л. Чекаленко [10], Л. Бляхмана, М. Кротова [11], О. Здравосмілова [12], інших українських та російських авторів дослідити на новій методологічній і джерелознавчій базі деякі напрямки і форми українсько-російської співпраці у нових геополітичних умовах. У зазначених працях науковці цих країн намагаються упорядкувати, проаналізувати надати цілісну характеристику двостороннім міждержавним відносинам між Україною і Росією, простежити причинно-наслідковий характер конфліктних ситуацій, виробити науково-практичні рекомендації для їх поліпшення. На думку автора цієї праці, вивчення досвіду українсько-російських взаємин у досліджуваній період на основі нових історичних фактів і джерел, залишається актуальним завданням як української, так і російської історіографії.

Метою запропонованої статті є аналіз становлення та основних напрямків розвитку українсько-російських політично-військових відносин в 1991–2004 рр., показ деяких суперечливих тенденцій їх перебігу та нових аспектів співробітництва.

З часу розпаду СРСР між Україною і Росією розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин як незалежних демократичних держав. Зауважимо, що історично українсько-російські взаємини не завжди мали місце у форматі двох національних держав, а здебільшого виступали у рамках імперії чи третіх держав. Це визначило цілий комплекс історичних суперечностей та конфліктних питань. Звільнення двох народів від тоталітарних режимів та відродження української державності наприкінці ХХ ст. стали історичним шансом для встановлення рівноправних та взаємовигідних міждержавних відносин. Країни пройшли складний шлях від встановлення дипломатичних відносин до формування і закріплення їх основних нормативно-правових засад, вивчення цього шляху має винятково велике значення для розуміння сучасних українсько-російських взаємовідносин.

Період 1991–2004 рр. можна кваліфікувати як новий етап розвитку двосторонніх українсько-російських відносин. Упродовж означеного часу у взаєминах між Україною та Росією відбулися найважливіші зміни з часів Хмельниччини. Після розпаду колишнього Радянського Союзу в українсько-російських відносинах залишилося багато спільного. Лишилися родинні, дружні зв'язки, між політичними, економічними, духовними елітами збереглися міцні контакти. Сторони є важливими економічними партнерами. Багаточисельні національні меншини – російськомовна в Україні та українська в Росії – перетворюють двосторонні відносини на важливий внутрішньополітичний чинник у обох державах [4, с. 147].

Враховуючи історично-політичні, соціально-економічні й культурно-духовні умови України кінця ХХ – початку ХХІ ст. в історії становлення й розвитку українсько-російських відносин можна, на думку автора, виділити три функціонально відмінних, політично зумовлених періоди. Відповідно вони охоплюють: I етап – 1991–1993 рр. – формування передумов для нормальних двосторонніх відносин між Україною та Росією, позначені значною політичною напругою, стимульованою загостренням проблем розподілу ЧФ та визначенням статусу Криму; II етап – 1994–1998 рр. – здійснення процесів щодо налагодження національних інтересів, що сприяло підписанню базового договору 31 травня 1997 р. – Договору про дружбу, партнерство та співробітництво; III етап – 1998–2004 рр. – активізація й диверсифікація форм двостороннього міждержавного співробітництва, завдання формування нормативно-правової бази та подальшого пошуку компромісів у прагматичному захисті національних інтересів обох держав і наповненні конкретним змістом особливого стратегічного партнерства після зміни влади у Кремлі.

Про інтенсивність цього важливого процесу свідчить кількість двосторонніх зустрічей на різних рівнях, у тому числі й найвищому та підписання, за підрахунками автора, на початок 2004 р. між Україною і РФ щонайменше 250 угод міждержавного регіонального рівня, а також документів, ухвалених між окремими підприємствами, організаціями, фірмами, навчальними закладами. Зазначимо, що основним чинником розбудови двосторонніх відносин між Україною і Росією був постійний, можливо, не завжди конструктивний, політичний діалог на найвищому рівні. Це пов'язувалося як із внутрішнім розвитком українського і російського суспільств, так із зовнішніми чинниками, зокрема, світовою кон'юктурою, позицією провідних західних держав стосовно тих чи інших подій у світі, їх впливом на зовнішню політику України та РФ, певною кореляцією геостратегічного курсу держави. Тому, на нашу думку, українсько-російські відносини варто розглядати комплексно, не відокремлюючи окремі події, а простежуючи їх причинно-наслідковий характер у двосторонній співпраці між країнами.

Зауважимо, що означений період займає особливе місце в новітній історії українсько-російських відносин. Він наповнений важливими подіями, пов'язаний з радикальною суспільною трансформацією, подоланням тоталітарної системи, інтенсивним розвитком структур громадянського суспільства, переорієнтацією зовнішньополітичного курсу та створення міжнародно-правового фундаменту цих відносин. Відстежуючи розвиток міждержавних відносин упродовж 1991–2004 рр., на думку автора, Президенти і керівники урядів, керівники законодавчих структур обох держав приділяли значну увагу питанням розробки і підписання основоположних документів сприяння налагодженню нового типу українсько-російських взаємин в контексті геополітичних змін на європейському континенті.

Традиційними стали двосторонні зустрічі Президентів, регулярні контакти глав урядів країн, керівників міністерств і відомств, зокрема були створені і діяли депутатські групи з питань зв'язків між парламентами двох держав. Тісна співпраця позитивно впливала на зміст партнерських відносин між Україною та Росією, у результаті яких було підписано десятки українсько-російських міждержавних, міжурядових і міжвідомчих договорів та угод. Крім того, варто згадати різноманітні

угоди міжвідомчого, регіонального рівня тощо. Політичний діалог на найвищому рівні був важливим чинником розвитку українсько-російських двосторонніх відносин і формування їх договірно-правової бази.

У цьому контексті автор особливо виокремлює українсько-російський договір про основи відносин, підписаний ще Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком і Головою Верховної Ради РРФСР Б. Єльциним у Києві 19 листопада 1990 р. під час перебування Б. Єльцина в Україні в умовах наростання відцентрових процесів на розпад єдиної держави, виходячи з Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Декларації про державний суверенітет РРФСР від 12 липня 1990 р. та з прагнення побудувати демократичні правові держави [13, с. 643].

Основною метою та завданням цього договору був розвиток міждержавних відносин на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили або економічних методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, а також інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Україна і Росія визнали одна одну суверенними державами, зобов'язалися утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету, гарантували своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи.

До спільної діяльності, що мала реалізовуватися на рівноправній основі через спільні координуючі інститути сторін належали: взаємодія в зовнішній політиці; співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору; управління системами транспорту і зв'язку, включаючи супутниковий зв'язок і телекомунікації; співпраця в галузі охорони навколишнього середовища на своїх територіях, включаючи заходи щодо мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи; питання міграційної політики; боротьба з організованою і міжнародною злочинністю [13, с. 643]. Договір відіграв одну з головних ролей у подальшому становленні нормативно-правових основ українсько-російських відносин, розробка яких на перспективу відповідно до нових геополітичних і зовнішньо політичних пріоритетів стала одним із найважливіших завдань України у процесі розбудови державності.

1 грудня 1991 р. відбулися дві події історичної ваги – понад 90 % громадян, що взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловились за незалежність України, одночасно було обрано першого Президента республіки, яким став Л. Кравчук [14, с. 24]. Цими подіями завершилась історія єдиного СРСР і перебування УРСР та РРФСР у складі Радянського Союзу. Наслідком цих подій стало те, що підписаний 19 листопада 1990 р. Договір між УРСР і РРФСР втратив свою юридичну силу, а, отже, постало питання про необхідність укладення договору, який би врахував нові реалії. Для України настав напружений період, пов'язаний з територіальними претензіями з боку РФ. Підготовка проекту нового широкомасштабного Договору між Україною та Росією постала на порядок денний.

Важливим документом у становленні двосторонньої співпраці між Україною та РФ на початковому етапі було підписання 14 лютого 1992 р. "Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між РФ та Україною" [15]. Значною мірою налагодженню відносин сприяла тристороння зустріч на рівні Президентів, голів парламентів та прем'єр-міністрів двох держав у Дагомисі. У результаті дводенних переговорів підписано "Угоду між РФ і Україною про подальший розвиток міждержавних відносин" [16], яка охоплювала широкий спектр взаємин між обома державами.

Важливими кроками на шляху створення цілісної системи нормативно-правової бази українсько-російських відносин стала низка відповідних документів, серед яких варто назвати: "Угода між Україною й Росією про реалізацію права на закордонну власність колишнього СРСР для цілей дипломатичних, консульських та торгових представництв" (3 серпня 1992 р.) [17], "Договір у сфері повітряного транспорту" (12 січня 1994 р.), "Договір про поступове урегулювання проблем Чорноморського флоту" (15 квітня 1994 р.), "Угода про співробітництво міністерств оборони Росії й України" (15 квітня 1994 р.), "Угода про співробітництво в прикордонних питаннях" (3 вересня 1994 р.) та ін.

Ці документи значно вплинули на подальшу співпрацю між країнами, зробивши ще один крок для конструктивної співпраці на правовій основі. Вагомим аспектом співпраці між обома державами став "Договір про співробітництво у військовій галузі", а результатом – домовленість про те, що взаємини здійснюються на принципах рівноправ'я, партнерства, взаємовигідної співпраці; співробітництво здійснюється у процесі координації на базі окремих договорів з конкретних напрямів; порядок взаємного використання повітряного і водного простору і все, що стосується цих напрямів, регулюється окремими договорами, взаємовідносини у сфері військової розвідки визначалося на основі окремих міждержавних договорів, співробітництво проти повітряної оборони здійснюється на базі окремих договорів [18, с. 10]. Підписання цього договору підсумувало

напрацювання за попередні роки, затвердивши основні напрямки між державного двостороннього співробітництва.

Незважаючи на активний пошук Україною взаємоприйнятних компромісів, російська сторона, на жаль, часто відходила від попередніх домовленостей, висувала нові вимоги, не завжди прийнятні для нашої держави. Пропагувався так званий "пакетний підхід" до вирішення важливих питань. Наприклад, підписання Великого договору тільки після остаточного розподілу ЧФ або повернення боргів фізичним та юридичним особам України від колишнього Зовнішекономбанку СРСР. По суті такі підходи зробили українсько-російські відносини залежними від проблем, розв'язання яких в умовах, що склалися на той час, було надзвичайно складним. Особливо тоді, коли наприкінці 1996 – на початку 1997 р. низка політичних діячів РФ, політичних партій навіть Державна Дума та Рада Федерації РФ розгорнули безпрецедентну кампанію тиску на Україну з метою перегляду статусу міста Севастополя [19, с. 15]. Загострення українсько-російських відносин шкодило обом державам.

Труднощі на шляху до розбудови нормальних двосторонніх відносин між Україною та Росією керівництво обох держав повною мірою вдалося вирішити після підписання так званого "Великого договору" про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 р. [20, с. 3–4]. Договір, звісно, не зняв і не міг зняти усіх проблем між двома країнами, але він створив передумови для їх успішного вирішення на основі визначення нових реалій і нових підходів рівноправного співробітництва.

Базовий договір про дружбу, співробітництво і партнерство двох держав розв'язав багато проблем і визначив напрями подальшої взаємодії України та Росії. У цьому важливому документі міжнародно-правового значення знайшли відображення про: рівноправне й беззастережне визначення сторонами один одного як стратегічних партнерів зі співробітництва в різних сферах; визначення територіальної цілісності України без обумовленості рамками СНД і підтвердження легітимності та непорушності існуючих між Україною й РФ кордонів; неприпустимість використання сили однієї сторони проти іншої, включаючи економічні й інші методи тиску; принцип невтручання у внутрішні справи один одного, дотримання прав людини; засади добросусідства й співробітництва сторін, що передбачають зміцнення міжнародного миру й безпеки; неможливість підписання з третіми країнами будь-яких договорів, скерованих проти двостороннього партнера; захист етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності національних меншин; сприяння розвитку можливостей вивчення української мови в РФ і російської мови в Україні, забезпечення для цього відповідної підготовки кадрів і належних умов; обопільне вирішення непередбачених спірних ситуацій і проблем тощо [20, с. 3–4].

Цей політичний документ був, без перебільшення, не лише основним нормативно-правовим фундаментом двосторонніх відносин, а й основою для вирішення комплексу поточних проблем, які блокували поглиблення розвитку українсько-російського співробітництва: проблеми поділу ЧФ та статус м. Севастополя; питання договірно-правового оформлення українсько-російського державного кордону; забезпечення нормалізації українсько-російських торгово-економічних відносин і вирішення питання гарантованого постачання Україні енергоресурсів [20, с. 3–4].

Договір також забезпечив розробку комплексу заходів лібералізації економічного співробітництва й зняття будь-яких перешкод для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили; узгодження фінансової, валютної, інвестиційної, податкової, цінової, торгово-економічної політики, створення рівних можливостей для суб'єктів господарювання, розвитку прямих економічних і торгівельних відносин на всіх рівнях. Згідно з домовленістю, було вирішено одне із найважливіших питань взаєморозрахунків з зовнішнього боргу України перед РФ. Україні було списано зовнішній борг в рахунок оплати за оренду ЧФ РФ військово-морських баз у м. Севастополь [21, с. 4]. Таким чином, Великий договір закріпив нову концепцію українсько-російських відносин, статус України та Росії як дружніх, рівноправних і суверенних держав, які будують свої відносини на взаємній повазі, стратегічному партнерстві та співробітництві. Зазначимо, що крім Договору, президентами двох держав було підписано й україно-російську декларацію, у якій окреслювалися напрями вирішення низки питань політичного, економічного й гуманітарного характеру [5, с. 171].

Політично-правове унормування взаємовідносин, зняття гострих політичних проблем у взаєминах України й Росії сприяло значному розширенню діапазону відносин Києва з державами та структурами Заходу. Можемо стверджувати, що з нормалізацією відносин Україна і Росія створили й зміцнили нормативно-договірну базу. До неї, окрім названих документів, слід віднести й "Договір про економічне співробітництво" від 28 лютого 1998 р., три базових угоди щодо ЧФ від 28 травня 1997 р. та ін. Упродовж наступних років міждержавні двосторонні відносини України з Росією піддавалися чималим випробуванням, наповнювалися новим змістом співробітництва й розуміння важливості високого рівня взаємин для реалізації національних інтересів обох держав [5, с. 172].

Однак не можна говорити, що названі документи розв'язали усі проблеми у стосунках між Україною та Росією, що і підтвердив розвиток двосторонніх взаємин на початку ХХІ ст., зокрема після приходу до влади в Україні Президента В. Ющенка.

Особливістю формування українсько-російських відносин у нових історичних умовах було те, що вони розпочалися в межах такого інтеграційного співіснування пострадянських республік, як Співдружність Незалежних Держав (СНД). Розпад Радянського Союзу і створення СНД у 1991 р. були тільки початком перебігу складних інтеграційних і дезінтеграційних процесів. Через досить відмінні зовнішньополітичні стратегічні позиції Україна та Росія по-різному бачили завдання СНД [22, с. 1].

Для Росії СНД була можливістю зберегти риси традиційного союзу і свою домінуючу роль у ньому, а для України – неминучим етапом на шляху до нової незалежності і входження у нові конфігурації міждержавних взаємин [23, с. 133]. Національним інтересам України СНД відповідала як орган, що мав вирішити два завдання: по-перше – цивілізованим способом розійтися; по-друге – відпрацьовувати нові принципи співробітництва поміж колишніми республіками СРСР. Причому, тодішній президент, офіційні кола України, вважали, що міждержавні угоди, в основному, зафіксували СНД як інструмент для переговорних процесів і вона не повинна перетворюватися у наддержавне об'єднання. З огляду на це Україна прийняла рішення бути лише асоційованим членом цього утворення.

Оцінюючи позицію України щодо СНД, можна виділити такі основні риси її політики: по-перше, підхід до СНД як до тимчасової організації, створеної "контори для цивілізованого розлучення"; по-друге, збереження політичного, економічного та військового суверенітету України, опір створенню національних структур подібних до органів СРСР; по-третє, недопущення домінування окремих країн у спільно створюваних міждержавних організаціях; по-четверте, дотримання тактики "різних швидкостей" інтеграції у рамках СНД; і, нарешті, по-п'яте, відсутність концепції політики щодо СНД та діяльності у рамках Співдружності. Варто підкреслити, що політика України щодо СНД була непослідовною і суперечливою, оскільки в її основу закладено принцип балансу сил та інтересів, який, у свою чергу, зумовлений такими чинниками, як геополітичне становище України, її відносинами та залежністю від партнерів зі Співдружності, складними внутрішньополітичними чинниками. У цей час Україна ще не була спроможна відігравати належну їй роль у міжнародній політиці, а продовжувала залишатися учасником гри, у якій правила встановлювалися та диктувалися іншими, більш сильними гравцями, у тому числі і Росією.

Зауважимо, що різне бачення Україною та Росією інтеграційних процесів на теренах СНД впливало на становлення міждержавних взаємин. Додамо, що прагнення України дистанціюватися від Росії у напрямку європейських та євроатлантичних структур, даний союз у політичному плані не відбувся. Однак його реалізація, певною мірою, простежувалася в економічній сфері. Поглиблення економічної кризи в Україні надихало ті політичні сили, які бажали створення на пострадянському просторі економічного союзу до лобювання тісної інтеграції з РФ. У другій половині 1993 р. пройшла певна переоцінка стосунків України з Росією, а також становища у СНД з боку Президента України Л. Кравчука, який наголосив, що "зараз було б не тільки нерозумно, а й небезпечно порвати всі зв'язки з Росією" [24, с. 82]. Така оцінка тодішнього Президента України зумовлювалася, по-перше, прогресуючою економічною кризою в державі і, по-друге, розчаруванням у багатообіцяючій західній допомозі. У зв'язку з цим Україна виявила готовність до більш тісної економічної взаємодії з Росією та СНД на "заасадах суверенного партнерства, рівноправності та взаємодопомоги шляхом "перегляду старих і переходу до нових форм інтеграції" [25].

Президент України Л. Кучма намагався змінити "ізоляціоністський курс" Л. Кравчука і здійснювати політику, скеровану на дружбу з Росією і встановлення зв'язків з державами, які творилися на пострадянських теренах. Безперечно, необхідність інтеграції, особливо економічної не викликає сумнівів. Річ в іншому: яка це інтеграція? Якщо це рівноправні взаємовигідні стосунки, то питань немає. Однак у тодішніх умовах дуже реальною могла б стати лише така інтеграція, коли один буде диктувати свою волю, а іншим, поставленим у повну залежність чи то від газу, чи від нафти, чи то від збройних сил того одного, нічого не залишиться як підпорядкуватися. Отака інтеграція не що інше, як відродження Російської імперії у новій іпостасі. Ось чому в українському суспільстві існувала сильна пересторога щодо СНД, в якому домінує Росія, "у відносинах з іншими країнами ... діє лише з огляду на власні інтереси" [26, с. 96]. На жаль, первісно сформована як об'єднання незалежних держав Співдружність поступово трансформувалася в повністю підконтрольну Москві політично-економічну структуру. РФ не тільки прагнула бути лідером і новим центром СНД, а й відкрито домагалася повного домінування в цій організації [27, с. 23].

Відмінне розуміння Україною та Росією проблеми подальшого становлення взаємин між країнами на пострадянському просторі призвело до ускладнення у міждержавних двосторонніх

відносинах. Найбільш гострими в цьому процесі стали протиріччя з приводу успадкування власності Союзу РСР і порядку виплати зовнішнього боргу, розбіжності з питань приналежності Держбанку, порядку емісії та розподілу валюти, територіальне питання і проблеми військово-політичного характеру. "Болючим" залишалося питання Криму та приналежності ЧФ. Динаміка українсько-російської конфронтації з приводу означених спірних питань, особливо кримського питання і ЧФ характеризувалася надзвичайною нерівномірністю: то різке загострення, то тривале перебування цих питань у фарватері великої політики. Численні українсько-російські переговори щодо статусу Криму та ЧФ в Одесі, Дагомсі, Ялті, Москві, Масандрі більшою мірою засвідчили наміри сторін, а не конкретні шляхи їх розв'язання. Лише ці "болючі" питання деякою мірою вдалося вирішити після підписання "Договору про дружбу, співробітництво і партнерство", який підвів ризик під минулим, закріпивши реалії, які склалися на той час, та відкривши перспективу на майбутнє.

Аналіз подальших зовнішньополітичних пріоритетів Росії стосовно держав СНД дає підстави констатувати, що РФ у різних формах, але цілеспрямовано й послідовно здійснювала політику на реінтеграцію республік колишнього СРСР. Однак російська політика щодо Співдружності залишалася суперечливою і відображала наявні у російській політичній еліті розбіжності з цього питання. Це стосувалося і ставлення до України. Натомість Україна намагалася подолати російсько-українське протистояння, створити політично-правові основи для послаблення конфронтації міждержавних стосунків. Демонстрацією особливих відносин України та Росії було обрання Президента Л. Кучми головою Ради СНД, здійснене з ініціативи президента Росії В. Путіна. Отримання Україною важелів керування центральними структурами СНД сприяло посиленню позиції України на просторах Співдружності. Зазначимо при цьому, що не в останню чергу це було спричинене намаганням Росії використати СНД як механізм утримання України під своїм впливом. Після обрання Л. Кучми на другий президентський термін українсько-російські міждержавні відносини продовжували розвиватись. У 2000–2003 рр. спостерігалось посилення діалогу президентів двох країн, розширилися контакти представників владних структур і організацій всіх рівнів – від президентських і парламентських до налагодження зв'язків громадських організацій двох країн. Спостерігалось зближення фінансових структур, налагодження результативних наукових і освітніх установ [5, с. 173].

Намітилися зрушення в урегулюванні питань щодо дотримання україно-російського кордону, РФ підтвердила угоду на передачу Україні об'єктів нерухомості колишнього СРСР в 7 країнах, підписано договір щодо належного використання Азовського моря й Керченської протоки, виникли тенденції нарощування співробітництва у військово-політичній сфері, і, що прикметно, області транспортування газу [5, с. 174].

Тим самим зміна "стратегічної багатовекторності" на більш виразну одновекторність у бік Росії сприяла поліпшенню українсько-російських відносин. Тож українська політика щодо СНД не була однозначною. Ставлення до СНД у своєму розвитку в означений період еволюціонувало. Якщо на початковому етапі незалежності українська сторона вбачала в Співдружності лише форму "цивілізованого розлучення", то з плином часу цей підхід зазнав суттєвих змін.

На початку XXI ст. СНД розглядалось Україною як міжнародний переговорний механізм, здатний зближувати позиції, збалансовувати інтереси, шукати компроміси, узгоджувати принципи господарської діяльності, у т. ч. і з Російською Федерацією.

Одним із ключових напрямків українсько-російської двосторонньої співпраці було і залишається військово-політичне співробітництво між Україною і РФ. Активізувавши певні напрямки військово-політичного співробітництва, удосконаливши механізми поліпшення двосторонньої роботи, обидві держави змогли вийти на якісно новий рівень співпраці в цій галузі, що дозволило зробити як Україну, так і Росію більш конкурентоздатними на міжнародній арені.

З огляду на це, зауважимо, що на передній план, зразу після розпаду СРСР та упродовж означеного часу, постали і є одним з подразників в українсько-російських відносинах проблеми статусу Севастополя і ЧФ. На розвиток цієї проблеми справляв цілий комплекс чинників, і, передусім, та обставина, що українська та російська присутність на Чорному морі має давні історичні корені. Москва спиралась на те, що з моменту заснування Севастополь був військово-морською фортецею півдня Росії, а з кінця XIX ст. – головною базою ЧФ. Призначення Севастополя не переглядалось і в радянську добу. З розпадом колишнього Союзу РСР Росія відстоювала позицію, що "Севастополь – головна база ЧФ Російської Федерації". Прихильники цієї жорсткої позиції утверджували, що будь-які поступки у питанні щодо статусу Севастополя і ЧФ здатні викликати "непоправні наслідки геополітичного характеру" [28, с. 24]. Вони зауважували: "Чорне море сьогодні – це один із вузлів світової політики, місце співпадіння інтересів більш ніж трьох десятків держав. Це країни Середньої Азії, Закавказзя, Близького Сходу і, звичайно, Європи. Однак нині вплив Росії у Чорноморському регіоні, не кажучи вже про Середземномор'я, серйозно

підірвано. Розподіл єдиної союзної держави призвів до незворотних геополітичних змін, у ході яких не було продумано розв'язання проблеми Криму й Севастополя. Очевидно, що той, хто володіє Кримом і, відповідно, Чорним морем, має можливість впливу на зону проток, Адріатику і Середземномор'я аж до узбережжя Італії" [28, с. 26].

Прихильники цієї лінії категорично заперечували проти того, щоб військово-морська база з її береговою інфраструктурою, а також охорона рейдів, система охорони і спостереження належала Україні, а кораблі Росії, що базувалися на ній, у переговорному процесі зводилося лише до виділення пунктів базування російського флоту в Криму, які мали до того ж тимчасовий характер. Висувалась вимога до створення головної бази ЧФ Росії у Севастополі – бази, у якій все було б зосереджено в одних руках: оперативний режим, використання районів бойової підготовки, система оповіщення. У ролі "компромісного" варіанту пропонувалося, щоб Севастополь одержав статус т. зв. "вільного міста" і став базою об'єднаного флоту Росії та України з єдиним оперативним режимом й аналогічними завданнями.

Зауважимо, що Україна, проте абсолютно не готова була піти на поступки у питанні щодо статусу Севастополя і ЧФ. І уряд, і уся політична еліта країни вважали, що подібні поступки рівнозначні "підриву суверенності України, зруйнуванню її територіальної цілісності" [29, с. 7]. Київ враховував також і негативну реакцію Заходу на передачу Севастополя і ЧФ під контроль РФ [30, с. 27–29]. Питання про статус Севастополя і проблема ЧФ були впродовж досліджуваного періоду одним з найскладніших у військово-політичних взаєминах України та Росії. Невизначеність щодо такого значного з'єднання, як ЧФ. Створювала додаткове джерело нестабільності у регіоні.

Зазначимо, що упродовж 1991–1995 рр. у військово-політичних відносинах України та Росії проблема ЧФ була домінуючою, і це, природно, вирішення її в подальшому відкривало нові перспективи у розвитку міждержавних двосторонніх стосунків. Це розуміли і глави держав, намагаючись розв'язати питання на взаємовигідних умовах. Саме тому важливою для двосторонніх взаємин була домовленість президентів на початку серпня 1992 р. у с. Мухлатді, що розташоване поблизу Ялти, щодо ЧФ. Результатом цієї домовленості стало підписання угоди про формування флотів Росії та України на Чорному морі. "Згідно з нею на перехідний період до 1995 р. Чорноморський флот виводився з підпорядкування СНД і ставав об'єднаним російсько-українським флотом з об'єднаним командуванням, яке призначалося президентами України і Росії; й підпорядковувалося тільки їм" [35, с. 12–18]. Ще одну домовленість президенти двох країн уклали 17 червня 1993 р. у Завидові, під Москвою. У ній, підтвердивши необхідність перехідного періоду, було досягнуто рішення про спільне використання військово-морської бази Севастополя до 1995 р. [32, с. 21].

Наступним кроком у питанні про статус Севастополя і проблеми ЧФ стала постанова російського парламенту (липень, 1993 р.) щодо утвердження "російського федерального статусу" м. Севастополя й забезпечення його фінансування із російського бюджету. У цьому документі прозвучав заклик до переговорів з Україною про статус міста "Як головної бази єдиного чорноморського флоту" [32, с. 21]. У 1995 р. уряди Росії та України зробили чергову спробу врегулювати питання приналежності та базування ЧФ у Севастополі [33, с. 3]. Проте ситуація продовжувала набирати все більшої гостроти.

Зрештою, сівши за стіл переговорів, 28 травня 1997 р. голови урядів України і Росії підписали три угоди щодо ЧФ, які мали вирішити низку важливих двосторонніх питань: визнання Росією української приналежності м. Севастополя; проблему права власності на майно колишнього ЧФ СРСР; проблему відшкодування витрат, зумовлених базуванням російських військ на території України впродовж 1992–1997 рр. та у разі їхнього подальшого перебування на території України [23, с. 54].

У відповідності з цими угодами за оренду військово-морської бази російського флоту в Севастополі Росія повинна оплатити 2,5 млрд дол., щороку по 98–100 млн дол. У 526 млн дол. обійдуться військові кораблі, які за домовленістю обох сторін стали власністю України і викуплялися Росією. Оплата буде проводитися за рахунок погашення українського державного боргу Росії. У Севастополі базуватимуться обидва флоти – і український, і російський. ВМС України – у Стрілецькій бухті і спільно з російським – у Карантинній, а російський ЧФ – в бухтах Севастопольська і Південна. Оренда військово-морської бази автоматично продовжуватиметься на наступні п'ятирічні періоди, а у випадку, коли жодна із сторін не поставить до відома другу про наміри призупинити дію угоди не пізніше закінчення терміну її дії. Згідно з підписаними документами, РФ зобов'язується не розміщувати у складі ЧФ на території України ядерну зброю [4, с. 1]. Отже, проблема ЧФ і Севастополя у принциповому плані була врегульована, пакетний підхід, застосований у нових домовленостях, зняв потенціал конфліктності у взаєминах та започаткував етап нових можливостей [35, с. 15], хоча у повсякденному житті тертя продовжувало мати місце

через неадекватне дотримання діючих угод, передусім російською стороною. В обох країнах зберігається і опозиція згаданим угодам.

На початок нового тисячоліття продовжувала зберігатися невизначеність стосовно підготовки виведення ЧФ РФ з території України. Передбачене двосторонніми домовленостями, виведення ЧФ Росії мало стати масштабною подією і вимагало ретельної підготовки. Проте доводиться констатувати відсутність конструктивної відповіді російської сторони. Було узгоджено лише домовленість щодо погодження графіка проведення консультацій, засідань робочих груп з різних питань функціонування російського флоту в Севастополі. Разом з тим виголошувалася думка про доцільність та виправданість базування основних сил ЧФ РФ у Севастополі після 2017 р., що і стало на даний час реальністю після підписання відомих Харківських угод. З огляду на налаштованість з обох сторін, зокрема висловлення міністра закордонних справ С. Лаврова про те, що "обговорення делімітації морських просторів просувається достатньо успішно" [36], є підстави сподіватися, що наявні питання будуть вирішені в майбутньому у дусі добросусідських взаємин.

Продовжуючи співпрацю між обома державами, уряди України і РФ підписали у зазначений період низку інших базових документів у військово-політичній сфері. Це, зокрема, договір про співробітництво щодо серійного виробництва, постачання та експлуатацію військово-транспортного літака АН-70, АН-70 Т з двигунами Д-27 [37, с. 235]; Договір між Урядом Російської Федерації і Урядом України про співпрацю щодо створення літака Ту-334, двигунів до нього, а також і спільного серійного виробництва [38, с. 17]; договір про військово-технічну співпрацю між Україною і РФ [39, с. 289–302]; договір про повітряне сполучення і співробітництво в галузі повітряного транспорту від 12 січня 1994 р. [39, с. 289]. У цьому контексті особливо важливим було підписання 15 квітня 1994 р. міністерствами оборони РФ і України базового договору про військову співпрацю, який передбачав узгодження дій з питань безпеки повітряного простору; двосторонній діалог і обмін пропозиціями в галузі оборони, оборонної діяльності та безпеки; взаємодія при спільному плаванні кораблів та суден, забезпечення морськими комунікаціями і гарантування безпеки на морі; підготовка офіцерів у військових навчальних закладах, на курсах, а також стажуванні і практиках зі спеціальності; взаємодія органів військового зв'язку, використання існуючих каналів зв'язку, сил автоматизованого управління і розробка комунікативних засобів зв'язку; організація військових міждержавних перевезень і розрахунків за них; спільне використання космічної інфраструктури; метеорологічне, гідрологічне і топографічне забезпечення військ; інші напрями за взаємною домовленістю сторін [40, с. 327].

Названі договори значно вплинули на подальшу співпрацю між Україною та РФ, зробивши ще один крок на шляху до конструктивного співробітництва на правовій основі. На основі взаємовигідного напрямку співпраці між обома державами намітилася взаємодія із прикордонних питань. Це свідчило про те, що військово-політична співпраця України та Росії піднялася на якісно новий рівень, і що у цій сфері існує поле для широкого співробітництва. Проте, варто зазначити, що об'єктивний процес зближення України і РФ у військово-політичній сфері був складним. Наявність кола ще не вирішених питань потребувало тривалого часу для їх спільного розв'язання. Водночас співпраця обох країн показала, що військово-політичне співробітництво між Україною та Росією залишається одним із перспективних напрямів двосторонньої співпраці.

Отже, політично-військове співробітництво між Україною та РФ в означений час пройшло шлях від визнання факту існування наших країн й окреслення загальних підходів у взаєминах до формування політично-правових засад стабільної співпраці стратегічного характеру. Відзначимо, що політична воля лідерів України та Росії 1991–2004 рр. сприяла не лише розв'язанню нагальних проблем міждержавних двосторонніх відносин, а й виведенню їх на якісно новий рівень. Натомість на перспективу українсько-російського співробітництва необхідно забезпечити проведення міждержавного діалогу, який би допоміг досягти політичних компромісів і вивести обидві країни на новий щабель їх розвитку в контексті глобальних змін на європейському континенті і в світі.

Список використаних джерел

1. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична перспектива та сучасний стан / О.Г. Івченко. – К.: РІЦ УАННП, 1997. – 687 с.
2. Кульбіда І.Є. Україна і Росія: Історичні уроки міждержавних відносин / І.Є. Кульбіда. – Житомир: Полісся, 2002. – 270 с.
3. Маначинський О.Я. Сучасні воєнно-політичні відносини із суміжно прилеглими державами / О.Я. Маначинський. – К.: НІСД, 1996. – 91 с.
4. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / [Відп. ред. С.В.Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
5. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / [За редакцією д. і. н., проф. А.І. Кудряченка]. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.
6. Білоблочкий М.П. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М.П. Білоблочкий, О.С. Бодрук. – К.: НПП МБ, 2006. – 623 с.
7. Гайдуков Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1990–2000 р. / Л. Гайдуков, В. Кремень, Л. Губернський. – К.: Либідь, 2001. – 303 с.
8. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / Анатолій Зленко. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.
9. Кульчицький С. Україна і Росія:

переваги і небезпеки "особливості відносин" / С. Кульчицький. Роздуми історика. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – 112 с. 10. Чекаленко Л. Формування нової моделі українсько-російських відносин на сучасному етапі глобалізації / Л. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – 2004. – Вип. 10. – С. 34–39. 11. Бляхман Л. С. Россия и Содружество Независимых Государств: уроки нового десятилетия / Л.С. Бляхман, М.И. Кротов. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2006. – 123 с. 12. Здравомыслов А. Украина и Россия в постсоветском пространстве / А. Здравомыслов. – М.: Наука, 1998. – 263 с. 13. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / [Редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.]. – К.: Знання України, 2004. – Т. 2. – 812 с. 14. Бойко О. Україна 1991–1994. Тіні минулого чи побудова майбутнього? / О. Бойко. Нариси з новітньої історії. – К.: Магістр. – 1996. – 207 с. 15. Історико-архівне управління МЗС України, ф. Міжнародні відносини, договір № 79а, 1 арк. 16. Там само, договір № 137, 4 арк. 17. Там само, договір № 162, 5 арк. 18. Дмитрук А. Ю. Російсько-українські відносини у політичній сфері у 90-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: спец. 07.00.02 "всесвітня історія" / А. Ю. Дмитрук. – Чернівці, 2011. – 20 с. 19. Медведчук В. Україна і Росія: делімітація отношеній / Віктор Медведчук // Зеркало недели. – 20 февраля 1999. – С. 15. 20. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Урядовий кур'єр. – 3 червня 1997. – С. 3–4. 21. Дурдинець В. Договір в інтересах обох народів / В. Дурдинець // Урядовий кур'єр. – 28 червня 1997. – С. 4. 22. Алма-Атинская декларация: Об образовании Содружества Независимых Государств в составе одиннадцати республик бывшего Советского Союза // Известия. – 23 сентября 1992. – С. 1. 23. Макар Ю. Російсько-українські відносини на сучасному етапі: основні тенденції розвитку / Ю.Макар, І. Мельничук // Питання історії нового та новітнього часу. – Вип. 4. – Част. 2. – Чернівці, 1995. – С. 133. 24. Кузьо М. Україна та її сусіди / Тарас Кузьо // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 82–92. 25. Про "Основні напрями зовнішньої політики України" // Голос України. – 24 липня 1993. 26. Лукінов Ю. Третій Президент. Політичний портрет Л. Кучми / Ю. Луканов. – К.: Такі справи, 1996. – 158 с. 27. Загорський А. СНГ: от дезинтеграции к реинтеграции / А. Загорский. – М.: МГИМО, 1994. – 36 с. 28. Грязев И. Севастополь и его значение для России / И. Грязев. – М., 1994. – С. 4. 29. Независимая газета. – 12 августа 1994. – С. 7. 30. Політичний портрет України. – К., 1994. – С. 27–29. 31. Угода між Україною й Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР // Голос України. – 5 серпня 1992. – С. 2. 32. Ковбик-Токар Л. Деякі аспекти військово-політичних відносин України та Росії у пост біполярний період / Лариса Ковбик-Токар // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2012. – Вип. 590–591. – С. 18–24. 33. Угода між РФ і Україною щодо Чорноморського флоту // Голос України. – 1995. – 14 червня. – С. 3. 34. Независимая газета. – 30 мая 1997. – С. 1. 35. Кудряченко А.І. Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства / А.І. Кудряченко // Нова політика. – № 1. – 1998. – С. 12–18. 36. Україна і Росія домовились почати демаркацію кордону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.4post.com.ua/politics/163256.html>. 37. Россия и Украина. 1990–2000. Документы и материалы. В 2-х т. – Т. 2. – М.: Международные отношения, 2001. – 925 с. 38. Российско-украинские отношения. 1990–1997 / Сборник документов. – М., 1998. – 643 с. 39. Соглашения между правительством Российской Федерации и правительством Украины о воздушном сообщении и сотрудничестве в области воздушного транспорта / Россия-Украина. 1990–2000 // Документы и материалы. Кн. 1. 1990–1995. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 289–302. 40. Соглашение между Министерством обороны Российской Федерации и Министерством обороны Украины о военном сотрудничестве / Россия и Украина. 1990–2000. – С. 327.

Степан Новинчук

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В 1991–2004 ГГ.: ПОЛИТИКО-ВОЕННЫЙ АСПЕКТ

В статье комплексно исследуются проблемы становления межгосударственных отношений в политико-военной сфере между Украиной и Россией посткоммунистической эпохи и развития их на рубеже XX–XXI вв.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, межгосударственные отношения, военно-политическое сотрудничество, договорно-правовая база.

Stepan Novinchuk

PECULIARITIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN-RUSSIAN INTER-STATE RELATIONS IN 1991–2004.: POLITICAL-AND-MILITARY ASPECT

The paper analyses the problems of formation of the inter-state relations between Ukraine and Russia in the political-and-military sphere in the post-communist period as well as their development at the end of the 20th – beginning of the 21st century.

Key words: Ukraine, Russian Federation, inter-state relations, political and military cooperation, legal framework.

УДК 94(477)

Ірина Недошитко

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
(1991–2011 РР.)**

Розглянуто та з'ясовано внесок української діаспори США в економічний розвиток незалежної України. Визначено незадіяний потенціал співпраці, чинники, що перешкоджали ефективному співробітництву з Україною у цій сфері.

Ключові слова: Україна, США, фінансово-економічний потенціал, інвестиції, кредитні спілки.

Північноамериканська українська діаспора займає значне місце у суспільному житті країни поселення, у неї є наявні можливості для самореалізації і репрезентації українства як повноцінної спільноти у світі. Володіючи матеріально-фінансовими ресурсами, науковими і технічними досягненнями, розвинувши відповідну мережу інституцій, маючи вплив на вищі органи влади та управління країни поселення, вона спроможна сприяти поширенню інформації про нашу державу та українство, лобювати внутрішні та зовнішні інтереси незалежної України.

Ефективна співпраця в різних сферах, участь у державотворчих процесах в Україні стала можливою завдяки наявному потенціалу діаспори. Так, за період перебування у Північній Америці українці розбудували широку мережу громадсько-політичних, релігійних, професійних установ, а також фінансових – кас взаємодопомоги, банків та страхових товариств, сумарний оборотний капітал яких становить 1 млрд дол. У США діють 13 політичних українських організацій, 12 професійних товариств, 29 кредитні спілки, 4 страхові товариства, 3 молодіжні організації, 3 жіночі спілки.

Зауважимо, що у своїх дослідженнях українські вчені здебільшого приділяють увагу вивченню проблем формування української діаспори, її ролі як суб'єкта реалізації національних інтересів у країні проживання. Так, зокрема, цим питанням присвячені праці В. Трощинського, В. Євтуха, С. Вдовенка [1–3]. Проте роль української діаспори США в економічному розвитку України залишається практично поза увагою вітчизняних вчених.

Метою цієї статті є з'ясувати внесок американських українців у економічний розвиток незалежної України.

З огляду на мету поставлено наступні завдання: здійснити аналіз напрямків співпраці діаспори з нашою державою в економічному секторі; окреслити розмір інвестицій в економіку нашої країни представниками української діаспори США та урядом цієї країни, що стало можливим завдяки діяльності діаспори; визначити перспективи подальшої співпраці та гальмівні чинники.

Насамперед відзначимо, що одразу ж після проголошення незалежності багато українців у діаспорі запропонували фінансову допомогу. До колишнього президента Л. Кравчука звернулися Ігнат Білінський, тодішній президент Українського конгресового комітету Америки (УККА), та його заступник Аскольд Лозинський: "Діаспора сьогодні, більше як будь-коли в минулому, готова допомогти своєму народові закріпити демократичну та економічно розвинену державу. Також чимало не українців готові інвестувати в Україну, якщо ми їм дамо нагоду і докажемо, що ми спроможні стати нарівні з іншими індустріальними державами, та покажемо на слові і ділі, що Україна відповідальний партнер для економічного спілкування" [4, арк. 51]. Для подолання існуючих економічних труднощів та розбудови незалежної держави запропоновано проект: "Пропонуємо, щоб Україна видала свої бонди – заборгування для заupu в усьому світі, включно з ЗСА. Вважаємо, що ці бонди-заборгування радо закупить українська діаспора, а можливо і не українці (за попередніми підрахунками авторів цього проекту, у короткому часі є можливість розповсюдити бондів на суму 200 мільйонів доларів). Цього роду позичка твердої валюти дасть можливість Україні розбудувати економіку та ввійти в систему вільного ринку" [4, арк. 52]. Ініціативу УККА підтримав Леонід Кравчук: "Підтримую вашу пропозицію про випуск зовнішньої позики і повідомляю, що Національний банк України здійснить відповідні заходи для її практичної реалізації" [5, арк. 55].

Під час переговорів у Вашингтоні, у березні 1994 р., уряд США пообіцяв надати 350 млн дол. економічної допомоги Україні на різні потреби. На початковому етапі для цього було зарезервовано 106 млн дол. (витрачено 90 млн дол.) [5, арк. 37]. Цю допомогу було використано для: розроблення плану приватизації; визначення нормативно-правової бази для проведення процесу масової приватизації; створення робочої програми підтримки інвестиційних фондів для масової приватизації; підготовки документації та проекту нового Земельного кодексу України; постачання Національному банку України комп'ютерного обладнання, необхідного для заснування системи

проведення розрахунків; 266 українських спеціалістів, у т. ч. 49 економістів, які були відправлені до США за навчальними програмами з банківських справ, агробізнесу та менеджменту; навчання 278 українських спеціалістів у США за кошти агентства міжнародного розвитку ЮСЕЙД (на короткострокові навчальні програми; 400 школярів, студентів, аспірантів та викладачів, які розпочали з вересня 1994 р. академічний обмін за програмами Інформаційного агентства США; підписання угод з мерами міст Львова, Тернополя, Харкова щодо впровадження сучасних технологій і систем муніципального управління та фінансів, в т. ч. із питань бюджету, витрат та аудиту (місцеві радники працювали в цих містах); доставки у березні 1994 р. за проектом "Надія" 1 млн медичних препаратів та обладнання, в т. ч. повного запасу інсуліну; доставки у липні 1994 р. 800 тис. доз протидифтерійної вакцини для дорослих [5, арк. 6–8].

У наступні роки конгрес США щороку виділяв фінансову допомогу для України. Українська громада завжди погоджувалася з пропозиціями президента щодо розмірів цієї допомоги. Так, за станом на 1998 р. Білл Клінтон запропонував виділити 225 млн дол. для України. Члени уряду з демократичної партії підтримали цю ініціативу, а республіканці настоювали, щоб зменшити цю суму. Тоді члени організації "Американці в обороні людських прав в Україні" (АГРУ) та інші групи української громади розпочали агітацію чільних членів підкомісій з проханням надати допомогу Україні в повній сумі 225 млн дол. [6, с. 3]. У 1999 р. члени Кокусу конгресмени Мавріс Гінсі та Боб Шефер (обидва українського походження) – підтримали пропозиції президента щодо надання фінансової допомоги Україні у 2000 р., яка становила 219 млн дол. [7, с. 1]. Загалом упродовж 1990–2011 рр., Україна отримала фінансову допомогу від США у розмірі 3 млрд 336 млн дол., що становить близько десятої частини щорічного ВВП України. У 2012 р. заплановано надати нашій державі 126 млн 378 тис. дол. [8]. Чималий сегмент для підтримки економічного розвитку України становлять фінансові пожертви громадських організацій українців США.

Важливою умовою покращення інвестиційного клімату України став 2006 р. Посприяла цьому також українська діаспора США. У січні 2005 р. УККА провів засідання "Україна тоді і зараз" у конгресі США, основними питаннями якого були: визнання України країною з ринковою економікою, відміна поправки Джексона-Веніка, підвищення закордонної допомоги США нашій країні, підтримка вступу України в СОТ, збільшення обсягів торгівлі та інвестицій, розробка плану вступу України в НАТО [9, арк. 86]. Так, 17 лютого 2006 р. США надали економіці України "ринковий статус", а 6 березня, після 14 років переговорів, Україна і США підписали двосторонню угоду про умови вступу у СОТ. Декілька днів пізніше були скасовані 32-річні обмеження в галузі торгівлі поправкою Джексона-Веніка, прийнятою в 1974 р. Важлива роль у цьому процесі належить українській громаді Америки, яка вбачала скасування цього законопроекту одним з пріоритетів зміцнення відносин між Україною та США.

У червні 2005 р. відбулась конференція, спонсором якої виступила Фондація "Україна-США". Темою одного з пленарних засідань була вимога щодо скасування додатку Джексона-Веніка. Від цієї рекомендації і розпочався рух зі створення коаліції. Упродовж півроку понад 250 американсько-українських громадських організацій, різні підприємства об'єдналися в коаліцію за скасування поправки Джексона-Веніка. Її очолили колишні послы США в Україні Вільям Грін Мілер і Стівен Пайфер. Завдяки зусиллям членів коаліції, які активно впливали на членів конгресу США, з'явився проект закону HR-1053, що мав 61 спонсора у палаті представників. До розробки законопроекту щодо скасування цього документа долучилися також представники УККА, особливо його вашингтонське бюро – Українська національна інформаційна служба, а також члени українського Кокусу. Як зазначив конгресмен Сандер Левін, "... ми працюємо над цим законопроектом впродовж багатьох років. ... Цей законопроект викличе подальші реформи в Україні" [10, с. 4].

Завдяки спільним зусиллям усіх учасників процесу 8 березня 2006 р. у палаті представників конгресу США пройшло успішне голосування: 417 голосів – за скасування, 2 – проти і 3 – утрималися. 10 березня 2006 р. обидві палати конгресу США узаконили це рішення [10, с. 1]. Тодішній президент УККА М. Савків підкреслив: "Відкликання дії додатка Джексона-Веніка у великій мірі є заслугою української громади Америки" [11, с. 3]. За підтримки США у травні 2008 р. Україна стала 152 членом СОТ [12, с. 99].

Предметом уваги української діаспори США стало лобіювання економічних інтересів України в урядових структурах США. Так, 9 лютого 2007 р. конгресовий український Кокус та робоча група з питань міжпарламентської співпраці між Україною та США у парламенті України провели відеоконференцію, на якій обговорювались питання про розвиток відновлюваних джерел енергії та спрямування сільського господарства у напрямку виробництва енергетичних засобів з метою забезпечення енергетичної незалежності обох держав [13, с. 2].

Варто наголосити, що фінансова допомога Україні базується на внеску конкретних осіб, бо чимало свідомих і заможних українців зі США вкладають значні інвестиції в розвиток економіки

нашої держави. Однією з найбільш досвідчених та успішних у цьому напрямку діяльності є Наталія Енн Яресько – президент і головний виконавчий директор фонду "Western NIS Enterprise Fund (WNISEF)". Наталія Енн Яресько – американка українського походження, магістр державного управління Гарвардської школи державного управління імені Дж. Кеннеді, бакалавр бухгалтерського обліку університету в Чикаго (штат Іллінойс) [14, арк. 123]. Вона належить до тих осіб, які, без зайвих слів та гучних піар-акцій, щоденно, конкретно і результативно, працюють для майбутнього України. В коло її обов'язків входить питання стратегічного розвитку, формування інвестиційного фонду та залучення додаткового капіталу. Цей фонд інвестував у 24 українські підприємства більше 75 млн дол. у 15 областях України. Зокрема, у кондитерську фабрику "АВК" – близько 9 млн дол., у Мікрофінансовий банк України – понад 7,5 млн дол., "Євромарт" – близько 2,5 млн дол. У рамках інвестиційних проектів Фонду в Україні створено більше 12 тис. нових робочих місць, близько 1400 українських працівників пройшли навчання в галузі фінансів, бухгалтерського обліку, маркетингу тощо. Також фонд здійснив мікрокредитування близько 69 малих та середніх підприємств, яким позичив більше 3 млн дол. [14, арк. 123–124]. За внесок у розвиток української економіки президент України нагородив Наталію Енн Яресько орденом "Княгині Ольги" III ступеня [15, арк. 37].

Ще одним прикладом підтримки українського ринку є діяльність Юрія Логуша – голови правління "Крафт Фудз Україна". Повернувшись в Україну в 1992 р., він поставив перед собою важливе завдання – залучати в нашу країну іноземні інвестиції. Це був виклик, оскільки закордонних інвесторів не приваблювала економіка у стані трансформації, а багато хто навіть сумнівався, що Україна відбудеться як самостійна держава. "Інколи на міжнародних зустрічах із потенційними інвесторами, – згадує Юрій Логуш, – доводилось чути репліки російських учасників, що Україна – це політичне непорозуміння, і скоро вона зникне як держава. Уявіть, як доводити після цього іноземному інвестору потенційну перспективу від залучення коштів в Україну?!" [16, с. 8].

Крім зовнішніх проблем, виникали нові труднощі всередині країни. У 90-ті рр. ХХ ст. не було реєстру всіх наявних в Україні виробництв. Щоб знайти підприємства, у які можна залучати іноземні інвестиції, Ю. Логушу довелося особисто здійснювати пошук. "Окрім цього, – як зазначає Ю. Логуш, – багато радянських директорів фабрик та заводів просто не бажали реорганізовувати підприємства, "висмоктували" все, що могли, штучно банкрутуючи їх, аби потім за безцінь приватизувати" [16, с. 9].

У 1990-х рр. Ю. Логуш заснував тютюнову компанію і здобув 60 % ринку. В 1994 р. він утворив фірму "КРМГ", почав залучати міжнародні інвестиції, сприяти виходу на український ринок компанії "САН Інбев Україна", заснував банківську академію національного банку, а у 1995 р. очолив "Крафт Фудз Україна" [16, с. 9]. За цей період компанія інвестувала близько 75 млн дол. у Тростянецьку кондитерську фабрику та Старопетровецьку фабрику з виробництва чіпсів у (с. Ст. Петровці Київської області). Інвестиції компанії дали змогу відкрити 2,5 тис. нових робочих місць [14, арк. 122–123].

Варто зазначити, що "Крафт Фудз Україна" – дочірня компанія "Крафт Фудз" ("Kraft Foods"), – одного з найбільших виробників продуктів харчування. На сьогодні виручка українського підрозділу, згідно з даними компанії, від торгових марок "Мішка", "Корона", "Люкс", "Орео", "ТУК", "Мілка", "Якобс", "Карте Нойр", "Дірол", "Галс", "Пікнік" становить більше 400 млн дол. У 2011 р. Ю. Логуш залишив посаду голови правління "Крафт Фудз Україна" і перейшов на посаду віце-президента, директора з маркетингу і продажу агрохолдингу "Миронівський хлібопродукт", що, за оцінками експертів, допомагатиме налагодити спілкування з інвесторами [17, с. 4]. За вагомий внесок у розвиток української економіки він удостоєний високої державної нагороди – Ордена "За заслуги" III ступеня [15, арк. 36].

До когорти тих, хто працює у напрямку розвитку економіки України, слід зарахувати віце-президента авіатранспортної асоціації США Нестора-Никона Пилипця (громадянин США українського походження). Він упродовж багатьох років допомагав "Авіалініям України" налагодити повітряне сполучення між Україною та США. Після проголошення незалежності України Нестор-Никон Пилипець сприяв вирішенню проблеми надання "Авіалініям України" ліцензії на польоти у США. Зокрема, за його підтримки у короткий термін були надані необхідні дозволи від Державного департаменту США, Міністерства транспорту США та Федерального авіаційного управління. За сприяння Н. Пилипця укладені також угоди про співробітництво "Авіаліній України" з п'ятьма найбільшими американськими авіакомпаніями та вирішене питання про обслуговування на вигідних умовах українських літаків у терміналі "Дельта" Аеропорту ім. Джона Фіджеральда Кеннеді. Будучи патріотом незалежної України Нестор-Никон Пилипець пропагує українську цивільну авіацію і продовжує надавати фінансову підтримку українським авіакомпаніям. Він є радником української

сторони при вирішенні в арбітражному суді США питання про припинення дії неприйнятної для України угоди з продажу авіаквитків [18, арк. 89–90].

За активної підтримки представників ділових кіл і лідерів українських організацій штату Вашингтон, у грудні 2005 р. також відбулась зустріч генерального консула України з бізнес-директором, заступником віце-президента компанії "Боїнг" Деборою Сантес, директором департаменту федеральних та міжнародних зв'язків Девісом Ріс та директором з продажу комерційних літаків в Росію та Європу Хелгою Грізбек. На зустрічі американська сторона вказала на доволі високий рівень іміджу України як держави з сучасних високих технологій. Підтвердженням цьому є участь нашої країни у міжнародній програмі "Морський старт". Керівництво компанії "Боїнг" розглядає Україну також як ринок збуту літаків Боїнг-737. Крім того, американська сторона зацікавилась українським досвідом і технологіями будівництва літаків цієї компанії. Щодо цього представники компанії "Боїнг" наголосили, що практична реалізація такого залучення можлива через проведення ділових зустрічей за принципом "тет-а-тет", що дасть змогу представникам обох компаній конкретно домовитись про умови співпраці [19, арк. 3].

Не можна залишити поза увагою також той факт, що грошові перекази, які надходять від закордонних українців, перевищують отримані Україною кредити Міжнародного валютного фонду та грошові надходження, від продажу єврооблігацій. Це прямі інвестиції в економіку нашої держави. Згідно з даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, щороку від емігрантів четвертої хвилі до нашої держави надходить від 2,5 до 3,5 млрд дол. Згідно з даними Держкомстату України, загальні прямі іноземні інвестиції в Україну в 2008 р. становили 6,2 млрд дол., а інвестиційна частка американських корпорацій за цей період дорівнює лише 1,4 млрд дол. [20, с. 2]. Такі цифри спонукають задуматися над відлагодженням чітких механізмів співпраці з представниками діаспори.

На сьогодні доволі ефективними є механізми мобілізації і використання фінансово-економічного потенціалу діаспори, що підтверджує діяльність Української світової кооперативної ради. Так, її складовою є Централі Українських Кооператив Америки (ЦУКА), що об'єднує 16 українських кредитних спілок США. Представники цих інституцій розпочали процес відновлення кооперативного руху в Україні.

Упродовж 1992 р. українські кооператори з Австралії, Канади і США відвідали більшість областей України і, зустрівшись з їх жителями, спонукали до відродження кредитної кооперації. Так, у лютому та червні 1992 р. створені перші кредитні спілки у Кривому Розі та Стрию. Нині успішно працює КС "Вигода" у Стрию Львівської області.

У червні 1992 р. у Києві відбулось завершальне засідання Всеукраїнського круглого столу, в якому взяла участь делегація Української світової кооперативної ради (УСКР). У ході цього засідання створений оргкомітет з відродження кредитних спілок в Україні.

Сьогодні в Україні працює близько 300 кредитних спілок, об'єднаних у дві асоціації: Національна асоціація кредитних спілок України (НАКСУ) і Всеукраїнська асоціація кредитних спілок (ВАКС). У США діє 16 кредитних спілок, об'єднаних у Централі українських кооперативів Америки [21, с. 114–115]. Найбільш потужною серед них є українсько-американська федеральна кредитна спілка "Самопоміч", штаб-квартира якої розташована у Чикаго [22, арк. 129]. За станом на 31 грудня 2010 р. кредитна спілка налічувала 14 550 членів, і була визнана провідною у семи категоріях, згідно зі статистичними даними американської кредитної індустрії, опублікованими у "Callahan & Associates", та однією з найкращих серед американських кредитних спілок за розміром активів. Українсько-американська федеральна кредитна спілка "Самопоміч" посідає 233 місце серед 7600 кредитних спілок США [23, с. 9].

Юрій Сергєєв так оцінює діяльність цієї організації: "Висловлюю особливу подяку вашій організації та численним представникам української громади за доброзичливу співпрацю, а також за допомогу у проведенні різноманітних численних заходів, благодійних акцій, що мали місце як в штаб-квартирі ООН, так поза її межами. Своєю професійною та наполегливою працею ви створюєте умови для стабільного розвитку інвестицій, впровадження сучасних та ефективних методів господарювання, вирішення важливих соціально-економічних завдань" [23, с. 9]. Загалом діяльність кредитних спілок – один з небагатьох прикладів використання фінансових ресурсів діаспори.

На думку голови Всеамериканського об'єднання "Нова хвиля" Мирослави Роздольської, представники четвертої хвилі еміграції в США бажать сприяти розвитку аграрного комплексу України шляхом формування фермерських господарств з використанням отриманого в США досвіду, фінансового капіталу та інноваційних технологій. Однак земельна реформа в Україні не передбачає для цього відповідних умов. З огляду на це Мирослава Роздольська розробила з фахівцями проект земельної реформи на основі досвіду розвинених країн, який би дав можливість використовувати діаспорні ресурси для розвитку АПК в Україні. Однак це питання залишається

невирішеним, як і більшість інших пропозицій щодо внесення змін до законів України, основною метою яких є залучення діаспори до соціально-економічного та політичного розвитку нашої країни [24, с. 20].

Проте не всі шляхи співпраці використано, бо в Україні існує дещо упереджене ставлення до кредитних спілок, відсутня необхідна підтримка держави [25, с. 234]. Досвід організації кредитування, функціонування демократичних, кооперативних, фінансових установ, який акумулювали українці у США, був би корисний у незалежній Україні, недаремно в умовах світової фінансової кризи ООН проголосили 2012 р. міжнародним роком кооперативів. Так, у квітні 2011 р. УСКР запропонувала Миколі Азарову відвідати кредитні спілки у США й переконатися, що кредитні спілки в Україні також можуть успішно працювати на користь своїх членів. Рух кредитних спілок в Україні "...має, за нашими оцінками, добру перспективу, але потребує підтримки уряду та місцевої влади, а також професійного, партнерського ставлення до цього руху з боку урядових фінансових інституцій, особливо Держфінпослуг" [26, с. 229].

Нерозуміння українським урядом позитивного значення використання потенціалу діаспори простежується у нечітких формулюваннях нормативних документів. Аналізуючи проект Державної програми співпраці з закордонними українцями на період до 2015 р., зауважуємо: "...використання інтелектуального, фінансового та духовного потенціалу закордонних українців для утвердження позитивного міжнародного іміджу України", однак в окресленій меті, окрім "позитивний імідж" варто було б ще додати "інноваційний та соціально-економічний розвиток України". Крім того, серед "задоволення науково-освітніх та мовних потреб закордонних українців", що передбачені програмою, основну частку становлять заходи у сфері українознавства.

Натомість проведення науково-практичних конференцій із залученням діаспори з інших наукових сфер обмежується лише двома конгресами Світової федерації українських лікарських товариств. Хоча у проекті програми передбачено збільшення фінансування (орієнтовний проект становить майже 2 млрд грн.), однак у ній взагалі не передбачено жодних заходів у сфері економічної, торговельної та науково-технічної співпраці, тоді як попередня програма співпраці із закордонними українцями на 2010 р. із загальним бюджетом у розмірі 76,9 млн грн., передбачала принаймні 4 види заходів у сфері торговельно-економічної та науково-технічної діяльності [24, с. 20–21].

Сьогодні від представників української діаспори можна почути критичні зауваження, що "...для діаспори зібрати мільйон доларів – це проблема, натомість для українського уряду – це реанітс, вони крадуть незрівнянно більше" [27, с. 11]. Цей чинник стає все вагомішим у стосунках з діаспорою, підтверджуючи, що у багатьох сферах економічного життя є ще незначною присутність діаспори зі США.

Разом з тим, як свідчить аналіз досліджуваної проблеми, українська діаспора стала важливим політичним лоббі щодо прийняття економічних рішень стосовно України. Використання її потенціалу дало змогу створити умови для інвестицій в економіку України, скасувати поправку Джексона-Веніка, підтримати вступ України в СОТ, надати економіці України ринкового статусу, розвивати кооперативний рух, збільшити обсяги торгівлі та інвестиції в нашу державу. Доведено, що на перебіг прийняття подібних рішень мали вплив представники діаспори. Значний капітал надходить в Україну одноосібно як від меценатів, так і представників четвертої хвилі своїм сім'ям.

Список використаних джерел

1. Трощинський В.П. Українці в світі / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко; [Заг. ред. В.А. Смоля]. – К.: Вид-дім "Альтернативи", 1999. – 351 с.
2. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, А.А. Попюк, О.В. Швачка; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Центр сучас. Суспільствознавства. – К.: [УАННП Фенікс], 2003. – 226 с.
3. Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини / Вдовенко С. М. – Чернігів: ЧДТУ, 2004. – 209 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), ф. 5233, оп. 1, спр.72, 159 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 100, 47 арк.
6. Джим МекГриві підтримує допомогу Україні // Свобода (США). – 1997. – № 200. – С. 3.
7. Конгрес США заслухав питання допомоги Україні на 2000 рік // Свобода (США). – 1999. – № 12. – С. 1.
8. Україна отримає у 2012 році допомогу від США у розмірі 126 мільйонів доларів // Аналітична група "Geostrategy". – 2011. – 22 лист. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geostrategy.com.ua/node/56>.
9. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України), ф. 1, оп. 210, спр. 15539, 143 арк.
10. House overwhelmingly OKs bill to graduate Ukraine from Jackson-Vanik trade restrictions // The Ukrainian Weekly. – 2006. – March – P. 1, 4.
11. Яросевич І. Два послы коментують... / І. Яросевич // Свобода (США). – 2006. – № 11. – С. 1, 3.
12. Shylga O. Foreign policy of independent Ukraine. Summing-up the twenty-year period / O. Shylga // *Ukraina dyplomatychna: Scientific yearbook / Compiling editors: Leonid Gubersky ect.* – Kyiv: The Directorate General for Servicing of International Representation. – 2011. – The 12th issue. – 1039 s.
13. Конгресовий Український Кокус (КУК)

розмовляє з Парламентом України – УНІС бере участь // Час і події. – 2007. – № 12. – С. 2. 14. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 12481, 146 арк. 15. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 13288, 209 арк. 16. Підсуха О. Боротися, а не тікати / О. Підсуха // Business Class. – 2011. – № 1–2(31–32). – С. 8–11. 17. Леденев А., Бурдыга І. Юрий Логущ насытился Kraft Foods / А. Леденев, И. Бурдыга // Коммерсантъ Украина. – 2011. – № 125. – С. 4. 18. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 11276, 141 арк. 19. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 210, спр. 15555, 124 арк. 20. Українська ділова діаспора – обличчям до України // Час і події. – 6 квітня 2009. – С. 2. 21. Ляшок І. Звіт Української Світової Кооперативної Ради від липня 2011 до червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meeting_2012/WCUCooperatives.pdf. 22. ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 210, спр. 15540, 167 арк. 23. Чабан І. "Самопоміч" в Нью-Йорку відзначила своє 60-річчя / І. Чабан // Свобода (США). – 2011. – № 14. – С. 9. 24. Пятковська О. Ефективність використання української діаспорної мережі для сприяння соціально-економічному розвитку України / О. Пятковська // Галицький економічний вісник. – 2012. – № 3(36). – С. 16–23. 25. Козинець П. Звіт про діяльність Національної асоціації кредитних спілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2011/Reports/USKR.pdf. 26. Ляшок І. Звіт Української Світової Кооперативної Ради від липня 2010 до червня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2011/Reports/USKR.pdf. 27. Рудницький Л. Діаспора й Україна: взаємодія в добу глобалізації / Л. Рудницький // Свобода (США). – 2011. – № 4. – С. 5, 11.

Ирина Недошитко

РОЛЬ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ США В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ УКРАИНЫ (1991–2011 ГГ.)

Рассмотрено и выяснено вклад украинской диаспоры США в экономическое развитие независимой Украины. Определены незадействованный потенциал сотрудничества, факторы, препятствовавшие эффективному сотрудничеству с Украиной в этой сфере.

Ключевые слова: Украина, США, финансово-экономический потенциал, инвестиции, кредитные союзы.

Iryna Nedoshytko

THE ROLE OF UKRAINIAN DIASPORA OF THE USA IN ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE (1991–2011)

The contribution of Ukrainian Diaspora of the USA in economic development of independent Ukraine is considered and found out. Potential of collaboration and factors which hinder an effective collaboration with the Ukrainian state in this sphere are certainly determined.

Key words: Ukraine, USA, financial and economic potential, investments, credit unions.

Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 7(438: 477.83 – 25) "1921/1939"

Тарас Горбачевський

ПОЛЬСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО У ЛЬВОВІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.: ОСЕРЕДКИ ТА ЇХ ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ, МИТЦІ

У статті показана діяльність мистецьких груп, особливості їх виставкової діяльності у Львові в міжвоєнний період ХХ століття. Аналізуються взаємовпливи творчості місцевих польських та українських художників.

Ключові слова: художники, Львів, міжвоєнний період, образотворче мистецтво, виставки.

У Другій Речі Посполитій діяли різноманітні мистецькі угруповання, що виникали на базі зацікавлень тією чи іншою течією мистецького руху. Зазвичай, вони формувалися ще й за національно-культурною ознакою.

Художнє об'єднання "Польські формісти", що оформилося у 1917 р., було основним провідником новітніх стилевих особливостей – кубізму та експресіонізму. Групи формістів виникли не тільки у Кракові та Варшаві, але й у Львові. Хоча їхні гуртки розпалися ще у 20-х рр. ХХ ст., вплив ідей формізму залишився визначальним і надалі: вони заперечували завоювання реалістичного мистецтва ХІХ ст. і поклалися на раціональне конструювання за допомогою геометричних площин та ліній, що було своєрідною формою соціального протесту, пошуком нових творчих засобів [1, с. 28].

Основною метою формістів стало втілення "чистої форми", позбавленої сарказму. До засновників цієї групи належали Л.Хвістек, Т.Чижевський, Я.Гриньковський, С.Віткевич, А.Замойський. Під гаслом формізму об'єдналися митці різних мистецьких течій, для яких динамізм нових стилів стала пунктом виходу до подальшого оригінального розвитку. Формізмом була просякнута авангардна творчість Р.Вітковського, подібно як і В.Васовича, який від перших своїх абстрактних формальних конструкцій перейшов до синтезуючого реалізму [2, с. 1158].

Художники угруповання "Ритм", що діяло в Польщі упродовж десятиріччя з 1922 р., належали з одного боку, до класицизму, а з іншого – до традицій народного мистецтва. Назва групи виникла зі специфічної стилізації образів, що полягав у поєднанні ритмічних геометричних ліній та площин [3, с. 58]. Члени об'єднання захоплювалися одночасно мистецтвом епохи Ренесансу, французьким постімпресіонізмом, кубізмом. Своєрідною філією Краківської академії мистецтв став "Паризький комітет", що виник у Франції в 1923 р. і привніс у польський живопис культуру кольору. "Капістами", як називали учасників комітету, були Я.Цибіс, З.Пронашко, С.Бурачек, Т.Потворовський та інші [1, с. 28]. У капістів колір домінував над тематикою та формою образу. З колом учнів Т.Прушковського пов'язана діяльність "Братства Св. Луки", заснованого у 1925 р. на основі "Паризького комітету" та Варшавської школи (1929), що переросла у вільномалярську школу в 1932 р. До них належали Е.Кокошко, Я.Замойський, М.Біліна та інші. Ці майстри спеціалізувалися на портретистиці (зображення польських королів та гетьманів), пейзажах та батальних сценах наполеонівського періоду та Листопадового повстання 1830–1931 рр. Історичній тематиці присвятив багато творів В.Косак (неодноразово виставлявся у Львові), охоплюючи періоди польсько-шведської війни, польських повстань ХІХ ст. Подібно З.Розвадовський – уродженець Львова, у своїх картинах використовував батальні сцени [4, с. 142].

Прихильників авангардизму згуртувала заснована 1924 р. художня група "Блок", а в наступному році у Кракові виникло ще одне мистецьке об'єднання "Єдиноріг", до якого залучалися і львівські представники: З.Радницький, Я.Гринковський. У 30-ті рр. ХХ ст. діяла "Краківська група", до якої входили переважно студенти Краківської академії мистецтв, що перебували на позиціях формалістського мистецтва. Паралельно їм варшавська група молодих художників "Фригійський ковпак" (з 1934 р.) проголосила вірність реалістичному напрямку, обстоюючи повернення мистецтва для народу, сформувавшись під впливами проведеної у 1933 р. виставки радянського мистецтва у Варшаві [1, с. 28–29].

Представники варшавського об'єднання "Лад", що виникло у 1926 р., тяжіли до оригінального національного стилю та відстоювали потребу відродження національної мистецької школи. До групи входили професори Варшавської академії мистецтв В.Ястжебовський, Я.Чайковський, М.Котарбінський. Орієнтуючись до мотивів польського народного мистецтва, "Лад" відроджував мистецьке ремесло, надаючи йому одночасно оригінальний польський стиль. У творчості "ладисти"

опирались на досконалість матеріалу, форми та виконання, охоплюючи кераміку, металопластику, вироби зі скла, меблярство, килимарство [2, с. 1161].

У міжвоєнному Львові розвиток мистецтва проходив під впливом загальноєвропейських тенденцій, враховував тісне переплетіння здобутків польських та українських митців, яким доводилося співрацювати у культурних об'єднаннях. Якщо до 1920-х рр. українське мистецтво за відсутності цілісного ядра продовжувало перебувати в українсько-польському контексті, без виразної етнокультурної ідеології саморозвитку [5, с. 29], то все ж у міжвоєнний період, за наявності праці видатних митців, поступово набирає характерних національних рис. Наймасовішим мистецьким об'єднанням, що діяло у Львові, залишалось "Товариство приятелів образотворчого мистецтва" (ТПОМ), яке гуртувало творчу еліту всієї Галичини і до якого, крім поляків, входили українці, євреї, німці. Вільна академія мистецтв на чолі з інженером Л.Підгорецьким існувала у місті до 1924 р., у якій викладали відомі українські та польські живописці: І.Труш, Ф.Вигживальський, С.Батовський. Як і в усій країні, у Львові поширився новий напрям – формізм. Однак, на початках формісти не завжди мали успіх у поціновувачів мистецтва, зокрема, організована ТПОМ виставка творів А.Пронашка зазнала невдачі через несприйняття нових ідей автора [6, с. 21–22]. Однак, упродовж початку 20-х рр. ХХ ст. формісти все впевненіше продовжують поширювати свої ідеї на ширші кола мистецької громадськості.

Знаними мистецькими об'єднаннями, що діяли у місті в міжвоєнний період, крім ТПОМ, були "Львівський професійний союз митців пластиків", куди входили і поляки, і українці, "Союз польських мисткинь" – організація, що культивувала ідеї феміністичного руху, щорічно організовувала виставки своїх членів. Загальновідомими художницями Союзу були М.Воздіцька, М. Долинська, А. Гарлянд-Зайончковська, Л.Мірачова, А.Ларновська та інші [7, с. 56]. Значного впливу у Львові набула "Нова генерація" – група польських модерністів, що діяла у 1932–1935 рр., а з українських мистецьких організацій найвпливовішою залишалася "Асоціація незалежних українських митців" (АНУМ) – авторитетне об'єднання, про що свідчить значна кількість статей в загальній і фаховій мистецькій періодиці Другої Речі Посполитої. Крім того, у 30-х рр. ХХ ст. діяло "Українське товариство прихильників мистецтва" та "Українське мистецьке товариство "Руб" [6, с. 29, 52].

Польський вплив простежується у творах українських митців, адже у міжвоєнний період львівські таланти здебільшого навчалися в Краківській академії мистецтв. Л.Перфецький, представник Краківської академії мистецтв, зберіг у своїх творах на баталістичні сцени український дух, наголошував на спільній боротьбі українсько-польського народу та використовував мазепинську тематику. Л.Гец, Н.Хасевич – українці, що своєю працею у різних містах Польщі здобули собі ім'я у мистецьких колах. На жаль, характерною ознакою міжвоєнного періоду став виїзд як польських, так і українських художників зі Львова у центральні регіони Польщі, а відсутність традиції змушувала "українських молодих митців гуртуватися здебільшого біля Варшавської високої мистецької школи, чим вони може несвідомо йдуть за польськими товаришами", – як зазначав один із сучасників [6, с. 376].

Виставкове життя Львова розвивалося за рахунок сприяння мистецьких товариств та об'єднань, що неодноразово проводили свої виставки у Палаці мистецтв та Промисловому музеї. Щорічні виставки проходили на території Східних торгів. Зокрема, у 1921 р. у рамках проведення Східних торгів відбулася Друга виставка формістів, у якій взяли участь львів'яни С.Матусяк та З.Радницький. Перший з митців брав активну участь у розвитку мистецького життя міста, в 1930-х рр. працював у Вищій технічній школі, з 1933 р. очолював школу малярства та декоративного мистецтва "Фреска". Працював у жанрі плакату, неодноразово брав участь у воєводських та регіональних виставках [8, с. 52]. Ще з 1920 р., належачи до львівських формістів, брав участь у їх виставках до 1922 р., неодноразово виставляв свої роботи з Я.Гринковським. У своїх роботах С.Матусяк застосовував поверхневу кубізацію форм, поступово переходячи до синтезу та спрощення [8, с. 581].

З 1929 р. у Львові діяла польсько-єврейсько-українська авангардна група художників "Артес". Упродовж наступних чотирьох років організувала низку виставок з представленням творів, що характеризувалися посткубістичними тенденціями та різними напрямками тогочасного живопису, яке відображало карпатські пейзажі, національно-культурне життя населення, гуцульську тематику. Перша виставка цієї групи пройшла 5 січня 1930 р. за участі Є.Яніша, Р.Сельського, М.Висоцького, Л.Тировича, Т.Войцехівського та інших. У рамках весняного салону в травні 1930 р. у Львові група "Артес" представили роботи О.Гана, Л.Лілля, О.Рімера, Г.Стренга. Цих митців різних національностей та художніх напрямків об'єднала ідея пошуку, гостре несприйняття провінційної обмеженості, нетерпимості та консерватизму. За три роки діяльності мистецьке об'єднання провело 12 виставок, зокрема у Львові, Станіславі, Тернополі, Варшаві, Кракові, Лодзі. Їх мистецтво часто несприймалося та шокувало як пересічних поціновувачів, так і художню критику, що в значній мірі зберігала консервативні погляди. Безсумнівно, діяльність "Артес" викликала чималий

суспільний резонанс, вплинувши на пошук сприйняття та виховання толерантності публіки [7, с. 67]. Частина членів "Артесу" працювала у жанрі промислового плакату і часто брала участь в місцевих та загальнодержавних виставках. Зокрема, Л.Тирович, що викладав графіку в технічній школі, а згодом в Інституті пластичних мистецтв, став одним з ініціаторів виникнення спілки художників-графіків у Львові. Найвідоміші його плакати – "Марійське свято шкільної молоді" (Львів, 1932 р.), "Виставка Львівської спілки художників-графіків" за ініціативою "Музею Покуття" у Станіславі (1934 р.). У 1938 р. Л.Тирович видав книжку "Типографія в рекламі" [8, с. 57]. Серед інших відомих митців, що представляли Львів, слід згадати І.Ацеданську, Я.Вітвіцького, К.Ганішевського, А.Гарлянт-Зайончківську, С.Дембіцького, А.Жмуда, Я.Петрі-Пшебельську, Р.Менкицького. Чимало зі згаданих митців працювали у Львові лише певний період своєї творчої кар'єри, зокрема – Г. Мунд та К. Манн – обидва львівські художники, зробили важливий внесок у розвиток мистецтва плакату. 1927 р. виставка у Промисловому музеї проєктів поліхромії з біблійними темами, призначених для місцевої синагоги, принесла Г.Мунду мистецьке визнання. До того художник працював у львівському театрі "Семафор", готуючи декорації для постановок вистав. Інший уродженець Львова К.Манн, працям якого притаманна характерна художня декоративність, здобув визнання у жанрі плакату, найвідомішим з яких був – "Польські академіки запрошують на лижі" (1934 р.). Обидва митці виїхали до Варшави: Г.Мунд у 1933 р., К.Манн – в 1935 р., де досягли неабияких успіхів у професійному рості. Перший очолював ательє рекламної графіки Польського телеграфного агенства упродовж чотирьох років та співпрацював з варшавським журналом "Аркаді", а К.Манн був керівником ательє рекламної графіки "Рух", а пізніше замінив Г.Мунда на його посаді [8, с. 59–61].

Робота уже згаданого мистецького угруповування "Нова генерація" проходила під гаслом "на здобуття сучасності" зі спробою залучення для утвердження художніх цінностей митців-колористів та постімпресіоністів з цілої Польщі. Перша виставка, організована в Палаці мистецтв у липні 1932 р. за ініціативи А.Пронашка та М.Фоєррінга не отримала широкого резонансу. У "Новій генерації", крім колишніх формістів, брали участь капісти, члени "Єдинорогу" та "Призмату", інші художники, у роботах яких переважало колористичне начало. У групу входили такі відомі постаті, як В.Лям, З.Менкес, Л.Хвістек, що неодноразово представляли свої роботи у різних містах Польщі [7, с. 73]. Черговою спробою вирватися поза національні рамки та згуртуватися навколо високих мистецьких ідей та цінностей стало створення "Львівського професійного союзу митців-пластиків" (ЛПКСМП), що активно діяв у другій половині 30-х рр. ХХ ст. та об'єднав художників Львова, незалежно від їх національності та художніх інтересів. ЛПКСМП виник на основі об'єднання "Союзу десяти пластиків" з "Артес" та "Новою генерацією". Хоча АНУМ офіційно не увійшов до новоутвореної організації, українські митці неодноразово брали участь у виставках ЛПКСМП. Суттєвим недоліком була відсутність в об'єднанні митців старшого покоління консервативних поглядів, що на противагу ЛПКСМП створили лише формально у 1938 р. Львівський союз незалежних митців-пластиків. В основу програми своєї діяльності ЛПКСМП ставив за мету відродження реалістичної тенденції, прагнення до більшої доступності образів, залучення широкого загалу до відвідування виставок. Актуальним стало гасло "Мистецтво належить народу", особливо після виставки радянського мистецтва у Варшаві в 1933 р., що втілювалося Союзом. На початках ЛПКСМП проводив свої виставки у кулуарах театру "Розмаїтості", зокрема, там пройшли індивідуальні виставки М.Сельської, Л.Тировича, О.Римера під егідою союзу, а згодом у придбаному залі на площі Марійській, 9, де виставляли свої твори М.Фоєррінг, Г.Штрєнц, Л.Серединський, Л.Ліллє, О.Кобздей та інші [7, с. 74–76].

У виставках, що організовувала АНУМ, брали участь всі знані у 30-х рр. ХХ ст. митці Львова і знаходили відгуки як у львівських, так і в польських виданнях [6, с. 27]. Нерідко у виставках, що організовувалися польськими мистецькими об'єднаннями, участь брали українські художники. Зокрема, у жовтні 1931 р. на виставці картин, організованій ТПОМ, у Львові (вул.Дідушицьких, 1), були представлені здебільшого українські художники. На виставці налічувалось 259 робіт: у відділах малярства та графіки виставлялися роботи М.Бутовича, Н.Гасевича, Р.Чорного, О.Климко, С.Стеців; у відділі різьби – Ф.Ємець; мистецтво килимарства представили роботи Ольги та Олени Кульчицьких. Аналогічні мистецькі виставки сприяли міжнародному порозумінню, оскільки проводилися поза політичними та етнічними протистояннями, про що свідчить відвідуваність виставки як поляками, так і українцями [9].

Заходи мистецько-культурного спрямування у 30-х рр. ХХ ст. проводилися здебільшого у Палаці мистецтв та в Промисловому музеї. Перший був відомий своїми виставками-салонами на зразок паризьких, що збирали значну частину львівської інтелігенції та сприяли мистецьким дискусіям. Найрезонансними подіями стали виставка стенографічних проєктів А.Пронашка (1932 р.), виставки групи "Нова генерація" та ЛПКСМП (1930 р.). Саме в цей період з'являються нові імена в мистецькому житті – Л.Хвістика і Т.Войцеховського [10, с. 134].

У грудні 1930 р. у Львові відбулася мистецька виставка, що отримала значний резонанс і включила твори від "Об'єднання польських мисткинь" у Львові, варшавської групи "Колір". Львівських художниць представляли С.Альбіновська-Мінкевич, А.Чарновська, М.Долинська, Ю.Кратохвиля-Відимська, роботи яких були виконані маслом, аквареллю, дереворит, рисунок з темами пейзажу, краси галицької природи. У цьому ж блоці представлено роботи С.Петзольдової (килими, хідники, подушки). Натомість, об'єднання "Колір" привезло 37 робіт К.Лотоцького, К.Опінського, А.Терлецького та інших. Крім того на цій виставці в окремих залах виставлялися роботи З.Менкеса та Ю.Пеняшка, що отримали високу оцінку критиків [11].

Загальнодержавне товариство польських художників "Мистецтво" на чолі з С.Філіпкевичем (засноване в 1897 р. Т.Аксентовичем) проводило власні виставки у різних містах Європи, пропагуючи польське мистецтво. У Львові під егідою цього товариства в міжвоєнний період проведено дві виставки у 1924 р. та 1930 р. Остання виставка цього товариства стала п'ятою, що відбулася у місті з початку ХХ століття. На виставці представлена 321 робота, переважно представників краківської та варшавської мистецьких шкіл, присвячених тематиці краси природи і патріотичним мотивам, портретистиці. Крім того були представлені скульптурні композиції К.Ласички ("Маска", "Коперник") та К.Дуниковського ("Св.Марко", "Св.Ян", "Голова жінки") [12].

З культурою Сходу львів'яни могли ближче познайомитися завдяки виставці килимів та тканин, що відбулася у 1928 р. у Львові. Вперше подібна виставка відбулася у 1926 р. у Варшаві за сприяння "Товариства опіки над надбаннями минулого". Приклад Варшави зацікавив місцевих любителів і знавців мистецтва, які при підтримці "Товариства приятелів образотворчого мистецтва" та Промислового музею провели подібну виставку у Львові, на якій були представлені зразки предметів XVI–XIX століть [13]. Серед експонатів переважали автентичні мистецькі твори, взяті з музеїв ім.Любомірських, ім.короля Яна III, Промислового музею, збірки професора інституту орієнталогії університету Яна Казимира у Львові доктора С.Стасяка та з інших приватних колекцій, у яких крім різних типів тканин (перські, турецькі, кавказькі, західно-туркестанські, східно-туркестанські, індійські, північно-африканські) виставлялися меблі, кераміка, зброя, картини польських митців на східну тематику [14].

Виставка отримала ретроспективний характер, що дозволило громадськості пізнати малознану культуру Сходу. Впродовж міжвоєнного періоду, при проведенні Східних торгів, у Львові не обходилося без мистецьких виставок, що охоплювали жанри малярства, різьби, килимарства, графіки. Зокрема, на весняній виставці 1931 р. були представлені твори товариств "Лад", "Рит" та мистецькі фотографії Львівського фотографічного товариства. Крім того, у виставці використовувалися експонати Варшавського інституту пропаганди мистецтва з метою популяризації мистецьких цінностей серед загалу. У виставках, що відбувалися в ході проведення Східних торгів, зазвичай, приймали участь відомі митці того часу. Незважаючи на національну приналежність, львів'яни поцінювали твори українців – І.Труша, Л.Геца, вірменина – Л.Туровича, єврея – Е.Ерно, поляків – А.Чарновської, В.Боровського, К.Квятковського [15].

Найвідомішим польським скульптуром міжвоєнного періоду залишався Е.Віттіг, добре знаний у світі, кавалер ордена "Polonia Restituta", який був співавтором пам'ятників полеглим летунам та санітарам у Варшаві. Львів першим серед міст тодішньої Польщі отримав пам'ятник Ю.Словацького від Е.Віттіга, що виконаний в концепції ідеального портрета геніальному поету. Персональна виставка робіт Е.Віттіга у Львові, що відбулася 1932 р., охопила 26 робіт майстра. Зокрема, проект пам'ятника Ю.Словацького у Львові (гіпс), "Єва" (бронза). Патріотичні мотиви простежувалися у роботах "Вмираючий рицар" (бронза), бюст глави держави маршала Ю.Пілсудського (бронза) [16].

З метою вшанування пам'яті Ю.Пілсудського, у грудні 1925 р., львів'яни отримали можливість переглянути картини, присвячені періодам його життя та боротьби за відновлення Польщі. Усього було представлено 318 робіт, з яких невелика частина стосувалася пейзажної тематики. У виставці взяли участь і деякі українці, зокрема, І.Труш ("Сосна", "Пні") [17].

За сприяння "Товариства приятелів образотворчого мистецтва", львів'яни мали змогу порівняти мистецькі доробки іноземних митців. Зокрема, у ході проведення Східних торгів у 1936 р., свій доробок представляли іспанські графіки – Касеро Антоніо, Пл Гарсія Франциско, Пеліцер Рафаель, Ріверо Фернандо (дереворит, літографія, аквафорт) [18].

Мистецькі об'єднання, що існували у Львові, крім національних, будувалися за принципами спільних зацікавлень та поглядів розвитку мистецьких течій. Популяризації образотворчого мистецтва сприяли постійні контакти між українською та польською творчими елітами. Виставки, що проходили у Львові, слугували доказом впровадження нових європейських віянь у роботах як польських, так і українських художників, а також робіт представників Західної Європи, що ознайолювали львів'ян з надбаннями світової культури. Загалом, польському мистецтву

міжвоєнного періоду притаманний загальноєвропейський характер, одночасно доповнений народним стилем, пов'язаним з духовними потребами суспільства.

Список використаних джерел

1. Искусство Польши / [автор-составитель Даяра Лебедева]. – Москва, 1974. – 38 с.
2. Walicki M. Dzieje sztuki Polskiej / M. Walicki, J. Starzyński. – Warszawa, 1934. – 1249 s.
3. Kania I. Galeria malarstwa Polskiego 1800 – 1939. Przewodnik / Izabela Kania. – Katowice, 1999. – 83 s.
4. Kaczorowski B. O sztuce w Polsce / Bartolomiej Kaczorowski. – Warszawa, 1991. – 147 s.
5. Яців Р. Українське мистецтво ХХ століття: ідеї, явища, персоналії. Збірник статей / Роман Яців. – Львів, 2006. – 350 с.
6. Українські мистецькі виставки у Львові 1919 – 1939. Довідник, антологія мистецько-критичної думки [автор-упорядник Р. Яців]. – Львів, 2011. – 696 с.
7. Нога О. Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання, спілки Львова 1860 – 1998. Матеріали до довідника / О.Нога, Р. Яців. – Львів, 1998. – 122 с.
8. Шабльовська А. Польський плакат зі збірки Музеїв етнографії та художнього промислу інституту народознавства Національної академії наук України у Львові / А.Шабльовська, М.Сеньків. – Варшава, 2009. – 619 с.
9. Wystawa Obrazow // Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie ulica Dzieduszyckich L.1. – Październik. – Lwow, 1931. – S. 2.
10. Історія Львова у трьох томах / [відп. ред. Ісаєвич Я.]. – Львів, 2007. – Том 3. – Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. – 575 с.
11. Wystawa dzieł sztuki // Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie ulica Dzieduszyckich L.1. – Grudzien. – Lwow, 1930. – S. 1 – 3.
12. 89 (VI) Wystawa Towarzystwa Artystów Polskich "Sztuka" – Lwow, 1930. – S. 4 – 8.
13. Wschód Mahometanski. Wystawa kobierców i innych wyrobów przemysłu artystycznego ze zbiorów Lwowskich. Urządzona staraniem Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych i Muzeum Przemysłu Artystycznego. – Kwiecień – Maj. – Lwów, 1928. – S. 12.
14. Wschód Mahometanski. Wystawa kobierców i innych wyrobów przemysłu artystycznego ze zbiorów Lwowskich. Urządzona staraniem Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych i Muzeum Przemysłu Artystycznego. – Kwiecień – Maj. – Lwów, 1928. – S. 15 – 18.
15. Wystawa wiosenna // Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Palac sztuki na placu Targów Wschodnich. – Maj – Lipiec. – Lwow, 1931. – S. 1.
16. Edward Wittig/ Wystawa zbiorowa // Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Palac sztuki – placu Targów Wschodnich. – Lipiec – Wrzecień. – Lwow, 1932. – S. 8, 10.
17. Wystawa prac o marczaku Józefie Piłsudskim // Towarzystwo Przyj. Sztuk Pięknych we Lwowie (Gmach Muzeum Przemysłowego) wejście od ul. Dzieduszyckich,1. – Grudzień. – Lwow, 1935. – S. 7.
18. Obrazy, Rzeźba, Grafika, Tkaniny perskie, Grafika Hiszpańska // Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Palac sztuki – placu Targów Wschodnich. – Maj – Lipiec. – Lwow, 1936. – S. 27.

Тарас Горбачевский

ПОЛЬСКОЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО ВО ЛЬВОВЕ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД ХХ ВЕКА: ЯЧЕЙКИ, ИХ ВЫСТАВОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ХУДОЖНИКИ

В статье показана деятельность художественных групп, особенности их выставочной деятельности во Львове в междувоенный период ХХ века. Анализируется взаимодействие польских и украинских художников в городе.

Ключевые слова: художники, Львов, междувоенный период, изобразительное искусство, выставки.

Taras Horbachevsky

POLISH FINE ARTS IN LVIV DURING THE INTERWAR PERIOD OF THE XX CENTURY: CENTERS AND THEIR EXHIBITIONS, ARTISTS

This article shows the activities of art groups and peculiarities of their exhibition activity. The interaction of Polish and Ukrainian artists is analyzed.

Key words: artists, Lviv, interwar period, fine arts, exhibitions.

УДК 94 (477)

Ірина Ткачук

ВИДАВНИЧО-БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ "ПРОСВІТИ"

У статті проаналізовано видавничу діяльність Кременецької "Просвіти". Висвітлено роль бібліотек у формуванні національної свідомості українців у міжвоєнний період.

Ключові слова: "Просвіта", Кременець, бібліотека, читальні, видавництво.

Актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз історичних джерел показав, що товариство захищало своє право на поширення української видавничої продукції, сприяючи формуванню національної свідомості населення. Бібліотеки-читальні "Просвіти" були осередком залучення українського читача до друкованого слова рідною мовою.

Важливим напрямом діяльності Кременецької "Просвіти" було поширення української книги та періодики. Зауважимо, що бібліотечна діяльність та видавнича робота у "Просвіті" тісно переплітались між собою, виступали найбільш важливим й ефективним засобом впливу на загал. Кременецьке товариство "Просвіта" намагалось організувати філії, читальні, книгозбірні та налагодження контактів з різними установами й товариствами Волині та Східної Галичини у цих питаннях.

Бібліотека Кременецької "Просвіти" функціонувала значний час і згідно з актом від 4 січня 1921 р. і до початку 1922 р. у бібліотеці налічувалося 782 книги, в тому числі новопридбаних – 32 книги на суму 14605 марок. Бібліотекою користувалось 30 осіб, котрі за цей період прочитали 223 книжки і заплатили 382 марки [1, арк. 24].

Кременецька "Просвіта" значну увагу приділяла видавничій справі. Видавництво просвітяни розгорнули у напрямках популяризації та призначення для народу видань та їх друк, а також забезпечення дітей шкільними підручниками. Для того, щоб задовольнити попит на українську книгу, Кременецька "Просвіта" значними зусиллями змогла упродовж 1921–1923 рр. налагодити видавництво літератури. У 1922 р. виходить "Малий Кобзар" Т. Шевченка, який у наш час є бібліографічною рідкістю, декілька екземплярів якого С. Жук подарував селянам після виступу на віче у с. Онишківцях (тепер це Шумський район Тернопільської області). Наприкінці 1922 р. група членів товариства планувала видати альманах з літератури і громадянського життя під назвою "Віра". Після вирішення організаційно-підготовчих справ та питань літературного та фінансового характеру в травні 1923 р. альманах був видрукований. Він мав блакитну обкладинку, був обсягом 40 сторінок, цікавим за змістом, що складався зі збірки поезій, спогадів про часи гетьманського повстання, статей на тему громадянської війни, описом козацьких могил під Берестечком, окремих статей про тогочасне становище української інтелігенції, її нагальних проблем тощо. Альманах так і не побачив світу. Напередодні його виходу поліція конфіскувала уже видруковані примірники та розкидала весь набір. Зберігся лише один примірник, що знаходиться у бібліотеці Українського історичного кабінету в Празі. Після цієї невдачі уся видавнича діяльність Кременецької "Просвіти" майже припинилася [10, с. 55].

Товариство "Просвіти" намагався допомогти читальням у збільшенні бібліотечних фондів, надаючи книги на сплату їх вартості упродовж певного часу. Основними умовами сплати були: вексель, підписаний трьома особами, які поручалися своїм майном у разі несплати вартості і письмовим зобов'язанням щодо сплати читальням вартості книг, починаючи з місяця по одному долару або щоквартальною сплатою – три долари. Усі видатки щодо упакування і розсилання книг поштою оплачувалися товариством і книги залишалися його власністю аж до повної виплати вартості книг. Читальні бібліотеки, які вчасно виплачували вартість отриманих книг, одержували від товариства можливість неповної виплати вартості книг. Наприклад, якщо бібліотека замовляла книг на суму 32 долари, то вона виплачувала їхню вартість упродовж двох років і восьми місяців, однак повна вартість книг вже була дешевшою на 6 доларів 40 центів. Якщо читальна бібліотека вчасно виплачувала вартість книг, то вона у кінцевому розрахунку отримувала 10 % знижки на вартість книг від 10 до 30 доларів, відповідно 15 % на замовлення книг вартістю від 40 до 70 доларів і 20 % знижки на замовлення книг вартістю від 80 до 150 доларів. При купівлі книг за готівку від 20 доларів читальня зразу ж отримувала знижку на 25 % вартості книг [8, с. 105].

Багато зусиль докладалося до поширення книжок і створення бібліотек під егідою "Просвіти" у селах і містах Кременеччини. Зокрема, у селі Попівці у 1925 році відкрито читальню, якою були організовані колядки, за рахунок проведених Різдвяних свят проведено Шевченківське свято, за зароблені гроші придбали книжок на власну бібліотеку. Відповідно, такі свята проводилися щорічно, і вже у 1928 році бібліотека складалася з 178 томів, вартість яких сягала 61709 золотих [2, арк. 1]. Також 3 серпня 1925 року відкрили бібліотеку в с. Шпиколоси Білокриницької гміни у помешканні

Антон Братанюк під відповідальність Панька Рамського [6, арк. 2–3]. При читальні діяв гурток, який тимчасово ділився на дві секції: співочу (Пігасько Рамський – голова) та драматичну (А. Сопіга – голова). Вони просили повітове товариство "Просвіти" залишити 50 % членського внеску для потреб читальні, тому що матеріальний стан не дозволяв проводити культурно-освітню працю [6, арк. 13]. До складу ради читальні у селі Шпиколоси входили: голова ради скарбник, секретар. Список членів читальні складався з 23 осіб [6, арк. 23]. Важливим було те, що читальні опікувалися найближчими селами, у яких не було жодних ознак просвітнього життя [5, арк. 4].

Рада товариства займалася закупівлею книжок, більшість з яких було продано школам, при цьому їм надавали певну знижку. Таких книжок було відпущено більш як 500 тисяч [1, арк. 25].

Бібліотека Кременецької "Просвіти" давала можливість учням безкоштовно користуватися упродовж шкільного року відповідними підручниками [3, арк. 56].

Бібліотека-читальня налічувала до двох тисяч назв: література, поезія, дитяча й драматична література, дещо з історії, економіки, публіцистики й критики. А.Животком була створена редакційна колегія для видання дитячої літератури, до її складу увійшли В. Біднов, відомий вчений та місцевий учитель В. Дорошенко. У цей період видається назка книжок для дітей. Зокрема, "Одної ночі", "Снігова баба", "Весняночка", "Сонечко", також з'являються публікації на тему виховання дітей у періодиці того часу [7, с. 2–3]. В міру можливості поповнювалася й іншими виданнями, хоч в останні часи, з огляду на дорожнечу книжок та відсутності коштів це було неможливим. Засоби на розширення книгарні абсолютно вичерпані, а свіжі кошти поступали дуже мляво. Користування книжкою було безкоштовне, контингент читачів переважно учні українських шкіл, просвітяни міста Кременця й повіту. Щорічно рада товариства організувала "місяць української книжки". Населення з зацікавленням читало українську книжку. У бібліотеках влаштовували публічні лекції для дітей та молоді. Для дітей було прочитано "Лис Микита" Івана Франка, для молоді цикл лекцій з історії України, починаючи з початків козацького руху аж до 1914 р. Лекції викликали зацікавлення з боку слухачів [3, арк. 55–57].

Рада Кременецької "Просвіти" була дуже слабо поінформована про діяльність читалень і в цій роз'єднаності, відсутності зв'язку полягала основна причина слабкості товариства [5, арк. 13]. Очевидно на це були свої причини, насамперед, не вистачало інструкторів, які б очолили виділи читалень. З огляду на складний господарський стан читалень, членів читальні та їх родин було знайдено вихід, що брати платню за користуванням приладдям до гри в шахмати, шашки та доміно, відповідно платити за кожну розіграну партію на користь читальні, щонайменше за партію шахмат та доміно по 5 грошей і шашок – 3 гроші [4, арк. 79].

Важливим завданням книгарні було забезпечення потрібною кількістю підручників й канцелярського приладдя для шкіл, а також новинками ринку літератури [1, арк. 108]. Певний час виконував обов'язки бібліотекаря при "Просвіти" С. Жук, а під час його виїздів на повіт запрошували замість нього когось іншого. Відзначимо, що С. Жук старався, щоб у бібліотеках було багато цікавих книг різної тематики. Він намагався різними способами поповнити бібліотечний фонд. І йому це вдавалось. Візьмо, як приклад, звіт від 24 серпня 1925 р. про поповнення бібліотеки літературою, взятою у книгарні товариства за рахунок прибутку книгарні у 1924 р. С. Жук в діяльності "Просвіти" не обмежувався лише Кременеччиною, а мав широкі зв'язки з іншими товариствами Західної України щодо обміну досвідом, літературою [10, с. 55].

Кременецька книгарня товариства була найбільшою на Волині, яка входила до "Союзу українських накладень і книгарень" (аналогічний союз існував у Львові), це солідне торгівельне підприємство, відповідальність за яке рада товариства перенесла з окремих осіб на колектив, яким і була управа книгарні, що складалася з п'яти осіб Завідувача книгарні А. Герасименка змістила з своєї посади і призначила виконуючим обов'язки завідувача Н. Кибалюка [3, арк. 60].

До Кременецького товариства "Просвіта" щоденно надходили нові газети й журнали. Основними центрами видання української преси в міжвоєнний період були Луцьк, Рівне, Холм, Пінськ, Кременець, Дубно [9, с. 5]. З газет популярними були: "Діло", "Український голос", "Земля й воля", "Молода громада", "Українське життя". З журналів: "Літературно-науковий Вісник", "Світло", "Нова Україна", "Будяк", "Письмо з "Просвіти"", "Соціалістична думка", "Стерні". Відвідували читальню-бібліотеку в середньому – 9 осіб, у деякі дні – 10–17 осіб [1, арк. 114].

Протокол засідання правління ради кооперативів від 9 липня 1921 року свідчить про те, що Кременецький повітовий союз кооперативів вважав необхідним відкрити свою книгарню у Кременці. Маючи на увазі необхідність тісного контакту кооперативної і просвітянської праці у повіті, а також можливість розповсюдження книжок через існуючі кооперативи й "Просвіту", правління вважало існування книгарні "Просвіти" у Кременці необхідним та мало намір об'єднати зусилля товариства і союзу кооперативів [1, арк. 22]. Оскільки статутом товариства передбачено і затверджено право

засновувати бібліотеки-читальні, згідно з законами повністю мала здійснюватися владою без перешкод [1, арк. 67].

Отже, видавничо-бібліотечна діяльність товариства "Просвіта" відіграла важливу роль в ознайомленні українського читача із здобутками вітчизняної й світової літератури, культури, історії, науки у формуванні освічених і національно-свідомих громадян, які становили ядро нації.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 348, оп. 1, спр. 11, арк. 116.
2. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 59, арк. 3.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 25, арк. 74.
4. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 58, арк. 122.
5. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 83, арк. 14.
6. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 66, арк. 217.
7. Животко А. Наші найменші / А. Животко // Українське життя. – Луцьк. – 1922. – Ч. 17. – С. 2–3.
8. Зуляк І. Читальні "Просвіти" Західної України у міжвоєнний період: завдання і програма освітньої праці / Іван Зуляк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 2. – С. 100–109.
9. Павлюк І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк: ПВД "Твердиня", 2005. – 428 с.
10. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності: Монографія / І. Скакальська. – Тернопіль: Астон, 2012. – 180 с.

Ирина Ткачук

ИЗДАТЕЛЬСКО-БИБЛИОТЕЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕМЕНЕЦКОЙ "ПРОСВИТЫ"

В статтє проанализировано издательскую деятельность Кременецкой "Просвиты". Освещена роль библиотек в формировании национального сознания украинцев у межвоенный период.

Ключевые слова: "Просвита" Кременец, библиотека, читальни, издательство, Кременец.

Iryna Tkachuk

PUBLISHING AND LIBRARY ACTIVITIES "PROSVITA" IN KREMENETS

Publishing activity of Kremenets road "Prosvita" is analysed in the article. The role of libraries is reflected in forming of national consciousness of Ukrainians in an intermilitary period.

Key words: "Prosvita", Kremenets, library, reading, publishing house.

УДК 392.34 (477)

Оксана Ятищук

ДІТИ В ОБРЯДАХ ТА ВІРУВАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО ТА ФІЛІППІНСЬКОГО НАРОДІВ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовані обряди та вірування українського та філіппінського народів, пов'язані з народженням та вихованням дітей.

Ключові слова: вагітність, пологи, магія, гірські народи, рівнинні народи.

У сімейній обрядовості будь-якого народу існує давня та стабільна модель дитини та дитинства, для реконструкції якої необхідне всебічне дослідження, що включало б комплексний аналіз етнографічних, лінгвістичних, історіографічних та психологічних даних.

Цікавим у цьому плані є порівняння обрядів та звичаїв, пов'язаних з народженням дитини у різних народів світу. У колі наукового інтересу є не стільки об'єктивна статеві-вікова стратифікація традиційного суспільства, а те, як вона відображена у специфічних формах ритуальної організації, віруваннях та уявленнях українського та філіппінського народів.

Об'єктом нашого дослідження є статеві-вікова верства "діти", як первинна ланка в ієрархії статеві-вікової диференціації традиційного українського суспільства та рівнинних і гірських груп народів Філіппін.

Предметом дослідження є традиційні уявлення і норми поведінки, які стосуються вагітності, пологів та першого року життя дитини.

Мета цієї статті – на основі порівняльного аналізу наявних у нас матеріалів виявити загальне та особливе у віруваннях та обрядах українського народу з обрядовістю гірських та рівнинних народів Філіппін, пов'язаних з народженням дитини.

Філіппіни – одна із найбільш багатонаціональних держав світу. Її населяють більше 100 великих і малих народів, споріднених за мовою та походженням, тісно пов'язаних спільною історичною долею. Народи Філіппін умовно поділяються дослідниками на чотири групи, які різняться віросповіданням, рівнем соціально-економічного розвитку, певними культурно-історичними особливостями.

У своїй статті будемо розглядати обряди та вірування перших двох груп народів Філіппін – рівнинних та гірських. До першої групи відносяться жителі північних та центральних островів архіпелагу (вісайї, тагали, ілокі, біколи, пампангани, пангасінани, ібанані, самбали), які сповідують християнство (католицизм) і найбільш розвинуті в соціально-економічному відношенні. До другої групи належать гірські народи (2,9 % населення), що проживають у внутрішніх гірських районах Лусона, Мінданао, Палавана. За рівнем соціально-економічного розвитку вони відстають від жителів рівнини, для них характерні традиційні вірування та культури [1, с. 533].

У зв'язку з тим, що етнографічне вивчення Філіппін розпочалося лише у 1960-і роки, польові дослідження на архіпелазі радянськими вченими не проводилися, а вітчизняних досліджень з вивчення обрядовості філіппінських народів практично не має.

Основним джерелом для написання статті стали Інтернет-ресурси, на яких розміщені окремі відомості польових досліджень американських і філіппінських етнографів [2–3].

В українській етнографічній науці світ дитинства висвітлюється досить широко. Уже в кінці XIX – на початку XX ст. підвищується інтерес до вивчення етнографії дитинства. З'являється низка публікацій, у яких висвітлюються прикмети і повір'я, що відносяться до вагітності та пологів. Заборони щодо дитини до року. Це праці В.Іванова [4], А. Малинки [5], Х.Ящуржинського [6] та інших.

Серед праць у сфері дитинознавства кінця XX – початку XXI ст. слід зазначити наукові розвідки М.Стельмахович [7], І.Щербак [8].

Однак спеціального дослідження, присвяченого порівняльному аспекту дитячої обрядовості різних народів у вітчизняній етнології на сьогодні не маємо, цим самим робимо спробу заповнити цю наукову прогалину.

У традиційній культурі ритм індивідуального життя людини регулювався обрядами життєвого циклу (весільний,родильний, поховальний). В українців, як і у багатьох інших народів, усталеним був погляд на те, що кожен дорослий, фізіологічно сформований член громади повинен вчасно одружитися та у шлюбі народити дітей [8, с.70]. До початку XX століття українська сім'я складалася з батьків, дорослих дітей та онуків, що пояснюється економічним станом тогочасного селянства.

На Філіппінах найбільш розповсюдженою була нуклеарна (мала) сім'я, що складалася з батьків та їх неповнолітніх дітей, або дітей, які не перебувають у шлюбі.

У рівнинних і гірських народів сім'ї, зазвичай, моногамні. У сагадів, гадданів, ілонготів (гірські народи Північного Лусону) і у рівнинних народів порушення шлюбної вірності вважається злочином і осуджується громадською думкою [2].

У рівнинних народів розлучення заборонено законом, офіційно дозволена лише "сепарація" – окреме проживання чоловіка та дружини. Шлюбні стосунки у цьому випадку не розриваються і подружжя не має права вступати у новий шлюб. У зв'язку з тим, що сімейні стосунки гірських народів регулюються у відповідності з їх традиційними нормами (ст.79 громадянського кодексу) у них допускаються розірвання шлюбу [9, с.124].

Для того, щоб шлюб був щасливим існувала значна кількість дошлюбних, шлюбних, післяшлюбних звичаїв та ритуальних дій, метою яких було забезпечення плідності подружжя. Наприклад, на Чернігівщині заборонялося позичати будь-що із двору молодої, яка збиралася на вінчання – "бо не буде у молодої дітей" [10, арк. 22]. На Полтавщині, за цією ж мотивацією, не допускалося звичаєм, щоб під час вінчання скриня з посагом молодої була зачинена.

В українській народній традиції неплідність вважалась великим нещастям і приписувалася, передусім, жінці ("ялівка", "пустоцвіт" та ін.). Причиною неплідності вважали, зокрема, народження подружжя в один день; народження в суботу, в "яловий" (страсний) четвер; народження на "голих днях" (час, коли закінчився старий місяць, а новий ще не народився); навмисні дії певних осіб [8, с. 75].

В усіх гірських народів Філіппін бездітність – найвагоміша причина для розлучення. Наприклад, у калінгів, згідно з інформацією О.В.Почаліна, в селі Посвой більше 50 % чоловіків, що перебували у шлюбі, через відсутність дітей розлучалися хоча б один раз. Бездітні пари розривали відносини, щоб спробувати знайти щастя з іншим партнером; якщо ж не було дітей і в другому шлюбі, він міг бути також розірваним [9, с.125].

Для того, щоб зберегти сім'ю у калінгів існує два способи вирішення питання бездітності: дружина дозволяє чоловікові мати коханку (дагдас) при умові, що одне із дітей, яких вона народить,

буде вважатися дитиною їхньої сім'ї; бездітна пара може взяти дитину у багатодітної родини і всиновити її [3].

Нездатність жінки мати дітей калінги пояснюють трьома причинами: 1) неухагою до негативних передбачень під час весілля; 2) діяльністю нгілінів – злих духів води, які згідно повір'їв калінгів, поїдають ненароджених і новонароджених дітей; 3) фізіологічними дефектами. В перших двох випадках подружжя імітує скасування шлюбу, щоб ввести в оману злих духів. Пізніше вони відновлюють статеві відносини, після чого жінка обов'язково має завагітніти. Фізіологічні дефекти виправляються за допомогою знахарів.

Іфугао розрізняють два типи бездітності: багіве – нездатність мати дітей – і бутінго – бездітність із-за того, що діти помирають. Причиною відсутності дітей, з точки зору іфугао, можуть бути нерозбірливі статеві стосунки, а також помста одного із духів родичів, не запрошеного на якийсь сімейний обряд [11, с. 207].

Для того, щоб у бездітній парі народилися діти у південних канканаїв, набалоїв, калінгів існує обряд пасанг. Він проводиться наступним чином: жрець-мамбунг бере в кожену руку по курці і затискує їх між корзинами, в яких зберігають солодку картоплю (камоти). Зробивши це, він починає розповідати міф про дві бездітні пари, які здійснили обряд пасанг за порадою Сонця, після чого у цих сім'ях народилися діти. У якості жертвоприношення духам предків бездітна жінка клала в корзини ковдри і шматки тканини [3].

Курка – як символ плідності, притаманна і українській традиційній культурі. У весільному обряді українців обов'язковою ритуальною стравою була смажена курка, яку споживали виключно молоді. У деяких регіональних традиціях відбувалося тимчасове утримання молодих від загального обіду (Покуття, Гуцульщина), після чого (перед від'їздом до молодого) заводили молодих до комори "вечеряти" печеною куркою. На Вінничині печену курку подавали молодим у комору під час першої шлюбної ночі [12, с. 204].

Значення дітей у філіппінському суспільстві важко переоцінити. І у гірських і у рівнинних народів вони вважаються основою міцної сім'ї, головною цінністю в житті, джерелом радості батьків, надією на їх спокійну старість. Стабільні стосунки між молодятами встановлюються лише після народження первістка, а шлюб частіше за все буває союзом не лише двох людей, а двох родинних об'єднань. Повноцінною вважається та сім'я, у якій є діти: дочки та сини однаково бажані.

Народження або всиновлення дитини у гірських і в рівнинних народів Філіппін є знаменитою подією в утворенні сім'ї, надає їй стабільності, адже майбутнє дитини – найважливіша проблема, що виникає у подружжя. Поява первістка змінює статус чоловіка та жінки у сім'ї: чоловік набуває статусу годувальника, а дружина – право контролювати вільний час і заощадження чоловіка, керувати сімейним бюджетом. Кількість дітей в сім'ї є своєрідним індикатором економічних можливостей господаря [3].

Підготовка до народження дитини розпочинається задовго до пологів, що пов'язано з вірою в існування злих духів, шкідливу діяльність яких прагнуть знешкодити магічними діями і жертвоприношеннями.

Майбутні батьки ще до народження дитини повинні дотримуватися певних заборон, для того, щоб дитина народилася живою і здоровою.

Допологові звичаї покликані сприяти нормальному перебігу вагітності, доброму самопочуттю жінки, забезпеченню фізичної, розумової та моральної повноцінності новонародженого. До них належать передусім поширені в усій Україні заборони на споживання певних продуктів. Вагітній жінці заборонялося їсти конину, поминальне коливо, коржі з маком. Не рекомендувалося вживати продукти бджільництва (дитина буде неспокійною, як бджола), не їсти гострих приправ, особливо хрону, перцю, гірчиці [7, с.19].

З харчуванням жінки в дородовий період пов'язано багато забобонів і у жителів Філіппін.

Так, наприклад, тагали повноту дитини пояснюють тим, що мати в період вагітності вживала багато дині, а смугляву шкіру – тягою до шоколаду. Якщо дитина народилася з заячою губою, то причина полягала в тому, що жінка з'їла незрілий плід манго з тріснутою шкіркою. Майбутня мати не повинна їсти банани (дитина буде нерозумною і лїнивою), баклажани (дитина буде слабкою), квіти бананів (у дитини будуть шкірні захворювання).

Калінги вважають, що вагітним не можна вживати в їжу кислі овочі та фрукти. Майбутній матері та її чоловіку не можна їсти телятину, м'ясо собаки, вужа, жаби, пити коров'яче молоко. Забороняється їсти майбутній мамі яйця, вважається, що дитина народиться сліпою [2].

У іфугао жінка в період вагітності не повинна їсти м'ясо тварин, яких приносять в жертву на похоронах, їй не можна купатися в річці, відходити далеко від дому, лежати на спині [11, с. 207].

Окрім харчових заборон існують низка інших. У тагалів майбутній матері не можна затримуватися на порозі, при вході у дім і виході з нього (важкими будуть пологи), спати у кімнаті з

відкритими вікнами, спати чи відпочивати на спині, спати на білій подушці (усе це приваблює увагу надприродних істот), наступати на шнурок, до якого прив'язана тварина (дитина може заплутатися в пуповині та померти), виходити ввечері з непокритою головою (дитина народиться синьою). Тагали та вісайї вірять, що вагітній жінці небезпечно виходити вночі однієї з дому, так як в цей час надприродні істоти мають найбільшу здатність перетворюватися у тварин та птахів і з'їдати ненароджених дітей [13, с.145].

Вісайї вірять у те, що пологи будуть важкими, якщо у період вагітності жінка носила шарф, ходила на похорони, наступала на шнурок, а її чоловік зав'язував вузли та ремонтував дім.

Українці вірили у те, що майбутня мати не повинна шити у свята та неділю, щоб не "зашити дитині очі", не можна їй переступати через війя воза, або "воловоди" (мотузка, за яку водили запряжених волів), щоб пуповина не обмоталася навколо шиї дитини. У сім'ї наказували молодій жінці нічого не брати без дозволу, аби дитина не стала злодієм, не дивитися на пожежу, щоб не було червоних плям на личку тощо. Тут очевидні пережитки гомеопатичної магії, в основі якої лежить закон про подібності, що, власне, було притамане багатьом народам світу.

Особливо небезпечним для дитини та її матері вважається період пологів. Щасливе їх завершення забезпечують виконання усіх необхідних у цьому випадку обрядів і дотримання певних правил поведінки породіллі та її родичів.

Власне пологові обряди розпочиналися із запрошення баби-повитухи, коли вагітна жінка відчувала наближення пологів. Бабу-повитуху запрошував чоловік, який ішов до неї з хлібом. У свою чергу, баба приходила приймати пологи з хлібом, свяченою водою і зіллям. Під час пологів наші пращури обов'язково відкривали скрині, двері та вікна, відчиняли усі замки, розв'язували усі вузли, розстібували коміри сорочок, щоб дитина вийшла на світ; породіллю ж обкурювали свяченим зіллям.

У апайїв якщо жінка відчувала наближення пологів, вона говорила про це своєму чоловікові, який повинен був виготовити обереги. Він чи його мати брали шматок тканини, туго його змотували і підпалювали один із кінців. Після цього її вішали над вхідними дверима дому. Туди ж вішали ніж для розбивання кокосових горіхів – ідаг. Вважається, що ці обереги охороняють жінку під час пологів від злих духів [2].

У калінгів пологи відбуваються дома. Коли починаються перейми, породілля повідомляє про це свого чоловіка, а він кличе її матір та інших родичів. Після цього до одного із стропил будинку прив'язують міцний шнур і жінка, тримаючись за нього, народжує, сидячи на колінах у чоловіка. Дитину приймає мати породіллі, вона обрізає пуповину бамбуковим ножом, мие дитину кип'яченою водою і завертає її в м'яку кору дерева. У іфугао присутність чоловіка при пологах не обов'язкова. Якщо ж за бажанням дружини чоловік присутній, вона тримається руками за його маківку [3].

У колінгів при важких пологах медіум здійснює давак – обряд зцілення, а у іфугао чоловік повинен згадати, що саме він заклав, зав'язав, прибив у період вагітності дружини і все це відкрити, розв'язати, відкрити і т.д. [11, с.208]. У тагалів пологи приймає повивальна бабка хілот та її помічниця салог. Якщо перейми затягуються, хілот наказує відчинити вікна та двері, винести з дому всі закриті предмети (які мають кришку), оскільки вони, згідно повір'ям, заважають народженню дитини. Як тільки дитина народилася хілот обрізає (бритвою, ножицями, бамбуковим ножом) пуповину і зрізану частину прикладає до маківки та щічок дитини, щоб вони були рожевими. Потім пуповину кладуть разом з попелом, взятим з печі, в матерчатий мішечок і закопують під будинком батьків дитини або найближчих родичів матері. Вважається, що у цьому випадку дитина завжди буде територіально та емоційно близькою з батьками та родичами.

Вісайї перед пологами також відкривають вікна та двері в будинку. Плаценту – імунлан і пуповину, батько дитини закопує у землю. Причому робить це мовчки [9, с.131].

В Україні частіше за все пуповину разом з плацентою закопували у землю – в основному під підлогою хати або в іншому тихому і чистому місці. Перед цим плаценту обмивали, замотували у чисту шматину і вкладали в кусок кори дерева. Дуже часто це все закопували разом з куском хліба, зерном та яйцем, щоб дитина була багатою. Якщо плаценту не закопати як потрібно, породілля хворітиме. На тому місці, де заривали плаценту, деколи сіяли овес або ячмінь; коли стебла виростили до 5 см їх зрізали та сушили, а пізніше приймали як ліки від дитячих хвороб [7, с.32].

У сагадів після народження дитини, у будинку збираються родичі породіллі та їх чоловіків, а в якості подарунків вони приносять харчові запаси (м'ясо, рис, боби) і відмічають цю подію спільною трапезою. Породілля також примає в ній участь, але їй виділяється окремий посуд. Вона їсть з нього і в наступні дні, поки у дитини не відпаде пуповина [3].

Незабаром після пологів (на 3-7-9) день українці влаштовували "родини" – один із своєрідних очисних ритуалів, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбувалися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла доїти корів, ставити опару, місити тісто. У цей період молода мати була особливо вразлива до зурочення. Тому за допомогою повивальної

баби вона організувала гостину. Основними обрядовими елементами "родин" було ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої "бабиної каші" (з проса, гречки).

У південних канканаїв після народження дитини проводять обряд абасанг. В жертву духам приносять курку і глечик рисового вина. Жрець, тримаючи курку в руках молиться лаглагавіну – духу-покровителю новонародженого з проханням дарувати йому довге та щасливе життя.

Калінгі у перший рік життя дитини здійснюють контад – цикл обрядів, пов'язаних із забезпеченням щасливого і здорового життя та захистом від злих духів, які, за повір'ям, найбільш активні у період росту дитини. Перший обряд циклу контад – олог – калінгі здійснюють через декілька днів після народження дитини. Він продовжується два дні. Під час цього обряду новонародженому дають ім'я одного із відомих предків [2].

Апайї дають ім'я дитині одразу ж після її народження. Найчастіше це традиційні імена або імена родичів, які прожили довге та щасливе життя.

У сагадів обряд найменування називається гоббау, його проводять на четвертий день після народження, або коли у дитини відпаде пуповина. Перші чотири дні новонародженого називають інгнга – немовля [3].

Зазвичай, у філіппінців ім'я новонародженому дають бабуся, дідусь або батьки. Бабуся та дідусь часто називають внуків своїми іменами. Сагади вважають, що з іменами внуки успадковують і риси характеру. Таким чином, імена пращурів переходять із покоління в покоління. Існує звичай змінювати ім'я, коли дитина росте слабкою і часто хворіє. Цей звичай пов'язаний з вірою сагадів у те, що причиною хвороб є злі духи, які зі зміною імені дитини заплутаються і залишають її у спокої.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені і в українців, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя та благополуччя. Було прийнято давати імена за святцями (у межах 8 днів і до 8 днів після народження).

До групи післяродових обрядових дій належить звичай зливок (зливання, обливання) – обряд очищення баби-повитухи й породіллі. По-перше, вважається, що породілля упродовж 40 днів є нечистою, тому цього часу до церкви їй ходити не можна. Пов'язаний обряд і з народною вірою в цілющу силу води.

Для виконання обряду баба мусить налити в миску воду, покласти туди ягоди калини (щоб породілля була гарною і здоровою), зерна вівса та злити породіллі на руки. Потім, намочивши руки у воді, прикласти їх до обличчя породіллі, примовляючи: "Зливаю свою руку, а твою душу". На закінчення слід трохи води з ягодами злити за сорочку породіллі та всім присутнім жінкам, щоб у них ще народжувалися діти; хто хоче хлопчика, тій кидали овес, а хто дівчинку – то калину. Обряд завершувався частуванням та обдаруванням баби-повитухи [8, с.93].

Тагали перші 10–40 днів після пологів виділяли в особливий період, що називався дімон. У ці дні мати тричі здійснювала очисний обряд – сакдаб: породілля, обгорнута тонкою ковдрою, обкурювалася димом лікарських трав, які клали у чашу з деревним вугіллям. Жінка дотримувалася також певних харчових заборон: їй не можна їсти банани, молоді плоди кокосової пальми, гуави та папайї. Вважалося, що вживання цих фруктів викликає біль у м'язах і внутрішню кровотечу.

Основним завданням батьків в період дімон тагали вважали захист новонародженого від злих духів. У ролі захисників повинні виступати не лише батьки, а Бог і ангели. Саме з прагненням забезпечити дитині благополуччя та здоров'я і пов'язаний перший обряд поливання водою – бухос нг тубіг. Його проводять у одних випадках через тиждень, в інших – через 40 днів після народження дитини. Тагали вірили, що цей обряд захищає від хвороб і смерті, які посилають злі духи інгканто і метандасе рунсо в період, поки дитину не похрестили в церкві, а також забезпечує спасіння його душі, якщо він помре нехрещеним [2].

У вісай аналогічний обряд називається бухос тубіг, прада, у ньому використовується католицька формула: поки ллється вода на голову дитини, людина, що проводить обряд (чоловік чи жінка), промовляють: "Я хрещу тебе в ім'я отця, сина і святого духа. Амінь". Під час цього обряду дитині давали ім'я [2].

Хрещення вважається найбільш важливим католицьким обрядом у рівнинних народів Філіппін. Згідно з уявленнями тагалів, вісайів та інших християнізованих народів, хрещення мало надприродну силу: воно не лише охороняло дитину від хвороб і зміцнювало її здоров'я, але і захищало від шкідливого впливу злих духів.

Обряд хрещення, зазвичай, відбувається сонячним ранком, після меси. Одночасно хрестять 10 і більше немовлят, хоча за бажанням батьків дитини може бути охрещеною і в призначений ними час. Обряд здійснюється біля бокового вівтаря церкви, в особливих випадках – біля основного. Священик розпочинає обряд відповідними словами, після чого змашує дитину олією і ставить хрестик на лобі, задній частині шиї і з внутрішнього боку рук немовляти. У рот дитині кладуть трошки солі, що

символізує прилучення його до віри. Після чого хрещені батьки ідуть до великої кам'яної купелі, над якою дитину окроплюють водою. Далі вони повертаються до вівтаря і, вставши на коліна, моляться. Після закінчення молитви священик розповідає хресним батькам про їх обов'язки (вони – духовні батьки дитини і відповідають за те, щоб похресник взяв шлюб і був похований як католик) [3].

Зазвичай, немовляті дають ім'я того святого, у день якого воно народилося. Деякі діти мають декілька імен. Це пов'язано з прагненням батьків забезпечити дитині захист декількох святих.

В Україні до церкви дитину несла кума. Кум купував у церкві хрестика для дитини. Священик у церкві вистригав на голові дитини хрест, потім видавав її в руки кумові, мирував дитину, а потім зливав їй на голову воду. В православних же дитину цілком занурювали в хрестильницю [7, с. 36].

На Філіппінах мати новонародженого не приймала участі в її хрещенні, позаяк вона могла відвідувати церкву лише після здійснення післяродових очисних обрядів і ритуалу введення її в храм. Хоча офіційне католицьке вчення не передбачає цих обрядів.

Багато повір'їв пов'язано з обрядом хрещення. Згідно з уявленнями вісайїв, хрестини у період повного місяця приносить щастя; хрещені батьки мають бути хорошими, достойними людьми, оскільки дитина успадковує риси їхнього характеру; вагітна жінка не може бути хрещеною матір'ю, тому що помре або рідна дитина або похресник [2].

Отже, у народів України, як і у народів Філіппін, існує своєрідна система уявлень, пов'язаних з вагітністю і народженням дитини. Незважаючи на різноманіття цих систем, вони містять як загальне, обумовлене єдністю фізіологічних процесів періоду вагітності та пологів і людською психікою, так і особливе, що відображає специфіку релігійних вірувань, харчування і традиційної медицини різних народів. Загальне, на нашу думку, обумовлене єдністю уявлень про вагітність та пологи. Певні заборони, традиційні правила та норми поведінки майбутніх батьків в період вагітності жінки, пологів та після них побудовані на вірі у духів і у магічний вплив деяких предметів і видів діяльності, на фізичний розвиток дитини та формування його особистості. Родильні обряди скеровані на забезпечення охорони здоров'я та життя новонародженого та його батьків, особливо матері. Обрядова практика є синтезом магічних звернень до духів предків, виготовлення оберегів і раціональних – (використання знань народної медицини) елементів.

Список використаних джерел

1. Брук С.М. Население мира. Этнодемографический справочник / С.М.Брук. – М., Изд-во "Наука", 1981. – 880 с.
2. amis-escriba.ru/philippin/etnog_mith.
3. bugabooks.com/book/320-yetnopsixologiya/37-12-yetnografiya-detstva.html.
4. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / В.В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т.1. – 375 с.
5. Малинка А. Родины и крестины / А. Малинка // Киевская старина. – 1898. – Т.5. – С. 254–286.
6. Ящуржинский Х. Поверья и обрядности родин и крестин / Х.Ящуржинский // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 74–83.
7. Стельмахович М. Народне дитинознавство / М.Стельмахович. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
8. Щербак І.М. Діти в обрядах та віруваннях українців ХІХ – початку ХХ ст. (статевіковий аспект традиційної культури): дисерт.канд.іст.наук / І.Щербак – К., 2004. – 185 с.
9. Почагіна О.В. Обряды и верования народов Филиппин, связанные с рождением ребенка / О.В.Почагина // Советская энциклопедия. – 1986. – № 5. – С. 123–134.
10. Фонд Інституту мистецтва, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Фонд В.Г.Кравченка, ф.-15, од. зб. 377.
11. Станюкович М.В. Социализация детей и подростков у ифугао (Филиппины) / М.В.Станюкович // Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.: Изд-во "Наука", 1983. – С. 198–243.
12. Весілля в містечку Монастирище Липовецького повіту Київської губернії. Записав І.Демченко // Весілля. – К.: Наукова думка, 1970. – Кн.1. – С. 147–219.
13. Чавтайкина Н.Н. Горные народы Северного Лусона. Историко-этнографический очерк: дисерт. канд. истор. наук / Н.Чавтайкина. – М., МГУ, 1974. – 234 с.

Оксана Ятышчук

ДЕТИ В ОБРЯДАХ И ВЕРОВАНИЯХ УКРАИНСКОГО И УКРАИНСКОГО НАРОДОВ
(СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

В статье проанализированы обряды и верования украинского и филиппинских народов, связанные с рождением и воспитанием детей.

Ключевые слова: беременность, роды, магия, горные и равнинные народы.

Oksana Yatyshchuk

CHILDREN IN THE RITUALS AND BELIEFS UKRAINIAN AND FILIPINO PEOPLE
(COMPARATIVE ASPECT)

The article analyzed the rituals and beliefs of the Ukrainian and Filipino peoples associated with the birth and raising children.

Key words: pregnancy, childbirth, magic, mountain and plain folks.

УДК 342.814.001:32586(477)

Володимир Кондратюк

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – ЗАПОРУКА СТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто еволюцію розвитку національної ідеї та боротьби за її реалізацію впродовж нашої тисячолітньої історії. Вона є полем ідеологічної боротьби Росії та України і надуманих висновків та спотворень.

Ключові слова: Русь, Україна, українці, національна ідея, Росія.

Український народ пройшов тернистий шлях за своє визволення і створення власної Української держави. Рушієм цієї боротьби на різних історичних етапах була українська національна ідея, яка висувала основне національне завдання на тому чи іншому етапі українського державотворення. Лише після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України втілюється в наше життя. Однак суспільно-політичні процеси, котрі відбуваються в наш час, потребують консолідації українського суспільства на основі вироблення національної ідеї, що, за визначенням дослідника С.Вовканича "акумулює етнічні, цивілізаційні та інтеграційні компоненти. її сутність полягає у визначенні України як соборної, української, гідної людини держави" [1, с. 568–598].

У час розбудови України значний інтерес становить досвід боротьби українського народу, його політичних і державних діячів за втілення у життя національної ідеї. Окремі аспекти цієї надважливої проблеми досліджені в працях І. Борщака, В. Герасимчука, М. Грушевського, Д. Донцова, І. Крип'якевича, В. Липинського та інших. Проте у 30–80-х роках ХХ ст. ця тема у зв'язку з існуванням комуністичної ідеології, не мала подальшого розвитку в українській історіографії. І лише напередодні та після проголошення незалежної Української держави науковці активно взялися за дослідження цієї проблеми. З-поміж них – О. Апанович, С. Вовканич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, К. Кондратюк, С. Кульчицький, С. Макаруч, Ю. Мицик, Я. Малик, О. Ресент, В. Смолій, П. Сергієнко, В. Сергійчук, О. Сухий та інші.

Мета статті – з'ясування еволюції української національної ідеї, визначення основних її етапів, висвітлення її ідеологічних фальшувальників Росією.

Українська національна ідея коріниться в давніх часах. Історик Д.Дорошенко вважав, що в боротьбі за київський престол після смерті внука Володимира Мономаха Ізяслава II Мстиславовича, за яким "плакала вся Руська земля [тобто Україна. – В.К.] і всі Чорні Клобуки" і який був, за свідченням літописця, "чесним, благородним, хрестолюбивим і славним", виразно виявився і певний національний антагонізм між українцями та великоросами [4, с. 62]. Д. Дорошенко визначив і межову подію – спалення і пlynдрування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським у 1169 р. Отже, з тих часів започаткована ідея окремішності Русі південної (європейської) від Русі північно-східної (азійської). Однак, незважаючи на трагічні обставини, і південна, і північна Русь тоді все ще належали до спільної державної системи, мали тих самих князів, київського митрополита, жили переважно спільним культурно-духовним життям. Остаточний розрив і відокремлення відбулось аж після татаро-монгольського погрому 1237–1240 рр., після смерті внука Володимира Мономаха Ізяслава II Мстиславовича, за яким "після чого Русь південна і Русь північна пішла кожна своєю окремою історичною дорогою" [4, с. 71].

Згодом стрижнем української національної ідеї стало "магічне" слово "Україна", як "Франція" для колишніх "галлів", "Чехія" для "моравів", "Польща" для "мазурів" і подібне. У свідомості "південнороса" "Україна" "асоціювалась з певною територією, окремою мовою, власним культом предків", віруваннями, звичаями і традиціями, що сукупна і творять національну ідею. Зріла національна ідея, раніше чи пізніше, призводить до усвідомлення необхідності створення власної самостійної держави або ж відродження колись втраченої.

Народні пісні та думи засвідчують, що ще до Хмельниччини ідеї окремішності, самобутності, самостійного життя були популярні в нашому народі. Національно-визвольна війна, утворення Б.Хмельницьким Української козацької держави наскрізь перейняті стрижневою ідеєю створення суверенної Української держави. Дотепер ще живе у народі козацьке: "Знай, ляше, по Случ – наше!". Цей вислів красномовно підтверджує народне прагнення до соборності українських земель по обидва боки Дніпра та самостійне національне життя в їхніх межах, тобто, до життя у власній незалежній державі.

З переходом України "під руку Москви" українська національна ідея продовжувала життя у фольклорі (думах, піснях, легендах, переказах), у середовищі значної частини козацтва – як рядового, так і старшинства, духовенства. Це виявилось у виступах проти московської тиранії

І. Виговського й І. Мазепи, Конституції П. Орлика, козацьких літописах початку XVIII ст. і в "Історії Русів".

Після скасування в Україні гетьманства з 1764 р. та зруйнування Січі 1775 р. українська національна ідея опановує вищу петербурзьку аристократію українського походження, яскравим представником якої був поет і відомий громадсько-політичний діяч Катерининської епохи Василь Капніст. Він здійснив таємну місію до Берліна, де просив пруської допомоги у випадку повстання України проти Росії.

Відтак – українське національне відродження: І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Суліш, Кирило-Мефодіївське братство, за ними – "різночинці, М. Драгоманов, М. Грушевський, могутній український рух у Східній Галичині, І. Франко і плеяда яскравих провідників української ідеї в Західній Україні.

Зазначимо, що наприкінці XIX – початку XX ст. в українській суспільно-політичній думці остаточно став загально визнаним соціал-демократичний напрям. Унаслідок тривалого співіснування в підросійській Україні загальноєвропейські суспільні процеси українська

політична еліта розглядала як продовження загальноросійських тенденцій. У зв'язку з цим майже усі політичні партії дотримувалися федералістського принципу: майбутнє України мислилось автономією у складі демократичної федеративної Російської держави.

Інакше сприймали проблему західноукраїнські соціал-демократи, передусім І. Франко. "Втягнення в загальноєвропейські процеси народів, які доти були пасивним матеріалом історії, – справедливо зазначає Ю. Левенець, – весь цей запущений капіталістичною формацією "націогенез" явив собою становлення" свідомих і самосвідомих нових колективних суб'єктів історії. Ці історичні факти розкрили істинний масштаб світогляду І.Франка. Річ у тому, що він, як сучасник та безпосередній учасник "історизації" "неісторичних народів", чітко бачив те, чого не добачили свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс, недалекоглядно відмовляючи цим народам у перспективах самостійного національно-політичного розвитку" [8, с. 219]. Для І.Франка було очевидним, що "консолідування якихось вільних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей... може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені" [12, с. 276–280]. Критикуючи сучасних йому соціал-демократів за їхній інтернаціоналістський космополітизм, він наголошував: "Вони не уявляли собі гаразд свого національного характеру, не відчували того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі... Ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту, і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю" [13].

Великий Каменяр добре усвідомлював, що ця національна самореалізація абсолютно необхідна як шлях розвитку людської цивілізації, оскільки становить невід'ємну органічну складову процесу "емансипації людської одиниці" [14, с. 292]. Без цього складового елемента, вважав він, людина неминуче стає "неповною", "уломною" [12, с. 484]. Цей погляд І.Франка збігався із поглядом сучасників-теоретиків національної ідеї.

У цій же праці – "Поza межами можливого" – він висуває твердження, яке можна розцінити політичним маніфестом свідомого українства: "Ми мусимо навчитися чути себе українцями... Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, в її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадянськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе, справді, практично частиною його" [12, с. 286].

Зауважимо таку вагому обставину: будучи на той час національно орієнтованим соціал-демократом, І.Франко чи не першим в українській історичній, політологічній науці у статті "Що таке поступ?" (1903 р.) проаналізував явище тоталітаризму і поставив під сумнів марксистське тлумачення майбутньої соціалістичної держави як держави народної. Ось що він писав з цього приводу: "Поперед усього та всевозможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля, власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовною муштрою, казенною. Люди використали б і жили би в такій залежності, під доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою" [15, с. 341]. Отже, якщо І.Франко передбачав створення національної держави, то російські соціал-демократи, у фарватері котрих йшла більшість українських соціалістів, не лишали для суверенної України найменшого шансу.

Акценти в поглядах на націю і державу дещо змінилися у XX ст. Так, В'ячеслав Липинський у праці "Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму" (1926 р.)

зазначав: "Нація для нас – це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а "не пролетаріат", не мова, віра, плем'я" [9, с. XIII]. На нашу думку, таке бачення нації сформувалося у нього, ймовірно, у зв'язку зі суб'єктивним чинником: маючи польське походження, він вирішив присвятити своє життя українській справі, тому й зарахував себе до нації, в котрій "пролетаріат", мова чи віра постали на другому плані; головне ж значення має спільна земля проживання, держава. Ті нації, на відміну від етнічних, сучасні вчені називають державно-політичними.

Радикальний український націоналіст Микола Міхновський розглядав державу основним засобом захисту та розвитку нації, а не ідеалом, відокремленим від нації. У відомій праці "Самостійна Україна" (1900 р.) дослідник намагався обґрунтувати природне право українського народу на державну самостійність, адже "державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин" [10, с. 4]. Він зауважував: натомість "правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу" [10, с. 35–36]. Отже, зазначав М. Міхновський, національна держава – необхідна умова захисту інтересів нації. У боротьбі за неї він вважав за необхідне застосовувати найрадикальніші методи – "убити насильника, обороняючись від насилля" [10, с. 37–38].

Дмитро Донцов, дотримуючись радикальних методів боротьби за національну державу, закликав використовувати їх передусім для захисту інтересів нації та її історичного буття. Можна не погоджуватися з Д. Донцовим, що філософія нації "повинна бути збудована не на відірваних засадах логіки, лише на сій волі до життя без санкцій, без оправдання, ні умотивування" [5, с. 165], але не варто відкидати його висновку про етнічну націю: "Нація є те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам. І тому власне старалися знищити в нас поняття про нашу географічну відрубність, спомин про власне історичне минуле... Бо коли ми позбавлені того..., що лучить нас з минулим, різниці між нами й не нами затерті" [6, с. 11].

Після 1922 р., в умовах УСРР, про державну незалежність України не можна було й мислити. Українські патріоти, однак, намагалися відстоювати права українського народу, але в межах, котрі не дуже суперечили основним принципам комуністичної ідеології. Це стосується передусім "національної за формою і соціалістичної за змістом культури", освіти рідною мовою та ін. Минуле українського народу науковці розглядали в поєднанні з історією державного життя великоросійського народу. Безумовно, українська етнічна нація не мала суверенітету над природними багатствами країни, промисловістю, яка безпосередньо підпорядковувалася союзним міністерствам. Україна (не беручи до уваги в ООН з 1945 р.) перестала бути суб'єктом міжнародних відносин, не мала власного війська, а її державні символи (герб, гімн та прапор) становили місцеві різновиди всесоюзних символів [11, с. 529–533]. У політичному житті все менше використовували термін "український народ", а натомість вживали слово "народ України", аби "не образити" національні почуття представників інших національностей.

Лише з прийняттям 16 липня 1990 р. "Декларації про Державний суверенітет України" Верховною Радою України, з'явилася можливість для цілеспрямованої діяльності щодо усвідомлення своєї національної ідентичності всіх українців, виховання бережливого ставлення до національних цінностей. Декларація визначала суверенітет України "як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах", зобов'язувала державу забезпечувати "національно-культурне відродження українського народу... гарантувати всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку" [3, с. 5, 7].

Пильніший погляд на минувшину України та Росії дає підстави стверджувати, що історія Росії (від Русі Володимиро-Суздальської, Московської держави до Російської імперії, а відтак – і до російсько-комуністичної тоталітарної системи СРСР) поспіль пронизана боротьбою її панівних верств проти українства. Боротьбою відкритою і скритою, потаємною, кривавою і безкровною.

Особливо наголосимо, що боротьба з українством у царині ідеї та духу ґрунтується на обмані й фальші, безсоромній і цинічній фальсифікації історії, творенні та поширенні міфів, приписуванні собі чужих або взагалі неіснуючих подвигів і добродесностей.

До таких обманів належать міфи про тисячоліття Російської держави, російського православ'я і про те, що Україна – окраїна Росії. Ці міфи активно експлуатують російські урядовці, політики – від крайньо лівих до крайньо правих, – переважною частиною російської інтелігенції. Популяризується ще з минулого століття Погодінська псевдоісторична теорія про те, що нібито до середини XIII ст. у Києві та Середньому Подніпров'ї жило плем'я великоросів, котрі під натиском татаро-монголів масово емігрували в Московщину, а їхнє місце зайняли мігранти з Підкарпаття і Карпат, які й започаткували українську народність.

У XIX ст. у праці "Две русские народности" М. Костомаров аргументовано обґрунтував, що українці та великороси – це два окремі самобутні народи. Розвинув і поглибив цю тему М. Грушевський. Увівши поняття "України-Руси", історик аргументовано ствердив: Україна і Русь – це тотожні поняття, це одне й те саме, різні назви однієї сутності, а московити (або, як вони самі себе назвали у XVIII ст., великороси) – зовсім інший народ.

Це позиція і висновки українців. А що ж російські науковці? Зазначимо, що серед міфів і псевдонауки існують і наукові судження. Їх небагато, але вони вагомі, бо належать видатним вченим. Відомий російський історик, відвертий прихильник імперської ідеї, але чесний і сумлінний науковець С. Соловйов, з абсолютною впевненістю стверджував: Україна – це "власне Русь, споконвічна Русь" і ніколи не могла бути "окраїною" Великороси, бо такої (Великороси) ні де-юре, ні де-факто не існувало до загарбання в XVI ст. Москвою Новгорода та Твері. Додамо, що і після того, і в часи Хмельниччини ця північна держава офіційно називалася "Московским государством". В українській інтерпретації тих часів – Московщиною.

Антропологічні дослідження також давно вже засвідчили, що українці, білоруси і росіяни – це різні етноси. Їх своєрідність-визначають географічні й кліматичні умови, спосіб життя, харчування тощо. Висновки науки незаперечні: сучасні українці – слов'янський етнос, який мешкав на території сучасної України і в часи Київської Русі, й задовго до того. Стосовно московської народності, то вона увібрала в себе значний елемент монголоїдної раси через асиміляцію угро-фінів, котрі прийшли в Європу з Азії, частково увібравши в себе європеїдний домішок ще до приходу слов'ян.

Безсумнівно, що росіяни увібрали в себе і слов'янський елемент. Причому вони, як зазначав П. Мілюков, прийняли і готовий варіант надетнічної слов'янської мови (церковнослов'янської), виробленої Кирилом і Мефодієм, зі значним фондом розмовної української мови.

Для того, аби повністю усвідомити себе в цьому світі, чітко визначити своє місце в ньому, кожен народдівинен знати про себе все: звідки походить, прадавній родовід, свій характер і вдачу тощо.

Зауважимо: тиск Москви на Україну в останні роки зі/сфери економічної перемістився у духовну й освітньо-культурну: регулярні приїзди в Україну Московського патріарха Кирила (Гундяєва) з настійливими потугами запровадити тут неоімперську доктрину "Русского мира", у якому українцям місця не буде, намагання підпорядкувати Московському патріархатові Софію Київську, захоплення храмів Київського патріархату тощо.

Сьогодні московські ідеологи прокремлівської орієнтації, а з їхнього подання і засоби масової інформації відмовляють українцям у їхній національній ідентичності й тим паче – у праві на відродження власної держави. Знову популяризується сумнівна теорія "єдиної давньоруської народності", спростована європейськими (в тому числі й російськими) вченими ще в XIX ст. Московські можновладці намагаються втиснути українців у міфічну "колиску трьох братніх "народів", де "старшим братом" будуть, безумовно, росіяни, а "хахли" та "бульбаші" – потворними відростками від нього. Що сталося з білорусами, котрі мали необережність затриматись у тій омертвляючій "колиці", світ спостерігає сьогодні. Фактично знищена чудова білоруська мова – серцевинний стрижень будь-якої національної ідентичності.

Опираючись на "п'яту колону" в Україні, нинішні "будівничі" московської неоімперії висувають питання про вилучення зі шкільних і вишівських українських підручників з історії "дражливих" для них тем.

Розглядаючи українсько-російські взаємини у ретроспективі, незайве звернутися до поглядів на це питання видатного європейського політичного діяча Володимира Жаботинського (Зуєва). Із багатьох виокремимо дві його думки, висловлені в 1911 р.

Думка перша: "Ми, євреї, самі тут на Півдні так старанно і так наївно насаджували по містах русифікаторські основи, що, врешті, цілковито випустили з очей справжню арифметичну дійсність. Поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне українське море. Загляньте будь-куди, не лише в його центрі, загляньте на його окраїни – до Харківської або Воронежської губернії, біля самої межі, за якою починається великоруська мова, – і ви будете вражені, до якої міри незайманим і незмінним залишилося це суцільне українське море. Є на цій межі села, де по цей бік річки живуть "хахли", а по той бік – "кацапи". Живуть споконвіку поруч і не змішуються".

Думка друга: "Можна сміливо твердити, що вирішення суперечки щодо національного характеру Росії, майже цілковито залежить від позиції, яку посідатиме тридцятимільйонний український народ. Якщо погодиться обрусити – Росія йде одним шляхом, не погодиться – вона муситиме піти іншим шляхом. Це чудово зрозуміли праві в Державній думі.

Коли вирішували питання щодо мови "інородницької" школи, вони, задля сміху, голосували навіть за якихось "шайтанів" та "казанських греків", вони навіть не здійняли рук проти єврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроект зненавидженим і неприйнятним для начальства, але щойно дійшло до української мови, вони відкинули і блазнювання, і хитромудрі розрахунки і

просто піднесли руки проти, бо відчули, що тут найнебезпечніше місце, вирішальний крок, коли не доводиться ані жарти жартувати, ані лукаво мудрувати" [7, с. 74–75].

З думками В. Жаботинського перегукується сучасний американський філософ і соціологічний Збігнев Бжезинський, який однозначно стверджує: з Україною Росія залишиться імперією, без України вона втрачає імперський статус і має шанс стати нормальною європейською державою. Чому лише європейською, а не євразійською? Тому, що в потилицю 140-мільйонної Росії дихає 1,5-мільярдний Китай. Динаміка його прогресування – вражаюча. Хоч уряд КНР дипломатично помовчує, приховуючи свої стратегічні геополітичні задуми і плани, більшість пересічних китайців увесь Сибір – від Охотського моря аж до Уралу – бачать у складі Великого Китаю. Беручи до уваги, що вже значні території далекосхідної Росії та Східного Сибіру контролюються китайським бізнесом, можемо сказати: біблійна згадка про домінування на Землі жовтої раси поволі, але неухильно здійснюється на наших очах. І додамо: корінне населення згаданих територій одного расового типу з китайцями.

Теза В. Жаботинського про два шляхи Росії – з українцями і без них -залишається актуальною дотепер. Об'єднатись, злитись з росіянами (фіно-угро-монголами в своїй основі) означає остаточно втратити себе: свою ідентичність, історичну пам'ять, мову, національну культуру, пісенну душу, традиції, обряди й багато інших національних цінностей. Піти іншим шляхом (на нього Україна вже стала і йде) – це будувати власну державу ("В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля"). Завдання складне, це насправді – глобальне надзавдання. Однак це та дорога, яка веде "через терни до зірок". І немає більшої радості й щастя для людини, аніж гідно пройти цю дорогу.

Отже, вийшовши ще із передсередньовіччя, українська національна ідея (як і прагнення до національного самовизначення) зазнала складної еволюції з періодами піднесення і спаду. Але вона ніколи не зникла: якщо її притіснили в Росії, вона переходила до Австро-Угорщини; якщо її придушувала панська Польща, то це призвело до створення радикальної організації ОУН; якщо її намагались задушити в СРСР, вона переходила у діаспору. Та й у себе вдома, незважаючи на перешкоди, намагання її викоринити, вона жила. Що більше її замовчували або ж ігнорували, заперечували, проклинали, то гостріше і рельєфніше вона виявляла себе. Не стало винятком і останнє 20-річчя ХХ ст. Що більше розпалювався в СРСР великодержавний російський шовінізм, то більше міцнішала в Україні (і поза її межами) українська національна ідея, а з нею – і прагнення самостійного, суверенного життя.

Національна ідея збрала чехів, словаків, угорців, поляків, литовців, естонців, котрі за добробутом залишили далеко позаду Україну. "Українське чудо" за сценарієм його творців очікувалось десь наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. [2, с 4]. На жаль, "чуда" не сталося. Актуальним залишається питання: хто є ми, українці, звідки вийшли і куди йдемо?

Список використаних джерел

1. Вовканич С.Й. Згуртування нації як ідеологічна соціогуманістична проблема України ХХІ сторіччя / С.Й. Вовканич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 10. – С. 568–598.
2. Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації / М.М.Вівчарик. – К.: Вища школа, 2004. – 239 с. Декларация про державний суверенітет України. // Хрестоматія правознавства. – К.: Юрінком, 1996. – С. 5–7.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І.Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – 576 с.
4. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Л.: Нове життя, 1926. – С. 165.
5. Донцов Д. Дурман соціалізму / Д.Донцов // Вісник. – 1936. – Ч. III – С. 11.
6. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – [б.м.]: Сучасність, 1983. – С. 74–75.
7. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.Левенець. – К.: Стилюс, 2001. – 585 с.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В.Липинський. – Відень: 1926. – С. ХІІІ.
9. Міхновський М. Самостійна Україна / М.Міхновський. – К.: Діокор, 2003. – 80 с.
10. Макаруч С.А. Роздуми про національну ідею / С.А. Макаруч. – Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 10. – С. 529–533.
11. Франко І. Поза межами можливого / І.Франко // Збір. тв. у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 575 с.
12. Франко І. Огляд української літератури за 1906 рік / І.Франко // Рада. – 1907. – № 12.
13. Франко І. На склоні віку: Розмова вночі перед Новим роком 1901 / І.Франко // Збір. тв. у 50 т. – Т. 45. – 575 с.
14. Франко І. Що таке поступ? / І.Франко // Збір. тв.: у 50 т. – Т. 45. – 575 с.

Владимир Кондратюк

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ – ЗАЛОГ СОЗДАНИЯ НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА

В статтє рассмотрено еволюцію розвитку національної ідеї і боротьби за її реалізацію на протязєннї нашєй тысячєлетнєй історії. Она єсть полєм ідеологічєскої боротьби Россії и Україны и надуманнєх вьыводов и искаженнєй.

Ключевые слова: Русь, Украина, украинцы, национальная идея, Россия.

Volodymyr Kondratyuk

THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA IS THE GUARANTY OF STATEHOOD FORMATION

The article attempts to evolution of national ideas and the struggle for its implementation for our millennial hystory. Our history is the field of ideological struggle between Russia and Ukraine against false conclusions and distortions.

Key words: Rus, Ukraine, Ukrainians, national, idea, Russia.

Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 737.1

Юрій Зайончковський

СПІЛЬНЕ ПРАВЛІННЯ ДЖУЧИДСЬКИХ ХАНІВ МАХМУДА БЕН МУХАММЕДА І АХМАДА БЕН МУХАММЕДА (1459–1476 РР.) (ЗА ДАНИМИ НУМІЗМАТИКИ)

На основі аналізу легенд срібних монет джучидських ханів Махмуда бен Мухаммеда і Ахмада бен Мухаммеда робиться висновок про їх спільне правління у 1459–1476 рр., при якому "султаном верховним" виступав Ахмад. Публікуються два нові типи монет Махмуда.

Ключові слова: джучидська нумізматика, спільне правління, Махмуд бен Мухаммед, Ахмад бен Мухаммед, Золота Орда.

Політична історія Золотої Орди в період її остаточного розпаду (друга половина XV століття) відзеркалена у письмових джерелах недостатньо повно для адекватної історичної реконструкції подій, що відбувалися у той час. Тому дуже актуальним є залучення пам'яток нумізматики для заповнення наявних у наших знаннях лакун і перевірки існуючих в історіографії теорій.

Останні дослідження і публікації, присвячені вивченню фінального етапу історії улусу Джучі, продовжують дослідження видатних учених минулого – М. Сафаргалієва [12] та О. Маркова [8] та ін. Історики на базі поглибленого вивчення письмових джерел вивчають формування та розвиток держав-спадкоємиць Золотої Орди: О. Гайворонський – Кримського ханства [2], І. Зайцев – Астраханського ханства [4], Р. Почкаєв – "Великої Орди" [11]. Сучасні нумізмати – В. Лебедєв [5–6], К. Хромов [13], О. Пачкалов [9], В. Майко [7], атрибуують та вивчають метрологію невідомих раніше монетних типів. При цьому історики використовують інформацію нумізматичних джерел у недостатньому обсязі, а нумізмати утримуються від історичних висновків та узагальнень.

Період правління синів хана Кічі-Мухаммеда Махмуда і Ахмада інтерпретується в сучасній історіографії по-різному, що зумовлено специфікою використаних істориками письмових джерел.

Мета статті – аналіз срібних монет вказаних ханів як важливого історичного джерела для об'єктивного розуміння політичної історії Тахт елі ("Престольної держави"), доміняльної частини правого крила Улусу Джучі в третій чверті XV століття.

Виклад основного матеріалу потрібно розпочати з визначення нижньої хронологічної межі дослідження. Датою смерті Кічі-Мухаммеда в сучасній літературі прийнято вважати 1459 рік [10, с.23; 11, с.213]. Письмові джерела не дозволяють визначити характер стосунків між синами-спадкоємцями покійного хана.

Так, хто з двох синів був оголошений ханом, згідно з руськими літописами що є основними письмовими джерелами з історії "Великої Орди", важко встановити. Руські літописці, повідомляючи про напади татар на Переяславль-Рязанський, називають хана по-різному: то "Махмутом", то "Ахмутом Кічі-Ахматовим", то "Ахматом Кічі-Ахматовичем" [12, с. 264]. Та і східні джерела, розповідаючи про пізніші події, називають астраханським ханом то Махмуда, то Ахмада [4, с. 40].

У історіографії існують дві основні моделі реконструкції стосунків між синами Кічі-Мухаммеда.

М. Сафаргалієв, автор фундаментальної монографії "Розпад Золотої Орди", вважав, що відразу ж після смерті батька Махмуд і Ахмад "почали оспорювати владу один у одного" [12, с. 264]. На підставі аналізу письмових джерел він дійшов висновку, що Махмуд спочатку узяв верх і правив "Великою Ордою" до 1465 року. Цього року він зібрався "воювати руську землю", але на нього напали кримські татари Хаджі-Гірея і розбили його, захопивши і розграбувавши його "орди".

Важка поразка брата була використана Ахмадом, який оголосив себе ханом "Великої Орди". Махмуд же вимушений був віддати Дешт-і-Кіпчак своєму конкуренту-братові і відбути до Астрахані, тим самим поклавши початок Астраханському ханству [12, с. 265].

Іншу реконструкцію подій при інтерпретації літописних джерел запропонував А. Григор'єв. У кінці серпня – кінці вересня 1465 року Хаджі-Гірей розбив не Махмуда, а Ахмада, який десь на Дону готував вторгнення в руські землі. Після страшної поразки Ахмада від кримчаків "Махмуду вдалося у черговий раз повалити брата з престолу і на якийсь час захопити головну ставку" [3, с. 53].

Тезу М. Сафаргалієва про ворожнечу і боротьбу за ханський престол між Ахмадом і Махмудом розділяють також О. Гайворонський [2, с.35] та І. Зайцев [4, с. 38].

Принципово іншу модель стосунків між синами Мухаммеда бен Тимура запропонував Р. Почекаєв: брати, прийшовши до влади, просто розділили володіння, між ними “панувала повна згода” [11, с. 347]. Махмуд, що зберіг номінальне верховенство, панував у південноросійських степах і Північному Причорномор’ї (до тих меж, де починалися володіння кримського хана Хаджі-Грея), а його головна ставка розташовувалася в Хаджі-Тархані. Ахмад же отримав в управління Поволжя і усі землі далі на схід, які ще підкорялися ординським ханам. Можливо, йому ж відійшла і колишня загальноординська столиця Сарай.

Поділ влади між братами допоміг їм зберегти мир та згоду в Орді. У 1465 році Махмуд-хан зібрався в похід на руські землі і коли він переправлявся через Дон на нього несподівано напав Хаджі-Грей, який розгромив Махмуда і змусив його повернутися до Хаджі-Тархану. Поразка виявилася настільки сильною, що володіння і багато підданих Махмуда потрапили під владу кримського хана.

Хаджі-Грей вже готувався проголосити себе новим государем Улусу Джучі, проте в серпні 1466 року він несподівано помер. Неспокій в Кримському ханстві, що стала наслідком його смерті, дозволила Махмуду відновити своє положення і повернути втрачені улуси.

Ахмад, що володів північно-східною частиною Золотої Орди, у той час не мав конфліктів з кримським ханом, оскільки у них не було спільних кордонів. Він приділяв велику увагу справам на сході, де його інтереси зіткнулися з інтересами Шібанидів, ханів держави кочових узбеків [11, с. 213–214]. Таке гармонійне спільне правління тривало аж до смерті Махмуда в Хаджі-Тархані, коли Ахмад займався своїми східними справами [11, с. 218].

У сучасній історіографії називаються різні дати смерті Махмуда – кінця періоду спільного перебування братів на престолі Орди: 1465 [10, с. 23], 1471 [11, с. 218], між березнем 1475 і квітнем 1476 року [4, с. 42].

Прибічники двох наведених точок зору лише побіжно згадують про пам’ятники нумізматики того часу. М. Сафаргалієв, І. Зайцев, і Р. Почекаєв посилаються на “Інвентарний каталог мусульманських монет Імператорського Ермітажу”, виданий у 1896 році О. Марковим [8, с. 531–532]. У цьому фундаментальному виданні наводиться лише згадка про наявність конкретної монети в Ермітажі на підставі визначення, даного цій монеті О. Марковим, але ні фотографій, ні промальовувань монети не наводиться. Не маємо права огульно критикувати атрибуції цього корифея ісламської нумізматики, але, не маючи фотографій/промальовувань монет, також не можемо довіряти його твердженням. У цитованих вище сучасних монографіях дається лише перелік дворів, на яких, за О. Марковим, велось карбування срібних монет з іменами Махмуда і Ахмада.

Можна погодитися з висновком Р. Почекаєва – карбування монет приблизно в один і той же час в одних і тих же містах свідчить як про суперництво братів так і, з такою ж мірою вірогідності, про їх спільне правління [11, с. 347].

На жаль, згадані історики не використали новітні публікації монет синів Кічі-Мухаммеда. Основні серед них – статті В. Лебедева [5;6], К. Хромова [13], О. Пачкалова [9] і монографія В. Майко [7], присвячена Кирк-Єрському скарбу. Вказані автори опублікували відомі їм типи срібних монет ханів Махмуда і Ахмада, вивчили їх метрологію. Отримані результати (стосовно точно атрибутованих монет) зведені в таблицю.

Монетний двір	Емісії Махмуда	Емісії Ахмада
Хаджі-Тархан	два варіанта аверсу	два варіанта аверсу
Орду-Базар	один тип	один тип
Тимур-Базарі	відсутні	один тип
“Крим ал-Мансур” (за О.К. Марковим)	два варіанта аверсу	відсутні

До вже опублікованих типів треба додати два нових. На рис. 1 відтворений скан монети, яка відрізняється від вже опублікованих екземплярів, легендою аверсу. Вага монети, знайденої в Криму, складає 0,58 г., розміри 15x14.25 мм. Монета відсканована автором. Відмінність від стандартних легенд хаджі-тарханських монет полягає у відсутності ім’я Тимура, діда хана Махмуда.

محمود خان بن محمد خان

Переклад: “МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН”.



Рис. 1.

Інший неопублікований тип монет Махмуда бен Кічі-Мухаммеда має на реверсі ім'я еміра Дін-Суфі бен Мансура бен Ідику. Скан монети відтворений на рис. 2, графічна реконструкція типу (за двома екземплярами) подано на рис. 3. Вага монети 0,74 г., розміри 15,5 x 12,5 мм. Монета відсканована автором.



Рис. 2.



Рис. 3.

Аналіз цього типу виходить за рамки теми статті, обмежимося лише відтворенням її легенд. Легенду аверсу ми читаємо так:

السُلطان محمود خان بن محمد خان

Переклад: "СУЛТАН МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".

Легенда реверсу, в нашому прочитанні, в коректному арабському написанні має такий вигляд:

أمير دین صوفي بن منصور

Переклад: "ЕМІР ДІН-СУФІ БЕН МАНСУР".

Зібравши, таким чином, усі відомі (на даний момент) типи монет Махмуда і Ахмада, можна приступити до їх аналізу. Зупинимося на аналізі легенд аверсів, які несуть основне змістове у політичному сенсі навантаження емісій.

Можна виділити два варіанти легенд на аверсах монет Ахмада.

السُلطان الأعظم أحمد خان

Переклад: "СУЛТАН ВЕРХОВНИЙ АХМАД ХАН".

السُلطان الاعظم احمد خان بن محمد خان

Переклад: "СУЛТАН ВЕРХОВНИЙ АХМАД ХАН БЕН ТИМУР ХАН".

Формулювання фактично ідентичне, відмінність тільки в згадці/не згадці імені Кічі-Мухаммеда. Репертуар легенд на монетах Махмуда дещо різноманітніший. По-перше, це вже згадані варіанти

محمود خان بن محمد خان بن تیمور خان

Переклад: "МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН БЕН ТИМУР ХАН".

محمود خان بن محمد خان

Переклад: "МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".

Більш повне формулювання розрізняється місцем розташування титулу "хан", але це, на нашу думку, пояснюється, швидше за все, каліграфічними вимогами розміщення довгої легенди на крихітній монетній заготовці.

На монетах двору, який О.К. Марков читав як "Крим Ал-Мансур" (нині це читання вважається неприйнятним, але й альтернативного поки що не запропоновано [5, с. 36]) разом із стандартним варіантом (рис. 4; вага монети, відсканованої автором 0,67 г., розміри 15,5 x 12,5 мм.)

"МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН БЕН ТИМУР ХАН"



Рис. 4

використовується (рис. 5; вага монети, відсканованої автором 0,71 г., розміри 14,75 x 14 мм.)

السلطان محمود خان بن محمد خان

Переклад: "СУЛТАН МАХМУД ХАН БЕН МУХАММЕД ХАН".



Рис. 5

Монети з таким формулюванням титулів зустрічаються набагато рідше. На аверсі представленого в цій статті типу з ім'ям і титулом еміра Дін-Суфі бен Мансура на реверсі приведено таке ж формулювання легенди аверсу.

Таким чином, порівняння титулів ханів на монетах синів Кічі-Мухаммеда дозволяє зробити висновки:

1. Ахмад завжди іменується "султаном верховним".
2. Іменування Махмуда, що найчастіше зустрічається на монетах, – Махмуд хан бен Мухаммед хан бен Тимур хан – набагато скромніше і не несе не лише титулу "султан верховний", але і просто титулу "султан".
3. Монети, у яких Махмуд іменується султаном дуже рідкісні і, судячи з паралелізму легенд на монеті з ім'ям Дін-Суфі (на аверсі дано ім'я і титули хана, на реверсі в такому ж стилі – титул/ ім'я/ по батькові – інформація про еміра), є свідченням свого роду політичної авантюри, пов'язаної зі становищем еміра настільки, що він наважився винести своє ім'я на реверс монет. Судячи з кількості екземплярів, що дійшли до нас (їх нам відомо всього три), емісія була нетривалою за

часом і дуже невеликою за об'ємом, що побічно свідчить про нетривалість політичного піднесення Дін-Суфі. Прочитання легенди реверсу монети двору "Крим Ал-Мансур" (за А. Марковим) може підтвердити або відкоригувати висловлену гіпотезу.

Отже, судячи з монетних легенд Махмуд не висував претензій верховенство в Тахт елі, "султаном верховним" якого був Ахмад. Для трохи більш пізнього часу – періоду спільного правління синів Ахмада є свідчення венеціанця Іосафата Барбаро, який чітко розрізняв їх статус: старшого, Шейх-Ахмада, він називає *gran can* ("великий хан"), а інших двох (Муртазу і Сайїд-Ахмада) – "іншими татарськими правителями", тобто його співправителями [1, с. 156].

Вважаємо, що ця модель розподілу влади існувала вже у часи Махмуда і Ахмада. Таким чином, концепція Р. Почекаєва про "мирний" розділ спадщини Кічі-Мухаммеда між братами та їх "мирне співіснування" отримує нумізматичне підтвердження. Спостереження за кількістю монет Махмуда і Ахмада, що дійшли до нашого часу, дозволяє зробити певний висновок про тривалість їх спільного правління. Тут необхідно зробити уточнення – узагальнюючої статистики поки що немає, і висновок носить попередній характер. Проте, оскільки різні джерела дають приблизно одну і ту ж картину – вірогідність його правильності дуже велика. Судження про співвідношення відомих монет Махмуда і Ахмада виносяться за інформацією з публікацій [7, с. 146, 155; 8, с. 531–532] та частоті появи монет досліджуваних ханів на спеціалізованих форумах Інтернету [14–15].

Фактом є те, що до нашого часу монет Махмуда збереглося значно більше (буквально в рази), ніж монет Ахмада. Відповідно, можна зробити висновок, що і об'єми емісій Махмуда були більші. Цей факт може бути пояснений тривалим часом спільного правління братів (згідно з датуванням І. Зайцева до 1476 р.) і припущенням про те, що двори Хаджі-Тархана і Орду, що контролювалися Махмудом, лише періодично з політичних міркувань випускали монети від імені "султана верховного" Ахмада.

Подальше накопичення та історичне осмислення нумізматичного матеріалу часів спільного правління ханів Махмуда та Ахмада, а також їх політичних спадкоємців – ханів Муртази та Ібака, є актуальним засобом поглиблення знань щодо політичних та історичних процесів в улусі Джучі на фінальному етапі його існування.

Список використаних джерел

1. Барбаро и Контарини о России. К истории италяно-русских связей в XV в. – Л.: Наука, 1971. – 275 с.
2. Гайваронский О. Повелители двух материков. – Т. 1. Крымские ханы XV – XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды / Гайваронский О. – К.: Майстерня книги, 2010. – 400 с.
3. Григорьев А.П. Время написания "ярлыка" Ахмата / А. П. Григорьев // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. 10. – 1987. – С. 28–89.
4. Зайцев И.В. Астраханское ханство / И. В. Зайцев. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2006. – 2-е изд., испр. – 303 с.
5. Лебедев В.П. Денежное обращение Сарая и его округи после 1395 года / В. П. Лебедев, В. Б. Клоков // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. – Вып. V. Нумизматический сборник. Том 4. – Москва: Нумизматическая литература, 2004. – С. 23–75.
6. Лебедев В.П. Монеты с юго-восточных окраин Сарая / В. П. Лебедев, В. Б. Клоков // Татарская археология. – 2001. – № 1–2. – Казань, 2001. – С. 19–46.
7. Майко В.В. Кырк-Ерский клад городища Чуфут-Кале в Юго-Западном Крыму / В.В. Майко. – К.: Академперіодика, 2007. – 190 с.
8. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа / А. К. Марков. – Санкт-Петербург, 1896. – 879 с.
9. Пачкалов А.В. О монетах "Бик-Базара" и "Тимур Бик-Базара" (Джучиды, XV в.) / А. В. Пачкалов // Российская археология. – 2007. – № 2. – С. 128–133.
10. Татары и Русь: 360 лет отношений, 1238–1598 гг. Справочник / Похлебкин В.В. – М.: Международные отношения, 2000. – 192 с.
11. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золтой Орды / Р. Ю. Почекаев. – СПб: Евразия, 2010. – 408 с.
12. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 278 с.
13. Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV века "Орда Базар" в Нижнем Поднепровье / К. К. Хромов // Восточная нумизматика в Украине. Сборник публикаций. – Часть I. Монеты Джучидов XIII–XV веков. – К., 2004. – С. 34–57.
14. Rasmir. Форум по исламской нумизматике. Режим доступа: <http://rasmircoins.ucoz.ru/forum/>.
15. Violity. Форум и аукцион. Режим доступа: <http://forum.violity.kiev.ua/>

Юрий Зайончковский

СОВМЕСТНОЕ ПРАВЛЕНИЕ ДЖУЧИДСКИХ ХАНОВ МАХМУДА БЕН МУХАММЕДА И АХМАДА БЕН МУХАММЕДА (1459–1476 ГГ.) ПО НУМИЗМАТИЧЕСКИМ ДАННЫМ

На основе анализа легенд серебряных монет джучидских ханов Махмуда бен Мухаммеда и Ахмада бен Мухаммеда делается вывод об их совместном правлении в 1459 – 1476 гг., при котором "султаном верховным" выступал Ахмад. Публикуется два новых типа монет Махмуда.

Ключевые слова: джучидская нумизматика, совместное правление, Махмуд бен Мухаммед, Ахмад бен Мухаммед, Золотая Орда.

Yuriy Zayonchkovskiy

JOINT RULE OF JUCHID KHANS MAHMUD BEN MUHAMMAD AND AHMAD BEN MUHAMMAD (1459–1476) (FROM NUMISMATIC DATA)

On the basis of analysis of legends of silver coins of Juchid khans Mahmud ben Muhammad and Ahmad ben Muhammad conclusion is made about their joint rule in 1459–1476. Ahmad was "sultan supreme" during that period. Two new types of coins of Mahmud ben Küchük Muhammad are published.

Key words: Juchid numismatics, joint rule, Mahmud ben Küchük Muhammad, Ahmad ben Küchük Muhammad, Gold Orda.

УДК 930 (477.83/86)

Іван Куций

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧНИНИ ХІХ СТ. ЯК ЛЕГІТИМІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті досліджено взаємозв'язок між студіями слов'янського етногенезу в українській історіографії Галичини ХІХ ст. та тезою ідеї про слов'янську спільність в українській інтелектуальній думці. Проаналізовано погляди українських істориків Галичини на проблему походження слов'ян.

Ключові слова: слов'яни, історіографія, етногенез, етніонім, концепція.

Актуальні дискусії про геополітичний вектор та цивілізаційний шлях розвитку України та її місце у сьогоднішньому "конфлікті цивілізацій" спонукає нас до глибшого дослідження процесу генези цивілізаційної ідентичності в українській суспільно-політичній та інтелектуальній думці. Вагомим об'єктом дослідження тут постає українська історична думка в період "довгого ХІХ-го століття", адже саме у ній почала активно дискутуватися проблема приналежності Русі-України до слов'янського чи європейського світу.

Сьогодні теза про європейську цивілізаційну приналежність в сучасній українській інтелектуальній думці зведена практично до аксіоми, що не потребує додаткового доведення. Тому для нас особливий дослідницький інтерес матиме вивчення генези альтернативних до європейського варіантів цивілізаційної самоідентифікації українських інтелектуалів у минулому. Такою альтернативою у ХІХ ст. була слов'янська ідентичність, яка у першій половині століття була цілком домінуючою в середовищі української інтелігенції. Становлення цієї ідентичності в українській інтелектуальній думці, зокрема в історіографії – це практично недосліджена на сьогодні тема. В цьому полягає актуальність обраної теми дослідження.

На сьогодні ще немає праці, яка цілісно розглядала б поставлену проблему. Лише слов'янознавчі студії окремих істориків детально досліджувались, але без врахування впливу цивілізаційних дискусій на ці історичні інтерпретації. Так, наукові постулати О.Партицького свого часу піддавались критичним оцінкам М.Грушевського [2] та І.Копача [7]. У деяких дослідженнях пізніших часів, зокрема Г.Гербільського [1], Г.Дем'яна [3], А.Королька [8], З.Матисякевича [9] охарактеризовано погляди окремих істориків на найдавніше минуле слов'ян. Недостатня вивченість цієї проблеми спонукала нас до глибшого з'ясування поглядів істориків Галичини ХІХ ст. на походження слов'ян. Пропонована стаття є спробою узагальнити та систематизувати здобутки галицької історіографії ХІХ ст. щодо слов'янського етногенезу й визначити взаємозв'язок цих інтерпретацій із цивілізаційними дискусіями цього часу.

Ідея про загальнослов'янську спільність та взаємність реалізовувалась в історичній думці насамперед в інтерпретаціях стародавньої епохи. Концептуальною основою історичної легітимізації цієї ідеї стало обґрунтування тези про спільні генетичні корені усіх слов'янських народів й "прадавнє" протистояння їх "германському світу". Водночас саме ця стародавня епоха з-поміж усіх історичних періодів в українській історіографії Галичини ХІХ ст. була найменш дослідженим періодом. Мало хто із тогочасних істориків заглиблювався в події, що передували утворенню Давньоруської держави.

Вихідною точкою в їхніх історичних концепціях була теза про давньослов'янську спільність. Згідно із усталеною традицією, галицькі історики найдавніше минуле свого народу розглядали лише у контексті історії "слов'янщини". Причини цього слід шукати в суспільно-політичній ідеології тогочасного галицького суспільства. Вагомий вплив на інтелектуальне життя галичан мала

ідеологія панславізму у різних її варіантах – як росієцентричного, так і австрославізму. Популярність панславізму значною мірою посилювала у працях галицьких істориків тенденцію до пошуку спільних генетичних коренів для всіх слов'ян.

Багато тогочасних істориків Галичини, перебільшуючи авторитет "Повісті временних літ" Нестора як найдостовірнішого джерела, дотримувались теорії про наддунайську прабатьківщину слов'ян. Так, Д.Зубрицький свій виклад стародавньої історії слов'ян побудував на основі переказу свідчень із згаданого літопису, доповнивши його твердженнями закарпатського історика Ю.Венеліна про слов'яно-римські війни 32 р. до н.е. – 9 р. н.е. Як аргумент на користь наддунайського походження слов'ян Д.Зубрицький навів також українські, російські та польські пісні із згадкою про Дунай [6, с. 114–116]. Логічний зв'язок між подіями I і IX століть у працях цього історика відсутній.

Проблема походження слов'ян займає чільне місце в науково-історичній спадщині І.Вагилевича. Цей дослідник певний час вважав, що слов'яни походять з Індії [1, с. 158]. Згодом предками слов'ян він почав вважати придунайські фрако-ілірійські племена, що переселялися на північ від Карпат протягом чотирьох століть, починаючи від часів війн римського імператора Трояна. Появу слов'ян на території Скіфії вчений датував 350 роком. Тут, на думку І.Вагилевича, слов'яни були підкорені готами, а згодом увійшли до складу держави гунів, разом із якими вони захопили територію Дакії. Вторгнення слов'ян на територію Римської імперії він розглядав як спробу повернути назад втрачені раніше землі [3, с. 55]. І.Вагилевич твердив про утворення в V ст. двох етнополітичних спільностей – слов'ян (між Дністром та Дунаєм) та антів (між Дністром та Дніпром) [3, с. 58]. Дослідник подав також детальний виклад походів слов'ян на Візантію.

І.Вагилевич у більшості своїх тверджень стосовно теорії фрако-ілірійського походження слов'ян поділяв думки відомого польського вченого А.Бельовського, доповнивши їх чималою кількістю власних суджень. Наукова аргументація І.Вагилевича у з'ясуванні цих проблем у багатьох випадках була непереконливою чи сумнівною. Тотожність фрако-ілірійців і слов'ян він обґрунтував деякими етнографічними та лінгвістичними подібностями. Втім І.Вагилевич не мав значного впливу на розвиток української історичної думки стосовно проблеми походження слов'ян, адже його головна праця "Вивід початків слов'ян від трако-ілірійців" так і не була опублікована в повному обсязі.

Стародавня історія слов'ян постійно знаходилась також у сфері зацікавлень Я.Головацького, який розпочинав нею виклад матеріалу в всіх своїх узагальнюючих працях. Цей дослідник був прихильником теорії автохтонності слов'ян, вважаючи їхньою прабатьківщиною Прикарпаття.

Висловлюючи лише загальні положення щодо цієї проблеми, він відзначав, що слов'яни були "первісними обивателями" Прикарпаття, "свого стародавнього отечества", бо "історія ніде не упоминає о пришествію або населенню слов'ян в сих сторонах". Вчений твердив, що слов'янський народ "доконче зріс на місці, він первобитний" [1, с. 157]. Прихильником автохтонної теорії походження слов'ян був і Б.Дідицький, який поділяв думку, що предки слов'ян заселяли територію Русі з "незапам'ятних часів" [4, с. 2]. У поглядах відомого галицького історика І.Шараневича спостерігаємо дещо суперечливе поєднання елементів автохтонної та наддунайської теорій походження слов'ян. Так, визначаючи етнічну приналежність землеробського населення Скіфії, він припускав, що скіфи-землероби були слов'янського походження [14, с. 2]. Водночас цей науковець вів мову про переселення слов'ян із своїх "колибельних жилищ над Дунаєм" у зв'язку із натиском кельтів, римлян та германців [14, с. 3]. Із висловлених І.Шараневичем думок випливало, що слов'яни мали як автохтонних (скіфів-землеробів), так і наддунайських предків. Певний внесок у вивчення проблеми етногенезу слов'ян здійснив А.Петрушевич, який у своїх працях надав значної ваги вивченню географічної номенклатури. Цей дослідник слов'янську прабатьківщину локалізував у Карпатах [8, с. 13].

З-поміж галицьких дослідників етногенезу слов'ян на особливу увагу заслуговує О.Партицький, який першим зробив спробу окреслення концепції стародавньої історії та видав спеціальну узагальнюючу монографію з цього періоду. Цей вчений був єдиним у свій час, хто обрав стародавню історію як головний предмет своїх наукових зацікавлень.

Історичні студії О.Партицький розпочав із публікації розвідки "Червоная Русь в часах пред-історичних" у 1863 р., у якій він висунув тезу про гетів як предків галицьких русинів [7, с. 7]. З цього часу й аж до кінця життя стародавня історія України стала провідною темою його наукових зацікавлень. Окремим її аспектам учений присвятив ряд спеціалізованих популярних статей, поміщених в основному у часописі "Діло".

У 1889 році О.Партицький видав працю "Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ", яка була присвячена дослідженню Скіфії. Пізніше, у 1894 році, учений видав велику узагальнюючу монографію "Старинна історія Галичини", яка стала своєрідним підсумком багаторічних студій автора. Хронологічні рамки цієї праці охоплюють події з VII ст. до н.е. до початку II ст. н.е. Книга задумувалась автором як перший том великого видання, де виклад подій мав сягнути

часів виникнення Давньоруської держави, однак автор не встиг здійснити ці плани. До О.Партицького ніхто із галицьких істориків таких ґрунтовних досліджень стародавньої історії не здійснював.

Детальнішої характеристики заслуговують наукова методологія та методика О.Партицького. В основу джерельної бази своїх досліджень він поклав матеріал "язиковий" (лінгвістичний), не приділяючи достатньої уваги при цьому іншим видам історичних джерел. Особливо помітним є нехтування з боку вченого археологічними джерелами, які, зрозуміло, для дослідження історії стародавніх часів мають чи не першорядне значення. Варто зазначити, що на середину 90-х років XIX ст. археологія вже могла похвалитися певними здобутками.

Аналіз праць О.Партицького свідчить про те, що їх автор проявляв неабияку обізнаність із усною народною творчістю, міфологією, звичаями та обрядами слов'янських народів а також відзначався ґрунтовним знанням античних, візантійських, давньоруських і західноєвропейських писемних пам'яток. Однак при цьому він у більшості випадків не здійснював усестороннього розгляду всіх цих джерел, а використовував їх переважно у якості матеріалу для свого "язикословного" аналізу.

Опираючись на лінгвістичний матеріал вчений обґрунтував більшу частину своїх історичних гіпотез та теорій. Основний зміст історико-дослідницької діяльності О.Партицького полягав насамперед в аналізі топонімів, етнізмів, власних назв історичних або міфічних персонажів. При цьому часто траплялося, що лише співзвучність назв, які відносились до різних історичних періодів чи епох й стосувалися різних місцевостей, приводила дослідника до думки про спільність походження цих назв. Так, генетичні корені русинів він шукав серед племен і народів стародавньої епохи лише на основі подібності їхніх назв із сучасною географічною номенклатурою. Деяка подібність звичаїв та обрядів стародавніх племен та українців за середньовічних чи нових часів була для нього достатнім аргументом для зарахування цих племен до числа безпосередніх предків свого народу. Помітним є прагнення дослідника довести причетність всіх стародавніх етносів, що проживали на території України чи суміжних регіонах, до процесу етногенезу українського народу.

Намагаючись давати ствердні відповіді на суперечливі чи дискусійні питання, вчений неодноразово робив неаргументовані й сумнівні висновки. Вже навіть для сучасників очевидною була хибність багатьох його наукових положень.

Тогочасні критики О.Партицького помічали у нього довільність й необережність у наведенні історичних аналогій та висновків, догматизм, "брак об'єктивної критики джерел й огляду на відповідну літературу, безоглядність у ставленні гіпотез й оперування ними як певними фактами науковими", але водночас відзначали у нього "самостійність висліду, любов до свого предмету..., прозорість викладу і рішучість висновків" [2, с. 4; 7, с. 8]. Щодо рішучості висновків, то в цьому О.Партицький серед кола своїх попередників та сучасників не мав собі рівних. Ніхто до О.Партицького не висунув такої кількості власних оригінальних гіпотез та теорій, які так сміливо суперечили б загальноновизнаним науковим авторитетам та історіографічним традиціям.

Основу історичної концепції О.Партицького становить теорія про фракійців ("траків") як предків слов'ян. Співставивши свідчення античних, візантійських та давньоруських пам'яток про суспільний устрій, побут, звичаї та обряди, міфологію та релігію фракійців і слов'ян та віднайшовши у них чимало подібностей, дослідник дійшов висновку про тотожність цих двох етнічних спільностей. "Людям, що привикли Траків і Слов'ян уважати за два окремі народи, – стверджував вчений, – годі якось освоїтися з думкою, що у Слов'ян переховуються в традиції старотрацька історія, мітологія, поезія" [12, с. 25]. Багато уваги він приділяв вивченню давньофракійської міфології, де віднаходив персонажів-відповідників пізньої слов'янської міфології.

З-поміж численних фракійських народностей дослідника цікавило насамперед плем'я гетів, яких він вважав за безпосередніх предків русинів, твердячи, що "лиш Русини можуть історію Гетів уважати своєю" [12, с. 285]. Учений спростував поширену думку про появу гетів на півночі від Дунаю лише у IV ст. й доказував, що вони там проживали вже за часів Геродота. Гети, на його думку, були нащадками кімерійців-тарптів, які перед натиском азіатських скіфів ("сколотів") відійшли у межиріччя Дністра та Дунаю. Як бачимо, О.Партицький заперечив твердження Геродота про переселення кімерійців у Малу Азію: "Гети були отже тим народом, що зразу заселяв всю Скитію, а котрий лиш в пізніших часах, тиснений Сколотами, обмежитися мусів на краї, що лежали на захід від Дністра" [12, с. 82].

Ще більш сміливою може видатися інтерпретація дослідником Геродотової розповіді про скіфо-перську війну. На його думку, війну із персами вели саме гети, й описані Геродотом події відбувалися у межиріччя Дунаю та Дністра [12, с. 268, 276–277]. Учений подає також своє бачення причин хибних повідомлень Геродота: "Мовчання про Гетів на північ Дунаю дає ся єдино тим вияснити, що за часів Геродота Гети не становили окремого державного організму, але підвласні були Скитам-Сколотам... отже за Геродота часів існували на сході Європи дві могутні держави:

Тракія і Скитія. Одвітно до тих двох державних організмів Геродот всіх Гетів, як трацьке плем'я, умістив в Тракії (на полудне Дунаю), бо неможливо видавалось йому, щоби і в Скитії могли також жити Траки" [12, с. 80].

Не можна оминати увагою погляди О.Партицького на місце й роль скіфів в національній історії, адже цій проблемі він присвятив навіть окрему монографію. Аналізуючи опис Скіфії Геродота, дослідник виокремлював власне скіфів ("скитів") та сколотів. Останні були, за О.Партицьким, іраномовними племенами азіатських кочовиків, що витіснили із Північного Причорномор'я кімерійців-таргітів. Після захоплення цих земель сарматами сколоти переселились у прибалтійський регіон. На думку вченого, саме литовський та латиський народи є прямими нащадками сколотів [12, с. 214–217, 220]. Основну ж частину населення Скіфії (тобто власне "скитів") О.Партицький ототожнював із слов'янами, що були етнічно споріднені із гето-фракійцями: "Трацьких Гетів, що мешкали на північ Дунаю, Геродот зачисляє до народу Скитів. А Траки і Скити – то лиш окремі політичні організми, нарід той сам. В старину Гетів часто називали Скитами, не лиш в значеню географічним, але і народнім" [12, с. 29]. Він висунув гіпотезу, що етнонім Скити походить від перекрученої греками назви Гети або Гти [10, с. 100]. Геродотових скіфів-землеробів О.Партицький називає скитами-полянами, вбачаючи в них предків давньоруського племені полян [12, с. 197]. Скіфію, як і Фракію, він вважав прабатьківщиною слов'ян [12, с. 13].

Геродотове плем'я андрофагів О.Партицький ототожнював із пізнішими літописними ятвягами [12, с. 239–241], а кробизів із кривичами [12, с. 282]. На його думку фракійське плем'я трибалів після розгрому його римлянами переселилось у Галичину, про що свідчить назва міста Теревовля та гір Медоборів ("Недоборів", що походить від назви племені, якого "не добороли" римляни) [12, с. 310]. О.Партицький вважав бойків нащадками стародавнього кельтського племені боїв, що після розгрому його даками осіло у Карпатах [12, с. 315], а гуцулів – нащадками германського племені готів [12, с. 364]. В західноукраїнському регіоні вчений локалізував племена карпів, гівнів та будинів, про які повідомляв Птолемей. Будинів він ототожнював із літописним племенем бужан [12, с. 354]; як аргумент на користь версії про проживання в краї карпів він наводить назви гір Карпат та річки Коропець в Галичині [12, с. 355]; гівнів або звинів О.Партицький обгрунтовував топонімами Звенигород, Звиняч, Звинячка [12, с. 356–357]. На думку вченого на заході Галичини розміщувалось плем'я вінів – предків скандинавських фінів. Ця назва згодом закріпилася за місцевістю й трансформувалася у пізніші етноніми слов'ян (венеди, в'ятичі) та вестготів (тервінги). Звідси він також виводив і назву Червенські городи [12, с. 366–367].

До числа предків русинів О.Партицький відносив також і гунів ("унів"), яких він локалізував між річками Дніпро та Дністер [12, с. 369]. Назва "уни", на його думку, була видозміненою формою слів "юни", "юнаки" й походить вона від "юних" гетів і даків, що переселялись у ці краї перед натиском римлян. "Оповідання істориків про Гунів-Монголів, – твердив дослідник, – належить до ряду безсовісних байок" [12, с. 20].

Наукову вартість історичних досліджень О.Партицького історики оцінювали неоднозначно. Так, Д.Дорошенко, згадуючи про "Старинну історію Галичини", зазначив, що вона не мала наукового значення [5, с. 183]. М.Грушевський, попри критичні зауваги, у своїй рецензії звернув увагу і на позитивні сторони цієї праці, маючи на увазі насамперед обширність поміщеного тут історичного, етнографічного і лінгвістичного матеріалу. Він також вказав на наукову значимість деяких дослідницьких спостережень та розвідок. Критикуючи наукові методи та підходи О.Партицького, М.Грушевський разом з цим висловлював до нього повагу та симпатію за його невтомну, совісну, тяжку й невдячну працю й посвячення до науки [2, с. 4–5].

Можна погодитись із критичною думкою І.Копача про те, що праці О.Партицького "важні для нас більше зводом матеріалу й духом самостійності та енергії, чим своїми заключеннями" [7, с. 9]. Наукове значення історичних поглядів О.Партицького варто оцінювати у контексті розвитку науки ХІХ-го століття. Так, у 60-х роках, коли науковець-початківець опублікував свою першу історичну розвідку, його наукові підходи та висновки видавались тоді час цілком сучасними, адже в них вбачали вплив поширеної в цей час анатомістичної школи Шляйхера [3, с. 9].

Однак на час виходу "Старинної історії Галичини" ці самі погляди автора у зв'язку із поступом науки уже сприймалися як очевидний анахронізм. Як бачимо, спроба О.Партицького створити цілісну, завершену концепцію етногенезу слов'ян виявилася невдалою з декількох причин: насамперед через однобічні наукові підходи та спричинені ними хибні висновки; через непослідовність, безсистемність викладу матеріалу, нечіткість чи суперечливість висловлюваних думок. Історична схема О.Партицького хронологічно доведена лише до початку ІІ ст., а другого тому своєї праці автор так і не встиг написати. Мало що прояснюють його погляди на історію ІІ–ІХ ст., викладені в окремих невеликих статтях. Тому О.Партицький, як і його сучасники, не зумів логічно об'єднати в єдиний, цілісний процес гето-скіфо-сармато-римський та киево-руський періоди

національної історії. Як бачимо, його теорія гето-фракійського походження слов'ян не узгоджувалась цілком ні з наддунайсько-ілірійською, ні з автохтонною теоріями, хоча і містила елементи обох цих версій.

Таким чином, серед українських істориків Галичини XIX ст., незважаючи на незначну зацікавленість стародавньою історією, спостерігався сталий інтерес до проблеми спільних генетичних коренів слов'янських народів. Більшість наукових підходів тогочасних істориків з цієї проблеми, за винятком хіба що О.Партицького, не відзначалися оригінальністю й були значною мірою запозиченнями із чеської, польської, російської та німецької історіографічних традицій. Домінували серед галицьких істориків теорії наддунайського (Д.Зубрицький, І.Вагилевич), автохтонного (Я.Головацький, Б.Дідицький) походження слов'ян, та наукові версії, що поєднували елементи обох цих теорій (І.Шараневич, О.Партицький). Жоден із названих авторів не давав вичерпної, науково-аргументованої відповіді на питання про походження слов'ян. Ця наукова проблема ще наприкінці XIX ст. залишалась для галичан нез'ясованою, а стародавня епоха – найменш дослідженим періодом.

Слов'янознавчі студії галицьких вчених здійснювалися не стільки з науково-пізнавальною метою, скільки обумовлювалися актуальним на той час соціальним замовленням. Головна ціль тогочасних історичних текстів з проблем етногенезу слов'ян – обґрунтування тези про спільні витоки слов'янських народів, доведення їхньої генетичної спорідненості. Спільна риса всіх слов'янознавчих студій – це доведення культурно-цивілізаційної окремішності та самодостатності "слов'янського світу" й наявності в нього окремого, "слов'янського" шляху історичного розвитку. Здебільшого "слов'янський світ" у його історичні ретроспективи протиставлявся "германському світу"; ці дві етнічно-культурні спільності трактувались як цивілізації-антагоністи навіть ще у стародавню епоху. Тому історичні тексти з проблем етногенезу слов'ян є всі підстави інтерпретувати як частину цивілізаційного дискурсу.

Список використаних джерел:

1. Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Григорій Гербільський. – Львів, 1964. – 253 с.
2. Грушевський М. Партицький Омелян. Старинна історія Галичини / Михайло Грушевський // Записки НТШ. – Т.V.- Кн.1.- 1895. – С. 3–5.
3. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Григорій Дем'ян. – К.: Наукова думка, 1993. – 152 с.
4. Дідицький Б. Народная история Руси от начала до новейших времен / Богдан Дідицький. – Львов, 1875. – 224 с.
5. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Дмитро Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.
6. Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-Русскаго княжества. – Ч.I. / Денис Зубрицький – Львов, 1852. – 210 с.
7. Копач І. Омелян Партицький (Некролог) / Копач // Записки НТШ. – Т.V.- Кн.1. – 1895. – С. 5–10.
8. Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.01 "Історія України" / Андрій Королько. – Чернівці, 2002. – 20 с.
9. Матисякевич З. Історичні погляди Якова Федоровича Головацького. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук / Зіновій Матисякевич. – Львів, 1974. – 217 с.
10. Партицький О. Велика слав'янська держава перед двома тисячами літ / Омелян Партицький. – Львів, 1889. – 100 с.
11. Партицький О. Гуни – предки Русинів / Омелян Партицький // Діло. – 1890. – Ч. 105, 107, 109, 110.
12. Партицький О. Старинна історія Галичини. – Т.1. (Від VII-го віку перед Христом до року 110 по Христі) / Омелян Партицький. – Львів, 1894. – 372+XVI с.
13. Партицький О. Трагїка історія в традиції Слав'ян / Омелян Партицький // Діло. – 1891. – Ч. 140.
14. Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453 / Исидор Шараневич. – Львов, 1863. – 462 с.

Иван Куцый

СЛАВЯНОВЕДЧЕСКИЕ СТУДИИ В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ГАЛИЧИНЫ XIX В. КАК ЛЕГИТИМИЗАЦИОННЫЙ ФАКТОР СЛАВЯНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статтє исследована взаимосвязь между студиями славянского этногенеза в украинской историографии Галичины XIX в. и генезисом идеи о славянской общности в украинской интеллектуальной мысли. Проанализированы взгляды украинских историков Галичины на проблему происхождения славян.

Ключевые слова: славяне, историография, этногенез, этноним, концептїя.

Ivan Kutsy

THE SLAVIC STUDIES IN UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT OF THE XIXTH CENTURY GALICIA AS A LEGITIMATED FACTOR OF THE SLAVIC IDENTITY

The article examines the relationships between studies in Slavic ethnogenesis in Ukrainian historiography of the XIXth century Galicia and genesis of the idea of Slavic unity in Ukrainian intellectual thought. The viewpoints of Ukrainian Galician historians on the origin of the Slavs are analyzed.

Key words: Slavs, historiography, ethnogenesis, ethnonym, conception.

УДК 94(477)

Віра Мельник

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ТЕОФІЛА ОКУНЕВСЬКОГО

Розглянуто історіографічну та джерельну базу до вивчення громадської та політичної діяльності Т. Окуневського. Проаналізовано історіографію та джерела, що дають змогу дослідити життя відомого адвоката, політика та громадського діяча.

Ключові слова: Східна Галичина, Теофіл Окуневський, історіографія, джерела, громадсько-політична діяльність.

На початку ХХІ ст. розвиток історичної науки в Україні дав можливість дослідити життя та діяльність осіб, які були організаторами українського національного руху та учасниками боротьби за Українську державу. Одним із важливих завдань сучасної історичної науки є дослідження життєвого шляху та творчої спадщини видатних осіб України. Серед видатних постатей, яких дала нашої державі та світові щедра на таланти покутська земля – яскрава, колоритна постать адвоката, політика, громадського і просвітнянського діяча Теофіла Окуневського, який в наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. уособлював гордість і цвіт галицької інтелігенції. Свій талант, багаті знання, душевну щедрість, гаряче серце щирого українського патріота він до кінця віддав служінню рідному народові, наполегливо працюючи на всіх найважливіших ділянках його національного життя і не тільки.

Проблема громадської та політичної діяльності Т. Окуневського практично не вивчена сучасною історичною наукою. Відсутність глибоких досліджень пояснюється тим, що ім'я відомого українського політика свідомо замовчувалося з ідеологічних міркувань.

Перші спроби дослідити окремі прояви і аспекти багатогранної діяльності Т. Окуневського належать до 20–30-х рр. ХХ ст. Так, К. Левицький [2, с. 256; 3, с. 26; 4, с. 42–46] висловлював думку про нього, як впливового політика. У своїх працях розповідав про активну громадсько-політичну діяльність Т. Окуневського описуючи його виступи. Він першим подає аналіз і партійної діяльності посла.

У підрадянській Україні особу Т. Окуневського здебільшого замовчували, оскільки його громадська та просвітницька діяльність, "не завжди відповідала інтересам трудящих мас" та сприяла "не так зростанню національної свідомості, скільки пропаганді націоналістичних концепцій" [22, с.4]. Слід також виділити праці відомого професора права В. Кульчицького "Галицький Сейм – знаряддя соціального і національного пригнічення трудящих (1861–1914)" та "Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.)" [23, с. 234], які не втратили своєї актуальності і до сьогодні.

З відновленням незалежності України розпочався якісно новий етап у розвитку національної історіографії. Для сучасних вітчизняних дослідників не лише відкрилися колись недоступні архівосховища, а й стала можливою наукова співпраця з істориками в еміграції. Це дало змогу повному переглянути його працю, розпочати вивчення цілої низки питань громадсько-політичної діяльності.

Вагомий історичний матеріал про історію рідної для Т. Окуневського Городенки, а також і важливі аспекти з його життя знаходимо в науковому збірнику "Городенщина" (Історико-мемуарний збірник; Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег. 1978. – 870 с.). Збірник містить цікаві факти з історії м. Городенки та Городенківського повіту. Більшість з авторів статей були очевидцями описаних подій і тут залишили свої спогади. Серед цих статей варто відзначити статті В. Яшана [41, с.577; 42, с.225; 43, с.94], М. Марунчака [26, с.358; 27, с.583; 28, с.136; 29, с.254; 30, с.290; 31, с.310], Ю. Роїка [33, с.384].

Досліджувати життя та діяльність особистості, не знаючи її коріння неможливо. Тому важливим аспектом є вивчення генеалогічного дерева Т. Окуневського. В українській історіографії родовід Окуневських досліджують В. Галяс [16, с. 207–212], В. Худицький [35, с.4], Р. Блонський [15, с. 60–63], В. Гуменюк [20, с.30]. Спогади про життя Т. Окуневського залишив голова Філії Городенківської "Просвіти" В. Яшан [41, с. 577].

Важливою роботою в дослідженні окремого періоду життя Т. Окуневського є праця О. Аркуші "Галицький Сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр." [12, с. 11]. Тут проаналізовано сеймові вибори в контексті політичного розвитку Австро-Угорщини та Галичини, передусім – на тлі українсько-польських взаємин.

Спробу комплексно дослідити (не лише політичну, але й психологічну мотивацію українського електорату) під час виборчих процесів у 60–80-х рр. XIX ст. здійснив М. Мудрий [32; с. 35–42].

Т. Окуневський відомий не лише своєю політичною та громадською діяльністю, але й адвокатською. Серед авторів, що висвітлюють цю проблематику варто відзначити Т. Андрусика [10, с.120], працю І. Андрухова та П. Арсенича "Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр." [11, с. 35].

Особливе значення для дослідження особистості Т. Окуневського мають статті З. Баран [13, с. 469–481] "Маловідомий епізод з історії українсько-угорських відносин (Місія Теофіля Окуневського до Угорщини на початку 1919 року)", І. Чорновола "Дуель Теофіля Окуневського" [36, с. 112–116]. Ці статті дають нам детальну інформацію про один із моментів життя видатного українського політика.

Корисні факти про середовище, у якому жив і виріс Т. Окуневський отримуємо з праць, присвячених також зі студій Я. Ганіткевича [17], В. Гуменюка [20, с. 30], Р. Горака [19, с. 48–53]. У цих роботах подається інформація про життя родини Окуневських та родинні стосунки.

Джерельну базу склали різноманітні неопубліковані та опубліковані матеріали, які можна поділити на ті, які створив сам Т. Окуневський (спогади, листи, публіцистичні статті) та ті, які написали інші особи. Неопубліковані документи зберігаються у низці українських архівів. Найбільше залучено до наукового обігу документів із Центрального державного історичного архіву України в м. Львові. У фонді 146 ("Галицьке намісництво") автор опрацювала звіти старост – про поточну ситуацію у повіті, виборчі кампанії, віча тощо, а також матеріали про реєстрацію та статuti різних товариств. Серед документів цього фонду виокремлено звіти про участь Т. Окуневського як кандидата в депутати у виборах до Державної Ради та про його виступи на деяких вічах, інформацію про співвідношення політичних сил на Городенківщині у 1911–1912 рр. та про діяльність окремих городенківських товариств разом з їх статутами.

Фонд 348 містить звіти, протоколи загальних зборів, списки членів та листування філії "Просвіти". Враховуючи те, що Т. Окуневський був одним із засновників та неодноразовим головою віділу філії у Городенці, документи цієї філії мають важливе значення для дослідження його громадської діяльності.

Опрацьовано також інші фонди цього архіву: ф. 575 ("Становий комітет м. Львова 1774–1920 рр."); ф. 165 ("Крайовий комітет м. Львова 1757–1924 рр."); ф. 810 ("Польський Центральний передвиборчий комітет до Крайового Сейму у Львові 1895–1907 рр."); ф. 718. ("Шляхетський суд м. Станіславів"); ф. 806 ("Палата адвокатів м. Львів"); ф. 383 ("Окуневський Ярослав 1911–1923"); ф. 196 ("Руська Рада"); ф. 834 ("Віденська "Січ"), де міститься листування Т. Окуневського з місцевими діячами та ін.

Окремі матеріали про діяльність Т. Окуневського зберігаються також у фондах низки українських товариств: ф. 206 (Українське педагогічне товариство "Рідна школа"), ф. 312 (Українське спортивне товариство "Сокіл-Батько"), ф. 514 (Українське театральне товариство "Руська бесіда").

Цінні матеріали з теми дослідження зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. У ф. 11 ("Барвінський") зберігаються листи Т. Окуневського до О. Барвінського, лист Т. Окуневського до В. Кудрика, лист Т. Окуневського до редактора "Правди", ф. 17 ("Бачинський М.") листи Окуневського до М. Бачинського, ф. 168 ("Марков О.") листи до О. Маркова, з яких можна одержати інформацію про політичну, громадську діяльність Т. Окуневського. У роботі використано також окремі документи з ф. 160 ("Павлик М."); ф. 103 ("Салегів"), у якому містяться документи про ґенезу "нової ери".

Особливе місце серед закладів, де є неопубліковані матеріали, займає Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. У відділі рукописів цієї установи містяться документи Я. Окуневського (ф. 3 "І. Франко").

Найбільшою цінністю для студії є документи про діяльність Галицького сейму й Державної Ради – стенографічні звіти Галицького крайового сейму та Державної Ради. Це пояснюється тим,

що опубліковані стенограми засідань вищих законодавчих органів влади подають дослівні виступи, репліки, питання й відповіді галицько-українських політиків, у тому числі й Т. Окуневського.

Джерельну основу істотно доповнює документація тогочасних українських культурно-просвітніх та господарських товариств, з якими співпрацював Т. Окуневський.

Важливим джерелом для вивчення участі Т. Окуневського у громадському та політичному житті галицьких українців 80-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. є його листування [8, с.280]. У них автор повідомляв адресатів переважно про свою громадську, політичну (участь у діяльності громадських організацій, вічах, виборчих кампаніях), менше – про особисте життя. Найбільшу кількість збережених листів написано на межі XIX–XX ст.; на жаль, багато з епістолярію Т. Окуневського не збереглося; втрачено й майже всі листи до нього.

Т. Окуневський був автором декількох десятків публіцистичних статей. Тематично його статті були дуже різноманітні. Під час депутатства в Галицькому сеймі та Державній Раді підготував чимало "бесід" захищаючи права селянства, добиваючись реформ в господарстві, шкільництві, дорогах та виборчому процесі. Як діяч державного рівня він не ставив перед собою завдання вичерпно пояснити і розв'язати певні проблеми, які турбували галицьких українців, тому часто лише визначав проблему і пропонував тільки загальний механізм її вирішення.

У вивченні життя та суспільної діяльності Т. Окуневського беззаперечно важливими є автобіографії, написані автором у різний час [1, арк.122; 21, с.228]. Особливу цінність складають і праці, які написав сам Т. Окуневський. У різний час (переважно у 1920-х рр.) він написав кілька невеликих за обсягом автобіографій, де наголошував передовсім на своїй громадській діяльності в гімназії та університеті, а також на обставинах, які спонукали його займатися просвітницькою діяльністю. Серед них варто відзначити "Станиславів у 1880-х роках" [5, с.103], маніфест "Що робили наші послы в парламенті?" [9, с. 5], написаний в співавторстві разом з іншими депутатами. Важливими джерелами є й його політичні праці, надруковані в "Ділі", "Руслані", "Новому часі", "Громадському голосі" та інших часописах того періоду. В них яскраво відображені політичні погляди Окуневського.

Джерелом до вивчення особистості Т. Окуневського є спогади К. Трильовського [34, с.77], сучасника тогочасних подій. Автор дає нам можливість не лише отримати інформаційні дані щодо діяльності Т. Окуневського, але й осмислити перебіг подій в їх тодішньому житті.

Дуже важливе місце для студії займають матеріали періодичних видань. Найбільше інформації про громадську та політичну діяльність Т. Окуневського міститься у газеті "Діло". Часопис подавав майже щоденно звіт про діяльність Галицького Сейму та Державної Ради. Тут опубліковано тексти бесід, доповідей, внесень посла Т. Окуневського. Газета "Діло" також інформує читачів про перебіг виборчого процесу у всьому краї та друкує листи і телеграми, що стосувалися провідних політичних діячів того часу. Серед інших часописів австрійської доби потрібно відзначити "Червону Русь" та "Галичанин" – (старорусинів), "Громадський голос" – (радикалів), "Свободу", "Правду", "Народну часопись" – угодовський напрям О. Барвінського. Польські газети: "Czas" (станьчики), "Gazeta Narodowa" (східно галицькі консерватори), "Nowa Reforma" (краківські ліберал-демократи), "Dziennik Polski" (львівські демократи), "Kurjer Lwowski" (польські радикали), "Słowo Polskie" в яких також повідомлялося про окремі акції за участю Т. Окуневського, однак менше, ніж українські. Із видань доби ЗУНР варто виокремити самбірські "Наддністрянські вісти". Про громадську діяльність Т. Окуневського в міжвоєнний період інформували переважно часописи "Український голос", "Нова зоря", "Новий час".

Слід відзначити, що тему виборів до Галицького сейму та передвиборчих програм галичан неодноразово досліджували й польські історики та науковці, такі як, В. Фельдман (W. Feldman) [44, s.207], С. Гродзіський (S. Grodziski) [45, s.46].

Отже, історіографія та джерельна база проблеми досить багатопланова. Її аналіз показує, що досліджувати історичну постать Т. Окуневського почали ще за його життя, причому вже тоді оцінки його громадсько-політичної діяльності були неоднозначні. У міжвоєнний період оцінка Т. Окуневського здійснювалася через ставлення дослідників до "драгоманівщини", звідси – спектр думок від пафосності до повного несприйняття. У радянській історіографії його історичну постать використовували для досягнення певних ідеологічних цілей, акцентуючи увагу на соціалістичних та атеїстичних переконаннях. Деякі важливі аспекти діяльності Т. Окуневського, особливо останнього періоду життя, були закритими темами. Зваженішу та об'єктивнішу оцінку його діяльності давали історики діаспори. Наявні дослідження життєвого шляху і діяльності Т. Окуневського мають безсистемний та фрагментарний характер. Вони не дають цілісної уяви про Т. Окуневського як людину, громадського діяча і політика.

Найповніше та найрізноманітніше громадсько-політична й наукова діяльність Т. Окуневського вивчається в незалежній Україні. З'являються історичні розвідки, в яких його місце в історії

національного відродження розкрито на основі зваженого аналізу досліджених та об'єктивної реконструкції маловідомих подій, на основі архівних документів, епістолярію та мемуарів.

Отже, історіографічний та археографічний огляд проблеми свідчить, що вона хоча й викликала певний інтерес у дослідників відображена у джерелах, усе ж на сьогодні ще далеко не достатньо вивчена. Наявні наукові студії, передусім джерельні матеріали, дають змогу досить повно висвітлити Т. Окуневського як яскраву і непересічну особистість, окреслити його місце в суспільно-політичному житті українського народу останньої чверті ХІХ – першої третини ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 328, оп. 1, стр. 103, 122 акр. 2. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр. / К. Левицький. – Львів, 1930. – С.256. 3. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 / К. Левицький. – Львів: З друкарні о.Василян, 1926. – С. 26. 4. Левицький К. Українські політики. Силуетки наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. / К. Левицький. – Львів, 1936. – С.42–45. 5. Окуневський Т. Станиславів у 1880-их роках / Т. Окуневський // Альманах Станиславівської землі. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XXVIII. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С.103. 6. Павлик М. Про посольську діяльність Дра Теофіла Окуневського / М.Павлик // Народ. – Коломия. – 1894. – 15 березня. – С.97–98. 7. Павлик М. Про русько-українські народні читальні. / М. Павлик М. – Львів, 1893. – 34 с. 8. Переписка з Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). Зладив і видав М.Павлик. Львів, 1905. – 280 с. 9. Що робили наші послы в парламенті? // Маніфест русько-українського парламентського клубу. – Львів, 1911. – С.5. 10. Андрусяк Т. Правові погляди Теофіла Окуневського / Т. Андрусяк // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. – Львів: Афіша, 2010. – С.120. 11. Андрухів І. Українські правники в національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / Андрухів І., Арсенич П. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 35. 12. Аркуша О. Галицький Сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 років / О. Аркуша. – Львів, 1996. – С.11. 13. Баран З. Маловідомий епізод з історії українсько-угорських відносин (Місія Теофіла Окуневського до Угорщини на початку 1919 року) / Зоя Баран // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – 1997. – Т. 233. – С.469–481. 14. Баран С. Д-р Теофіл Окуневський / Степан Баран // Життя і право. Вісник теорії і практики. – Львів, 1937. – Ч.3 (42). – С. 4. 15. Блонський Р. Видатний український військовий лікар Ярослав Окуневський / Р. Блонський // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – Тернопіль, 2004. – №3. – С. 60–63. 16. Галяс В. Л. Софія Окуневська та генеалогія її роду / Галяс В. Л., Галяс С. В., Гуменюк В. В. // Науковий вісник ЛНУВМтаБТ імені С. З. Гжицького. – 2007. – Т. 9. – № 4 (35), ч. 1. – С. 207–212. 17. Ганіткевич Я. Ярослав Окуневський – військовий лікар, адмірал Австро-Угорського флоту, мандрівник, публіцист, меценат [Електронний ресурс] / Я. Ганіткевич. – Режим доступу: <http://ntsh.org/node/113>. 18. Головацький І. Окуневський Теофіл / І.Головацький // Українська журналістика в іменах: Матеріал до енциклопедичного словника. – Львів, 2000. – Вип.7. – С. 255–257. 19. Горак Р. Сага родини Окуневських / Роман Горак // Ямгорів: Літературно-краснознавчий і мистецький альманах. – Городенка, 1997. – № 9–10. – С. 48–53; Городенка, 2000. – №11–12. – С.90–94. 20. Гуменюк В. Порвані струни родини Окуневських / В. Гуменюк // Гуцульщина. – 1994. – № 6. – С. 30. 21. Др. Теофіл Окуневський. Автобіографія // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. – Львів, 2010. – С.228. 22. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) / В.С. Кульчицький. – Львів, 1965. С.234. 23. Кульчицький В.С. Українська юриспунденція в персоналіях / В.С. Кульчицький, О.А. Вівтаренко, І.Й. Бойко. – Івано-Франківськ, 1995. – 38 с. 24. Левицький К. Д-р Теофіл Окуневський / К. Левицький // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. – Львів: Афіша, 2010. – С.234. 25. Левицький К. Д-р Теофіл Окуневський / К. Левицький // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. – Львів, Афіша, 2010. – С.234. 26. Марунчак М. Від культурних основ до політичного вивершення. Три політичні віча в Городенці в 1912–1913 рр. / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 358. 27. Марунчак М. Дир. Михайло Бараник / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 583. 28. Марунчак М. До початків української гімназії в Городенці / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С.136. 29. Марунчак М. Передвоєнні читальні в Краю та Городенщині. Три роди читальень в Городенщині / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. С.254. 30. Марунчак М. Січовий рух Покуття й Городенщини / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С.290. 31. Марунчак М. Товариство "Сільський Господар" на терені Городенщини / М. Марунчак // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег. 1978. – С. 310. 32. Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького Сейму: суспільство, політика та міжнародні взаємини (60-70-ті рр. ХІХ ст.) / М. Мудрий // Республіканець. – 1995. – № 1–2. – С.35–42. 33. Роїк Ю. На слідах кооперативного руху в Городенщині / Ю.Роїк // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 384. 34. Трильовський К. З мого життя. / К. Трильовський. – Київ; Едмонтон; Торонто, 1999. – 77 с. 35. Худицький В. Адмірал, який повірив в Україну / В. Худицький // Дзеркало тижня. – 2010 – 18 груд. 36. Чорновол І. Дуель Теофіла Окуневського / І. Чорновол // Ямгорів (Городенка). – 1994–1995. – № 7–8. – С. 112–116. 37. Чорновол І. Іван Франко в "Споминах з мого життя" Олександра Барвінського / І. Чорновол // Молода нація. – 2003. – №1. –

С.57. – (Лист Т.Окуневського до О.Барвінського 14.11.1895). 38. Чорновол І. Пригода Теофіла Окуневського з Томиславом Розвадовським 1889 р. / І. Чорновол // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. – Львів: Афіша, 2010. – С.127. 39. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового Сейму 1861–1901 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000. – С.270. 40. Чорновол І. Як обирали депутатів Галицького Сейму / І. Чорновол // Львівська газета. – 2006. – № 55(861). – 24 берез. 41. Яшан В. Д-р Теофіл Окуневський / В. Яшан / ред. М. Марунчак Городенщина. Історично-мемуарний збірник. НТШ. Український архів Т. XXXIII. LC. Catalog Card No. 78-066396. – Нью Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 577. 42. Яшан В. Пацифікація в Городенці і Городенківському повіті / В. Яшан // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. НТШ. Український архів Т. XXXIII. LC. Catalog Card No. 78-066396 / ред. М. Марунчак. – Нью Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 225. 43. Яшан В. Судівництво та адвокатура й адміністрація / В. Яшан Городенщина // Історично-мемуарний збірник. НТШ. Український архів Т. XXXIII. LC. Catalog Card No. 78-066396 / ред. М. Марунчак. – Нью Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С. 94. 44. Feldman W. Stronictwa i programy polityczne w Galicyi. 1846–1906 / W. Feldman. – Kraków, 1907. – T.2. – S. 207. 45. Grodziski S. Sejm Krajowy Galicyjski / S.Grodziski. – Warszawa, 1993. – T. 1. – S. 46.

Вера Мельник

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТЕОФИЛА ОКУНЕВСКОГО

Рассмотрены историографическую и родниковую базу к изучению общественной и политической деятельности Т. Окуневского. Проанализированы историография и источники, позволяющие исследовать жизнь известного адвоката, политика и общественного деятеля.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Теофил Окуневский, историография, источники, общественно-политическая деятельность.

Vira Melnyk

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES FOR THE STUDY OF LIFE AND THEOPHIL OKUNEVSKYY

Considered historiography and source base to explore social and political activities of T. Okunevsky. Analyzed the historiography and sources that allow life to explore the famous lawyer, politician and public figure.

Key words: Eastern Galychyna, Theophil Okunevsky, historiography, sources, public and political activity.

УДК 94 (477.8)

Наталія Захарчин, Любов Шептицька

ХОЛМСЬКЕ ПИТАННЯ В ОЦІНЦІ ГАЗЕТИ "РАДА" У 1909–1912 РР.

Проаналізовано газету "Рада", зокрема, її позицію у питанні створення Холмської губернії на початку ХХ століття. Висвітлено ставлення редакції газети та дописувачів до розгляду законопроекту про виділення Холмищини і Підляшшя в окрему територіально-адміністративну одиницю у Третій Державній Думі Російської імперії.

Ключові слова: Холмищина, Підляшшя, Холмська губернія, Російська імперія, газета "Рада".

На початку ХХ століття з особливою активністю розпочався розгляд питання про створення Холмської губернії на сторінках періодичних видань, у наукових колах Російської імперії. Особливо активно розглядалось так зване "холмське питання" на засіданнях Третьої Державної Думи імперії. Виділення Холмищини і Підляшшя в окрему губернію турбувало депутатів як лівого, так і правого блоків. Українці, на відміну від інших націй і народностей Російської імперії, не мали свого представництва у Третій Державній Думі, і не мали змоги висловлювати свою думку з цього приводу на вищому державному рівні. Тому, дискусії щодо майбутнього українських земель були, так би мовити, перенесені на шпальти періодичних видань.

Ще у 1875 році вольовим, практично насильницьким чином російський уряд підпорядкував Холмську греко-католицьку єпархію Варшавській православної єпархії, що з того часу стала називатися "Варшавсько-Холмською". Населення краю, що до того перебувало в унійній церкві і вже вважало її батьківською, у значній своїй частині не схвалювало таких дій російської влади. Коли ж у 1905 році, під тиском революційних змін в Росії, був прийнятий так званий "толеранційний закон", який проте не поширювався на українських греко-католиків, близько третини з них, не без

впливу польських поміщиків, відійшли від православ'я і перейшли у римо-католицьку віру. У тривалому, але все ж малопомітному асиміляційному польському і римо-католицькому наступі на Холмщині і Підляшші стався свого роду стрибок, небезпечний для українського населення, трактованого офіційною Росією "руским".

У реальних соціально-політичних умовах краю прилучення "руских" до римо-католицизму означало їх полонізацію. Це налякало православну і офіційну Росію, що спонукало появу холмського законопроекту. Складна етносоціальна ситуація на Холмщині і Підляшші, суперечливі релігійні стосунки, національне і політичне домінування польського елементу в регіоні, розгляд холмського законопроекту в Третій Державній Думі Російської імперії – все це привернуло увагу українських культурних і громадських діячів, видавців та дописувачів української періодики Наддніпрянщини на початку ХХ століття.

Актуальність зазначеної теми обґрунтовується потребою висвітлення ще не розкритих сторінок історії тих земель, які на початку ХХ століття були заселені українською людністю. Саме такими землями були Холмщина і Підляшшя, про державно-територіальну приналежність яких велися дискусії на різних наукових, культурних і політичних рівнях суспільного життя Російської імперії. До проблеми дослідження українського життя на Холмщині і Підляшші зверталися автори В. Сергійчук, С. Макарчук, В. Борисенко, Г. Купріянович, В. Назарук, Є. Пастернак та ін. Однак, дослідження становища Холмщини і Підляшшя, створення Холмської губернії через призму висвітлення української преси початку ХХ століття не здійснено досі.

Об'єктом дослідження статті є українська періодика, зокрема, київська газета "Рада".

Предметом – розвиток української громадсько-політичної думки стосовно "холмського питання" у межах цього періодичного видання.

Газета "Рада" займала на початку ХХ століття виважену і послідовну позицію у холмському питанні. Вона виходила у Києві упродовж 15 вересня 1906 р. – 2 серпня 1914 р. У редакційній статті, надрукованій у першому номері газети, зазначалася актуальність "Ради": "нема зараз ні однієї щоденної української газети на російській Україні". "Рада", не будучи партійним виданням, все ж у своїй діяльності спиралася на основні засади УРДП. Вона висвітлювала українське життя з українських земель і була спочатку розрахована на широку читацьку аудиторію, але пізніше, у 1907 р., за відсутності коштів, переорієнтувалася на українську інтелігенцію. У її становленні і функціонуванні брали участь провідні авторитети українського руху Ф. Матушевський, М. Павловський, С. Петлюра, С. Єфремов, В. Винниченко [8, с. 41 – 48]. Отже оцінки газети відображали погляди передових діячів України і заслуговують того, щоб зупинитися на них детальніше.

Одним із тих дописувачів київської "Ради", хто активно вболівав за майбутнє Холмщини і Підляшшя був М. Грушевський. У 1907 році він виступає із низкою статей, присвячених Холмщині і Підляшшю. Спочатку у "Раді", а далі – окремою брошурою М. Грушевський видає "За український маслак (в справі Холмщини)" [3, с. 1], у якій опонує польським політикам, які стверджують про польське походження краю. У цьому ж році він присвячує проблемі виділення регіону в окрему губернію свою публікацію "Повернене Холмщини" [17, с. 1]. У ній він стримано схвалює виділення Холмщини і Підляшшя, побоюючись, що без зміни усєї національної політики щодо місцевої людності формальне створення адміністративної одиниці мало чим допоможе [15, с. 126].

"Болюча це справа, – із жалем зауважувала редакційна стаття газети "Рада". Болюча з двох боків. Поляки, од яких тепер російські націоналісти оддирають нещасну Холмщину, звикли уважати її за свою землю... Українці, яких одбирають їх не питаючи, із їхніми інтересами не рахуючись, знов же не можуть бачити в цьому акті нічого, крім нової спроби денационалізаторської заміни "пана" – "барином" [2, с. 1]. Аналогічні погляди висловлювало багато дописувачів "Ради", що дуже добре бачили як польські, так і російські цілі виділення губернії. Дописувачі, однак, пов'язували з утворенням Холмської губернії надії на краще. Газета відзначала, що вони наголошують про "неможливі національні стосунки в Холмщині тепер, та про ті сподіванки, які українська людність покладає на виділення" [19, с. 1]. "Рада" критикувала законопроект за те, що він, по-перше, захищає лише "руських", забуваючи про українців, їх існування [13, с. 1]. Формулювання законопроекту свідчать, що буде продовжуватися, а іноді і поглиблюватися пропаганда і впровадження російської мови, культури, "систематичне "обрусение" українського народу... плоди її ми теж бачимо зараз на всьому просторі України – темнота народних мас, некультурність..." [10, с. 1].

Газета застерігала, що насильницька русифікація може призвести лише до одного – зворотного процесу – полонізації, прикладом чого вже було примусове запровадження православ'я, яке штовхало українців до костелу [13, с. 1]. По-друге, "Рада" критикувала законопроект за те, що він був "проектом заборон", для польського населення. Мета, можливо, і непогана – зменшити польські впливи, однак, методами єпископа Євлогія цього не досягнеш [11, с. 1].

"Рада" була послідовною у своєму негативному ставленні до утисків польського народу на Холмщині і Підляшші [12, с. 1], хоч не виступала проти того, щоб за рахунок польської шляхти, якщо би так було можливо, поліпшити становище українців регіону. Бо й справді, на Холмщині і Підляшші відбувався процес ополячення, а законопроект давав українцям надію на краще майбутнє, і через це особливо не слід зважати на те, що "польська шляхта якийсь час почуватиме прикрість од виділу Холмщини" [19, с. 1].

У "холмському питанні" "Рада" фактично висловлювала позицію переважної більшості української політичної і наукової громадськості. "Ми виразно застерігаємо холмців, щоб вони не робили собі великих ілюзій про наслідки виділу Холмщини від Польщі, принаймні в перших часах. Але, безперечно, що вони виграють – зараз тим, що позбудуться всяких ілюзій на новому становищі щодо державної політики, а далі – в гурті з рештою України, йдучи до національної емансипації" [19, с. 1].

У подальшому національному визначенні українців Холмщини, на думку одного з дописувачів, В.Косоноцького, мало б відіграти значну роль українське духовенство. "Коли ж Холмщину вилучать із Польщі, українській місцевій людині не загрожує полонізація, а од місцевого українського духовенства сміливо можна сподіватись, що воно займе не останнє місце серед українських діячів" [7, с.]. Духовенство мало б сильніше впливати на розвиток культурного життя на Холмщині і Підляшші через те, що, на думку автора, релігійне і культурно-національне питання в краї між собою тісно взаємопов'язані.

На сторінках "Ради" широко відображалися активні дебати у Думі з приводу "холмського законопроекту". Один з авторів, який підписувався анонімно – М.С., писав, що "Холмська справа це – одна з найцікавіших сторінок історії національних відносин в Росії взагалі, і польсько-українських відносин зокрема... Безперечно, та боротьба, котра виявилася в Державній Думі на ґрунті холмської справи, може вважатися блідим одсвітом національно-релігійної боротьби в Холмському краю" [9, с. 1]. То була боротьба за український маслак [6, с. 1], ганебний торг [2, с. 1] між різними політичними фракціями і групами Державної Думи.

П. Столипін, висуваючи законопроект, – коментувала газета, – передбачав відірвання Холмщини і Підляшшя від національно свідомої та агресивно націоналістичної Польщі та перенесення національної політики Російської імперії. Праві фракції Державної Думи відразу побачили у законопроекті можливість, з одного боку, обмежити права поляків, а з другого, користь для себе. Наприклад, на наступних виборах у новій губернії, сподіваючись проведення від неї своїх депутатів. Фракція октябристів, підтримуючи уряд, а отже, й законопроект, виторговувала для себе майбутню урядову підтримку. Питаннями ж державної чи національної користі від втілення законопроекту в життя згадані фракції не цікавилися. "Рада" ж писала, що вона не хоче проходження законопроекту "працею й домаганнями октябристів і правих, щоб цей факт відбувся в ім'я інтересів біжучої державної політики" [18, с. 1]. Проте газета одночасно зазначала, що українська громадськість теж не хоче, щоби і опозиція виступала проти законопроекту, захищаючи при цьому польські інтереси, чи то інтереси українців за рахунок польського народу. У ставленні до законопроекту, "Рада" рекомендувала опозиції бути об'єктивною і виходити із розуміння сучасної ситуації. "А дійсний стан речей показує, що Холмщина заселена українською людиною і тільки нею, та що соціально-економічні відносини в країні вимагають порятунку" [18, с. 1]. Найважливіше для опозиції, на думку української газети, було "розуміння соціально-економічних і культурних інтересів людини Холмщини, – тільки в такому разі кроки опозиції будуть дійсно відповідати її демократичним поглядам" [18, с. 1].

Праві ж фракції чи польські структури українських пропозицій чи побажань не брали до уваги. Вони вели "ганебний торг" за Холмщину і Підляшшя. Як і "Русская национальная фракция", так і "Польське коло" у Державній Думі керувалися, в принципі, аналогічними аргументами. Як писала "Рада", вони стоять "на позиції людожерного, зненависного націоналізму і однаково свої власні інтереси висовують, замість інтересів того народу, над яким роблять болючу операцію. І навіть аргументація в обох цілком однакова. Поляки доводять, що Холмщина – то уламок польського, росіяни – що то "истинно русское население" [2, с. 1].

"Рада" відзначала непослідовність, а часто і спекулятивність позиції у "холмському питанні" навіть депутатів від лівих партій. Ліві депутати – трудовики, соціал-демократи одними з перших виступили на захист інтересів українців, однак "переходячи зліва направо, ми бачимо, як українці потроху трансформуються в "малоросів", потім зовсім зникають" [14, с. 1]. На жаль, і ліві депутати не безкорисливо піднімали українське питання. Вони турбувалися про майбутні вибори, і таким чином сподівалися мати прихильність серед українських виборців, серед яких зростала українська національна течія [4, с. 1]. Однак, такі дії опозиції у Державній Думі не були тривалими. "Інтереси українства були для опозиції не метою, а тільки знаряддям, яке можна повсякчас викинути за борт.

"Чужими руками" від українства думська опозиція була не проти "провалити холмський законопроект" [20, с. 1].

Затвердження законопроекту "Рада" оцінювала як факт, який не має ні позитивного, ні негативного значення для українців і України. Якщо дивитися під кутом зору припинення колонізації, то законопроект привніс позитивні зміни для Холмщини й Підляшшя. Адже польське панування в регіоні несло лише негативні результати. Однак, в широкому розумінні, законопроект не давав "кращої ери" для українців. Він був внесений на розгляд Державної Думи не для користі українців. Прихильники законопроекту не ставили за мету провести реформи у Холмщині і Підляшші. Законопроект, то лише "дарунок Данайців", "гордіїв вузол" Державної Думи. Холмщина і Підляшшя, – писала газета, – "по старому нидітимо в темряві й злиднях. І колонізація краю либонь не дуже зменшиться від перенесення адміністративного осередку з Варшави в Київ і Петербург" [1, с. 1].

Об'єктивну і виважену оцінку значення прийняття Державною Думою законопроекту про створення Холмської губернії зробив на сторінках "Ради" С. Єфремов. Українця у новоствореній губернії, на його думку, будуть і далі, намагатися з одного боку ополонізувати, а з другого – зрусифікувати. Зрештою, – продовжував він, – в історії Холмщини і Підляшшя вже був період, дуже схожий із виділенням. У 1875 р. відбулося ніби добровільне з'єднання уніатів із православ'ям. Так само йшлося про бажання місцевого населення, а обернулося насильством. "Еру релігійних реформ заступлено тепер ерою реформ "національних", і замість прилучення уніатів до православ'я виступає вже прилучення українців до "русской культури" [5, с. 3].

Як ініціатори об'єднання церков, так і ініціатори законопроекту, мають однакові методи і мотиви діяльності. Так само, як і у випадку з об'єднанням церков, законопроект, оскільки методи ціленаправленої діяльності російської бюрократії з часом не змінилися, ймовірніше за все, призведе до колонізації. С.Єфремов прогнозував все подальше життя українця на Холмщині і Підляшші. Це – "збільшення національних оргій, шаркання в різні боки холмщача-українця, запаморочення його всіма спробами, активні заходи й пасивний опір... Багато жертв мусить упасти під час цього лихоліття, багато темних синів українського народу несвідомо стануть перекинчиками і збагатять лави переможців; інші з реакції підуть у другий бік, приймуть за своє рідне польську культуру" [5, с. 3].

Видатний громадський діяч і вчений все ж таки на майбутнє Холмщини дивився оптимістично: "Але я певен, що бідолашна Холмщина діждеться таки справжньої волі і свідомо тоді сама прилучиться туди, куди покличе її голос крови та національна самосвідомість" [5, с. 3].

Отже, у "холмському питанні" на початку ХХ століття одну з найпоспідовніших позицій займала редакція газети "Ради", котра відображала тоді позицію переважної більшості українських політиків і наукової громадськості. Викладений матеріал свідчить про те, що українська громадськість не переоцінювала ролі утворення Холмської губернії для національної справи. Разом з тим затвердження законопроекту газета "Рада" оцінювала як факт, який Росії не матиме особливе позитивне значення для українців і України.

Список використаних джерел

1. Відокремлення Холмщини // Рада. – 29 апреля 1912. – С. 1.
2. Ганебний торг // Рада. – 29 ноября 1911. – С. 1.
3. Грушевський М. За український маслак (в справі Холмщини) / М.Грушевський // Рада. – 1907. – № 2–4.
4. Дума і українство // Рада. – 10 февраля 1912. – С. 1.
5. Єфремов С. З нашого життя / С.Єфремов // Рада. – 5 мая 1912. – С. 3.
6. За український Маслак // Рада. – 25 ноября 1911. – С. 1.
7. Косоноцький В. Релігійне питання в звязку з національним на Холмщині / В.Косоноцький // Рада. – 19 февраля 1909. – С. 2–3.
8. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. / І.В.Крупський – Львів, 1995. – С.41–48.
9. М.С. Доля холмської людності в світлі думських дебатів // Рада. – 18 апреля 1912. – С. 1.
10. Міністерський законопроект про Холмщину // Рада. – 13 марта 1909. – С. 1.
11. Міністерський законопроект про Холмщину // Рада. – 27 мая 1909. – С.1.
12. На спеціальні окуляри // Рада.– 23 декабря 1911. – С. 1.
13. Народи і провінції // Рада. – 21 мая 1909. – С. 1.
14. Наше становище у Холмській справі // Рада. –24 февраля 1909. – С. 1.
15. Піріг Р. Проблема Холмщини у публіцистичних працях Михайла Грушевського (1905–1918 рр.) / Руслан Піріг// Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 126.
16. По загальних дебатах // Рада. – 22 ноября 1912. – С. 1.
17. Повернене Холмщини // Рада. – 8 вересня 1907. – С. 1.
18. Холмська справа в Державній Думі // Рада. – 25 октября 1911. – С. 1.
19. Ще про Холмську справу // Рада. – 12 лютого 1909. – С. 1.
20. Чужими руками // Рада. – 24 февраля 1912. – С. 1.

Наталія Захарчин, Любов Шептицька

ХОЛМСКИЙ ВОПРОС В ОЦЕНКЕ ГАЗЕТЫ "РАДА" В 1909–1912 ГГ.

Проанализировано газету "Рада", в частности, ее позицию в вопросе образования Холмской губернии в начале XX столетия. Освещено отношение редакции газеты и корреспондентов относительно рассмотрения законопроекта про выделение Холмичины и Подляшья в отдельную территориально-административную единицу в Третьей Государственной Думе Российской империи.

Ключевые слова: Холмичина, Подляшье, Холмская губерния, Российская империя, газета "Рада".

Natalia Zakharchyn, Liubov Sheptyts'ka

CHELM ISSUES IN ASSESSMENT OF NEWSPAPER "RADA" IN 1909–1912

Newspaper "Rada", specifically its position concerning the formation of Kholm province at the beginning of XX century has been analyzed. Attitude of editors and writer ups concerning passing the legislation on separation of Kholmshchyna and Pidlyashya into the separate areal and administrative unit in the Third Duma of Russian Empire has been described.

Key words: Kholmshchyna, Pidlyashya, Kholm province, Russian empire, Newspaper "Rada".

УДК 930. 22: 94(477) (045)

Микола Стопчак

ІНТЕРНОВАНА АРМІЯ УНР У ТАБОРАХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських істориків щодо проблеми перебування інтернованих вояків УНР в таборах країн Центральної Європи, визначено характерні риси історіографічного процесу, з'ясовано проблеми, що потребують подальшого наукового вивчення та інтерпретації.

Ключові слова: інтерновані, табір, армія УНР, Центральна Європа, українська військова еміграція, історіографія.

Всебічне відтворення воєнного аспекту українського державотворення в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. неможливе без належного висвітлення одного з найважчих періодів існування її Збройних сил – періоду інтернування в таборах країн Центральної Європи. Незважаючи на втрату території, Державний центр Української Народної Республіки (УНР) на чолі з головою Директорії С. Петлюрою упродовж кількарічного інтернування зберіг дисципліновану, сповнену високих патріотичних прагнень Українську армію. Вона стала дієвим чинником подальшої боротьби за визволення України від більшовицької окупації, соборність її земель.

На думку багатьох сучасних дослідників, що вивчають військову історію Української революції 1917–1921 рр., найкраще з досвіду військово-політичної діяльності Державного центру УНР в екзилі, збереження національного статусу інтернованої армії, впровадження фахового вишколу, налагодження культурно-освітньої роботи, піднесення національної свідомості інтернованих українських вояків має прислужитись справі розбудови Збройних сил незалежної України.

Обставини перебування вояків УНР у таборах інтернованих, що існували на теренах країн Центральної Європи упродовж 1919–1924 рр., військово-політична та культурно-просвітницька діяльність Державного центру УНР в їх середовищі стали об'єктом активного дослідження сучасних вітчизняних істориків. Створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність комплексного аналізу всього історіографічного доробку з досліджуваної проблеми.

Такий аналіз дасть змогу простежити характерні тенденції нагромадження та узагальнення фактичних знань про політику Уряду УНР в екзилі щодо інтернованих українських вояків упродовж 1919–1924 рр., виявити науково-теоретичну і практичну цінність цього дослідницького доробку для всебічного осмислення проблем військового будівництва України в сучасних умовах, окреслити недостатньо вивчені аспекти теми, які потребують подальшого дослідження або нової наукової інтерпретації.

Слід зазначити, що попри значний обсяг наукових публікацій з історії міжвоєнної військової еміграції УНР у вітчизняній історіографії, зазначена проблема в історіографічному аспекті перебуває на початковій стадії вивчення. Загальну характеристику наукового доробку своїх попередників здійснили сучасні фахівці І. Срібняк [12, с. 10–28], С. Литвин [19], В. Павленко [20, с. 12–24], О. Колянчук [12, с. 13–17]. Однак, праці зазначених авторів вийшли з друку в 2000–2001 рр., тому в них відсутній аналіз вітчизняних публікацій із досліджуваної проблеми останнього десятиліття.

Окремі історіографічні аспекти з досліджуваної проблеми містяться також у статтях, дисертаційних працях О. Вагіної [2, с. 4–6], Я. Файзуліна [32, с. 3–5], В. Футали [33, с. 5–8], Т. Плазової [22, с. 47–51] та інших. Праці названих авторів, зазвичай, носять фрагментарний характер і не дають повної уяви про ступінь її осмислення вітчизняними фахівцями.

Таким чином, у вітчизняній історичній науці ще не проведено комплексного й узагальнюючого вивчення наукового доробку вітчизняних істориків з проблеми, що стосується перебування інтернованих вояків армії УНР у таборах країн Центральної Європи. Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір як об'єкту наукового аналізу.

Варто зазначити, що одним з перших серед вітчизняних фахівців досліджувану проблему порушив В. Трощинський у комплексній праці "Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище" [31]. Запровадивши до наукового обігу багато нового фактологічного матеріалу, автор, поряд з висвітленням багатьох інших проблем, торкається й питань перебування інтернованих українських вояків в таборах Польщі та Румунії. Дослідник, зокрема, наводить дані про ті військові частини УНР, які наприкінці 1920 р. перейшли державні кордони цих країн [31, с. 20–21].

У праці відсутні окремі дані про загальну чисельність військової еміграції у Польщі та Румунії, однак наводиться така інформація у деяких таборах в цих країнах [31, с. 21]. В. Трощинський вважає, що таборовий період 1919–1924 рр. був найважчим для емігрантів з точки зору умов життя й морально-психологічного стану, і не усі вояки такі умови витримували. Більшість з них все ж таки не втратила віри, готуючись "до майбутньої боротьби" [31, с. 23].

Зазначена праця стала підґрунтям для подальшої розробки історії військової еміграції наступними поколіннями українських істориків.

Падіння "залізної завіси" дозволило українським історикам вийти на міжнародну арену, доповідати результати своїх досліджень на міжнародних конференціях. Значним внеском у наукову розробку досліджуваної теми стала міжнародна конференція, що відбулася у 1995 р. у Празі [23]. З-поміж багатьох матеріалів конференції слід виокремити статтю українського історика М. Литвина "Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини Української Галицької Армії (1919–1924)" [23, с. 572–575]. У ній автор переконливо доводить, що Державний центр УНР намагався залучити до боротьби за відновлення української державності на Великій Україні не лише інтернованих вояків УГА, а й усі патріотично налаштовані військові сили, хоча вони і належали до різних політичних таборів. Цієї ж проблеми автор торкнувся й в іншій праці, написаній спільно з К. Науменком [18].

У доповіді С. Віднянського на конференції "Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині: результати і перспективи наукових досліджень на Україні" не лише підведені певні підсумки дослідження проблеми перебування української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині, а й висловлене власне бачення нових підходів до вивчення цієї теми у подальшому [23, с. 141–143]. Плідною спробою реалізувати ці підходи, стала спільна монографія С. Віднянського та М. Вегеша [3].

Підсумки наукових досліджень з проблем перебування інтернованих українських вояків на теренах європейських країн викладались сучасними українськими істориками й на сторінках наукових видань цих держав. Слід виділити третій збірник "Варшавських українознавчих записок", підготовлений до друку у 1996 р. кафедрою україністики Варшавського університету. У ньому, зокрема, була надрукована стаття Б. Гудя, у якій автор торкнувся поряд з іншими й військових аспектів українсько-польських взаємин у 1919–1921 рр., та стаття В. Голубка, присвячена історії підготовки та підсумків Другого зимового походу армії УНР [7, с. 120–135; 6, с. 161–169].

Загалом відзначимо, що у другій половині 90-х рр. ХХ ст. дослідження вітчизняними фахівцями історії Збройних сил УНР в період їх інтернування значно активізувалось. Поряд з названими авторами, активно працюють у цій сфері українські фахівці В. Сергійчук, А. Купцов, Г. Бурнашов, В. Пришляк, С. Литвин. Але найбільший внесок у вивчення досліджуваної теми зробили українські історики М. Павленко та І. Срібняк.

М. Павленко упродовж 1996–1999 рр. надрукував 23 статті з окресленої проблематики [21, с. 29–31], а згодом на їх основі видав монографію "Українські військовополонені й інтерновані у

Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.)" [20]. М. Павленко у вступі до монографії дав чітке тлумачення термінів "інтерновані", "режим інтернування", "полонені", підкресливши, що "обидві категорії таборитів мали неоднаковий соціально-правовий статус, а режим військового полону істотно відрізнявся від режиму інтернування" [20, с. 5]. Автор, навівши міжнародно-правові норми Гаагських конвенцій 1899 та 1907 рр. щодо статусу й режиму утримування військовополонених та інтернованих, водночас, робить висновок про те, що досвід перебування наших співвітчизників в умовах інтернування упродовж 1919–1924 рр. засвідчив, що їх соціально-правовий статус та умови таборного життя були далекі від порівняно скромних вимог цих конвенцій [20, с. 6].

Позитивним аспектом праць М. Павленка, безумовно, є їх значна документальна база. Низку документів використано у праці вперше, що дозволило досить ґрунтовно дослідити проблему перебування українських вояків у таборах країн Польщі, Чехословаччині та Румунії. Домінуючими у його працях є факти про умови їх перебування, ставлення політичного керівництва країн інтернування до українських вояків, політичне протиборство в середовищі української військової еміграції. Автор дійшов висновку, що політика правлячих кіл держав перебування української військової еміграції не була сталою – вона корегувалась, залежно від впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, передусім, сприятливих для них наслідків територіальних придбань за рахунок українських земель, а власне інтерновані українські формування використовувались, передусім, з метою протистояння більшовикам [21, с. 29].

У працях М. Павленка порушені також питання, пов'язані з практичною діяльністю Державного центру УНР зі збереження і реорганізації інтернованої Української армії, підготовки її до участі у боротьбі за повалення більшовицької влади в Україні. Певне місце відведено й з'ясуванню чинників, які послаблювали українську військову еміграцію, висвітленню розкладової діяльності в її середовищі представників різних українських емігрантських течій, емісарів Денікіна і Врангеля, спецслужб багатьох країн, що переслідували власні цілі. Проте автор не ставив за мету всебічно вивчити зазначені аспекти проблеми.

Найбільш повно їх дослідив І. Срібняк. Серед багатьох праць автора слід, передусім, виділити його монографію "Обеззброєна, але нескорена" [28], у якій висвітлюється таборний період інтернованої Армії УНР у Польщі і Румунії у 1921–1924 рр. Працю вирізняє досить потужна джерельна база: автор широко використовує нові архівні матеріали, спогади колишніх вояків-таборитів, таборову пресу, праці зарубіжних істориків. Перший розділ монографії характеризує становище інтернованої Української армії у Польщі та Румунії, кроки уряду УНР щодо її реорганізації. Автор подає не лише місцезнаходження таборів інтернованих українських вояків на території двох країн, а й розташування у них конкретних військових формувань Армії УНР, їх чисельність [28, с. 21–30]. При цьому І. Срібняк зазначає, що ця чисельність не була постійною. Через низку об'єктивних і суб'єктивних причин вона зменшувалась. Одним з чинників зменшення був досить значний відсоток дезертирів, які не витримували умов таборного життя [28, с. 21, 34, 45]. І все ж, аналіз стану інтернованої армії УНР дозволяє автору зробити важливий висновок: незважаючи на всі негаразди, вона "...продовжувала залишатися реальною військовою силою, яка (при сприятливих умовах) стала б надійним підґрунтям для розгорнення національних частин на теренах України після проведення мобілізації" [28, с. 34].

Причини збереження кістяка армії УНР, стабілізації її становища автор вбачає у послідовній роботі вищих урядових і військових інституцій УНР, скерованої на підвищення ефективності діяльності центральних органів керування армією. І. Срібняк аналізує конкретні заходи вищого керівництва УНР у цьому плані, зокрема, створення у лютому 1921 р. Вищої Військової Ради (ВВР) армії УНР як військового колективного органу загальноармійського значення. ВВР, зазначає дослідник, розробив низку заходів, втілення яких у життя забезпечило до кінця 1921 р. реорганізацію дивізії армії УНР [28, с. 36–38].

У розділі аналізуються конкретні чинники, які створювали значні проблеми для функціонування реорганізованої армії УНР. Серед них – діяльність більшовицьких та білогвардійських агентів, проголошення більшовиками двох амністій (у березні та жовтні 1922 р.). Основну проблему автор вбачає у непослідовній політиці Польщі, на території якої перебувала основна частина армії УНР. Уклавши Ризький мир з більшовиками, польський уряд влітку 1924 р. остаточно ліквідував табори для інтернованих українських вояків. Це означало, резюмує автор, що "Армія УНР припинила своє існування як регулярна військова сила держави..." [28, с. 47].

Вважаючи своє перебування, як і перебування Української армії в таборах для інтернованих, тимчасовим перед подальшою боротьбою за українську державність, уряд УНР в екзилі приділяв значну увагу військово-фаховій та культурно-освітній роботі в армії. Висвітленню діяльності Державного центру УНР в цьому напрямку був присвячений другий розділ праці І. Срібняка. Автор

наголошує на тому, що у 1921 р. Державний центр віддавав перевагу військовій освіті, особливо серед української старшини, оскільки остання через безперервні бої у 1919–1920 рр. не мала змоги підвищувати свій фаховий рівень. При цьому в праці наголошується, що Державний центр УНР і військове командування, визначаючи напрямки освітньої діяльності серед інтернованих вояків, враховували ті зміни, які відбувались упродовж 1921–1924 рр. у Європі та в Україні. Так, після невдачі Другого зимового походу, коли перспектива швидкого повернення в Україну стала вельми проблематичною, основний наголос зроблено на загальній освіті вояків, щоб підготувати їх до досить тривалого перебування в еміграції [28, с. 72].

Готуючи інтерновану армію УНР до повернення на Батьківщину, Державний центр УНР одночасно вживав конкретних заходів для підтримки партизансько-повстанського руху в Україні з метою повалення більшовицької влади. Діяльність уряду УНР в цьому напрямку висвітлюється І. Срібняком у третьому розділі праці. Зокрема, автор аналізує структуру та діяльність партизансько-повстанського штабу (ППШ), створеного наприкінці січня 1921 р. з метою надання організаційно-оперативної й кадрової допомоги народному рухові опору більшовицькій владі. У праці зазначається, що ця допомога дозволила надати партизансько-повстанському рухові рис системності і планованості [28, с. 88].

Одночасно автор аналізує причини, які призвели до послаблення повстанського руху в Україні на кінець літа 1921 р. Він підкреслює, що загальна стратегічна ситуація не сприяла проведенню антибільшовицького збройного повстання у всеукраїнському масштабі [28, с. 96]. У зв'язку з цим, у праці аналізуються й причини невдачі організованого ППШ у жовтні – листопаді 1921 р. рейду трьох військових груп армії УНР, відомого в історії під назвою Другого зимового походу. Одна з них – відсутність широкої підтримки походу з боку українського селянства. Звертає автор увагу й на стримане ставлення польської влади до походу українських військ, майже повну відсутність зброї, недбальство деяких повстанських командирів (А. Гулий) при виконанні стратегічного плану ППШ [28, с. 97–99]. Висновок автора однозначний: проведення Другого зимового походу не було належним чином підготовлено, ППШ не врахував усіх обставин його здійснення з військової точки зору [28, с. 102].

Серед праць другої половини 90-х рр. ХХ ст. значний інтерес з погляду досліджуваної теми викликають розвідки В. Сідака. У 1995 р. він видрукував брошуру, у якій простежив процес створення та структуру ППШ при головній команді військ УНР, висвітлив організаційну роботу ППШ з підготовки загального антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. [26]. Згодом брошура в допрацьованому вигляді з використанням матеріалів зарубіжних, передусім польських, архівів увійшла до узагальнюючої монографії автора про особливості функціонування національних спецслужб в роки визвольних змагань 1917–1921 рр. [25].

Особливий інтерес викликає шостий розділ монографії "Особливості функціонування національних спецслужб в умовах еміграції". Аналізуючи специфіку організації та функціонування спецслужб в умовах, коли Збройні сили УНР перебували на становищі інтернованих, В. Сідак водночас висвітлює різноманітні аспекти діяльності військової еміграції, з'ясовує як досягнення, так і прорахунки військового керівництва УНР в екзилі в його намаганнях відновити на Великій Україні незалежність.

Викликає інтерес також колективна монографія "Українська еміграція: від минувшини до сьогодення", у якій була зроблена спроба дослідити феномен української еміграції від найдавніших часів і до кінця ХХ ст. [17]. Для нашого дослідження становить інтерес розділ "Західна українська еміграція", у якому містяться певні кількісні дані про українську військову еміграцію у міжвоєнний період.

Слід зазначити, що у 90-х рр. ХХ ст. значний внесок у вивчення досліджуваної теми зробили історики країн, які були осідками інтернування Української армії. Активно працювали у сфері вивчення історії інтернованих вояків армії УНР польські історики Є. Вішка, З. Карпусь, А. Колянчук, Р. Потоцький, К. Пашкевич. Проблематикою української еміграції в Чехословаччині займаються чеські та словацькі дослідники З. Сладек, Б. Зелінський, А. Мушинка, А. Моравкова та інших, але вони не виокремлюють діяльність української еміграції із загального контексту. Досить предметний аналіз їх праць був здійснений вітчизняними дослідниками М. Павленком, І. Срібняком та І. Кудрицькою [20, с. 17–21; 29, с. 22–26; 13, с. 192–195], що позбавляє нас необхідності давати їм історіографічну оцінку.

Зазначимо також, що особливістю історіографічного процесу в Україні у другій половині 90-х рр. ХХ ст. була активна участь названих зарубіжних дослідників у роботі вітчизняних наукових конференцій [4, с. 430–440; 11, с. 297–298], публікація ними результатів своїх досліджень в українських наукових виданнях [24, с. 45–51; 12; 5, с. 167–174]. Це не тільки збагачувало джерельну базу досліджуваної теми, а й дозволило глибше з'ясувати різні аспекти діяльності української

військової еміграції в цих країнах. З'являються також наукові публікації, підготовлені спільно українськими й зарубіжними авторами з окремих проблем інтернованої української армії. Цікавою є спільна стаття польського історика З. Карпуса та українського історика І. Срібняка "Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р." [8, с. 80–95]. У статті висвітлюється багатогранна діяльність Директорії з налагодження контактів з польським керівництвом у 1919–1920 рр. з метою повернення до лав Дієвої армії інтернованих українських вояків для продовження боротьби проти більшовиків. Спираючись як на українські, так і польські архівні матеріали, автори особливу увагу приділяють спільним зусиллям української й польської влади з формування 6-ї Січової дивізії, а також діяльності, створеної зусиллями голови військової місії УНР у Варшаві генерала В. Зелінського Української збірної станиці в Ланцуті, яка здійснювала формування та навчання нових відділів армії УНР. У статті наведені різноманітні статистичні дані, які свідчать про значну матеріальну допомогу армії УНР з боку Польщі навіть тоді, коли вона у жовтні 1920 р. підписала прелімінарні домовленості з більшовицькою Росією [8, с. 92]. Військові поставки з боку Польщі допомогли штабу Дієвої армії УНР розпочати загальний антибільшовицький наступ на відрізу фронту від Бару до Ямполья, хоча він і завершився через низку об'єктивних причин невдало. Узагальнюючи викладене, автори дійшли висновку про те, що польсько-українська співпраця у військовій сфері упродовж 1918–1920 рр. була першим вдалим прикладом об'єднання зусиль двох країн у військовій справі [8, с. 92].

Упродовж першого десятиріччя ХХІ ст. історики незалежної України продовжують дослідження історії українського війська періоду інтернування. З'являються праці, які більш поглиблено висвітлюють політику окремих країн по відношенню до інтернованих українських вояків. Зокрема, у 2001 р. вийшла з друку праця А. Купцова та І. Срібняка "Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919–1923 рр.)", яка містить цікаві матеріали про українську військову еміграцію в таборах в Німецькому Яблонному, Ліберцях, Йозефові [14].

У травні 2001 р. у Бердянську відбулась міжнародна наукова конференція, на історичній секції якої були представлені наукові доповіді з проблем інтернованих українських вояків – А. Купцова, В. Кучера та І. Срібняка, З. Кисіль. Вони були надруковані у відповідному науковому збірнику за результатами роботи конференції [15, с. 204–213; 16, с. 214–226; 9, с. 255–263].

З-поміж зазначених публікацій значний інтерес викликає спільна стаття В. Кучера та І. Срібняка, у якій автори одними з перших торкнулись історії української військової еміграції на теренах балканських країн у 1921–1924 рр. У більш розширеному вигляді проблема перебування інтернованих українських вояків у країнах Центральної та Південно-Східної Європи була розглянута у монографії І. Срібняка [29]. Один з її розділів присвячений історії військовиків-українців в Італії, адже Італійське королівство посідало третє місце за кількістю утримуваних військовополонених. У праці висвітлюються конкретні кроки Директорії УНР з метою репатріації цих вояків з Італії, маючи на меті створення з них регулярних військових частин [29, с. 62].

У п'ятому розділі зазначеної праці І. Срібняк досліджує становище української військової еміграції в інших європейських країнах – Франції, Німеччині, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Туреччині, Сербії та ін. [29, с. 176, 179, 180, 181, 192, 195, 198]. Автор наводить конкретні приклади діяльності Державного центру УНР з надання матеріальної допомоги українській військовій еміграції за кордоном, їх репатріації до Польщі з метою збільшення чисельності інтернованої армії УНР [29, с. 202].

Серед розвідок з досліджуваної проблеми варто назвати й працю С. Литвина "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана" [19]. Ми, передусім, звертаємось до десятого розділу цієї праці, що має назву "Лідер державницьких сил української еміграції". Спираючись на значну джерельну базу, С. Литвин не лише хронологічно вибудовує хід подій в середовищі української військової еміграції у 1921–1924 рр., а й на їх тлі характеризує діяльність С. Петлюри як Голови Директорії і Головного отамана військ УНР. Автор вперше комплексно проаналізував всю епістолярну спадщину С. Петлюри з проблем військового будівництва в УНР, показав його не лише як активного державного діяча в еміграції, а й людину, яка упродовж всього еміграційного періоду постійно переймалась проблемами інтернованої Української армії, вбачаючи у ній єдину силу, здатну повернути поневоленій Україні втрачену незалежність. Більш глибокому розумінню ролі С. Петлюри у збереженні і зміцненні інтернованої Армії УНР, підготовці її до визволення України від більшовиків, підтримці партизансько-повстанського руху в Україні, безумовно, сприяє використання у праці нових документів, віднайдених у вітчизняних і закордонних архівах. Це, зокрема, лист С. Петлюри голові дипломатичної місії у Польщі Л. Михайлову від 12 липня 1921 р. щодо забезпечення армії УНР зброєю і набоями, наказ № 73 (грудень 1920 р.) Головної управи генерального штабу армії УНР про створення відділу повстанських організацій на чолі з полковником генштабу В. Зеєгоршем, комплекс документів, які спростовують твердження деяких

істориків про непоінформованість Головного отамана щодо подій Другого зимового походу, донесення ППШ від 20 грудня 1921 р., у якому зроблена перша спроба проаналізувати причини невдачі цього рейду тощо [19, с. 415, 418, 433, 435].

Позитивним аспектом праці, без сумніву, є спроба С. Литвина відповісти на питання, які до сьогодні є дискусійними стосовно досліджуваної теми. Автор не лише аналізує концептуальні підходи своїх опонентів, а й висловлює власне бачення тих проблем, з яких ведуться дискусії, виділяє аспекти, над якими ще потрібно працювати дослідникам.

В останні роки вітчизняні історики починають звертатись до окремих малодосліджених сторінок історії української військової еміграції. Цікавою в цьому плані є стаття М. Ковальчука, у якій автор торкнувся питання про боротьбу керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою проти спроб вищого армійського командування в 1920–1921 рр. встановити військову диктатуру [10, с. 97–108]. Цієї проблеми лише побіжно торкається у своїй монографії С. Литвин [19, с. 438]. Зокрема, М. Ковальчук простежив етапи визрівання військової опозиції на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком щодо С. Петлюри, обставини, які сприяли її виникненню, показав конкретні кроки Головного отамана, скеровані на її нейтралізацію. При цьому автор переконливо показав, що С. Петлюра не привносив у боротьбу з генералом нічого особистого, шукав компроміси, віддаючи належне його заслугам перед УНР. Але коли це не дало результатів, рішуче взявся за усунення "політики" з армії. У статті наводяться конкретні приклади розкладової діяльності військової опозиції у таборах для інтернованих українських вояків, зокрема, створеної М. Омеляновичем-Павленком таємної організації "Клуб чорних і білих". Наведена автором у статті доповідна (осінь 1921 р.) на ім'я С. Петлюри однозначно свідчила про наміри опозиції: "Мета – низвергнути уряд УНР з головним отаманом на чолі. Шляхи до досягнення своєї мети – вербування прихильників в армії та нав'язання зв'язків з берлінськими гетьманцями..." [10, с. 105]. У статті також показано, що М. Омелянович-Павленко намагався встановити контакти з діючими в Україні повстанським загонами, незалежно від С. Петлюри та Державного центру УНР, що, безумовно, негативно відбивалось на ефективності діяльності останнього [10, с. 105]. Розкладова діяльність військової опозиції, на думку дослідника, змусила С. Петлюру вжити рішучих заходів, аж до усунення генерала з посади військового міністра, хоча це дало привід прибічникам генерала згодом звинуватити С. Петлюру у бажанні зосередити всю владу в своїх руках.

Узагальнюючи підсумки боротьби керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою проти військової опозиції, М. Ковальчук робить висновок про те, що хоча опозиція не знайшла підтримки серед більшості українського інтернованого вояцтва і була порівняно безболісно ліквідована, її діяльність, безумовно, "... не могла не позначитися негативно на боєздатності армії, підриваючи бойовий дух українського вояцтва внутрішнім розбратом. Це, у свою чергу, об'єктивно не сприяло перемозі над зовнішнім ворогом та успішному завершенню національно-визвольних змагань" [10, с. 107].

Однією з останніх робіт, що висвітлює певні аспекти досліджуваної теми, є кандидатська дисертація Я. Файзуліна [32]. Спираючись на комплекс нових архівних матеріалів та документів, автор здійснив комплексне дослідження Другого зимового походу армії УНР. У праці уточнена організаційна структура і функції установ, які в умовах інтернування української армії займалися підготовкою Другого зимового походу і всеукраїнського антибільшовицького повстання в УСРР – ППШ, Евіденція II, штаби повстанських груп і районів. Більш детально розглянуто перебіг Другого Зимового походу для подільської, волинської і бессарабської повстанських груп, узагальнені причини його поразки. Відзначаючи, що здебільшого Другий зимовий похід мав негативні наслідки – багато його учасників загинули, не відбулося загальноукраїнського повстання, дослідник, разом з тим, звертає увагу на деякі позитивні наслідки походу, здебільшого політичного та національно-психологічного характеру [32, с. 11, 13].

Цей похід, підкреслює Я. Файзулін, "став свідченням незламності українського війська і існування державної ідеї. Революційна боротьба українського народу, яка завершилася Другим Зимовим походом, викликала тимчасову зміну ставлення більшовицького керівництва до українців і введення НЕПу, а згодом – українізації" [32, с. 13].

Підводячи підсумки, зазначимо, що сучасні вітчизняні дослідники зробили значний прорив у вивченні досліджуваної теми. Отримавши доступ до раніше закритих архівних матеріалів, як вітчизняних, так і зарубіжних, тісно співпрацюючи із закордонними фахівцями-істориками, науковці незалежної Україні значно просунулись у вивченні діяльності української військової еміграції, в т.ч. і в "таборовий" період. Проте, це не означає, що досліджувана проблема повністю себе вичерпала. Не до кінця з'ясовані такі аспекти теми, як причини постійного відтягування загального виступу інтернованих українських військ проти більшовицької влади у 1921 р., обставини загибелі у 1922 р. начальника штабу армії під час Другого зимового походу Ю. Отмарштейна.

Не маємо на сьогодні об'єктивних, написаних з наукових позицій біографій як військових діячів інтернованої армії УНР, так і багатьох повстанських отаманів, що підтримували тісні зв'язки з цією армією упродовж 1919–1924 рр., хоча у цьому плані вже зроблені перші кроки, свідченням чого є стаття О. Божко [1, с. 24–56]. З'ясування цих та інших аспектів досліджуваної теми потребує подальшої роботи українських фахівців у вітчизняних та зарубіжних архівах, в яких недослідженим залишається значний масив документів та матеріалів. "Їх подальше вивчення, – справедливо зауважує С. Литвин, – дозволить українському суспільству подолати стереотипи в оцінках еміграційного періоду Армії УНР, відтворити правду про події і учасників цієї сторінки нашої історії, зокрема про роль і місце у ній Симона Петлюри. Тому ця проблема вимагає подальшого уважного вивчення і чекає на своїх дослідників" [19, с. 444].

Отже, у статті проаналізовано історіографічний доробок українських та зарубіжних істориків щодо проблеми перебування інтернованих вояків УНР в таборах країн Центральної Європи і з'ясовано ті аспекти, що вимагають подальшого наукового вивчення.

Список використаних джерел

1. Божко О.І. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника / О.І. Божко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 1998. – Ч. 1–2 (6–7). – С. 24–56.
2. Вагіна О.М. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О.М. Вагіна. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
3. Вегеш М.М. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / М.М. Вегеш, С.В. Віднянський. – К., Ужгород. – 1998. – 256 с.
4. Вішка О. Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920–1924 рр. / О. Вішка // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р.: доп. та повідомл. – О.; К.; Л., 1999. – Ч. 2: ХХ століття. – С. 430–440.
5. Вішка О.В. Українці у таборі Стшалково (1919–1923) / О. Вішка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 167–174. – (Історія, економіка, філософія).
6. Голубко В. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. / В. Голубко // *Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze* (Варшавські українознавчі записки). – Warszawa, 1996. – № 3. – С. 161–169.
7. Гудь Б. Українсько-польська військово-політична співпраця у 1917–1921 рр.: генеза, результати, уроки / Б. Гудь // *Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze* (Варшавські українознавчі записки). – Warszawa. – 1996. – № 3. – С. 120–135.
8. Карпус Збігнев. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. / Збігнев Карпус, І.В. Срібняк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 80–95.
9. Кисіль З.Р. Становлення воєнно-історичної роботи в українському війську (1920–1939 рр.) // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: наук. зб. / В. Смолій (голова ред. кол.); Ін-т історії України НАН України, каф. історії України та зарубіж. країн Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, Бердянськ. ін.-т підприємництва. – К., 2003. – 434 с.
10. Ковальчук М.А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920–1921 рр. / М.А. Ковальчук // Український історичний журнал – 2005. – № 1. – С. 97–108.
11. Колянчук О. Табори інтернованої Армії УНР у Ченстохові та Пйотркуві Трибунальському / О. Колянчук // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р.: доп. та повідомл. – О.; К.; Л., 1999. – Ч.2: ХХ століття. – С. 297–298.
12. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Л., 2000. – 278 с.
13. Кудрицька І.М. Громадсько-політична діяльність української еміграції в Польщі, Чехословаччині та Румунії у міжвоєнному часі (до історіографії проблеми) / І.М. Кудрицька, І.В. Срібняк // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 192–195. – (Історія, економіка, філософія).
14. Купцов А.А. Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919–1923) / А.А. Купцов, І.В. Срібняк. – К., 2001. – 59 с.
15. Купцов А.А. Просвітницький рух у таборі інтернованих військ Української Галицької Армії в Німецькому Яблонному (1919–1920 рр.) / А.А. Купцов // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: наук. зб. / В. Смолій (голова ред. кол.); Ін-т історії України НАН України, каф. історії України та зарубіж. країн Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, Бердянськ. ін.-т підприємництва. – К., 2003. – 434 с.
16. Кучер В. Українська військова еміграція на теренах балканських країн (1921–1923) / В. Кучер, І. Срібняк // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: наук. зб. / В. Смолій (голова ред. кол.); Ін-т історії України НАН України, каф. історії України та зарубіж. країн Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, Бердянськ. ін.-т підприємництва. – К., 2003. – 434 с.
17. Лановик Б.Д. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: навч. посіб. / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, Р.М. Матейко та ін. – Тернопіль: Чарівниця, 1999. – 512 с.
18. Литвин М.Р. Історія галицького стрілецтва / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Каменярь, 1991. – 200 с.
19. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
20. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. – К., 1999. – 352 с.
21. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / М.І. Павленко. – К., 2000. – 34 с.
22. Плазова Т.І. Діяльність Українського Повстансько-Партизанського Штабу в історіографії міжвоєнного періоду / Т.І. Плазова // Держава та армія. – Л., 2004. – № 502. – С. 47–51.
23. Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: сб. докл. междунар. конф. Прага, 14–15 авг. 1995 г.: в 2 ч. – Прага, 1995.
24. Сирник І.Я. До питання інтернування Армії УНР у Польщі у 1920–1924 рр. /

І.Я. Сирник // Україна у минулому. – К., Л., 1995. – Вип. VII. – С. 45–51. 25. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В.С. Сідак. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с. 26. Сідак В. Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.) / В. Сідак. – К., 1995. – 66 с. 27. Срібняк І.В. Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / І.В. Срібняк. – К., 1995. – 216 с. 28. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І.В. Срібняк. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги; Філядельфія, 1997. – 187 с. 29. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924) / І. Срібняк. – К., 2000. – 280 с. 30. Срібняк І.В. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / І.В. Срібняк. – К., 2000. – 39 с. 31. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трощинський. – К.: Інтел, 1994. – 260 с. 32. Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 "Українознавство" / Я.М. Файзулін. – К., 2008. – 16 с. 33. Фугала В.П. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. ... дис. докт. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Фугала В.П. – К., 2011. – 36 с.

Николай Стопчак

ИНТЕРНИРОВАННАЯ АРМИЯ УНР В ЛАГЕРЯХ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализирована современная украинская историография по проблеме пребывания интернированных воинов УНР в лагерях стран Центральной Европы, определены характерные черты историографического процесса, выделен круг проблем, которые нуждаются в дальнейшем научном изучении и интерпретации.

Ключевые слова: интернированные, лагерь, армия УНР, Центральная Европа, украинская военная эмиграция, историография.

Mykola Stopchak

INTERNEE ARMY OF THE UPR IN INTERNMENT CAMPS ON THE TERRITORY OF CENTRAL EUROPE COUNTRIES IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

Historiographic work of domestic historians on the issues of the UPR army internee soldiers' staying in internment camps in the countries of Central Europe is researched in the article; defined are characteristic features of the historiographic process; identified are the issues that need further scientific research and interpretation.

Key words: internees, camps, the UPR army, Central Europe, Ukrainian military emigration, historiography.

УДК 911.2 (477.43/44) (045)

Володимир Островий

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЛЯ В НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ҐЕРИНОВИЧА

У статті аналізується внесок Володимира Ґериновича у дослідження історичного краєзнавства, висвітлюється багатовекторність та системність підходів ученого в популяризації історії Поділля.

Ключові слова: В. Ґеринович, Поділля, науково-дослідна робота, краєзнавство, Інститут народної освіти.

З розвитком демократії та становлення Української правової держави, з метою відновлення історичної правди, особливої ваги набуває звернення до наукової спадщини національної творчої еліти, роль і значення якої була штучно занижена або просто викреслена з вітчизняної історії радянською владою.

Особливої актуальності набуває науково-теоретична спадщина Володимира Олександровича Ґериновича, історика, географа, педагога, громадського діяча.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що на основі комплексного і об'єктивного дослідження, здійснено спробу розширити та проаналізувати внесок ученого в розвиток історичного краєзнавства Поділля.

Питання, пов'язані з вивченням науково-теоретичного доробку вченого досліджували відомі українські вчені О. Завальнюк, М. Петров [1–3], Л. Баженов [4], О. Котоній [5], В. Прокопчук [6–9], В. Савчук [10–11], О. Шаблій [12] та ін. Однак вони частково стосувалися подільської тематики у краєзнавчих розробках В. Ґеріновича.

Мета статті – дослідити науково-теоретичну спадщину В. Ґеріновича, присвячу дослідженню Поділля.

Основні завдання наукової публікації обумовлені вивченням внеску вченого в українське історичне краєзнавство, археологію, фізичну та соціально-економічну географію.

Об'єкт дослідження – історико-географічне краєзнавство Поділля.

Предмет дослідження – науково-теоретична спадщина В. Ґеріновича.

Основу джерельної бази дослідження складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Державного архіву Хмельницької області, Галузевого Державного Архіву Служби безпеки України, періодичної преси.

Найбільший талант В. Ґеріновича, як науковця та дослідника подільського краю, проявився під час його праці в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, інституті народної освіти (інституті соціального виховання) впродовж 1919–1932 рр. Його численні наукові розвідки стосувалися проблем історичного та географічного краєзнавства, фізичної, соціально-економічної географії, антропогеографії та археології регіону.

Дослідницький інтерес до подільського краю В. Ґерінович проявив задовго до прибуття до м. Кам'янця-Подільського (1919 р.). Так, ще 1907 р. у "Записках Наукового товариства імені Шевченка" опубліковано його рецензію на наукову працю польського дослідника В. Лозинського "Долини східно-карпатських і подільських рік" [13, с. 232–236]. Подорожуючи на пароплаві 1911 р., від м. Будапешту до м. Відня, В. Ґерінович висловив своє ставлення до подільської землі та її природи. Складається враження, що учений просто захоплений краєм: "...Спокійно тут і гарно в тій гористій часті угорської країни. І мимохіть нагадуєш собі рідний край і тут любиму красу его краєвидів, яких немислимі картини заповнюють дорогу землю улюбленої Вітчизни. І здає ся тобі, що бачиш Дністер спутаний ярами Поділля, бачиш огники, сьвітла хатинок в наддністрянських хатах, килим зелені наче стяжка покриваюча яри Поділля, спокійне небо дорогого краю, косара, квочку і шлях чумацький на небі і той місяченько оспіваний в народних піснях..." [14, с. 2]. Недарма, майже тринадцять років свого життя вчений провів на Поділлі.

У роботі "Нарис Економічної Географії України: Часть географічна" [15]. Володимир Олександрович згадує Поділля як регіон багатий на хліб, що має також значний аграрний та промисловий потенціал. Столицею краю називає м. Кам'янець-Подільський, одне з найдавніших міст в Україні, розташоване серед живописної природи. Поміж іншого, В. Ґерінович виділяє Кам'янець-Подільський державний український університет як потужний освітній центр [15, с. 115]. Незважаючи на реорганізацію університету та вилучення цієї назви з обігу, В. Ґерінович продовжує вживати термін "університет", демонструючи цим значимість вишу. Ця тенденція прослідковується у його статтях "До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти" [16, с. 1–24], "Робітничий університет у Кам'янці на Поділлі" та "З практики робітничого університету в Кам'янці на Поділлі" [17, с. 139–143].

Особливої уваги заслуговує двохтомна праця В. Ґерінович "Кам'яничина" [18, с. 59], перший том якої вийшов 1926 р. у м. Кам'янці-Подільському під рубрикою "Природа". Автором чи не вперше описано, систематизовано та комплексно проаналізовано природу Поділля. До монографії також включено матеріали про географічне положення, адміністративний поділ, історію, рельєф, клімат, гідрографію, рослинність та тваринний світ Кам'яничини. Вже наступного року виходить другий том "Кам'яничина": "Населення і його економічна діяльність" [19], у якому автор характеризує соціально-економічні чинники, що зумовили економічний розвиток регіону.

У першому розділі "Населення" В. Ґерінович, опираючись на багатий археологічний матеріал, аналізує процес розвитку населення Поділля. Дається системний демографічний аналіз за населеними пунктами. Завершується розділ антропологічною характеристикою українського населення Кам'яничини та додатками, в яких характеризуються національні меншини м. Кам'янця-Подільського.

У другому розділі "Економічна діяльність населення Кам'яничини" автор визначає передумови зародження економічних відносин з часів неоліту. Проаналізовано становлення внутрішнього та зовнішнього ринків, поземельні відносини, промисловість, економічну спеціалізацію краю. Зокрема, ботанічний садок, організований при Інституті народної освіти, що став науково-дослідною базою

для акліматизації рослин, економічно вигідних регіону [19, с. 143]. За свідченням автора, на 1926 р. в ньому вже нараховувалося понад півтисячі видів рослин.

Важливу роль учений відводить р. Дністер, як торгівельному шляху. Автор ґрунтовно досліджує історію розвитку текстильної промисловості м. Дунаєвець. Одним з перших серед подільських науковців В. Ґерінович розглянув м. Дунаївці як складову системи економічної політики шляхетської Польщі. Особливий інтерес викликає історія заснування колонії німців-текстильників містечка та її роль у розвитку економіки краю. Центральне місце автор відводить м. Кам'янцю-Подільському, його унікальній історії. Через особливість розташування та забудови, В. Ґерінович називає м. Кам'янець-Подільський "українським Нюрнбергом" [19, с. 143].

Третій розділ, учений присвячує оптимізації використанню природного потенціалу краю, перспективі розвитку народного господарства Кам'яниччини. Саме в цьому полягає найбільша практична цінність цієї праці.

Популяризуючи серед населення Поділля знання про навколишнє середовище, В. Ґерінович розміщує низку статей у місцевому часопису "Червоний кордон" під рубрикою "Вчимося краще господарювати". Звертаючись до широкого загалу селянства, учений намагається в доступній науково-популярній формі озброїти населення знаннями.

Переслідуючи мету ефективного використання природних ресурсів та умов в процесі господарювання, Володимир Олександрович обирає найбільш актуальні проблеми сільського господарства. Так, у статті "Про яри і ярки Кам'яниччини та засоби боротьби з ними" [20, с. 6], автор не тільки вирізняє поняття яри і ярки, але і дає їм якісні характеристики. За його свідченнями, найбільш згубними для краю є ярки, оскільки вони швидше розростаються та загрожують сільському господарству. Динаміка їх росту показана на прикладі Вінниччини, оскільки на Кам'яниччині подібних досліджень не проводилося [21, с. 6]. В. Ґерінович характеризує систему заходів у боротьбі з ерозією подільського поземелля. Одночасно пропонує розпочати активне насадження лісів.

В статті "Вивчаймо виробничі сили Кам'яниччини" [22, с. 7] В. Ґерінович закликає до будівництва на Кам'яниччині широкої мережі гідрологічних та метеорологічних станцій. На його думку це допоможе передбачувати та боротися з запливами річок та дасть можливість культивувати в місцевих ярах цінні культури – виноград, морелі, мигдалеве дерево, культури, притаманні південним регіонам країни.

Специфіку розселення округи в південній Придністрянській її частині, В. Ґерінович аналізує у статті "Вивчаймо й використовуємо особливості природи Кам'яниччини" [23, с. 8]. Цей процес, на думку вченого, визначається гідрологічними та кліматичними чинниками. Зокрема, особливість розташування ярів та Товтрянських гір краю створює м'який південний клімат. Саме це зумовлює привабливість для садівництва й городництва, притаманного південним регіонам, робить господарство більш прибутковим, ніж традиційне зернове. Використання площі ярів для насадження зазначеними культурами, при одночасній переробці продукції на місці, на думку В. Ґеріновича, – один з найкращих засобів подолання економічних труднощів перенаселеної округи. Особливості клімату Поділля учений почав вивчати, ще в українському університеті у "Товаристві Точних Наук" [24, арк. 1].

Вагомого значення В. Ґерінович надавав індустріалізації СРСР та, зокрема, будівництву Дніпрогесу. Незважаючи на віддаленість новобудови від Кам'яниччини, Проскурівщини та Могилівщини, в статті "Дніпрельстан і Західне Поділля" [25], стверджував, що розбудова промисловості дасть можливість відкрити нові ринки збуту для сільськогосподарської продукції краю та збільшить зайнятість населення у товарному виробництві Західного Поділля. Одночасне здешевлення електричної енергії та видатків на транспортування, призведе до падіння цін на промислову продукцію для сільського господарства. Тому автор закликав подолян усіляко підтримувати це будівництво [25, с. 4].

Сприятливі передумови складання річкової системи округи, на думку В. Ґеріновича, створювали можливість активно будувати і використовувати гідроелектростанції. Учений пропонує на прикладі місцевого водоспаду та електростанції, закладеної 1930 р., шляхом тунелювання (звуження) і утворення значного ухилу річкової течії, розвивати будівництво гідроелектростанцій на Поділлі. Найбільш придатною річкою для будівництва електростанцій, на його думку, була р. Смотрич [26, с. 6]. Впевненість у перспективності цього питання В. Ґерінович втілював у черговій роботі "Проект використання водяної енергії Дністра і його Подільських приток для електрифікації Подоля і Бесарабії", що вийшла друком 1931 р. [27].

У статті, "Культурне життя в Кам'янці на Поділлі" [28, арк. 1–6], присвяченій історії та розвитку культурного життя у м. Кам'янці-Подільському, В. Ґерінович проаналізував складний процес розвитку та становлення вищої школи у місті в 20-ті рр. ХХ ст. Центральне місце, автор відводить

інституту народної освіти, сільськогосподарському інституту, хімічному технікуму. Охарактеризовано дослідницьку роботу студентів з вивчення історії, культури та економіки подільського краю, яка реалізувалася в процесі підготовки студентами старших курсів дипломних робіт. Відмічається підготовка студентів до аспірантури. Так, за десять років існування, вища школа м. Кам'янця-Подільського підготувала кілька десятків аспірантів. Як зазначав В. Геринович, результати здобутків наукових досліджень студентів м. Кам'янця-Подільського використовували Українська і Всесоюзна академії наук. Відзначив В. Геринович і внесок відомих науковців у розвиток дослідження Поділля: В. Марчинського, С. Сташица, А. Аджейовського, М. Барбот де Марні, А. Ролле, М. Симашкевича та ін. [28, арк. 2].

Першою науковою організацією Кам'янця-Подільського, за свідченням В. Гериновича, стало "Товариство лікарів", силами якого влаштовано місцевий музей. Згадав Володимир Олександрович і про внесок у розвиток Подільського краєзнавства "Товариства подільських природників та любителів природи", заснованого професором П. Бучинським [28, арк. 3]. Центральне місце у статті займають відомості про організацію та діяльність наукового товариства, заснованого 1919 р. при Українському університеті. Планова науково-дослідна робота товариства розпочалася з 1922 р., з часу заснування "Науково-дослідної кафедри природи, культури і народного господарства Поділля". Також автор подає кількісний склад кафедри, який нараховував 18 дійсних членів і наукових співробітників, 24 аспіранти, що працювали у відповідних підсекціях [29, с. 130].

Високо оцінив Володимир Олександрович діяльність викладачів: М. Баєра, В. Бернацького, Н. Гаморака, Л. Карету, О. Красівського, О. Неселовського, М. Косака, І. Любарського, О. Мельника, та ін [28, арк. 4].

Важливою складовою в розвитку наукового та освітньо-культурного життя Кам'яниччини та Поділля в цілому, на думку автора, стало заснування історико-археологічного музею в м. Кам'янці-Подільському. У 1920 р. церковно-археологічний музей змінює назву на історико-археологічний та переходить у відання політосвіти. Автор подав цікаві відомості про історію музею, його багату колекцію [28, арк. 5].

Особливе місце у статті займають відомості про заснування у м. Кам'янці-Подільському краєзнавчого товариства. Автором визначено завдання та значення краєзнавчої організації. Згадає автор бібліотеку Інституту народної освіти, архівне управління з цінними матеріалами, що датувалися другою половиною XVIII ст. [28, арк. 6].

На основі видань краєзнавчого товариства у 1928–1929 рр. під керівництвом В. Гериновича знято кінокартину "На межі двох світів" (екскурсія Кам'яниччиною), про багату природу Подільського краю, зокрема, Кам'яниччини. У 1930 р. В. Геринович прийняв участь у кінозйомці картини "Кармелюк" у якості асистента-консультанта [30, арк. 196].

З метою популяризації знань про рідний край, значимою подією для усього Поділля стало видання двох розвідок: "Порадник екскурсанта Кам'яниччини" та "Екскурсант Кам'яниччини" 1928 р. [29, с. 130]. Ученим був розроблений екскурсійний маршрут подорожі Кам'яниччиною, з визначенням найбільш важливих місцевин з точки зору історії, економіки та культури Поділля. Автор не тільки знайомить екскурсанта з географічним положенням округи та унікальністю природного світу, але й глибоко аналізує історичні, суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси краю.

1930 р. у журналі "Краєзнавство" виходить чергова стаття під назвою "Кам'янець на Поділлі" [31, с. 8–6]. Вчений вперше здійснює історичний екскурс у минуле давнього міста, та розміщує дев'ять фотографій з мальовничими пейзажами Кам'янця. Подав автор і графічний план кам'янецького кам'яного і земляного замку зразка 1699 р., а також схему старого міста над р. Смотричем. Багатий фактичний та ілюстрований матеріал, поданий живою мовою, захоплює самого прискіпливого читача.

У цьому ж часописі В. Геринович публікує статтю "Наші Товтри" [32, с. 16–29], у якій аналізує живописний товтровий ландшафт Поділля та розглядає різні теорії походження цього геологічного явища. Значна увага приділяється впливу Товтр на історичний розвиток та економіку Поділля. Фотографічний матеріал предствляє неповторну живописну природу подільських Товтр.

У своїх наукових та науково-популярних публікаціях В. Геринович постає як палкий захисник історико-архітектурних пам'яток старовини. Так, у статті "Про консервацію Кам'янецької фортеці" [33, с. 6], Володимир Олександрович не тільки вказує на значимість споруди, але і закликає до збереження пам'ятки у незмінному стані, що відображає нашарування різних епох у розвитку Поділля. Тільки при збереженні і відтворенні давньої доби за оригінальним планом, як зазначав В. Геринович, фортеця матиме наукове і науково-навчальне значення для всього загалу. Займався вчений і археологічними дослідженнями давніх поховань на Поділлі [34, с. 4].

У журналі "Краєзнавство" друкуються статті В. Геріновича, присвячені національним меншинам краю, такі як: "Вірмени в Кам'янці" [35, с. 20–25] та "Євреї в Кам'янці" [36, с. 44–48], у яких автор аналізує історію заселення краю та вплив зазначених меншин на соціально-економічний розвиток господарства міста.

У своїй короткій розвідці "Про джерела мінеральних вод на Кам'янецьчині" [37, с. 3], В. Герінович, цікавиться питанням наявності та станом дослідження мінеральних вод у Кам'янецькій окрузі, які мають господарське та лікувальне значення.

Займається учений і розвідкою покладів природних копалин краю. Зокрема, у статті "Буре вугілля на Кам'янецьчині" [38, с. 5], автор на основі наукових розвідок інженера Жебрівського, який ще наприкінці XIX ст. виявив ознаки покладів бурого вугілля у районі сіл Гуменці, Колубаєвці, Макова і закликав окружну планову комісію, науковців, краєзнавців дослідити та перевірити результати геологічних досліджень. В разі підтвердження, на думку В. Геріновича, значимість відкриття, особливо для малолісистої Кам'янецьчини, бідної на мінеральне паливо, мало б вирішальне значення. Уже на початку 1930 р. учений публікує в місцевій пресі статтю-продовження "Антрацит на Кам'янецьчині" [39, с. 6], у якій повідомляє про знахідку антрациту під час копання колодязю біля с. Гуменці. В наслідок дослідження цього випадку, Володимир Герінович вкотре наполягає на серйозній геологічній розвідці. Цінності природних ресурсів краю, вчений присвячує статтю "Використовуймо природні виробничі сили Кам'янецьчини" [40, с. 7], а згодом, за підтримки Кам'янець-Подільської окружної планової комісії, у січні 1930 р., світ побачила його монографія під назвою "Природні виробничі сили Кам'янецьчини" [41].

На прикладі процесів утворення та використання у виробництві природних ресурсів краю, з використанням широкої наукової джерельної бази, особистих геологічних розвідок, іноземного досвіду, В. Герінович аналізує напрацьований за довгі роки матеріал, присвячений природним багатствам Поділля. Одночасно, учений наголошував на недостатній вивченості потенційних виробничих сил краю, що ускладнювало подальший економічний розвиток та зростання добробуту широких верств населення. Тому, ця розвідка мала дати черговий поштовх до всебічного наукового вивчення природних виробничих сил не тільки Кам'янецьчини але й інших частин УРСР та СРСР.

Отже, особлива цінність досліджень В. Геріновича, присвячених природно-економічному потенціалу Поділля, полягає в їх багатовекторності, системності підходів, оригінальності вирішення складних завдань, що ставила перед собою наука того часу. Науковий доробок ученого навіть на сьогодні не втратив своєї актуальності.

Список використаних джерел

1. Завальнюк О.М. "Винним себе визнаю..." (В.О. Герінович) / О.М. Завальнюк, М.Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) – К.: Рідний край; Хмельницький: ред.-вид. відділ, 1991. – С. 178–183.
2. Завальнюк О. М. Володимир Олександрович Герінович / О. М. Завальнюк // Зневажена Клію. – К.: НАН України. Ін-т іст. України, 2005. – С.116–141.
3. Завальнюк О.М. В.О. Герінович – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) / О. М. Завальнюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – Вип. 25. – С.183–193.
4. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: [б.в.], 1993. – 480 с.
5. Котоній О.К. Науково-теоретична спадщина В.О. Геріновича / О. К. Котоній // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: матер. Всеукр. наук. симпозіуму: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С. 114–115.
6. Прокопчук В.С. Всеукраїнська спілка краєзнавців та її осередки на Правобережній Україні / В.С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6: Матеріали другого круглого столу. "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст." – С.214–230.
7. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 600 с.
8. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К.: [б.в.], 1995. – 204 с.
9. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX ст. / В.С. Прокопчук; наук. ред. П.Т. Троцько; Мін. освіти і науки України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 600 с.
10. Савчук В.О. Концептуалізація краєзнавства як науки в неопублікованих працях В.О. Геріновича / В.О. Савчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.12: Матеріали восьмого круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка". – С.340–351.
11. Савчук В.О. Краєзнавчий рух міста Кам'янця-Подільського у 1921–1923 рр. / В.О. Савчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6: Матеріали другого круглого столу. "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII-на початку XXI ст." – С.204–213.
12. Професор Володимир Герінович / за ред. О. Шаблія. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 366 с.
13. Герінович В.О. Dofiny rzek wschodnio-karpaccikich i podolskich / В.О. Герінович, W. Łożiński – Lwów, 1905. – (Рец. на публ.) // Записки НТШ. – Т. LXXX. – Львів,

1907. 14. Геринович В.О. З Будапешту до Відня // Руслан. – Львів). – 1911. – Ч.193. – 1 вересня. 15. Геринович В.О. Нарис Економічної Географії України: часть географічна / В. О. Геринович – Кам'янець-Подільський: Вид-во ревстудвиконкому Кам'янецького укр. ун-ту., 1920. – Т. 1 – 188 с. 16. Геринович В. О. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В.О. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / за ред.: В.Гериновича, Ф.Кондрацького, М. Курневича, І. Любарського, Д. Ходорковського, А. Чепорнюка. – Кам'янець-Подільський: Друк. ім. Леніна, 1927. – Т. 2. 17. Геринович В.О. З практики робітничого університету в Кам'янці на Поділлі / В.О. Геринович // Шлях освіти, 1926. – №12. 18. Геринович В.О. Кам'яничина / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1929. – № 1–2. 19. Геринович В.О. Кам'яничина / В.О. Геринович. – Кам'янець на Поділлі: [б.в.], 1927. – Ч.2: Населення і його економічна діяльність. – 168 с. 20. Геринович В.О. Про яри і ярки Кам'яничини та засоби боротьби з ними / В. О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Ч.2. – 5 січня. 21. Геринович В.О. На боротьбу з ярками повинна стати вся громада / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Ч.3. – 8 січня. 22. Геринович В. О. Вивчаймо виробничі сили Кам'яничини. Організуємо гідрологічні та метеорологічні станції / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Ч.6. – 21 січня. 23. Геринович В.О. Вивчаймо й використовуємо особливості природи Кам'яничини / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Ч.30. – 20 квітня. 24. Державний архів Хмельницької області, ф.Р.-582, оп. 1, спр. 63. 25. Геринович В.О. Дніпрельстан і Західне Поділля / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Ч. 79–80. – 12 жовтня. 26. Геринович В.О. До проблеми електрифікації Кам'яничини / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1930. – № 61. – 9 червня. 27. Шаблій О.І. Львівська суспільно-географічна школа: (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка) / О.І. Шаблій. – Львів: [б.в.], 2004. – 168 с. 28. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 311, оп. 1, спр. 69. 29. Островий В.М. В.О. Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923–1928 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. – Т.6. 30. Галузевий Державний Архів Служби безпеки України, спр. 59171, фп. 33. 31. Геринович В.О. Кам'янець на Поділлі / В.О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1930. – № 1–5. 32. Геринович В.О. Наші Товтри / В. О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1930. – № 1–5. 33. Геринович В.О. Про консервацію Кам'янецької фортеці / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1930. – №18. – 15 лютого. 34. Геринович В.О. Про археологічні розкопки в с. Кадіївцях, Довжелького і в с. Великій Мукші, Китайгородського району / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1926. – Ч.66. – 2 вересня. 35. Геринович В.О. Вірмени в Кам'янці / В.О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1928. – №1. 36. Геринович В.О. Євреї в Кам'янці (До історії заселення Кам'яничини) / В.О. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1929. – № 3–10. 37. Геринович В.О. Про джерела мінеральних вод на Кам'яничині. Вивчаймо й використовуємо наші природні багатства / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1929. – Ч.122. – 31 жовтня. 38. Геринович В.О. Буре вугілля на Кам'яничині / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1929. – Ч.105. – 21 вересня. – С.5. 39. Геринович В.О. Антрацит на Кам'яничині / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець на Поділлі, 1930. – Ч.10. – 25 січня. 40. Геринович В. О. Використуємо природні виробничі сили Кам'яничини / В.О. Геринович // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1929. – Ч.124. – 7 листопада. 41. Геринович В.О. Природні виробничі сили Кам'яничини / В.О. Геринович – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська округова плянова комісія, 1930. – 46 с.

Владимир Островой

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОДОЛЬЯ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ВЛАДИМИРА ГЕРИНОВИЧА

В статье анализируется вклад Владимира Гериновича в исследование исторического краеведения, освещается многовекторность и системность подходов ученого в популяризации истории Подолья.

Ключевые слова: В. Геринович, Подолье, научно-исследовательская работа, краеведение, Институт народного образования.

Volodymyr Ostrovyy

RESEARCH OF PODILLIA REGION IN SCIENTIFIC-THEORETICAL HERITAGE OF VOLODYMYR GERYNOVYCH

The contribution of Volodymyr Gerynovych into the research of Podillia region and namely in the sphere of history, highlights and multi-systemic approaches scientist to popularize history of Podillia region.

Key words: V. Gerynovych, Podillia region, research work, country study, Institute of people's education.

УДК 94(477)

Роман Пуйда

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО (1935–1939 РР.) У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті йдеться про парламентську діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в працях українських дослідників у період незалежності України.

Ключові слова: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), дослідження, праці, вчені, політика, діяльність.

Після відновлення незалежності України та, відповідно, зміни методологічної основи гуманітарних наук, дослідження політичної історії Західної України постало на якісно вищій рівень. Серед істориків зросло зацікавлення історією парламентаризму, діяльністю діячів українського національно-визвольного руху. Зняття ідеологічних обмежень, відкриття доступу до архівних матеріалів дозволили розширити спектр досліджуваних проблем.

Уже на "зорі незалежності" з'явилася перша синтетична праця, присвячена парламентській діяльності українських політичних партій у сеймі і сенаті Польщі. У дисертації О. Зайцева "Парламентська діяльність політичних партій на Західній Україні 1922–1939 рр." [1] переосмислено здобутки українських парламентаріїв, охарактеризовано особливості виборчих кампаній, визначено питання, що найчастіше порушувалися українськими депутатами і сенаторами у вищому законодавчому органі Польщі. Окремі аспекти проблеми висвітлені в інших розвідках дослідника.

Автор зауважував, що, на зміну політики провідної західноукраїнської партії у напрямі нормалізації вплинуло декілька чинників: поступова ліквідація демократичного парламентарного устрою в Польщі, що звела нанівець можливість ефективної легальної опозиції; антиукраїнський терор в СРСР (особливо Голодомор 1932–1933 рр.), який поховав надії на еволюцію УСРР в напрямі національної державності; тиск з боку українського кооперативного руху, що потребував політичної стабільності для успішного господарювання.

О. Зайцев переконливо довів, що на рішення УНДО взяти участь у виборах 1935 р. вплинуло переконання, що у випадку бойкоту виборів і втрати парламентарної репрезентації партії важко буде претендувати на роль єдиного представника українського населення. Для частини керівництва УНДО це було логічне завершення процесу переходу до "реальної" політики, що почався після пацифікації 1930 р.

Проаналізувавши результати парламентської діяльності Волинського українського об'єднання (ВУО) та Української парламентської репрезентації (УПР) у 1935–1939 рр., О. Зайцев констатував безрезультатність нормалізації для українців Східної Галичини. "Навіть ті постулати, на які погодився уряд, нерідко не втілювалися в життя, – зауважував дослідник, – Не виконувалися рішення щодо впровадження терміну "український", двомовності написів, не створено кафедру української літератури у Львівському університеті. Натомість уряд проводив політику, що суперечила нормалізаційному курсові. За принципом "поділяй і владарюй" влада намагалася розділити українців на волиняків, галичан, гуцулів та ін. Особливих зусиль докладали, щоб відгородити Лемківщину від Галичини, не допустити "українізації" лемків.

У кандидатських дисертаціях Р. Давидюк [2], О. Кондратюка [3], О. Гаврилівка [4] і докторській М. Кугутяка [5], що побачили світ упродовж 1990-х рр. у контексті досліджуваних проблем значну частину матеріалу присвячено суспільно-політичним процесам на західноукраїнських землях угодових 1935–1939 рр. Зокрема, охарактеризовано взаємини репрезентації ВУО і УПР у польському парламенті в окреслений період, спроби вирішення аграрного питання зусиллями українських парламентарів, а також боротьбу із польською колонізацією і осадництвом.

Принагідно відзначимо, що парламентська праця УНДО фрагментарно охарактеризована в узагальнюючих дослідженнях, серед яких заслуговують на увагу праці Я. Грицака "Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст." [6], І. Васюти "Політична історія Західної України (1918–1939)" [7], М. Кугутяка "Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху XIX ст. – 1939 р.", С. Кульчицького "Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)", а також Л. Зашкільняка й М. Крикуна та Л. Алексієвець [8]. Історіографія досліджуваної проблеми частково відображена у праці В. Футали "Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939)" [9].

Зокрема, С. Кульчицький вважав УНДО у 1925–1939 рр. провідною політичною силою українців у Польській державі. Незважаючи на зміни тактики, націонал-демократи, за його переконанням, залишали незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави чи Москви, Бухареста чи Праги. Автор констатував, що від нормалізації українсько-польських відносин виграли обидві сторони, але "доброї волі національних лідерів для успіху справи було замало". Науковець вкотре підкреслив деструктивну роль місцевих польських політиків, які під гаслами "зміцнення польськості на кресах" вели себе на українських землях як завойовники.

Л. Зашкільняк одним із перших в українській історіографії опублікував значну кількість досліджень [10, с. 855–862], присвячених проблемі польсько-українського порозуміння у другій половині 1930-х рр. Дослідник констатував, що тіснішій співпраці українців з польським урядом перешкодили насамперед психологічні обставини: "Міцні усталені стереотипи щодо прав Польщі на західноукраїнські землі у польському середовищі і не менш поширені уявлення про споконвічне історичне право українців на них зводили шанси досягнення розумного компромісу між обома сторонами до мінімуму, хоча й не виключали такого".

У цей же період опубліковано низку розвідок цієї ж тематики М. Кучерепа. Автор у теоретичному аспекті спробував знайти можливі шляхи розв'язання української проблеми в Польщі. "Методи національно-визвольної боротьби диктували офіційні власті, – констатував дослідник, – а тому українці використовували всі можливі засоби боротьби за своє визволення – від збройних до парламентських. З іншої сторони – політична роз'єднаність українців не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби" [11, с. 16–22]. Дослідник відзначив, що у 1939 р. УНДО і УПР ще були впливовими чинниками суспільно-політичного життя, з якими мусів рахувався польський уряд. Однак якщо націоналізм перебував на піднесенні, то національна демократія – занепадала.

С. Макарчук зауважував, що спроби українців налагодити конструктивне співробітництво з польською владою не могли бути успішними, оскільки "уряд не був зацікавлений в успіху українських починань на будь-якій ниві, не використовував їх з метою досягнення загального польсько-українського порозуміння" [12, с. 6–20].

Суспільно-політичні процеси у Західній Україні наприкінці 1930-х рр. проаналізовані у низці досліджень М. Швагуляка [13, с. 207–248]. Інший український дослідник – В. Голубко, у своїх працях аналізував польсько-українські відносини, починаючи з Варшавського договору 1920 р. та його наслідків. Зокрема він досліджував польську громадську думку Галичини щодо ставлення до нормалізації польсько-українських відносин одразу ж після закінчення Першої світової війни.

Б. Хруслов [14, с. 158–168] зауважив, що створення УПР у 1928 р. відкрило для УНДО новий етап політичної діяльності. Заява Д. Левицького в польському сеймі 29 березня 1928 року, як і виступи інших членів УПР, свідчили, що її діяльність має не локальний, галицький, а всеукраїнський характер. УПР своєю активною діяльністю в польському парламенті охоплювала цілісність української національної проблеми з позиції всеукраїнських державних інтересів, показувала, що українське питання є проблемою міжнародного характеру.

Науковець, як і значна кількість українських дослідників, також покладав відповідальність на польську сторону за крах політики нормалізації. "Таким чином, на кінець 1937 року політика "нормалізації" УНДО виявляла ознаки повного провалу, – констатував Б. Хруслов, – Замість налагодження польсько-українських стосунків, покращення умов життя, західноукраїнське суспільство зазнало нового наступу польських властей на всі грані суспільної діяльності. У боротьбі проти "нормалізації" об'єдналися місцеве польське суспільство і органи влади. Як і всі попередні спроби польсько-українських порозумінь (1919, 1923 років), "нормалізація" 1935 року спричинила ослаблення українства, розкол його політичного табору, внутріпартійне протиборство і деконсолідацію суспільства. З вини Польщі зазнала краху політична концепція УНДО – орієнтації на Польщу через "нормалізацію" польсько-українських стосунків" [14, с. 158–168].

Ідейно-політична еволюція УНДО, спричинена політикою нормалізації, висвітлена у статтях та монографії В. Комара [15, с. 120–128]. Ця ж проблема досліджується у монографії І. Соляра "Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939)". Науковець виокремив місце УПР, як єдиного легального представника українців у Другій Речі Посполитій в 1935 – 1939 рр. Дослідник з'ясував позицію Української соціал-радикальної партії (УСРП) та Української соціал-демократичної партії (УСДП) щодо нормалізаційної політики УНДО. Автор підкреслив, що наприкінці 1930-х рр. "УНДО усвідомило загрозу повного відсунення українського чинника не лише від впливу на внутрішню і зовнішню політику Польської держави, а й на українське організоване життя в Галичині".

І. Дробот [16, с. 286–297] та Я. Цецик [17, с. 104–114] проаналізували діяльність українських націонал-демократів у 1920–1930-х рр. Останній, зокрема, аналізуючи діяльність УНДО на Волині, не оминув увагою парламентську діяльність націонал-демократів у другій половині 1930-х рр. Дослідник відзначав, що В. Мудрий, обґрунтовуючи доцільність укладення нормалізаційної угоди, переконував, що її реалізація сприятиме створенню "на західноукраїнських землях Піємонті для потреб усього українства", а "реальна політика" започатковувалась УНДО "з уваги на великі історичні завдання українства в боротьбі за реставрацію української державности". Натомість Д. Левицький розкритикував угоду за те, що вона виключила з орбіти "українського питання у Польщі Волинь, Полісся, Холмщину" і, таким чином, санкціонувала Сокальський кордон. Дослідник відзначив, що прибічники "реальної політики", до числа яких входили й новообрані послі і котрі на той час складали більшість у керівництві партії, вислухавши критичну оцінку "реальної політики", прийняли відставку Д. Левицького з посади голови УНДО. Головою партії обрано В. Мудрого, який отримав посаду віце-маршалка сейму.

К. Федевич у дослідженні "Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави 1920–1930 рр.)" [18] намагався спростувати міф про історію польсько-українських стосунків у Західній Україні в міжвоєнний період ХХ ст., як історію конфлікту. На його переконання конфлікт, протистояння і національне насильство були, але складали лише незначну частку від повсякденності мирного співіснування та інтеграції. Автор досліджує інтеграцію як двосторонній процес, проте, на нашу думку, у міжвоєнний період ХХ ст. можна говорити тільки про політику польської держави щодо інтеграції Західної України чи Східної Галичини.

Не поділяємо також тезу автора про польсько-український союз 1935 р. Не науковим видається висновок про те, що "процеси державної асиміляції галицьких українців і успішний досвід польсько-українського політичного союзу 1930-ті рр. безумовно допомогли зробити менш інтенсивним активне збройне польсько-українське протистояння у Східній Галичині під час Другої світової війни". Важко також погодитися з певними назвами підрозділів даної монографії ("Екстремізм українського радикального підпілля і інтеграція до Польщі членів УВО та ОУН-УВО", "Приєднання більшості українського національного руху Східної Галичини до правлячого табору Польщі 1935 – 1938 рр."). На переконання К. Федевича, державна адміністрація Польщі пішла на зустріч побажанням української сторони лише після здобуття від УНДО і греко-католицької церкви допомоги у проведенні виборів у Східній Галичині і офіційних заяв українського парламентського представництва про приєднання до урядового табору.

Не витримує також критики один із висновків дослідника про те, що висока результативність польсько-українського політичного союзу 1935 р. стала "одним із основних джерел нового зростання напруги у польсько-українських відносинах у Галичині. Український національний рух досить швидко засвоїв нові можливості, що виникли в результаті поступок польського боку і почав піднімати питання про нові кроки у цьому напрямку, тоді як державна адміністрація у 1935–1936 рр. пішла на максимальні для себе поступки і не була готова на щось більше". Не достатньо доказовим є висновок дослідника про підтримку політики нормалізації УНДО "багатьма українськими соціалістами".

І. Федик проаналізував витоки угодовства у парламентському та позапарламентському дискурсах, роль нормалізації польсько-українських відносин 1935 р. на процес згуртування українського суспільства наприкінці 1930-х рр. Ю. Шаповал у монографії "Діло" (1880–1939 рр.). Поступ української суспільної думки" зосередив увагу на широкому колі проблем, які порушувалися на сторінках провідного українського часопису Галичини. Оскільки діяльність УПР була чи не однією з провідних і найболючіших тем цього періодичного видання, автор охарактеризував найбільш резонансні публіцистичні статті, присвячені діяльності УПР у вищому законодавчому органі Польщі.

Взаємини УНДО та УСРП у парламенті Польщі 1930–1935 рр. ілюструють розвідки Б. Міщук та О. Боднар. Основні напрями парламентської праці УНДО у 1930–1935 рр. висвітлено у низці розвідок та кандидатській дисертації О. Потіхи [19, с. 16–18]. Дослідниками Л. Шептицькою, О. Швед, Я. Комарницьким, М. Дядук охарактеризовано парламентську роботу провідних діячів УНДО – С. Барана, С. Витвицького, В. Мудрого та М. Рудницької.

Зокрема, Я. Комарницький зауважив, що в умовах кризи нормалізації лідери УНДО і УПР почали шукати порозуміння з правлячим табором, однак надії на можливість досягти взаємовигідної угоди з урядом розвіяв візит В. Мудрого і В. Целевича до прем'єр-міністра Ф. Славоя-Складковського 25 травня 1939 р. "Атмосфера переговорів була прохолодною, а всю відповідальність за загострення польсько-українських взаємин глава уряду поклав на українську громадськість", – констатував дослідник. У підсумку провал політики нормалізації призвів до мінімізації впливу УНДО та інших легальних партій, розчарування в парламентаризмі. Це

штовхало українців до більш радикальних засобів боротьби, спричинило зростання популярності ОУН напередодні Другої світової війни.

Дослідник зауважив, що зацікавлення громадськістю діяльністю УПР виникло у період, коли сейм розглядав законопроект націонал-демократів про "Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі". Власне згідно з законопроектом, передбачалося надати територіальну автономію західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства), створити автономний уряд і сейм, територіальні збройні сили, забезпечити рівноправність польської й української мов у державних установах. "І хоча законопроект не був прийнятий, вчинок УПР разом з промовою В. Мудрого викликав значне зацікавлення в українському громадянстві та широкий відгомін як у Польщі, так і за кордоном", – констатував Я. Комарницький [20, с. 74–83].

Автор переконує, що чотири роки на посадах голови УНДО і УПР, віце-маршалка сейму були наповнені важкою працею: інтерпеляції (запити), звернення, скарги, особисті зустрічі з представниками польського уряду, промови, конференції, закордонні подорожі, часом головування на пленарних засіданнях сейму. Парламентська діяльність В. Мудрого відіграла важливу роль у пропаганді ідеї державної самостійності України, у протистоянні політиці асиміляції та захисту прав українців (не тільки Східної Галичини, але й у радянській Україні), у збереженні традицій багатопартійної демократії, формуванні громадянського суспільства.

Вплив УСДП на розвиток українського національного руху у Другій Речі Посполитій відображено у численних розвідках [21] відомого дослідника соціал-демократичного руху І. Райківського. Зокрема з'ясовано ставлення УСДП до нормалізаційної політики УНДО та УПР. Науковець на ґрунтовному джерельному матеріалі виділив оцінки лідерів УСДП виборчих кампаній 1935 і 1938 рр., відповіді на запитання анкети "Діла" у 1937 р. В. Старосольського щодо перших результатів нормалізаційної політики українських націонал-демократів.

Згадані праці сучасної української історіографії далеко не вичерпують переліку публікацій, які стосуються різноманітних аспектів досліджуваної теми. Водночас констатуємо значні напрацювання польських науковців, до пріоритетів яких можна віднести й вивчення діяльності УПР. В. Футала зауважував, що у дослідженнях польських вчених фаховий підхід до предмета дослідження інколи чергується із сумнівними висновками. Зокрема З. Запоровський, об'єктивно оцінивши національну програму УНДО й ВУО, зазначає: їх принципова мета не могла бути реалізована через те, що "територіальна автономія спричинила би дезорганізацію держави". В іншій публікації дослідник безапеляційно стверджує, що "демократичний устрій" Речі Посполитої відіграв вирішальну роль у справі остаточного формування національної свідомості українців.

Глибоке осмислення партійної діяльності УНДО у 1935–1939 рр. актуальне не тільки з наукової, але й суспільно-політичної точки зору. Проблема уже понад півстоліття привертає увагу науковців та широкого загалу, що привело до появи різноманітної за жанром літератури. Наявні праці можна умовно поділити на три періоди: 1) праці сучасників подій; 2) дослідження радянських та діаспорних науковців; 3) доробок сучасних істориків України та Польщі.

Список використаних джерел

1. Зайцев О. Парламентська діяльність політичних партій на Західній Україні 1922–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "всесвітня історія" / О. Зайцев. – Львів, 1994. – 16 с.
2. Давидюк Р. Історія виникнення і діяльності Волинського Українського Об'єднання (1931–1939 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Р. Давидюк. – Львів, 1998. – 17 с.
3. Кондратюк О. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "історія України" / О. Кондратюк. – Львів, 1997. – 26 с.
4. Гаврилів І. Діяльність українських політичних партій та організацій Західної України в умовах польського окупаційного режиму (1921–1939 рр.) (військово-політичний аспект). автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 "військова історія" / І. Гаврилів. – Львів, 1996. – 24 с.
5. Кугутяк М. Національно-політичний рух у Галичині в 1890 – 1939 роках.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.05 "етнологія" / М. Кугутяк. – Київ, 1996. – 47 с.
6. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Ярослав Грицак. – Київ, 2000. – 360 с.
7. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів, 2006. – 335 с.
8. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1939) / Леся Алексієвець. – Київ–Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.
9. Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / Василь Футала. – Львів–Дрогобич, 2010. – 456 с.
10. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / [відп. редактор М. Крикун, заст. відп. редактора О. Серета. – Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Кригієвича НАН України). – С. 855–862.
11. Кучерега М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / Микола Кучерега // Україна – Польща: важкі питання: матеріали II міжнар. семінару істориків ["Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках"], (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава: Світовий

союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 16–22. 12. Макарчук С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року / Степан Макарчук // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнар. наук. конфер., (Львів, 23–24 вересня 1999 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 6–20. 13. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету 1937–1939 роки) / Михайло Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. / [ред. Олег Купчинський]. – Львів, 1994. – Т. ССХХVІІІ. – С. 207–248. – (Праці історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові). 14. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937 рр.) / Борис Хруслов // Наукові записки ХХХV: зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 1999. – С. 158–168. 15. Комар В. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / Володимир Комар // Український історичний журнал / [гол. ред. Валерій Смолій]. – Київ: Наукова думка, 2001. – № 5 (440). – вересень – жовтень. – С. 120–128. 16. Дробот І. Державницька діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (20–30-ті роки ХХ ст.) / І. Дробот // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.8. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 286–297. 17. Цецик Я. Діяльність УНДО на Волині в контексті зміни політичної стратегії (друга половина 1935–1939 рр.) / Я. Цецик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 12. – Рівне, 2008. – С. 104–113. 18. Федевич К. Интеграция галицийских украинцев в польское государство в 1920–1930-е гг.: автореф. диссерт. на соис. науч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "историософия" / К. Федевич. – Москва, 2005. – 23 с. 19. Потіха О. Особливості безкомпромісного протистояння ОУН та УНДО (1930–1935) / Оксана Потіха // Історія. Філософія. Релігієзнавство. Науковий журнал. – Вип. 9. – Київ, 2010. – С.16–18. 20. Райківський І. Національна ідея в діяльності української соціал-демократії у Другій Речі Посполитій / Ігор Райківський // Людина і політика. – 2002. – № 5 (вересень-жовтень). – С. 74–83.

Роман Пуйда

ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УНДО (1935–1939 ГГ.) В ТРУДАХ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статье идет речь о парламентской деятельности Украинского национально-демократического объединения в трудах украинских исследователей у период независимости Украины.

Ключевые слова: украинское национально-демократическое объединение (УНДО), исследование, труды, ученые, политика, деятельность.

Roman Puyda

PARLIAMENTARY ACTIVITY OF UNDO (1935–1939) IN LABOURS OF MODERN UKRAINIAN RESEARCHERS

Speech goes in the article about parliamentary activity of the Ukrainian national'no-demokratichnoho association in labours of the Ukrainian researchers in a period independence of Ukraine.

Key words: Ukrainian nacional'no-demokratichne association (UNDO), research, labours, scientists, policy, activity.

УДК 94(477)

Лілія Трофимович

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ І РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1938–1939 РР.)

У статті здійснений критичний аналіз основних джерел до вивчення сутності і значення українського питання у зовнішній політиці Польщі та СРСР, з'ясування його особливостей та спроб розв'язання з врахуванням конкретно-історичних обставин.

Ключові слова: архівні матеріали, джерела особового походження, зовнішня політика, Польща, СРСР.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена потребою ґрунтовного вивчення зовнішньої політики Польської Республіки і Радянського Союзу крізь призму їхнього ставлення до українського питання в період 1938–1939 рр. – один з найсуперечливіших і найдраматичніших епізодів у світовій історії ХХ століття.

За останні два десятиліття вітчизняні та зарубіжні науковці доклали чимало зусиль з метою неупередженого вивчення міжнародної політичної кризи, що переросла у світову війну, в тому числі й досліджуваної нами проблеми. Разом з тим, поза межами ґрунтовних наукових узагальнень залишилося чимало її аспектів, які і надалі постають сумішшю об'єктивних знань та історичних міфів, свідчать про наявність рудиментів радянської історичної науки, включно з її стереотипами та звичками свідомості дослідників, породжують пристрасні суперечки і дискусії, що значною мірою пояснюється недостатнім і подекуди некритичним використанням наявних джерел.

Окремі аспекти зазначеної теми розглядалися у працях М. Вегеша [2], Ч. Гжеляка [76], М. Гетьманчука [5], С. Дембського [63], І. Ільюшина [21], М. Корната [79–80], О. Чубар'яна [46], Р. Шавловського (К. Лішевського) [96] та інших вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте до нині поза межами науковців залишається цілісна оцінка джерельної бази досліджуваної проблеми.

Автор здійснила спробу вперше комплексно дослідити інформативні можливості основних видів джерел до вивчення цієї тематики.

Метою статті є цілісна характеристика джерельної бази окресленої теми.

Об'єктом дослідження є джерела до вивчення міжнародних відносин і зовнішньої політики напередодні і в початковий період Другої світової війни.

Предметом – основні види джерел, що розкривають роль і місце українського питання в зовнішній політиці Польщі та СРСР в 1938–1939 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1938–1939 рр. Нижня межа зумовлена початком чехословацької кризи та її українською складовою, верхня – визначається спробами розв'язання Радянським Союзом українського питання та налагодження польським еміграційним урядом контактів з українським національним рухом.

Розробку теми забезпечує значна джерельна база. Комплекс використаних документів і матеріалів, відповідно до джерелознавчих вимог, можна розділити на такі групи: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи; 3) джерела особового походження; 4) пресові та публіцистичні видання.

Дослідження зовнішньої політики Польщі та Радянського Союзу в 1938–1939 рр. крізь призму їх ставлення до українського питання базується на численних архівних документах. Найбільшу кількість неопублікованих матеріалів виявлено в Архіві нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), які зберігаються переважно в фондах: "Міністерство закордонних справ. Політично-економічний департамент. Східний відділ"; "Міністерство інформації і документації еміграційного уряду Польської Республіки в Лондоні"; "Посольство Польської Республіки в Берліні". Виявлені тут документи становлять в основному дипломатичні та політичні звіти, рапорти, повідомлення, інструкції, а також листування між Міністерством закордонних справ Польщі і її дипломатами в європейських країнах, насамперед у Німеччині, СРСР, Чехословаччині, Румунії, Угорщині. Зосереджена в них інформація стосується, зокрема, теоретичного обґрунтування місця і ролі українського питання в зовнішній і внутрішній політиці країни, глибокого занепокоєння розвитком ситуації в Закарпатті, підштовхування Угорщини до захоплення краю, дипломатичних зусиль Варшави, скерованих на встановлення спільного польсько-угорського кордону і ліквідації "українського П'ємонту", який міг "стати маяком для українців СРСР і Польщі". Зокрема, у виявленій тут справі 5463 зберігається десятисторінкове звернення 17-и депутатів і сенаторів південно-східних земель Другої Речіпосполитої до міністра військових справ від 24 лютого 1939 р. з аргументованою пропозицією приєднати до неї Карпатську Україну, оскільки край, мовляв, є

"запальним вогнищем неспокою, котре загрожує Польщі збройною, небезпечною агресією" [56, к.98].

Неабиякий інтерес становлять матеріали Центрального військового архіву в Рембертові (Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie), які зберігаються у фондах: "Другий відділ Головного штабу"; "Політуправління Червоної армії"; "Штаб Українського фронту". Вони розкривають підготовку, пропагандистське обґрунтування і проведення "визвольного походу" Червоної армії, реакцію місцевих жителів на цей та інші зовнішньополітичні кроки СРСР, випадки розправ з польськими військовополоненими, прояви українсько-польської ворожнечі, оборонні бої польської армії, випадки бойової взаємодії радянських і німецьких частин з метою розгрому польських збройних угруповань, становлення радянсько-німецького кордону тощо. Ці матеріали викладені у директивах, наказах, розпорядженнях, доповідях, інструкціях, авторами яких були нарком оборони, начальник Генштабу, начальник Політуправління Робітниче-селянської червоної армії, командувачі Українського і Білоруського фронтів, наркоми внутрішніх справ СРСР і УРСР, а також інші посадові особи.

Цікавий фактичний матеріал почерпнутий з архіву Ст. Кота (фонди "Україна в період II світової війни" та "Поляки в СРСР"), який розміщений в Архіві закладу історії селянського руху (Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum Profesora S. Kota). Він стосується місця українського питання в політиці Польщі, польсько-українських стосунків в 1939 р., спроб налагодження контактів між польським емігрантським середовищем і представниками українського національного руху.

Важливе місце у роботі посідають публікації дипломатичних документів і матеріалів. Значний інтерес серед них становить двотомник "Рік кризи, 1938–1939" [6–7]. Документи та матеріали, що увійшли до нього, охоплюють період з кінця вересня 1938 і до початку вересня 1939 років і вміщують листування Наркомату закордонних справ СРСР з радянськими повпредами в європейських країнах, записи розмов, тексти пропозицій іноземним державам, виступи радянських офіційних осіб, повідомлення ТАРС, а також матеріали, почерпнуті переважно з іноземних видань. Значна їх частина вже була надрукована у попередніх, також використаних нами, збірниках [10; 13–19]. З них дізнаємося про: дипломатичну діяльність СРСР і Польщі; відносини між ними; місце і роль української проблеми, зокрема в період чехословацької кризи, в їхній зовнішній політиці; англо-франко-радянські політичні та військові перемовини і ставлення уряду Речіпосполитої до радянської вимоги пропуску Червоної армії, в тому числі, через Галичину; радянсько-німецьке зближення.

Відаючи належне вміщеним у згаданих публікаціях матеріалам, варто, проте, відзначити, що упорядники тенденційно їх підбирали, аби довести, нібито офіційна Москва намагалася зберегти мир, створити систему колективної безпеки, але політика Лондона, Парижа і Варшави звела нанівець ці зусилля і змусила СРСР підписати пакт про ненапад з Німеччиною, щоб не бути втягнутим у війну, яка наближалась. Причому документи розміщувалися у такій послідовності і такого змісту, аби в читача склалося враження, ніби ініціатором радянсько-німецького зближення був Берлін, а Москва, мовляв, змушена була погодитись, щоб вийти з міжнародної ізоляції, у якій опинилася "завдяки західним країнам". Тут навмисно залишено осторонь матеріали, з яких випливало, що напружені стосунки з Німеччиною змушували Радянський Союз поліпшувати відносини з Польською Республікою, а, отже, "закривати очі" на становище західноукраїнських земель у її складі. Іншим недоліком цих збірників є обмежена кількість документів, що стосуються українського питання.

Цінним джерелом є зміст XXII тому фундаментальної серії "Документи зовнішньої політики СССР", що відновилась у 1992 р. після 15-річної перерви, і який охоплює період з січня-грудня 1939 р. [11–12]. Вміщені тут документи (в основному тексті 818 з 905 опубліковані вперше і, крім того, близько 170 повністю чи частково, дослівно чи в переказі в примітках) дають змогу глибше з'ясувати зовнішньополітичну діяльність Радянського Союзу, механізм і практичні дії з розчленування Чехословаччини і Польщі, дипломатичну проблему приналежності Західної України, формування нового радянсько-німецького кордону як продукту геополітичних і національно-державних інтересів Москви. На особливу увагу заслуговує вміщена тут інструкція Й. Сталіна наркому оборони СРСР К. Ворошилову від 7 серпня 1939 р., яка розкриває справжнє ставлення радянського керівника до очікуваних перемовин з військовими місіями Великобританії і Франції і не викликає сумнівів у тому, що їх планувалося зірвати [11, с. 584]. Разом з тим, ці документи неспростовно свідчать: жодної безпосередньої загрози СРСР з боку Третього райху в 1939 р. не було; основна причина підписання пакту Ріббентропа-Молотова і таємних додаткових протоколів до нього – не відвернення війни, яка тоді проти радянської держави Німеччиною не планувалась, а поділ "сфер інтересів".

Заслужують на увагу вміщені тут документи про переговори Й. Сталіна з І. Ріббентропом у Москві 27–28 вересня. У їх ході німецький міністр закордонних справ, посилаючись на те, що оскільки Польща була розгромлена збройними силами його країни, а в Німеччині не вистачало насамперед лісу і нафти, висловив сподівання, що радянське керівництво зробить поступки в районі нафтородовищ на півдні у верхній течії ріки Сян, а також поблизу Аугустова і Білостока, бо там знаходяться великі ліси, важливі для господарства Третього райху [12, с. 610].

У відповідь Й. Сталін заявив: стосовно німецьких побажань щодо території по верхній течії Сяну, то в цьому відношенні жодні зустрічні кроки з боку радянського уряду виключені, оскільки, мовляв, ця територія вже обіцяна українцям. "Українці – бісівські націоналісти і вони ніколи не відмовляться від цієї території... Моя рука ніколи не поверухнеться потребувати від українців такої жертви", – додав він [12, с. 610]. Натомість господар Кремля зробив наступну пропозицію: оскільки видобуток нафти в районі Дрогобича і Борислава може бути доведений до 500 тис. т у рік, то СРСР готовий половину цього видобутку продавати Німеччині, а замість другої половини постачати сиру нафту з інших його родовищ. "Усе це в межах можливого, але територіальні поступки виключаються" [12, с. 610].

Водночас у XXII томі майже відсутні документи, які приймали на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) з питань зовнішньої політики, а також інструкції Й. Сталіна наркомам закордонних справ М. Литвинову і В. Молотову, в тому числі й з української проблеми; не відображені контакти радянської і німецької сторін під час вересневої кампанії 1939 р., хоча, згідно з німецькими джерелами, упродовж цього місяця Й. Сталін і В. Молотов близько десяти разів зустрічалися з німецьким послом в Москві Ф. Шуленбургом, обговорюючи питання про вступ Червоної армії на територію Польщі і подальшу її долю, а також перспективи західноукраїнських земель. В окремих випадках укладачі коментарів до цих документів продовжували дотримуватися традиційних позицій радянського періоду, звертаючи увагу на "вперте небажання Молотова говорити з Шуленбургом про укладення Договору" навіть уже 15 серпня 1939 р., коли, мовляв, "німці вже на всі голоси говорили про "пакт" і "договір"..." [12, с. 589].

Цікаві і майже незнані досі документи про підготовку агресії СРСР проти сусідньої держави, пропагандистське забезпечення "визвольного походу" Червоної армії на західні землі України, спроби розв'язання Кремлем української проблеми в ході вересневої кампанії 1939 р. і, звичайно, про "катынську справу", виявлені у збірнику документів і матеріалів "Катинь. Полонені неоголошеної війни" [22].

На змову Берліна і Москви, підготовку чергового поділу Польщі, обґрунтування для міжнародної спільноти вторгнення на її територію проливають світло документальні збірники, що розкривають радянсько-німецькі зв'язки в 1939–1941 роках [29–30; 32–33; 38–40; 77; 97].

Цінним джерелом є збірник "Радянські органи державної безпеки 1939 – червень 1941: документи ГДА СБ України" [35], вивчення якого дозволяє глибше з'ясувати мобілізаційні заходи та воєнні приготування напередодні й участь у бойових діях Червоної армії на початку світової війни, реакцію населення УРСР і за кордоном на радянсько-німецькі договори 1939 р. і ліквідацію польської державності, політичні переслідування на захоплених територіях.

Нові і маловідомі матеріали про карпато-українське питання в політиці європейських країн, маніпулювання ним Берліном, вміщені у виданні архівних документів і матеріалів "Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр." [42] і дають можливість ґрунтовніше зрозуміти ставлення Варшави, Москви та Будапешту до "українського П'ємонту" та їх дії, скеровані на його ліквідацію.

В якості важливого джерела використані збірники польських документів і матеріалів про дипломатію та зовнішню політику Польської республіки, а також інших країн [50–51; 60; 72; 82; 88–94; 96–99; 101]. З них дізнаємось, зокрема, про особливості тодішньої зовнішньої політики Речіпосполитої, визрівання радянсько-німецького союзу, таємну змову двох тоталітарних режимів, жертвою якої стала Польща, керівництво котрої тоді мало дуже обмежений вибір для маневру, а також про українсько-польські сутички, поведінку "визволителів" на захоплених західноукраїнських землях.

Певну кількість відомостей про ставлення польського еміграційного уряду до українського питання в перші місяці його існування почерпнуто з документальних збірників про діяльність цього уряду, а також інших публікацій [8–9; 57].

Значний науковий інтерес становлять документальні збірники, що побачили світ у Великобританії, Німеччині, США, Франції та інших країнах [52–54; 65–71; 75]. Серед них особливо насиченим документальним матеріалом і науковим рівнем відзначається офіційне американське урядове п'ятитомне видання "Міжнародні відносини Сполучених Штатів Америки. Дипломатичні документи. 1939" [75]. Вони дають змогу певною мірою: відтворити багатогранну картину

міжнародних відносин розглядуваного періоду; простежити реакцію Лондона і Парижа на німецьке гасло створення "Великої України", їх позицію під час англо-франко-радянських політичних і військових переговорів весною-влітку 1939 р.; розкрити суперечливе ставлення Великобританії та Франції до політики Москви і Берліна і показати категоричне відкидання ними думки про можливість більшовицько-нацистського альянсу; охарактеризувати дії західних союзників Польщі під час вторгнення на її територію Червоної армії. Водночас частина з них побачила світ у часи "холодної війни" і мала на меті "затаврувати" СРСР, а тому упорядники комплектували їх таким чином, аби залишити осторонь те складне міжнародне становище, в якому він опинився, та однобічно трактували тогочасну ситуацію.

Джерелом для дослідження служать і радянські газети та журнали: "Правда", "Известия", "Красная армия", "Красная звезда", "Большевик". З огляду на жорстку цензуру, вони вельми тенденційно висвітлювали зовнішню політику СРСР, його взаємини з європейськими країнами, проте опрацювання їх як інформаційного джерела дозволить в окремих випадках ґрунтовніше з'ясувати дипломатичні комбінації Москви у ставленні до Варшави і Берліна, виявити офіційну версію "визвольного походу" та "українську політику" Кремля.

Певна кількість важливих матеріалів про реакцію західноукраїнських політичних партій, громадських організацій і широкого загалу на використання "української карти" Німеччиною, український сюжет радянсько-німецького зближення, вересневі події 1939 р. можна почерпнути з тогочасної галицької преси та публіцистики.

Ставлення польського уряду, зокрема до карпато-українського питання, його прагнення до встановлення спільного з Угорщиною кордону частково дозволяє прояснити преса Другої Речіпосполитої.

Окремим видом є джерела особового походження, насамперед щоденники і спогади політичних і державних діячів, дипломатів, військовиків СРСР, Польщі, Німеччини, Великобританії, Франції: В. Андерса [55], Ю. Бека [58–59], В. Василевської [100], Ф. Гальдера [4], Я. Дрогойовського [73], М. Захарова [20], А. Ідена [74], Р. Кулондра [62], Ю. Лукаевича [81], І. Майського [28], Л. Міткевича [83–84], Л. Ноеля [85–87], Й. Ріббентропа [36], А. Розенберга [37], П. Стаженського [95], В. Черчилля [61] та інших. Деякі з них носять унікальний характер, будучи подекуди майже єдиним джерелом відомостей, наприклад, про: український аспект зовнішньої політики Варшави; маніпулювання Берліном "українською картою" на початку Другої світової війни з метою примусити СРСР вторгнутись у Польщу; окремі аспекти участі Москви у черговому поділі останньої й української політики Кремля у вересні 1939 р.; реакцію західних союзників Польщі на вступ Червоної армії на західноукраїнські землі.

Цінна інформація про дипломатію та зовнішню політику Другої Речіпосполитої, її пріоритети і помилки, важливе місце в ній української проблеми, прагнення ліквідувати автономну Карпатську Україну і, як наслідок, встановити спільний польсько-угорський кордон почерпнута нами з об'ємного четвертого тому щоденникових записів Я. Шембека [64]. Сюди увійшли розмови і листування цього заступника міністра закордонних справ Республіки Польща з міністром Ю. Беком, іншими керівниками країни, а також польськими послами в різних державах світу.

У спогадах знайшли відображення настрої західноукраїнської спільноти, пов'язані з міжнародним становищем Карпатської України, державотворчими процесами там, а також з початком Другої світової війни і, зокрема, вступом Червоної армії на територію Західної України; роль німецького чинника в політичних візіях українських партій і громадських сил; українсько-польські стосунки на західноукраїнських землях напередодні і на початку війни [1; 3; 23; 25–27; 31; 34; 41; 43; 48; 49; 100]. Зокрема, стосовно останніх, то французький посол у Варшаві Л. Ноель, якого польські державні діячі і дипломати часто запрошували у свої помістя, в тому числі й у Західній Україні, залишив спогади про свої враження від перебування в краї: "Вони (поляки – Л. Т.) вважали польськими... Тернопіль, Львів і прилеглі райони. Однак, достатньо було відвідати ці райони, аби переконатись, що вони такими не є. Тут не відчувалося, що перебуваєш у Польщі. Зрештою, і самі польські урядовці, не дивлячись на усі їхні запевнення, відчували себе тут майже що за кордоном. Місцевих жителів вони не вважали справжніми поляками" [87, р.190].

Про участь польських спецслужб у диверсійно-бойових діях на території Карпатської України, метою яких було поглиблення там політичної кризи, повалення автономного уряду А. Волошина, приєднання краю до Угорщини і тим самим утворення з нею спільного кордону, описав у своїх спогадах активний учасник тогочасних подій Ю. Каспарек [78]. У його уяві А. Волошин оточив себе "зграєю українських націоналістів і фашистських елементів, підтримуваних німцями", які "приступили до створення "Січі", назва якої нагадувала винищення польського і єврейського населення на Україні" [78, s.8].

Відаючи належне значущості мемуарної літератури, ми враховували притаманну їй істотну дозу авторського суб'єктивізму, вплив особистісного чинника, а тому викладений тут фактологічний матеріал слід зіставляти зі свідченнями інших джерел і критично аналізувати.

Отже, джерельна база характеризується видовою різноманітністю. Узяті в сукупності, критично проаналізовані різноманітні за ступенем документальної достовірності та історичної цінності перераховані джерела та дотична до теми література дозволяють здійснити спробу комплексного й об'єктивного дослідження українського питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу у 1938–1939 рр.

Список використаних джерел

1. Білас Л. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Л. Білас. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – 204 с.
2. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів: ЗУКЦ, 2004. – 414 с.
3. Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня / Р. Волчук. – К.: Критика, 2002. – 175 с.
4. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг.: в 3 т. / Ф. Гальдер. – М.: Воениздат, 1968. – Т. 1. – 509 с.
5. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. Гетьманчук. – Львів: Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2008. – 432 с.
6. Год кризиса, 1938–1939: документи и материалы: в 2 т. Т. 1. (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / [под ред. Л.Ф. Ильичева]. – М.: Политиздат, 1990. – 555 с.
7. Год кризиса, 1938–1939: документи и материалы: в 2 т. Т. 2. (2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г.) / [под ред. Л.Ф. Ильичева]. – М.: Политиздат, 1990. – 431 с.
8. Документи // Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. – С. 101–340.
9. Документи // Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – С. 32–353.
10. Документи внешней политики СССР. Т. XXI / [ред. колл.: Г. К. Деев, И. Н. Жуковский и др.]. – М.: Госполитиздат, 1977. – 792 с.
11. Документи внешней политики СССР. 1939. Т. XXII: в 2 кн. Кн. 1. Январь-август / [под ред. В. Г. Комплектова]. – М.: Международные отношения, 1992. – 712 с.
12. Документи внешней политики СССР. 1939. – Т. XXII: в 2 кн. Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939 / [под ред. В. Г. Комплектова]. – М.: Международные отношения, 1992. – 688 с.
13. Документи и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – М.: Госполитиздат, 1948. – 287 с.
14. Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939: в 2 т. Т. 1. (ноябрь 1937 – декабрь 1938 гг.) / [под ред. А. П. Бондаренко, И. Н. Земскова и др.]. – М.: Политиздат, 1981. – 302 с.
15. Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939: в 2 т. Т. 2. (январь – август 1939 г.) / [под ред. А. П. Бондаренко, И. Н. Земскова и др.]. – М.: Политиздат, 1982. – 415 с.
16. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 6: 1933 – декабрь 1938 / [редкол.: И. А. Хренов и др.]. – М.: Наука, 1969. – 432 с.
17. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. 1939 – декабрь 1943 / [редкол.: И. А. Хренов и др.]. – М.: Наука, 1973. – 509 с.
18. Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. июнь 1934 – март 1939 гг. / [под ред. П. Н. Поспелова, В. Краля]. – М.: Наука, 1978. – 320 с.
19. Документи по истории мюнхенского сговора. 1937–1938 / [под ред. В. Ф. Мальцева, Д. Спачил]. – М.: Политиздат, 1979. – 471 с.
20. Захаров М. Генеральный штаб в предвоенные годы / М. Захаров. – М.: Воениздат, 1989. – 318 с.
21. Льюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945рр.) / І. Льюшин. – К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2009. – 399 с.
22. Катюнь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / [под ред. Р. Г. Пихои, А. Гейштора]. – М.: Международный Фонд "Демократия", 1999. – 608 с.
23. Книш 3. Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках / З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, (б.р.). – Ч. 1. – 187 с.
24. Козій М. За чужу справу (Літературний запис З. Книша) / М. Козій. – К.: Основи, 1995. – 259 с.
25. Кубійович В. Українці у Генеральній губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с.
26. Куп'як Д. Спогади не розстріляного / Д. Куп'як. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – 431 с.
27. Курдидик Я. "Бо війна війною" (Оборона Львова і участь в ній українців. Фрагменти з польсько-німецької війни в 1939 році) / Я. Курдидик // Визвольний шлях. – 1970. – Кн. 7–8. – С. 891–907.
28. Майський І. Воспоминания советского дипломата / И. Майский. – М.: Международные отношения, 1987. – 784 с.
29. На роковом пороге (из архивных материалов 1939 года) // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 87–112.
30. На роковом пороге (из архивных материалов 1939 года) // Вопросы истории. – 1990. – № 3. – С. 18–39.
31. Назарук О. Зі Львова до Варшави: утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року / О. Назарук; [упор. М. Швагуляк]. – Львів, 1995. – 96 с.
32. Накануне. 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну: краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях / [сост. Н. Яковлев и др.]. – М.: Политиздат, 1991. – 272 с.
33. Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939–1941 г.: документи и материалы / сост. Ю. Г. Фельштинский. – М.: Терра – книжный клуб, 2004. – 400 с.
34. Паньківський К. Від Держави до Комітету: літо 1941 р. у Львові / К. Паньківський. – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1957. – 157 с.
35. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / упоряд.: В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2009. – 1311 с.
36. Риббентроп І. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи. Из его наследия, изданного Анелией фон Риббентроп / И. фон Риббентроп; [пер. с нем. Рудого Г.]. – М.: Мысль, 1996. – 331 с.
37. Розенберг А. "Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями" / А. Розенберг // Откровения и признания: нацистская верхушка о войне

"Третьего рейха" против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания: пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 37–46. 38. Советско-германские документы 1939–1941 гг. Из архива ЦК КПСС // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С. 83–95. 39. СССР – Германия. 1939: документы и материалы о советско-германских отношениях в апреле–сентябре 1939 г. / сост. Ю. Фельштинский. – Нью-Йорк: Телекс, 1983. – 128 с. 40. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.): документы и материалы / [редкол.: А. А. Громько и др.]. – М.: Политиздат, 1971. – 671 с. 41. Татарський В. Під чужими прапорами / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 143 с. 42. Тернистий шлях до України: зб. документів і архівних матеріалів "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр." / [упоряд. О. Д. Довганич та О. М. Корсун]. – Ужгород: ВАТ "Вид-во "Закарпаття", 2007. – 749 с. 43. Хрущев Н. Время. Люди. Власть (Воспоминания: в 4 кн.) / Н. Хрущев. – М.: ИИЖ "Московские новости", 1999. – Кн.1. – 846 с. 44. Черчилль У. Англия в войне / У. Черчилль // Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, III. де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра. – М.: Политиздат, 1990. – С. 3–181. 45. Черчилль У. Вторая мировая война: сокр. пер. с англ. / У. Черчилль. – М.: Воениздат, 1991. – Кн.1. – Т. 1–2. – 592 с. 46. Чубарьян А. Канун трагедии: Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 г. / А. Чубарьян. – М.: Наука, 2008. – 476 с. 47. Чуев Ф. Молотов: Полудержавный властелин / Ф. Чуев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 736 с. 48. Шандор В. Спомяни. Карпатська Україна. 1938–1939 / В. Шандор. – Ужгород: ММП "Тражда", 1996. – Т. 1. – 388 с. 49. Шухевич С. Мое життя: Спогади / С. Шухевич. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 619 с. 50. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939: 3 t. T. 1. Geneza i skutki agresji / wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski. – Warszawa: Bellona, 1994. – 416 s. 51. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939: 3 t. T. 2. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego / wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski. – Warszawa: Bellona, 1996. – 387 s. 52. Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Bd.IV: Die Nachwirkung von München (1938–1939). – Baden-Baden, 1951. – 645 s. 53. Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Bd.V: Polen Südosteuropa Lateinamerika Klein- und Mittelstaaten. (Juni 1937 – März 1939). – Baden-Baden, 1953. – 831 S. 54. Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie D (1937–1945). Bd.VIII: Die Kriegsjahre, erster Band: 4 September 1939 bis 18 März 1940. – Baden-Baden, 1961. – 783 s. 55. Anders W. Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946. – Wydanie trzecie, poprawione / Władysław Anders. – Londyn: Gryf Publishers, 1959. – 408 s. 56. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. 1918–1939. Sygnatura akt 5463 – Czechosłowacja. Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Zakarpackiej i popieranie go przez Polskę. Korespondencja, raporty, prasa. Tom VII. 1939 r., 301 k. 57. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. T. 6. Uzupełnienia / red. Kazimierz Iranek-Osmecki. – 2-gie wyd. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1984. – 524 s. 58. Beck J. Przemówienia, deklaracje, wywiady. 1931–1939 / Józef Beck. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Walta, 1939. – 446 s. 59. Beck J. Ostatni raport / J. Beck; oprac. Skrzypek A. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 240 s. 60. Biała Księga. Fakty i dokumenty z okresu dwóch wojen światowych / zebrał, częściowo przełożył i w przypisy zaopatrzył Wiktor Sukiennicki. – Kraków: NSZW "Jagiellonia", 1981. – 174 s. 61. Churchill W. The second world war / Winston Churchill. – London: Mariner books, 1988. – Vol. 1. – 752 p. 62. Coulondre R. De Staline á Hitler. Souvenirs de deux ambassades 1936–1939 / Robert Coulondre. – Paris: Hachette, 1950. – 534 p. 63. Dębski S. Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941 / Sławomir Dębski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007. – 800 s. 64. Diariusz i teki Jana Szembeka (1935 – 1945). T. IV. (1938–1939) / oprac. Zarański J. – London: Orbis Limited, 1972. – 804 s. 65. Documents Diplomatiques Français. (1932–1939). 2-e serie (1936–1939). T. XII (3 Octobre – 30 Novembre 1938). – Paris: 1978. – 937 p. 66. Documents Diplomatiques Français. (1932–1939). 2-e serie (1936–1939). T. XVII (25 Juin – 12 Aout 1939). – Paris: 1984. – 922 p. 67. Documents of British Foreign Policy, 1919–1939. Ser. III. Vol. IV. (1939). – London, 1951. – 647 p. 68. Documents of British Foreign Policy, 1919–1939. Ser. III. Vol. VI. (1939). – London, 1955. – 789 p. 69. Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. V. June, 1937 to March, 1938. Germany's Relations with Poland; the Balkans; Latin America; Small Powers. – London: His Majesty's Stationery Office, 1953. – LXXXIII, – 958 p., Appendices. 70. Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. VI. The Last Months of Peace. March – August 1939. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – XCIII, – 1149 p. 71. Documents of German Foreign Policy, 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. VII. The Last Days of Peace. August 9 – September 3, 1939. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956 – LXXVI, – 670 p. 72. Dokumenty // Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932 / na podstawie tekstów min. Józefa Becka opracowała A. Ciencała – Paryż: Instytut literacki, 1990. – 447 s. 73. Drohojowskiego Jana wspomnienia dyplomatyczne / Jan Drohojowski. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1972. – 415 s. 74. Eden A. Pamiętniki: T. 2. Obrachunki / Anthony Eden. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1972. – 444 s. 75. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1939. In Five Volumes. Vol. I. General. – Washington: United States Government Printing Office, 1956. – 1059 p. 76. Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku / Czesław Grzelak. – Warszawa: Neriton, 1998. – 592 s. 77. Hass G. 23 August 1939. Der Hitler-Stalin-Pakt. Dokumentation / Gerhart Hass. – Berlin: Dietz Verlag, 1990 – 320 s. 78. Kasperek J. Przepust Karpacki. Tajna akcja polskiego wywiadu / Józef Kasperek. – Warszawa: Sigma NOT, 1992. – 121 s. 79. Kornat M. Polityka równowagi 1934–1943. Polska między Wschodem a Zachodem / Marek Kornat. – Warszawa: ARCANA, 1997. – 527 s. 80. Kornat M. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow / Marek Kornat. – Warszawa: PISM, 2002. – 808 s. 81. Łukasiewicz J. Dyplomata w Paryżu 1936–1939 / Juliusz Łukasiewicz. – Warszawa: WOW Gryf i Instytut Historii

PAN, 1995. – 498 s. 82. Międzynarodowe tło agresji Rzeszy Niemieckiej na Polskę w 1939 roku / wybór dokumentów i wstęp R. Nazarewicz. – Warszawa, 1986. – 201 s. 83. Mitkiewicz L. Wspomnienia Kowieńskie / Leon Mitkiewicz. – London: Biblioteka Polska, 1968. – 294 s. 84. Mitkiewicz L. Z gen. Sikorskim na obczyźnie (fragmenty wspomnień) / Leon Mitkiewicz. – Paryż: Instytut Literacki, 1968. – 398 s. 85. Noël L. Une Ambassade A Varsovie. 1935 – 1939. L'agression Allemande Contre La Pologne / Léon Noël. – Paris: Flammarion, 1946. – 509 p. 86. Noël L. Agresja niemiecka na Polskę / Léon Noël; oprac. Zabięło S. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1966. – 418 s. 87. Noël L. Polonia Restituta. La Pologne entre deux mondes / Léon Noël. – Paris: Publications de la Sorbonne: Institut d'études slaves, 1984. – 288 p. 88. Okupacja sowiecka 1939–1941 w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na Kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941. Wybór źródeł / pod red. Tomasza Strzembosza. – Warszawa: ISP, 1996. – 288 s. 89. Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945): zbiór dokumentów / wybrał, przedmową i przypisami opatrzył Włodzimierz T. Kowalski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 670 s. 90. Polskie akty dyplomatyczne odnoszące się do rokowań brytyjsko-francusko-sowieckich w okresie przed wybuchem Drugiej wojny światowej. – Londyn: Instytut Historyczny im. Generała Sikorskiego, 1955. – 205 s. 91. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1938 / red. Marek Kornat. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 2007. – 894 s. 92. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. Styczeń – sierpień / red. Stanisław Żerko, współpr. Piotr Długołęcki. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 2005. – 896 s. 93. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe. 1939–1945. T. 1. (1939–1942) / oprac. D. Baliszewski, A. Kunert. – Warszawa: Rytm, 1999. – 830 s. 94. Sprawa polska w czasie Drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów / red. nauk. Stefania Stanisławska. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 1965. – 837 s. 95. Starzeński P. Trzy lata z Beckiem / Paweł Starzeński. – Londyn: Nakładem polskiej fundacji kulturalnej, 1972. – 287 s. 96. Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona: sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie. T. 2. Dokumenty / Ryszard Szawłowski. – Warszawa: Neriton, 1995. – 353 s. 97. Wojna Obronna Polski 1939 r. Wybór źródeł / red. E. J. Kozłowski. – Warszawa: Wojskowy instytut historyczny, 1968. – 670 s. 98. Wrzesień 1939 na kresach w relacjach / wybór i oprac. Cz. Grzelak. – Warszawa: Neriton, 1999. – 468 s. 99. Wrzesień 1939 w relacjach dyplomatów / wybór i oprac. S. Skrzypek – Warszawa: PWN, 1989. – 355 s. 100. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939–1944) // Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982, – T. VII. – S. 339–432. 101. Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego. T. 3. 1935–1939 / oprac. S. Sierpkowski. – Poznań: Wyd-wo naukowe UAM, 1992. – 520 s.

Лилия Трофимович

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ УКРАИНСКОГО ВОПРОСА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ПОЛЬШИ И СОВЕТСКОГО СОЮЗА (1938– 1939 ГГ.)

В статье осуществлен критический анализ главных источников к изучению сущности и значения украинского вопроса во внешней политике Польши и СРСР, выяснении его особенностей и попыток решения с учетом конкретно-исторических обстоятельств.

Ключевые слова: архивные материалы, источники личного происхождения, пресса, внешняя политика, Польша, СССР.

Lilija Trofymovych

SOURCES IN THE STUDY OF UKRAINIAN FOREIGN POLICY ISSUES IN POLAND AND THE SOVIET UNION (1938–1939)

The article presents a critical analysis of the main types of sources to explore the nature and significance of the Ukrainian question in the foreign policy of Poland and the USSR, clarifying its features and attempts to resolve with regard to specific historical circumstances.

Key words: archival materials, sources of personal origin, the foreign policy, Poland, USSR.

УДК 572.9

Тарас Пшеничний

ЕТНІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ В ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД: НА МАТЕРІАЛАХ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розкриваються окремі аспекти українського етногенезу в контексті вітчизняних наукових здобутків.

Ключові слова: етногенез, етнічні трансформації, етнос, історіографія, археологічна культура.

Важливість досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що поява українського етносу сягає доісторичних часів, сповнених своєю таємничістю, екзотичністю, а до певної міри й аморфністю. У сприйнятті минулого, сучасна наука виходить поза межі традиційних, усталених, норм світосприйняття і світобудови, цивілізаційного розвитку, тобто усвідомлює необхідність більш ширше поглянути на процес формування людського простору та його упорядкування. Що мається на увазі? Аналізуючи, крізь призму сучасних наукових досягнень, етнічні процеси, що відбувалися у світовій історії, учені стикаються з низкою явищ, які або суперечать одні одним, або взагалі не піддаються логічному осмисленню і сприйняттю. Це, зокрема, стосується ідеї злиття націй через так звані "спільні колиски", "плавильні казани" тощо, де через спотворений суб'єктивізм чиниться спроба штучного витворення якоїсь народності "X", а згодом її месіанської значущості. На сьогоднішній день такі тенденції зазнають краху і спроба створення в СРСР "нової історичної спільності – радянського народу" сприймається як ідеологічною недолугістю.

Актуальність проблеми походження і становлення українського етногенезу полягає в тому, що історики у своєму сприйнятті минулого занадто зосереджуються на ретельному аналізі окремих фактів та процесів, що також необхідно і заслуговує уваги, проте взагалі відходять від комплексного аналізу глобальних явищ, у яких відбував процес становлення людини з її сучасними рисами. Та все ж таки не вистачає ширшого погляду на цей процес, зокрема застосування методу синтезу, на основі якого виникають нові знання та відкриття, які надають дослідженню чіткішого забарвлення і завершеності. Тому ми спробуємо крізь призму порівняльного методу та аналітичного синтезу вказати на досягнення сучасної вітчизняної історичної науки в дослідженні українського етногенезу.

Відповідно до цього, мета роботи полягає у висвітленні нових, або ж нестандартних, поглядів на процес формування етносу. Такий підхід – це не спроба вдатися до містифікації історичних процесів, а навпаки, за допомогою новітніх методів аналізу і пізнання історії, її ідей, поглянути на актуальні аспекти малодосліджених проблем. А тому й об'єктом дослідження у нашому випадку постає стан і розвиток вітчизняної історичної думки щодо етнічних трансформацій та проблеми українського етногенезу в доісторичний період.

Насамперед хотілося б зауважити, що попри усю складність розвитку вітчизняної історичної науки, зокрема археології та її матеріально-технічної бази, все ж таки проводяться ґрунтовні дослідження, які дають матеріал для теоретичної праці. Саме пам'ятки археології підсилюють її речовими джерелами. Серед сучасних вітчизняних дослідників етногенезу варто відзначити С. Семенюка [6], В. Циглика [7], Н. Кравченко [3], Л. Залізняка [4] та інших.

Як зазначав історик і директор Інститут західних українських етнічних земель фонду "Україна-Русь" С. Семенюк: "Процес етногенезу – один з найбільш грандіозних і глобальних моментів розвитку, який розділяє біологічний та соціальний рівні розвитку матерії, відрізняє її розумну складову від просто живої" [6, с. 11]. Про такі речі, можливо лише у свій спосіб, говорили ще З. Фройд, Г. Маркузе, А. Дж. Тойнбі, які зосереджували свою увагу на соціально-психологічних аспектах розвитку народів, цивілізацій, держав. Зародження свідомості, а відтак власної, навіть примітивної ідентифікації себе, як члена спільноти, призвело до витворення етнічної самосвідомості. В історії це процес надзвичайно тривалий і не прямолінійний. На зародження такого інстинкту впливало безліч чинників, які часто-густо були неочікуваними і не прогнозованими. Проте саме це явище закладає фундамент історії людства, яка починає сповнюватися почуттями приналежності до тієї чи іншої території (формує етнічні почуття), складає власну систему поглядів, правил, культуру, а зрештою набуває певної харизми, творить менталітет [6, с. 11–17].

Приналежність до свого етносу в історії, особливо на ранньому етапі становлення людської цивілізації, починає відігравати основну роль. Вигнання з общини або втеча з роду, племені сприймалося набагато болючіше, а ніж смерть. Це, зрештою, увійшло в суспільну традицію, про що свідчать дані періоду Київської Русі, де панувало окреме відношення до осіб, які були вигнані з середовища своєї общини. Навколо цього аспекту витворилася ціла система суспільних відносин,

які з часом спричинили історичні баталії та ментально-культурні стереотипи. У контексті цього предметом дослідження стають, психологічні процеси, які відбуваються серед народів і мають вплив на формування чітких етнічних рис, мови тощо.

Про формування, а згодом існування етнічної самосвідомості свідчить низка процесів, які відбувалися серед племен що населяли праукраїнські простори та їх сусідні території. Окремі вчені особливу увагу намагаються зосередити на територіях, на яких згадані процеси більш чітко проявляють себе. Зокрема це стосується Подністров'я, що входить до території східноєвропейського Лісостепу, на якій, власне, і відбувалися важливі етнокультурні процеси. Так, у своїх дослідженнях В. Цигилик звертає увагу на територію Верхнього Подністров'я, що входить до регіону, на якому формувалась слов'янська спільнота. Дослідник підводить до думки, що зрушення, які відбулися на цій території у першій половині I тис. н.е. стали результатом розвитку продуктивних сил та у виробничих відносинах, що призвело до зміни історичної ситуації в цілому. Відповідно це розвиток унікальних археологічних культур, що формували фундамент праукраїнського етносу. Верхнє Подністров'я щодо цього займало особливе місце, оскільки тут стикались різноетнічні групи населення Південно-Східної та Центральної Європи, схрещувались їхні впливи, що знайшло відображення у матеріальній культурі залишених ними пам'яток. Тому питання етногенезу слов'ян пов'язане в цілому з розумінням тієї історичної ситуації, яка існувала на наших землях на рубежі та в перших століттях нашої ери [7, с. 162].

Самобутність праукраїнського етносу формувалася під впливом тісних контактів з іншими народами, зокрема кельтами. У час міграційних процесів останніх складається типова для кельтів латенська культура, ареал якої охоплює Сілезію (р. Одер), Малопольщу (р. Вісла), а також регіон Карпат. Уже під її впливом на Віслі формується тшинецька культура, що синтезує у собі кельтські особливості з пшеворськими. На ранньому етапі ця культура носить риси кельтського характеру, що пізніше занедбуються під впливом асиміляційних процесів. Археологічні пам'ятки вказують на той факт, що, так званий, "кельтський субстрат" (за В. Седовим) вплинув на розвиток пшеворської культури: технологія виготовлення кераміки, металургія, обрядовість та духовна культура. Таким чином, утворюються дві діалектно-етнографічні групи слов'янства – південна, тобто в етногенезі слов'ян брав участь кельтський чинник, і північна, тісна взаємодія слов'ян з кельтською цивілізацією через сусідство.

Заглиблення у процес етногенезу само по собі веде до ширшого розуміння суті речей. Тому в контексті зазначеного постає всебічне історичне осмислення найбільш концептуальних культурно-етнічних явищ, які передували слов'янському етносу. Мова йде про прямих спадкоємців згаданих культур, зокрема черняхівську. До сьогодні її матеріали лежать в основі численних дискусій.

Проте певної об'єктивності у дослідження черняхівської культури додає, на думку В. Цигилика, погляд на переростання різних культур у черняхівську, а не про наявність окремих культурних елементів у ній. Тут автор наводить, зокрема, пам'ятки липецького типу, які пізніше стали характерними для черняхівців, більше того, стали проявом раннього її етапу. Також не відкидаються і решта пам'яток перших століть нашої ери, зокрема пшеворської культури [1, с. 131–149].

Таким чином, очевидним є факт синтезності, коли стає зрозуміло, що при дослідженні черняхівської культури необхідно опиратися на пам'ятки перших століть нової ери, зокрема, липецької та пшеворської культур. Свідченням, чи радше підтвердженням того, стали ґрунтовні археологічні дослідження, що проводилися ще в радянську добу, а також дослідження 2002–2004 рр. Так, пам'ятки Верхнього Подністров'я, виявлені у Золочівському та Перемишлянському районах на Львівщині, вказують на проживання трьох різних етнічних груп населення на цій території, які через асиміляційні процеси пов'язані між собою [7, с. 166].

Виходячи зі зазначеного, при використанні фізико-географічного опису пам'яток вдалося проаналізувати три доволі схожі між собою археологічні культури (I ст. до н.е. – середини I ст. н.е.) на території північно-західної України. Так, про дві з них уже йшлося, а саме: пшеворську та липецьку, і третю – зарубинецьку. Саме з останньою деякі вчені формують своєрідну тріаду археологічних культур, що лягли в основу майбутнього археологічного феномену – черняхівську культуру. Їм усім притаманне певне природне середовище. Тому такі речі, як господарська діяльність, соціальні та територіальні схеми тісно між собою взаємопов'язані. Зокрема, про це свідчать пам'ятки із Західної Волині, у яких зафіксовано факт сусідства пшеворської та зарубинецької культур в сукупності із межуванням пшеворської культурної ніші, ареал поширення якої пов'язаний із Волинським Поліссям. Таке культурне межування у другій чверті I тис. н.е. вилізло у існування пшеворського і липецького населення на території Верхнього Подністров'я. Ці пам'ятки розташовані в одній географічній області Опілля та Розточчя. Безумовно, підвести ці культури до одного спільного походження не можна, проте можна вести дискусію про їх спільність, особливо у прикордонних районах. Таким чином, забарвлення екологічних ніш вищевказаних археологічних культур свідчить, що в I ст. до н.е. –

середині I ст. н.е. на цій території могло мирно співіснувати декілька етнокультурних утворень. Факт асиміляції і культурного взаємообміну виступає у такому випадку на перше місце, що дає підстави вважати про формування нового культурного явища (можливо і соціуму – примітка автора), що до певної міри проявилось у черняхівській культурі. На підтвердження міркувань, хотілося б вказати і на таку річ, правда дещо забігаючи у майбутнє, та навіть у різних частинах Черняхівського ареалу мали місце неоднакові етнічні процеси. Так, за концентрацією вельбарських компонентів виділяються два регіони – межиріччя нижнього Дунаю і Дністра та нижня Наддніпрянина, що відповідають двом плікам готів – вестготам (везеготам) і остготам (остроготам). На правобережжі Дністра готи оселилися серед гетодаків ще під час першої міграційної хвилі, що датується другою половиною II ст. Так, Йордан повідомляє про великі вторгнення північнодунайських племен у межі Римської імперії у 248 та 251 р. У письмових джерелах IV-V ст. ця область іменується Готією. Другу хвилю міграції склали остроготи, місцем розселення яких стала нижня Наддніпрянина. Тобто, причиною такої неоднаковості етнічного розвитку часто-густо була саме поліетнічність, яка несла за собою різноманітні суспільні трансформації [6, с. 23–41; 4].

Процес кардинальних етнічних змін відбувався, за припущеннями Л. Залізняка, до V ст. н. е., після чого "...в північно-західній Україні не було суттєвих змін населення" і тут спостерігається "безперервність культурно-історичного розвитку". "Отже, на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, Східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського" [4, с. 49–57].

Таким чином, аналізуючи досліджувану проблему, ті чи інші культури значною мірою причетні до формування праукраїнського етносу (наявність спільного упорядкування господарських будівель, виготовлення кераміки, знарядь праці тощо) [7, с. 164–165].

Проте сучасна археологічна наука ставить щодо цього питання має певні протиріччя, на які наштовхується дослідник. Так, у контексті сказаного доречніше було б не обмежувати ареал формування праслов'янського простору, включаючи цей процес, згадані культури й ті суспільно-політичні процеси, які відбувалися на цих теренах у час потужного домінування римського і германського чинника в тогочасній Європі. Зокрема, Д. Козак у своїх дослідженнях територію між Дністром, Дніпром і Прутом визнає, як таку що була місцем суміжного проживання значної кількості племен, які, власне, і були творцями історико-культурного пласту черняхівської культури. Дослідник вказує на поліетнічність регіону зумовленого потребами Риму, хоча цілком не заперечує можливості простежити окремі локальні групи, які згуртовано проживали на Поділлі [2, с. 14].

Отже, ставлячи певні акценти в одній із найскладніших галузей історичної науки варто зазначити, формування етносу не можна розглядати, як єдиний потік поступального руху, що відбувається на незмінній і специфічно людській природі. На відрізку часу, який прийнято позначати терміном "доісторія" можна розрізняти різні суттєво відмінні періоди, епохи тощо, у яких відбувався процес становлення людини. Та для усіх них є притаманна історична тяглість, крізь призму якої й потрібно розуміти процес становлення етносу. І, що важливо, це дасть змогу вміло поєднати досвід поколінь, а не заперечити його. Оскільки у вивченні доісторичного минулого відсутня градація на те що було і те, що є, це все один процес пізнання, розуміння і усвідомлення навіть того, до чого наука лише прагне дійти.

Список використаних джерел

1. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада / В.И. Абаев. – М.: Наука, 1965. – 168 с.
2. Козак Д. Етноплеменна належність версальської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика) / Деонісій Козак // Вісник інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Вип. 1. – С. 8–15.
3. Кравченко Е.А. Південний Крим за античними джерелами і легенди про таврів / Е.А. Кравченко // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – К.: Вид-во НаУКМА, 2002. – Т. 20. – С. 28–35.
4. Залізняк Л. Проблеми етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології / Л.Л. Залізняк // Магістеріум. Археологічні студії. – К.: КМ Академія, 2001. – Вип. 6. – С. 49–57.
5. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
6. Семенов С. Історія українського народу / Святослав Семенов. – Львів: Априорі, 2010. – 608 с.
7. Цигилик В. До питання етнокультурної ситуації у Верхньому Подністров'ї в першій половині I тис. н. е. / В. Цигилик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2008. – № 12. – С. 162–169.

Тарас Пшеничний

ЕТНИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ПРОБЛЕМА УКРАИНСКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ В ДОИСТОРИЧЕСКИЙ ПЕРИОД: НА МАТЕРИАЛАХ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статтє раскрываються отдельные аспекты украинского этногенезу в контексте отечественных научных достижений.

Ключевые слова: этногенез, этнос, историография, археологическая культура.

Taras Phenychnyy

ETHNIC TRANSFORMATIONS AND PROBLEM OF UKRAINIAN ETNOGENEZ IN A
PREHISTORIC PERIOD: ON MATERIALS OF HOME HISTORIOGRAPHY

In the article the separate aspects of Ukrainian etnogenesis open up in the context of home scientific achievements.

Key words: etnogenesis, ethnos, historiography archaeological culture.

УДК 94 (477): 502.8

Олена Гайдукевич

ПРИРОДООХОРОННІ ЗАСАДИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МОРАЛІ В СУЧАСНІЙ
НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Стаття присвячена висвітленню питання ставлення людини до природного довкілля. Доведено, що природоохоронні аспекти буття людини на Землі займають значне місце в наукових дослідженнях як богословів, так і науковців. У статті наголошується на тому, що суспільству потрібні як глибока християнська духовність, так і висока екологічна культура, оскільки єдиний вихід із сучасної кризової екологічної ситуації – це оптимізація взаємодії людини й природи, оцідliwe використання й активне примноження природних багатств планети.

Ключові слова: християнська мораль, екологічна криза, проблема довкілля, символи природи, українська християнська філософія.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що глобальна екологічна криза сьогодні в планетарному масштабі нависла над людством. Дослідження сучасних богословів, філософів, соціологів, істориків та екологів переконливо свідчать про те, що основною причиною розвитку глобальної екологічної кризи є зростання у ХХ ст. кризи людського духу, а саме – це загальний занепад духовності, планетарна епідемія аморальності, злочинності, індивідуальна деградація у різних її проявах, зниження культурного й духовного рівня цілих народів, слабка екологічна освіта відповідальних посадовців тощо [1]. Людству загрожує загибель, якщо воно терміново не змінить свого ставлення до природи, стилю своєї діяльності, не переоцінить життєвих цінностей [2–4].

Метою цього дослідження було вивчення питання ставлення людини до природного довкілля.

Передусім, необхідно наголосити на тому, що питання ставлення людини до навколишнього середовища завжди займало значне місце у богослов'ї. Так, ще папа римський Іван-Павло II проголосував, що однією з основних причин кризи людського духу на сучасному етапі є "занурення людини в матеріальний стиль життя, самовідокремлення від Матері-природи, нехтування її законами" [5]. Розмірковуючи про майбутнє людини, Святійший Отець указував на моральний характер сучасної екологічної кризи, спричиненої, передусім, необдуманим поширенням науково-технічного прогресу. Папа закликав усіх людей планети будувати суспільне життя на основі євангельських засад любові до довкілля – Бога, людини, природи [6].

Природоохоронні аспекти буття людини на Землі розкриває екологічне вчення церкви, зокрема енцикліки Папи римського Івана-Павла II "Піклування про соціальну дійсність" ("Sollicitudo rei socialis") [6], "Сотий рік" ("Centesimus annus") [7], інші енцикліки, звернення, заклики, послання тощо [5]. Тут викладені основні положення християнської моралі гідного людини суспільства, побудованого в контексті її взаємозв'язку з природою на основі євангельських засад. У центрі цього вчення – людина з її належністю до складної системи сучасних суспільних відносин. Заповідаючи любов до Бога, ближнього свого та природного довкілля, церква тим самим указує людині напрямок життя, сприяє збагаченню духовності та цілісному розвитку як самої людини, так і побудованого нею суспільства [5]. Святійший Отець Іван-Павло II на загальній аудієнції у Ватикані 18 листопада 1998 р. зазначав, що "після бездумної експлуатації природи в минулому, людство відкриває сьогодні вартість природи як "дому людини" [5, с. 74].

У посланні до генеральної асамблеї папської ради від 4 листопада 1999 р. Папа підкреслював, що "проблема довкілля тісно пов'язана з іншими соціальними темами, оскільки довкілля включає в себе все, що нас оточує, і все, від чого залежить людське життя. Тому важливо знайти правильний підхід до цього питання" [5, с. 83]. У посланні з нагоди Всесвітнього дня миру "Мир з Богом Творцем – мир із всім створінням" від 1 січня 1990 р. Святійший Отець проголосив, що відповідальність за

сучасну екологічну кризу спільно несе все людство планети: "Стоячи перед фактом руйнування природного довкілля, яке має далекосяжні наслідки, люди повсюди приходять до висновку, що ми не можемо надалі використовувати блага землі так, як це робили в минулому" [5, с. 34]. В іншому посланні від 1 січня 1999 р. Папа наголошував, що "небезпека вагомих пошкоджень землі і моря, клімату, флори і фауни вимагає кардинальної зміни способу життя модерного споживацького суспільства", тому що "сучасність і майбутнє світу залежить від збереження створіння, оскільки існує постійна взаємодія між людською особою та природою" [5, с. 75].

В енцикліці "Redemptor hominis" від 4 березня 1979 р. Папа зазначав, що "небезпека, яку людині створюють її власні вироби, проявляються у різних напрямках і з різною інтенсивністю" [5, с. 25]. Іван-Павло II констатував, що використання природних ресурсів Землі вимагає розумного і правильного планування [5, с. 25]. В енцикліці "Laborem exercens" від 14 вересня 1981 р., присвяченій роз'ясненню поняття "праця людини", Святійший Отець наголошував на тому, що "людина через працю стає учасником діла Створення" і тому її діяльність має бути спрямована на прославу Бога, а не на шкоду довкіллю [5, с. 30]. В енцикліці "Sollicitudo rei socialis" ("Піклування про соціальну дійсність") від 30 грудня 1987 р. Папа проголошував, що "не можна вживати без шкоди усі категорії буття мінералів, рослин і тварин – як кому подобається, для своїх потреб, а – з оглядом на природу кожної істоти буття. Ресурси нашої землі не є безмежні, не всі вони піддаються відновленню, вони не є невичерпні. Нерозуміння цих простих речей несе шкоду майбутнім поколінням..." [6, с. 41].

Екологія людського буття, окрім аспекту взаємодії людини й навколишнього середовища, має ще іншу грань – проблему людського середовища, у якому основоположними є стосунки між людьми, між людиною і суспільством. Серед численних сучасних наукових праць, що стосуються філософсько-екологічних проблем сьогодення й розкривають взаємозв'язок людини й природи та людини і суспільства, виділяються дослідження о. І. Музички [8–9], арх. А. Горака [10], о. А. Пашука [11], о. С. Гелея [12], Л. Геника [13], І. Грабинського [14], В. Деркача [15], С. Злупко [16], М. Кисельова [17], О. Лаптева [18], Б. Любовика і С. Ладивірова [19], Д. Ляховича [20], М. Назарука [21], М. Павловського, В. Доля й О. Кіцера [22], М. Пірен [23], В. Рябчука [24], О. Уткіна [25], М. Хілько [26], А. Толстоухова [27], Р. Чигура [28] та інших.

Так, роз'яснюючи енцикліку Папи Івана-Павла II "Centesimus annus" ("Сотий рік") від 1 травня 1991 р [7], ректор Українського католицького університету в Римі, доктор о. Іван Музичка наголошував на тому, що питання екології стало в сучасних умовах напрямком богослов'я, яке є наукою про все відносно Бога. Відповідно богослов'я є наукою і про довкілля, "яке Бог для людини створив і поставив її в ньому, творячи з цього довкілля немов "дім", "помешкання", "ойкос" для життя", а людина, відповідно, це – "земне творіння, створена із земного пилу, в ній є частка матерії, з якої і якою вона буде жити" [8, с. 41]. Автор підкреслював, що ця думка була присутня ще в священній книзі Буття, майже три тисячі років тому "...коли Земля була готова, щоб людину поселити, Бог сказав: "...наповнюйте землю та підпорядкуйте її собі..." [8, с. 40]. Так людина стала володарем землі, але з часом "людина, як вершок-володар тієї природи, співробітник Божий у справі творення і з правом жити серед тієї природи для свого добра, своїх цілей, свого здоров'я і розвитку, опинилася в ситуації, коли досить часто неправильно і нерозумно користується цією природою..." [8, с. 40]. І. Музичка стверджував, що проблема охорони природи, природного середовища, довкілля, постає сьогодні як богословське й моральне питання християнства [8, с. 41].

Архієпископ Андрій (Горак), досліджуючи проблему взаємозв'язку християнства й довкілля, відмічає, що "християнство стверджує цінність буття, світу і людини" [10, с. 14]. Пропонуючи свої духовні цінності, відзначає архієпископ Андрій, церква сподівається, що вони вплинуть на совість тих, від кого сьогодні залежить екологічна ситуація на Землі. Він наголошував на тому, що віруючі люди повинні мати повагу до природи, у якій живуть з метою збереження її ресурсів для майбутніх поколінь [10, с. 19].

Андрій Пашук вказував на те, що у сфері екології людського буття співіснують дві взаємозв'язані лінії: ставлення людини до навколишнього середовища і ставлення людини до людини, тобто взаємодія людини із суспільством [11, с. 31]. Людство, нагромадивши в процесі історичного розвитку значні цінності матеріальної та духовної культури, спричинило в той же час і вкрай небезпечні явища, які вилилися сьогодні в глобальну екологічну кризу [11, с. 28]. Значну роль у сфері екології людського буття, тобто в гармонійній взаємодії людини й навколишнього середовища, відіграє морально-етичний чинник. Людина виступає як самостійний та самочинний феномен у земному бутті, який свідомо приймає рішення, беручи на себе всю повноту відповідальності за свої дії як стосовно навколишнього середовища, так і щодо людини, людського середовища. Отець Андрій наголошував на тому, що моральність, обов'язок, відповідальність – це атрибути духовної сутності людства [11, с. 34]. Особа, яка усвідомила роль добра, принцип любові

до ближнього, неодмінно спрямує свою любов і на природний світ. Тобто у своїй єдності розум і моральність є визначальною основою екологічної свідомості: чим багатший розум і вища моральна досконалість людини, тим вища й досконаліша екологічна свідомість суспільства [11, с. 35–36].

Богослови, оцінюючи стан навколишнього середовища, наголошують на необхідності глибокого осмислення місця й завдань людини на планеті. Людина, яка знає, що з'явилася на світ із Божої волі, джерелом цінностей визнає Бога й весь довколишній світ як творіння Боже [13, с. 217]. Сутність взаємовідносин людини й природи характеризує ідея боговтілення, якій відводиться основна роль моральних засад християнської любові до навколишнього середовища. Проблема розумного співробітництва людини й природи, відтворення й охорони навколишнього середовища в трактуванні богословів має оптимістичний характер [13, с. 109].

До екологічних проблем вони відносять питання, пов'язані з існуванням космічного простору, Землі, природи, річок, озер і морів тощо. У концепції церкви екологічного розвитку суспільства домінує думка про те, що рівень і якість людського життя залежить від уміння людей раціонально користуватися природними багатствами й частково відтворювати їх, що саме християнство найкраще розкриє людям спорідненість і взаємозв'язок людини й природи, потребу жити в гармонії з навколишнім середовищем [13, с. 108].

Аналогічної думки дотримується і професор, доктор філософських наук М. Кисельов, який зазначав, що "нещадна експлуатація природи (зовнішньої та своєї власної) призводить до того, що людина збіднює себе не тільки у фізіологічному відношенні, але й у духовному" [17, с. 20]. Автор доводить, що прогресуюча руйнація навколишнього середовища є наслідком порушення зв'язку між природними та духовними компонентами людського буття. Водночас, наголошує М. Кисельов, "людина різко неадекватно виявляє свої здібності у матеріальній та духовній царинах, поза як духовний аспект життя є значно важливішим для людського добробуту, ніж її контроль над неживою природою" [17, с. 20].

Деяко інший підхід до поняття "природа" подає філософ В. Деркач. Автор доводить, що природа – це історичний об'єктивний факт буття, і протиставляє його "міфологічному поняттю природи" [15, с. 95]. Дослідник переконаний у тому, що оскільки буття людини – природно зумовлений історичний факт, то проблема збереження довкілля – це проблема ілюзій у ставленні людини до власного життя [15, с. 96–97].

Ідейно-концептуальні витoki сучасної екологічної етики вивчав Г. Марушевський [29, с. 47–74]. Автор проаналізував основні етичні ідеї та концепції філософів, учених та громадських діячів ХІХ – першої половини ХХ ст., діяльність яких сприяла виникненню екологічної етики та формуванню її базових принципів.

Екологічну кризу у філософсько-етичному вимірі досліджував М. Хілько [26, с. 24–46]. Учений доводить, що сьогодні перед людством стоїть вибір: якщо воно хоче вижити в сучасному світі, то повинно змінити моральні парадигми й провести переоцінку цінностей. Автор вважає, що впродовж найближчих десятиріч наші етичні уявлення істотно змінюються, з'являться нові моральні критерії буття й відбувається глобальна конверсія свідомості людства у бік екологізації.

Таким чином, питання ставлення людини до природи довкілля займає значне місце як у християнському богослов'ї, так і в дослідженнях науковців-природознавців, соціологів, філософів. Попри деякі розбіжності в трактуванні окремих понять, і богослови і науковці вважають, що у самій суті християнська філософія буття несе ідею любові до всього оточуючого – Бога та людини. Особливо ця теза викристалізована в українській християнській філософії [11; 18–21; 24; 30–34].

Вірування наших предків дохристиянських часів далеко не тотожні нинішнім, проте їх спадковість очевидна. Світогляд українського народу має яскраво виражене релігійне спрямування, бо споконвіків формувався в тісному єднанні людини й природи [34, с. 82]. Наші предки вірили, що природа, довколишній світ, Сонце, Велика Матір-Земля, Вода, Вогонь тощо – це вищі, священні сутності, які існують поряд із людиною і допомагають чи карають її. У первісних віруваннях наших предків сили природи уособлювалися з Богами й людина вільно спілкувалася з ними. Спілкування з Богом – це спілкування з природою, яку вони обожнювали, як і її явища [34, с. 99].

У давні дохристиянські часи окремі об'єкти природи уособлювалися з тими чи іншими богами й проголошувалися священними, їм поклонялися та охороняли. Так, священними були багато вершин Бескид, Горган, інших карпатських хребтів; печери, цілющі джерела, водоспади, окремі камені, гаї (наприклад, калинові), які не можна було рубати. Священними вважалися такі дерева, як дуб і ясен [34, с. 182; 35, с. 26; 36, с. 168]. Серед архетипів українського народу важливе місце посідає архетип Доброї Матері. Це – Матір-Природа (Добра Земля), що переноситься взагалі на рідну землю, неньку-Україну. Земля для українців завжди була живою матерією, її не можна було образити ні словом, ні ділом. Образ Матері-Землі, Землі-годувальниці віками оспіваний національним епосом [34, с. 112, 177].

Тобто, у давні дохристиянські часи світогляд наших предків формувався в тісному єднанні людини й природи. Народним уявленням були притаманні вірування про залежність людини від навколишнього світу, вплив на неї різних природних явищ тощо. Традиції святості в спілкуванні з природою збереглися у свідомості українців і з прийняттям християнства (988 р.). Так, храми та монастирі будувалися на пагорбах, у місцях розкішної природи, яка посилювала духовні почуття людини і єдналася з нею. Християнські свята часто збігалися в часі з дохристиянськими й наповнювалися новим змістом [34, с. 107]. Зокрема, А. Колодний у монографії "Україна в її релігійних виявах" [37], характеризуючи риси релігійності українців, зазначає, що особливості нашого народу виявляються в підсвідомій упевненості Божої всеприсутності в довіллі. Автор наголошує на тому, що українці міцно прив'язані до землі, обожнюють її, ушановують певні місцевості, дерева, птахів, рослин, тварин [37, с. 42]. Чимало представників рослинного світу України знаходять у біблійних оповідях В. Рябчук [24]. І до сьогодні в українців збереглися давні традиції пошани природи. Це – кутя на столі й "дідух" у кутку оселі на Свят-вечір, освячені у Вербну неділю галузки верби, барвінок у великодніх кошиках, "квітка" на причілку новозбудованої хати, калина на весільному короваї і т. д. На християнське свято Пресвятої Трійці, яке в народі називають "Зеленими святами", ще сьогодні люди квітчають свої хати зеленим гіллям липи, клена чи ясеня, щоб уберегти оселі від нечистої сили, а на свято Івана Хрестителя (Івана Купали) плетуть вінки й спускають їх на воду, шукають в лісах "цвіт папороті" і т. д. [34, с. 109].

Отже, система цінностей українського народу сформувалася під значним впливом християнства. Наша національна ментальність базується на християнській основі [14, с. 217–220]. У духовному житті українців завжди присутні символи природи. Українська християнська філософія – це любов як до людини, так і до землі як Матері-годувальниці, до природи, яка як богословська, моральна, духовна сутність життя на Землі одночасно є суспільною реальністю існування живих істот і тому її охорона стає священною справою людини.

Таким чином, питання ставлення людини до природного довкілля займає значне місце як у християнському богослов'ї, так і в дослідженнях науковців. У самій своїй суті християнська філософія буття несе ідею любові до всього оточуючого. Світогляд українського народу має яскраво виражене релігійне спрямування, бо споконвіків формувався в тісному єднанні людини й природи. Сама теза християнської любові особливо викристалізована в українській філософії, яка пропагує любов до Бога, людини й природи.

Належний моральний рівень людської свідомості – обов'язкова умова розв'язання всіх глобальних проблем людства, зокрема й екологічних. Сучасному суспільству потрібні глибока християнська духовність та висока екологічна культура. Тому сьогодні богослови, філософи, соціологи, екологи всього світу вбачають єдиний вихід із сучасної кризової екологічної ситуації – оптимізувати взаємодію людини й природи, ощадливо використовувати й активно примножувати природні багатства планети.

Список використаних джерел

1. Білявський Г.О. Основи екологічних знань / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй. – К.: Либідь, 1997. – 288 с. 2. Васюта О.А. Екологічна політика: національні та глобальні реалії / О.А. Васюта, С.І. Васюта, Г.Г. Філіпчук: У 4-т. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.І. – 480 с.; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.ІІ – 520 с.; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.ІІІ. – 520 с.; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т. ІV. – 550 с. 3. Джигирей В.С. Основи екології та охорона навколишнього середовища. Екологія та охорона природи / В.С. Джигирей, В.М. Сторожук, Р.А. Яцок Р.А. – Львів: Афіша, 2000. – 185 с. 4. Генсірук С. Проблеми природокористування і роль християнства у їх вирішенні / Степан Генсірук // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. Міжнародна наукова конф. УДЛТУ. (30.09.1994.) – Львів: Місіонер, 2000. – С. 112–118. 5. Екологічне вчення церкви. Папа Іван Павло ІІ на тему створіння та екології. – Івано-Франківськ: Екологічний центр Івано-Франківської Єпархії УГКЦ, 2006. – 99 с. 6. Енцикліка Його Святості Папи Івана-Павла ІІ "Піклування про соціальну дійсність" ("Sollicitudo rei socialis"). – Ч. 34. – 30 грудня 1987 р. 7. Енцикліка Його Святості Папи Івана-Павла ІІ "Сотий рік" ("Centesimus annus"). – Ч. 37, 59. – 1 травня 1991 р. 8. Музичка І. Екологія – богословське і моральне питання / Іван Музичка // Український ліс. – 1995. – № 1. – С. 40–41. 9. Музичка І. Справжня наука про людину – основа соціальних наук // Український ліс. – 1992. – № 1. – С. 56–61. 10. Горак А. Християнство і довкілля / Андрій Горак // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 14–19. 11. Пашук А. Філософсько-етичні основи екологічної свідомості / Андрій Пашук // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 28–36. 12. Гелей С. Національна ідея в духовному світлі українського народу / С. Гелей // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 28–36. 13. Генік Л.Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Л.Я. Генік – Івано-Франківськ, 2000. – 270 с. 14. Грабинський І. Християнські цінності у формуванні еколого-економічної системи України / І. Грабинський // Церква і

соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 217–220. 15. Деркач В. Людина і природа: міфи сучасної свідомості та проблема збереження довкілля / В. Деркач // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 75–97. 16. Злупко С. Українське духовенство і сучасне природне середовище / С. Злупко // Світло. – 1999. – Ч. 11. – С. 373–374. 17. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології / М. Кисельов // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 4–23. 18. Лаптев О. Християнське виховання бережливого ставлення до природи / О. Лаптев // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Вид-во Отців Василіан "Місіонер", 2000. – С. 119–124. 19. Любовик Б. Проблеми особистості, суспільства і держави з точки зору основних принципів католицького соціального вчення / Любовик Б., Ладивірова С. // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". – Львів, 1993. – С. 32–37. 20. Ляхович Д. Екологічно-етична повинність / Д. Ляхович // Київська церква. – 1999. – № 5. – С. 69–75. 21. Назарук М. Екологічне виховання на традиціях українського народу / М. Назарук // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 134–141. 22. Павловський М. Природоохоронне значення християнських моральних цінностей і проблеми екології людини. Духовно-епічні традиції і нові світоглядні орієнтації / Павловський М., Доля В., Ківера О. // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 69–78. 23. Пірен М. Екологічна культура – складова національної культури в державі / М. Пірен // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 142–147. 24. Рябчук В. Представники рослинного світу України у біблійних оповідях / Василь Рябчук // Київська церква. – 1999. – № 5. – С. 77–78. 25. Уткін О. Екологічні проблеми і Церква в Україні / О. Уткін // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Вид-во Отців Василіан "Місіонер", 2000. – С. 105–111. 26. Хілько М. Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі / М. Хілько // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 24–46. 27. Толстоухов А.В. Філософсько-світоглядні засади оптимізації екологічної ситуації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.01 "Онтологія, гносеологія, феноменологія" / А.В. Толстоухов. – К., 1999. – 18 с. 28. Чигур Р.Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70–80-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Р.Ю. Чигур. – Львів, 2003. – 21 с. 29. Марушевський Г. Ідейно-концептуальні витoki екологічної етики / Г. Марушевський // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 47–74. 30. Релігія в духовному житті українського народу. – К.: Наук. думка. – 1994. – 413 с. 31. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський – К.: Рада, 1998. – 214 с. 32. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В.В.Марчук – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с. 33. Медвідь Ф. Український етнос: екологічні реалії і перспективи / Ф. Медвідь // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 367–378. 34. Українське народознавство: навчальний посібник / [За ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф.Кирчіва]. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с. 35. Заповідна справа в Україні: навчальний посібник / [За ред. М.Д.Гродзинського, М.П.Стецька]. – К., 2003. – 306 с. 36. Борейко В.Е. Лесной фольклор. Древа життя и священныя роци / В.Е. Борейко – Вып. 14. – К.: КЭКЦ, 2000. – 212 с. 37. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Релігійна духовність українця / А. Колодний. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – С. 42–70.

Елена Гайдукевич

ПРИРОДООХРАННЫЕ АСПЕКТЫ ХРИСТИАНСКОЙ МОРАЛИ В СОВРЕМЕННОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена изучению вопроса отношения человека к природной среде. Природоохранные аспекты жизни человека на Земле занимают значительное место в научных исследованиях как богословов, так и ученых. Подчеркивается, что современному обществу нужны новая философия жизни, глубокая христианская духовность и высокая экологическая культура, потому, что единственный выход из современной кризисной экологической ситуации – это оптимизация взаимодействия человека и природы, щадящее использование и активное умножение природных богатств планеты.

Ключевые слова: христианская мораль, экологический кризис, проблема среды, символы природы, украинская христианская философия.

Olena Haydukevych

NATURE-CONSERVATIVE BASES OF CHRISTIAN MORAL IN CONTEMPORARY SCIENTIFIC LITERATURE

The article is devoted to elucidation of the matter of human attitude to nature environment. The ecological security aspects of human being on the Earth take significant place in scientific research of theologians and scientists. It is emphasized that modern society needs a new philosophy of life, deep Christian spirituality and advanced ecological culture, and the only way out of contemporary critical ecological situation is optimization of interaction of human being and nature, economic exploitation and active multiplication of natural resources of our planet.

Key words: Christian morality, ecological crisis, environmental problems, symbols of nature, Ukrainian Christian philosophy.

УДК 327(477)

Леся Алексієвець, Наталія Чорна

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. ХХ СТ. – 2010 Р.
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських вчених з питань генези українсько-польських відносин упродовж кінця 80-х рр. ХХ ст. – 2010 р., визначено їх досягнення у висвітленні досліджуваної проблеми.

Ключові слова: українсько-польські відносини, стратегічне партнерство, інтеграція, історіографія, кінець 80-х рр. ХХ ст.

Період кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., позначений кардинальними змінами європейської політичної географії, спричиненими розпадом соціалістичного табору, ліквідацією Радянського Союзу та виникненням низки незалежних держав, ознаменував початок нового етапу у відносинах України та Польщі. Надійний фундамент для взаємин двох держав заклали тривале спільне історичне минуле, географічна близькість, культурна спорідненість, а також початок паралельного, майже одночасного переходу до розбудови демократичного суспільства та ринкової економіки. Взаємна зацікавленість у поглибленні двостороннього співробітництва та спільне бачення свого європейського майбутнього вже на середину 90-х р. ХХ ст. спричинили до трансформації відносин України та Польщі у стратегічні.

Визначаючи місце українсько-польського тандему у європейській геополітиці, колишній міністр економіки Республіки Польща (РП) Л. Бальцерович зазначав: "Незалежна Україна і незалежна Польща – основоположні елементи нової ситуації в Європі" [1, с. 10]. Наповнення українсько-польських відносин новим реальним змістом визначило появу необхідності їх глибокого наукового осмислення та обґрунтування.

Як об'єкт дослідження українсько-польські відносини займають чільне місце в українській історіографії. Наявність значної кількості доступного документального матеріалу та статистичної інформації дозволяє дослідникам і науковцям здійснювати поглиблене вивчення взаємин двох держав. Упродовж більше, ніж двох десятиліть незалежного державотворення в Україні створено значну кількість наукових праць, у яких українсько-польські відносини перебувають у полі дослідницького пошуку та зазнають чи то безпосереднього, чи то опосередкованого контекстного висвітлення. Разом з тим, з огляду на незначну віддаленість у часі та "незрілість тематики", низка аспектів сучасних українсько-польських стосунків залишаються недослідженими або вивченими поверхово, а всебічне узагальнююче дослідження, попри наявні запити, вітчизняним фахівцям не вдалося створити і досі.

За мету цієї публікації поставлено здійснення комплексного аналізу праць українських науковців, присвячених українсько-польським стосункам кінця 80-х рр. ХХ ст. – 2010 р. та визначення на основі цього реального стану дослідження проблеми в українській історіографії.

Нагромаджений масив публікацій з обраної проблеми умовно можна поділити на дві групи. До першої з них віднесено праці загального характеру, у яких українсько-польські взаємини висвітлюються як складова частина міжнародних відносин, національної, регіональної чи світової історії. Другу групу праць складають спеціальні дослідження, у яких стосунки України та Польщі виступають безпосереднім предметом наукового пізнання.

Серед праць, у яких розглядаються проблеми зовнішньої політики України, варто відзначити колективну монографію вітчизняних дослідників "Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку" [2]. У ній на високому науковому рівні проаналізовано основні напрямки міжнародної діяльності України в останнє десятиліття ХХ ст. та визначено імовірні перспективи її розвитку. У праці високо оцінено роль Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) у розбудові незалежної України та вказано, що упродовж 1997–1998 рр. одним із пріоритетних партнерів нашої держави була Польща.

Еволюцію зовнішньої політики України впродовж 1991–2006 рр. проаналізовано у статті С. Віднянського та А. Мартинова [3]. На основі вивчення комплексу документів та матеріалів дослідники з'ясували наявність багатьох гострих суперечностей у зовнішній політиці Української держави та довели її підпорядкованість трьом центрам геополітичної ваги – Росії, США та Євросоюзу, кожен з яких у різні періоди розбудови незалежної держави по чергово визначався офіційним Києвом як партер номер один. У публікації зазначається, що впродовж окресленого періоду зовнішня політика України позначалася відсутністю чіткої стратегії, непослідовною та ситуативною. Автори доводять, що відмова української влади від європейського вибору та зміщення пріоритетів на користь Росії, що однозначно почало спостерігатися наприкінці другої каденції президентства Л. Кучми, спричинили до різкого погіршення відносин України з впливовими державами Заходу, а також НАТО та ЄС. Як наслідок, стратегічне партнерство з Польщею також зазнало послаблення та було відсунуте офіційною Варшавою на задній план.

Активізація процесів європейської та євроатлантичної інтеграції, включення у них держав колишнього соціалістичного табору із регіону ЦСЄ та їх перші успіхи на шляху "повернення в Європу", зумовили зростання зацікавленості українських істориків, політологів та економістів різними аспектами діяльності ЄС та НАТО, у тому числі їх взаєминами з Україною. З друку вийшла низка наукових розвідок, у яких ґрунтовно проаналізовано здобутки української влади у відносинах з ЄС та НАТО, вивчено наявні проблеми, визначено найближчі перспективи. З огляду на те, що офіційний Київ у реалізації європейського вибору значною мірою орієнтується на польський досвід інтеграції, а Польща, будучи зацікавленою у європейському майбутньому України, підтримує нашу державу на обраному шляху, в опублікованих працях знайшли висвітлення окремі аспекти українсько-польських стосунків. Серед них варто згадати монографії О. Горенка "Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна" [4], П. Демчука "Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції" [5].

Серед робіт, автори яких у контексті аналізу діяльності України на міжнародній арені торкаються сучасних українсько-польських відносин, заслуговують на увагу монографії С. Андрущенко (Гринько) "Україна в сучасному геополітичному середовищі" [6], О. Івченка "Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан" [7], колективні праці за редакцією С. Віднянського "Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003)" [8], за редакцією Ф. Рудича "Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти" [9]. Чільне місце в дослідженні зовнішньої політики України у 1990–2000 рр. займає праця В. Литвина [10].

Окремі аспекти відносин двох держав знайшли відображення у монографії авторитетних львівських істориків Л. Зашкільняка та М. Крикуна "Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів" [11], яка є найґрунтовнішим описом історії Польської держави, виконаним українськими науковцями. В контексті історії ЦСЄ відносини України та Польщі аналізуються у праці В. Ярового "Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття" [12].

Про здобутки та помилки у відносинах України з країнами ЦСЄ упродовж 1989–2004 рр. йдеться у публікації О. Брусиловської [13]. Аналіз зовнішньої політики України дозволив автору охарактеризувати визначене п'ятнадцятиріччя як "час втрачених можливостей". Пояснюючи свою думку, дослідниця апелює до досвіду країн з колишнього соціалістичного табору, які, послідовно здійснюючи зовнішню політику, зуміли до 2004 р. вступити до НАТО та ЄС. У той час, як у концепціях зовнішньої політики центрально-східноєвропейських держав місце України було детально прописано, зазначається у публікації, українська влада не змогла навіть визначитися із зовнішньополітичними пріоритетами.

Історична динаміка розвитку зв'язків України з Польщею в контексті розвитку Центральної Європи розглянута в публікації І. Мельникової, А. Мартинова [14]. У праці доведено, що контакти України з Польщею, а також іншими країнами регіону сприяють зміцненню її європейської ідентичності.

Перші спеціальні наукові публікації з проблеми українсько-польських взаємин почали з'являтися в Україні в середині 90-х рр. ХХ ст. Попри те, що Польща стала першою державою, яка офіційно визнала незалежність України та достатньо активно включилася у процес творення

договірної бази двосторонніх відносин, стосунки держав упродовж першої половини 90-х рр. ХХ ст. характеризувалися певною стагнацією, були непослідовними та значною мірою підпорядкованими впливу зовнішніх чинників. У статті В. Глібова та Д. Горуна, зокрема, зазначається, що і Україні, і Польщі доводилося рахуватися з російським впливом: Україні – з огляду на енергетичну залежність від Росії, Польщі – через необхідність узгодження проблеми розширення НАТО на Схід Європи [15, с. 16].

Подолання низки суперечностей, які ускладнювали українсько-польські відносини, дозволило двом державам у 1996 р. вийти на новий рівень взаємин. Із підписанням президентами Л. Кучмою та А. Квасневським спільної декларації, остаточного оформлення зазнала ідея стратегічного партнерства. Оцінюючи значення українсько-польського співробітництва, автори погоджуються, що без незалежної України не може існувати незалежна Польща, та доводять, що українсько-польські відносини спроможні стабілізувати ситуацію у регіоні ЦСЄ, зменшити можливості зовнішніх впливів та зміцнити позиції обох держав у Західній Європі [15, с. 21].

На особливу увагу заслуговують наукові публікації, присвячені безпосередньому розгляду сучасних українсько-польських стосунків. У частині з них відносини України та Польщі зазнали комплексного аналізу: політичні, економічні, соціальні, культурні аспекти вивчаються у взаємозв'язку та створюють таким чином цілісне уявлення про взаємини двох держав. Автори інших робіт брали до уваги лише один з аспектів міждержавної взаємодії та досліджували його дещо абстраговано від інших напрямів. Попри різний ступінь охоплення проблеми, спільним для українських дослідників та науковців є переконання у тому, що взаємини України та Польщі є важливою складовою зовнішньої політики двох країн, а також дієвим чинником посилення їх позицій у регіоні та подальшої інтеграції з НАТО та ЄС.

Еволюцію українсько-польських відносин упродовж 1991–1997 рр. простежено у публікації Д. Васильєва, Л. Чекаленко [16]. Як зазначають автори, з моменту встановлення дипломатичних відносин між Україною та Польщею, "обидві країни обрали шлях розбудови демократичних правових держав з метою повної інтеграції до європейських політичних та економічних структур" [16, с. 13].

Аналіз українсько-польських відносин упродовж 1989–2004 рр. здійснено у праці О. Знахоренко [17]. Автором доведено, що сучасні українсько-польські відносини формувалися під впливом загальних змін європейського геополітичного простору. У статті наведено авторську періодизацію відносин двох держав, а також визначено чинники, які обумовлювали їх інертність й непослідовність у першій половині 90-х рр. ХХ ст. та конструктивну активність з наступним виходом на рівень стратегічного партнерства у другій половині 90-х рр. ХХ ст. Погоджуючись із поширеною думкою, О. Знахоренко обґрунтовує виняткову роль президента РП А. Квасневського в активізації взаємин Польщі та України [17, с. 33].

І. Гуцуляк у своїй науковій розвідці [18] на належному науковому рівні визначає сутність стратегічного партнерства та доводить відповідність йому сучасних українсько-польських відносин. Автор переконаний: попри те, що мета стосунків України та Польщі досить влучно визначається як "Україна і Польща разом у Європі", вона є доволі неоднозначною і навіть приховує у собі деякі загрози. До них, зокрема, належать як відсутність чітких зовнішньополітичних пріоритетів України та загострення історичних національних проблем, так і гіпотетична боротьба двох держав за регіональне лідерство. І хоча, як продовжує автор, такий сценарій трансформації стратегічного партнерства є малоймовірним, повністю виключати його не варто. Найкращим варіантом використання потенціалу двох держав було визначено "подвійне лідерство" [18, с. 40].

Безперечний інтерес для дослідження становить стаття Т. Герасимчук [19], у якій розглядаються основні аспекти стратегічного партнерства України та Польщі. Вивчаючи новітні взаємини двох держав, дослідниця визначає у них декілька етапів та стверджує, що у другій половині 90-х рр. ХХ ст. українсько-польська взаємодія стала важливим стабілізуючим чинником для Європи.

Глибокий аналіз проблеми формування та розвитку українсько-польських взаємин у 1991–2003 рр. здійснено у публікації С. Антонока [20]. У роботі завдяки залученню документального матеріалу вивчено політичне, економічне та культурне співробітництво України та Польщі. Праця має дещо узагальнюючий характер, відносини між країнами розглядаються у контексті європейської та регіональної інтеграції. Оцінюючи сучасні українсько-польські взаємини, історик визначає їх, як стабільні та прогресивні [20, с. 7].

Окремі аспекти міжнародної діяльності України та українсько-польських відносин знайшли відображення у праці С. Пирожкова, О. Крамаревського [21]. Прослідкувавши непросту історію українсько-польських взаємин, дослідники проаналізували їх сучасний стан та здійснили спробу визначити найближчі перспективи їх розвитку.

Чільне місце у вивченні проблеми становлення та розвитку сучасних стосунків України й Польщі займають наукові публікації С. Стоєцького [22–24]. Аналізуючи у контексті геополітичних змін еволюцію відносин двох держав, їх актуальний стан, автор доводить виняткову активність Польщі щодо підтримки інтеграції України до НАТО і ЄС та визначає перспективи українсько-польського партнерства в об'єднаній Європі. Наскрізною ідеєю розвідок дослідника є європейський та євроатлантичний контекст українсько-польських відносин, їх підпорядкованість інтеграційним процесам.

Значна кількість публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам сучасного періоду, належить В. Гевко [25–28]. У її статтях аналізується процес становлення та розвитку відносин України та Польщі, з'ясовуються їх основні закономірності, тенденції та механізми здійснення. Стосунки двох держав розглядаються у контексті зміни геополітичної ситуації в Європі, розширення на Схід кордонів НАТО і ЄС та вступу до них Польщі. Визначається місце українського чинника у здійсненні Польщею стратегії євроатлантичної та європейської інтеграції, а також роль Польщі у реалізації європейського вибору України.

Становлення і розвиток відносин України та Польщі упродовж 1991–2010 рр. розглянуто у статті В. Трофимовича [29]. Аналізуючи політичну складову взаємин Києва та Варшави, дослідник доводить їх взаємообумовленість та підпорядкованість політиці впливових держав Європи та Російської Федерації. Автор цілком справедливо вважає, що виняткова зацікавленість Польщі Україною зумовлюється насамперед тим, що остання відіграє ключову роль у забезпеченні її безпеки. Як наслідок, намагаючись наблизити Україну до Європи, польська влада вже тривалий час займається адвокатуванням українських інтересів у Євросоюзі.

Виважено та послідовно сучасні відносини України й Польщі проаналізовано у статті Л. Чекаленко [30]. У роботі показано процес налагодження дипломатичних і торгівельно-економічних зв'язків між країнами, їх участь у формуванні безпекового середовища у регіоні Центрально-Східної Європи. Українсько-польські взаємини позначалися як періодами активізації, так і гальмування, що знайшло відображення, а також ґрунтовне пояснення у розвідці дослідниці. Л. Чекаленко доводить, що неабияким поштовхом для активізації стосунків двох держав, а також просування України європейським напрямом стали події "помаранчевої" революції. Польща, підтримавши демократичні сили в Україні, не лише надала нової активності стратегічному партнерству, але й продемонструвала Європі доцільність вектора східної політики. Проте непослідовність української влади у здійсненні зовнішньої політики спричинила до ускладнення та охолодження її відносин з Польщею.

Розбудова українсько-польських зв'язків у світлі перебігу процесів європейської та євроатлантичної інтеграції знайшла відображення у працях Г. Зеленько [31], Ю. Котляр [32], Я. Матійчик [33], С. Онуфрив [34], Я. Столярчук [35]. Їх роботи мають багато спільних рис: аналізуючи процеси інтеграції Польщі до НАТО та ЄС, дослідники визначають місце у них України, з'ясовують, яким чином інтеграційні успіхи Польщі позначаються на її відносинах з Україною, а також те, яке місце українсько-польському тандему відводиться у "новій Європі".

Серед наукових розвідок, присвячених проблемі розбудови стратегічних відносин між Україною та Польщею у контексті розширення на Схід кордонів НАТО, заслуговує на увагу стаття О. Полторацького [36]. У ній здійснено аналіз польського досвіду інтеграції до НАТО, з'ясовано наслідки вступу Польщі до альянсу для українсько-польського партнерства та обґрунтовано необхідність його подальшого поглиблення як для кожної з держав, так і для Європи у цілому. Визначаючи сучасну позицію Польщі в альянсі, автор, з-поміж іншого, згадує про підтримку нею євроатлантичних тенденцій в Україні та зацікавленості НАТО країною. На думку автора, Україні на шляху до НАТО доцільно скористатися польським досвідом, а також за потреби вдаватися до узгодження з польською стороною своїх проатлантичних дій [36, с. 16].

Глибоким аналізом та оригінальністю відзначається стаття В. Бурдяк та І. Мороза [37]. Прослідковуючи еволюцію відносин України-НАТО, автори наголошують на тому, що пріоритетне місце у наближенні нашої держави до альянсу відводиться Польщі. З огляду на те, що інтеграція України до НАТО та ЄС має істотне значення для безпеки всього континенту, у Варшаві підтримуватимуть українські ініціативи у цьому напрямку. Окрім того, зацікавленість Польщі в інтеграційних успіхах України зумовлюється геополітичними розрахунками: зі вступом останньої до НАТО та ЄС кордон цих організацій автоматично зміститься на схід від Польщі, а поповнення об'єднань новим не надто сильним членом посилить польські позиції у них.

Про те, яку роль у формуванні політики ЄС на східному напрямку відіграє Польща та як останнім часом еволюціонували її стосунки з Україною, йдеться у статті Т. Сидорук [38]. Аналізуючи низку польських ініціатив щодо розвитку східної політики Євросоюзу, авторка переконливо

доводить зацікавленість Польщі у подальшому розширенні ЄС зі "спеціальним фокусом на Україні" [38, с. 191].

Еволюція відносин України і Польщі у контексті участі двох держав в інтеграційних процесах розглянута у статті А. Киридон [39]. У ній обґрунтовано позицію Польщі щодо європейського вибору України, проаналізовано польські ініціативи, скеровані на прискорення його реалізації. Проаналізувавши понад двадцять років українсько-польських зв'язків, а також реалії європейського сьогодення, автор спробувала визначити ймовірні перспективи їх розвитку.

Про геополітичні виклики, перед якими постали Україна та Польща наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., а також про непростий шлях, який доводиться долати кожній з них на шляху до Європи, йдеться у статті М. Жулинського [40]. Розмірковуючи над проблемою європейського вибору України та Польщі, дослідник приходять до висновку, що кожна з країн по-своєму розуміє Європу. І якщо Польща абсолютно чітко бачить своє європейське майбутнє, то Україна продовжує у ньому сумніватися. Щоб перетворити Україну в суб'єкта європейської геополітики та назавжди вивести її зі сфери російського впливу, значних зусиль докладають у Варшаві. Погоджуючись із багатьма відомими політиками та політологами, М. Жулинський доводить виняткову важливість українського чинника для майбутнього Європи та світу.

Про місце України у зовнішній політиці Польщі, а також про те, як поляки сприймають Україну та українців йдеться у розвідці В. Каспрука [41]. Автор переконаний: "для Польщі дуже важливо, аби Україна не опинилася поза межами НАТО й ЄС та не стала знову складовою модернізованої Російської імперії" [41, с. 27]. Розмірковуючи над перспективами реалізації Україною європейського вибору, В. Каспрук зазначає, що наша держава володіє виключно позитивним потенціалом для вступу до НАТО та ЄС, скористатися з якого є нагальною потребою сьогодення.

Останнім часом з'явилась низка публікацій, у яких українсько-польські зв'язки розглядаються у контексті політики великих держав. Про вкрай складні та напружені взаємини, що склалися у трикутнику Польща–Україна–Росія, розмірковує О. Пахльовська [42]. У тому, що між Україною і Польщею сформувалися стабільні паритетні стосунки, а у відносинах між Україною і Росією, з одного боку, та Росією і Польщею, з іншого, панує хаос та перманентна конфліктність, дослідниця вбачає глибокі суперечності, що формувалися століттями. Автор доводить, що проголошення Україною європейського вибору завдає чималого клопоту офіційній Москві, яка, за імперською звичкою, продовжує розглядати її сферою свого впливу. Оскільки з кожним роком Росії все важче дається контроль за Україною, а офіційна Варшава при цьому всіляко заохочує та підтримує її євроінтеграційні прагнення, кремлівське керівництво почало вбачати у Польщі свого головного ворога у Європі [42, с. 74].

У розвідці О. Мітрофанової [43] розглядається французький підхід до місця у Європі України та Польщі. Дослідниця з'ясовує чинники, під впливом яких відбувалося становлення та еволюціонування сучасних відносин Франції з Україною та Польщею, визначає позицію французької влади щодо курсу двох держав на інтеграцію у ЄС та НАТО, а також пояснює, чому у Франції Україна та Польща не сприймаються як рівнозначні держави.

Вагома кількість публікацій українських істориків та політологів висвітлює зв'язки України та Польщі у контексті діяльності Вишеградської групи. Утворена у 1991 р. Польщею, Чехословаччиною та Угорщиною з метою поєднання зусиль країн-членів для координування дій з налагодження зв'язків з НАТО і ЄС з наступним досягненням членства у них, Вишеградська трійка (з розпадом Чехословаччини – четвірка) стала предметом підвищеного інтересу для молодій Українській державі. Офіційний Київ неодноразово робив заяви про прагнення приєднатися до формату об'єднання, проте цю ініціативу, з огляду на різноманітні бюрократичні перешкоди та інертність функціонування Вишеградського блоку, реалізувати так і не вдалося.

Політичні, економічні, правові та соціальні аспекти взаємодії України та Польщі у контексті функціонування Вишеградської групи проаналізовано у працях Г. Диниса [44], А. Кудряченка [45], Ю. Марущака [46], А. Семеновича [47]. На думку Г. Диниса, реалізація Україною відносин з Польщею, Угорщиною та Словаччиною як представниками Вишеградської четвірки є для нашої держави найбільш привабливим та перспективним напрямом регіонального інтеграційного розвитку [44]. Зважаючи на те, що європейська інтеграція – це передусім інтеграція регіонів, цей напрям міжнародної діяльності повинен визначитися для України як пріоритетний. Поділяє таку думку і А. Кудряченко. У статті "Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці" науковець аргументовано доводить, що саме Польща, як член Євросоюзу та Вишеградської групи, активно підтримує надання Україні європейської перспективи, визнаючи її курс на європейську інтеграцію як ключовий чинник стабілізації системи безпеки на континенті [45, с. 40].

У наближенні України до Європи неабияке місце відводиться її участі у транскордонному співробітництві та діяльності євро регіонів, учасниками яких є сусідні держави – члени Євросоюзу.

Різні аспекти українсько-польської транскордонної взаємодії знайшли висвітлення у публікаціях В. Волошко [48], В. Колодяжної [49], Є. Кіш [50], О. Філіповської [51]. Як зазначається у статтях, євро регіони функціонують у відповідності зі стандартами ЄС, тому участь України у їх діяльності може розглядатися як конкретний прояв її євроінтеграційних намірів, а також як механізм наближення до Євроспільноти.

Серйозним випробовуванням для відносин України й Польщі стала катастрофа 10 квітня 2010 р., у якій загинули президент РП Л. Качинський та польська військово-політична еліта. Розмірковуючи над тим, як смоленська трагедія позначиться на стосунках обох держав, українські дослідники продемонстрували полярність думок. Із друку вийшла низка публікацій, у яких історики та політологи розглядали ймовірні сценарії трансформації зовнішньої політики Польщі, а особливо її східного напрямку. Так, зокрема, у публікації А. Семеновича [47] доводиться, що катастрофа під Смоленськом спричинила зрушення у міжнародних відносинах, які знайшли відображення у зовнішньополітичних орієнтирах нового президента Польщі Б. Коморовського. Попри те, що офіційна Варшава почала особливо прагматично підходити до відносин з іншими державами, серед яких чільне місце відводиться Росії, стосунки з Україною, на думку А. Семеновича, і надалі будуть залишатися перспективними та активно розвиватимуться [47, с. 210].

Зовсім інше бачення продемонстрували В. Акулов-Муротов та О. Будько [52]. Порівнюючи різні точки зору, дослідники дійшли висновку, що стосунки Варшави та Києва зазнають погіршення, і Польща навряд чи збереже роль адвоката України в Європейському Союзі. А. Васюк [53] поділяє їх думку, а також додає, що у такій ситуації надійним механізмом реалізації двосторонніх українсько-польських відносин залишатиметься ініціатива "східне партнерство ЄС".

Вагоме місце у вітчизняній історіографії українсько-польських взаємин займають дисертаційні дослідження. Упродовж періоду незалежності в Україні захищено низку робіт, у яких сучасні відносини двох держав розглядаються на різних рівнях предметності. Проблеми двосторонніх відносин України та Польщі, після здобуття ними політичної самостійності, зазнали безпосереднього аналізу в дисертаційних роботах В. Гевко "Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.)" [54], Д. Горуна "Українсько-польські відносини (1991–1997 рр.)" [55], В. Моцока "Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект" [56]. У дисертації С. Стоєцького стосунки двох держав розглядаються в контексті реалізації Польщею курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію [57]. Політику Польщі щодо України проаналізовано у дисертації О. Бабак [58]. Розширення на Схід кордонів НАТО та ЄС взаємини України та Польщі, знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях Н. Буренко [59], Т. Герасимчук [60].

Таким чином, здійснений аналіз праць українських науковців, присвячених проблемі становлення та розвитку сучасних українсько-польських відносин, свідчить про існування до неї значного дослідницького інтересу. В опублікованих наукових розвідках знайшли відображення окремі аспекти взаємин України та Польщі, разом з тим спеціальне, комплексне дослідження означеної проблеми досі залишається відсутнім, а тому його створення перетворюється в одну з нагальних потреб сучасної української історіографії.

Список використаних джерел

1. Бальцеревич Л. Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл ... / Лешек Бальцеревич // Зеркало недели. – 5–11 апреля 1997. – С. 1, 10. 2. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. – К.: НІСД, 1999. – 384 с. 3. Віднянський С.В. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С. 32–51. 4. Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна / Олег Миколайович Горенко. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2002. – 169 с. 5. Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції: навч. посіб. / Павло Олексійович Демчук. – К.: "ТШП", 2004. – 264 с. 6. Андрущенко (Грицько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі / С.В. Андрущенко (Грицько). – К.: Логос, 2005. – 286 с. 7. Івченко О.П. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О.П. Івченко. – К.: РІЦУАННП, 1997. – 688 с. 8. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / [відп. ред. С.В. Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с. 9. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / [ред. Ф.М. Рудича]. – К.: МАУП, 2002. – 488 с. 10. Литвин В. Зовнішня політика України: 1990 – 2000 / В. Литвин // Віче. – 2000. – № 11. – С. 3–48. 11. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 12. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття / В. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с. 13. Брусилівська О. У пошуках місця під сонцем / Ольга Брусилівська // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 64–71. 14. Мельникова І. Розвиток відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті рр. XX ст. / І. Мельникова, А. Мартинов // Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Україна і Європа (1990–2000 рр.). Анотована історична хроніка. –

- К.: Генеза, 2001. – Ч. 1. – С. 5–14. 15. Глібов В. Українсько-польські взаємини в пострадянський період / Віктор Глібов, Дмитро Горун // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 15–21. 16. Васильєв Д. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. / Дмитро Васильєв, Людмила Чекаленко // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 13–17. 17. Знахоренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти / Оксана Знахоренко // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 29–40. 18. Гуцуляк І. Курс на подвійне лідерство, або еволюція політичного виміру польсько-українського стратегічного партнерства / І. Гуцуляк // Політика і час. – 2007. – № 7. – С. 37–40. 19. Герасимчук Т. Україна-Польща: стратегічне партнерство / Таміла Герасимчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / [за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Вип. 5. – Тернопіль ТДПУ, 2002. – С. 168–174. 20. Антонюк С. Становлення та розвиток українсько-польських відносин (1991–2003) / С. Антонюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 74–76. – К., 2004. – С. 4–7. 21. Пирожков С. В контексті загальної архітектури безпеки. Польсько-українські відносини: погляд з України / С. Пирожков, О. Крамаревський // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 14–24. 22. Стоєцький С. Україна і Польща в сучасних геополітичних координатах: проблема стратегічного вибору і асиметрії партнерства / С. Стоєцький // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. 2. – С. 76–79. 23. Стоєцький С.В. Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України / С.В. Стоєцький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 147–158. 24. Стоєцький С.В. “Візове питання” в українсько-польських відносинах: пошуки оптимальної моделі в умовах розширення ЄС / С.В. Стоєцький // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 159–171. 25. Гевко В. Основні тенденції політичного українсько-польського співробітництва в 1993–1996 роках / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / [за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Вип. 3. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 364–370. 26. Гевко В. Військово-політична співпраця між Україною та Польщею у 1992–2003 роках / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / [за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С. 238–245. 27. Гевко В. Українсько-польські відносини в контексті євроатлантичної інтеграції / Вікторія Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2005. – С. 171–175. 28. Гевко В. Україна і Республіка Польща: від багатосторонньої співпраці до стратегічного партнерства / Вікторія Гевко // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / [Гол. ред. Л.М. Алексієвця]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М.М. Алексієвця. – Ч. 1. – С. 140–152. 29. Трофимович В. Політичні відносини України та Республіки Польща / Володимир Трофимович // Наукові записки “Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України”. Серія “Політичні науки”. – Острого: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Випуск 4. – 2010. – С. 121–133. 30. Чекаленко Л.Д. Без незалежної України не було б незалежної Польщі / Л.Д. Чекаленко // Науковий вісник дипломатичної академії України. – Вип. 15. Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи [за заг. ред. Б.І. Гуменюка, В.Г. Ціватого]. – К., 2009. – С. 139–146. 31. Зеленько Г. Проблема українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО та ЄС / Галина Зеленько // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 162–164. 32. Котляр Ю.В. Україна і Польща в світлі інтеграційних процесів на початку ХХІ століття / Ю.В. Котляр // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 120–126. 33. Матійчик Я. Європейський екзамєн. Українсько-польські відносини на тлі пан'європейської інтеграції / Я. Матійчик // Політика і час. – 2001. – №8. – С. 40–48. 34. Онуфрив С. Польща в ЄС: український фактор / Соломія Онуфрив // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 174–179. 35. Столярчук Я.М. Польща в євроінтеграційних пріоритетах України / Я.М. Столярчук // Економіка та держава. – 2005. – № 9. – С. 25–27. 36. Полторацький О. Особливий випадок співпраці / Олександр Полторацький // Політика і час. – 2005. – № 1. – С. 7–16. 37. Бурдяк В. Перспективи співробітництва “Україна – НАТО” і роль у ньому польського фактора / Віра Бурдяк, Ігор Мороз // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 165–174. 38. Сидорук Т. Польське бачення Східної політики Європейського союзу / Тетяна Сидорук // Наукові записки “Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України”. Серія “Політичні науки”. – Острого: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Випуск 4. – 2010. – С. 188–198. 39. Киридон А.М. Україна-Польща: узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А.М. Киридон // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Випуск 11. – С. 47–53. 40. Жулинський М. Україна і Польща: перспективи набуття реальної Європи / М. Жулинський // Весвіт. – 2002. – № 1/2. – С. 143–150. 41. Каспрук В. Україну ніхто так не розуміє, як Польща / В. Каспрук // Сучасність. – 2008. – № 7. – С. 27–29. 42. Пахльовська О. Польща–Україна–Росія: Бермудський трикутник / О. Пахльовська // Сучасність. – 2008. – № 3–4. – С. 60–80. 43. Мітрофанова О. Французький підхід до українського і польського чинників у європейському стратегічному просторі / Оксана Мітрофанова // Людина і політика. – 2001. – № 1. –

С. 69–74. 44. Динис Г.Г. Сучасний статус та перспективи відносин між Україною та Вишеградською четвіркою: механізм міжнародно-правового регулювання / Г.Г. Динис // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 328–333. 45. Кудряченко А.І. Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / Андрій Іванович Кудряченко // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин [упоряд.: В. Пулішова, Т. Стражай]. – Братислава, 2010. – С. 37–53. 46. Марущак Ю. Вишеградська група: можливості та перспективи співпраці з Україною / Юрій Марущак // International Review. Відносини Україна – ЄС: в умовах сучасних викликів. – 2010. – № 2 (10). – С. 40–49. 47. Семенович А. Відносини України з країнами Вишеградської групи на сучасному етапі / Андрій Семенович // Наукові записки "Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України". Серія "Політичні науки". – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2010. – Випуск 4. – С. 209–215. 48. Волошко В. Реалії та перспективи транскордонного співробітництва України / Віталій Волошко // Регіональна економіка. – 2005. – № 4. – С. 123–131. 49. Колодяжна В. Українсько-польське транскордонне співробітництво: правова регламентація торговельно-економічних проєктів співпраці / Вікторія Колодяжна // Юридична Україна. – 2008. – № 5. – С. 13–17. 50. Кіш Є. За програмою сусідства. Транскордонне співробітництво України після східного розширення ЄС / Єва Кіш // Політика і час. – 2004. – №12. – С. 27–34. 51. Філіповська О. Транскордонне співробітництво: Україна-Польща-Білорусь (інструменти фінансового забезпечення) / О. Філіповська // Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 43–55. 52. Акулов-Муратов В. Польща до і після Смоленська: Quo vadis? / В. Акулов-Муратов, О. Будько // Зовнішні справи. – 2010. – №1. – С. 22–25; Зовнішні справи. – 2010. – № 2. – С. 19–23. 53. Васюк А.В. Стратегія і перспективи українсько-польського співробітництва: вимір взаємодії у сфері культури / А.В. Васюк // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2010. – С. 48–51. 54. Гевко В.Р. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В.Р. Гевко. – Чернівці, 2005. – 20 с. 55. Горун Д. Українсько-польські відносини (1991–1997 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Д. Горун. – Одеса, 1999. – 17 с. 56. Моцок В.І. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / В.І. Моцок. – Чернівці, 2001. – 20 с. 57. Стоєцький С.В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / С.В. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с. 58. Бабак О.І. Політика Польщі щодо України (кінець 80-х – 90-ті роки ХХ ст.) / О.І. Бабак. – К., 2002. – 19 с. 59. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 "Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку" / Н.М. Буренко. – К., 2004. – 26 с. 60. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989–2004 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Т.Ф. Герасимчук. – К., 2005. – 23 с.

Леся Алексієвєц, Наталія Черная

УКРАИНСКИЙ-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНЦЕ 80-Х ГГ. XX В. – 2010 Г. В
УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статтє проаналізовані нароботки українських учених по вопросам генезиса украинско-польских отношений на протяжении конца 80-х гг. XX в. – 2010 г., определены их достижения в освещении исследуемой проблемы.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, стратегическое партнерство, интеграция, историография.

Lesya Alexievets, Nataliya Chorna

THE UKRAINIAN-POLISH RELATIONS AT THE END OF THE 80S OF THE 20TH CENT. – 2010
IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

In the article historiography work of the Ukrainian scientists is analysed on questions genesis of Ukrainian-Polish relations during at the end of the 80s of the 20th cent. – 2010, their achievement is certain in illumination of the investigated problem.

Key words: Ukrainian-Polish relations, strategic partnership, integration, historiography.

Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Василь Ботушанський, Наталія Чорна

**ЮРІЙ М.Ф. УКРАЇНА НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ – XVIII СТОЛІТТЯ:
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М.Ф. ЮРІЙ, Л.М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я.С.
КАЛАКУРА, О.А. УДОД. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2012. – КН. 1. – 700 С.**

У статті аналізується науковий доробок колективу дослідників. Основна увага звертається на вплив цивілізаційного контексту пізнання на історію України досліджуваного періоду.

Ключові слова: Україна, найдавніші часи, XVIII ст., цивілізаційний контекст, наукове пізнання.

Процеси інтеграції та глобалізації, що стали сутнісними характеристиками сучасного світу, зумовлюють активізацію відповідних дослідницьких пошуків та появу, як наслідок, значної кількості спеціальних наукових розвідок. Вплив глобалізації на національні держави далеко неоднозначний та не безальтернативний. Країни, відповідно до розуміння свого місця у глобалізованому світі, мають можливість самостійно обирати шлях подальшого розвитку: чи то ізолювати себе зсередини, повною мірою зберігаючи самобутність, але однозначно втрачаючи перспективи посилення геополітичної ваги, чи то активно включитися у глобальні процеси та заново сформуванати свою політику, адекватну новітнім вимогам та викликам.

На тлі загальної зацікавленості процесами формування єдиного, цілісного світу не меншої уваги потребують проблеми регіональної історії, національної ідентичності. Творення глобального світу вимагає здійснення вибору і від України. Цілком зрозуміло, що українське суспільство не може залишитися осторонь і задовольнитися місією відстороненого спостереження. На порядок денний постає необхідність вироблення стратегії реагування. Адекватною відповіддю України на існуючий запит має стати поєднання участі у процесах світової глобалізації з традиціями збереження національних цінностей.

Українська історична доля українського народу, позначена одвічним прагненням до власної державності та боротьбою за її проголошення, активним спротивом асиміляційним процесам, намаганнями не розчинитися у сусідніх соціумах та зберегти соціокультурну ідентичність, по-справжньому може бути досягнута лише за умови її розгляду в цивілізаційному контексті. Надзвичайно вдалою спробою цивілізаційного осягнення українського історичного процесу стала праця відомих українських істориків, докторів наук М. Юрія, Л. Алексієвець, Я. Калакури, О. Удода "Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання". Її актуальність та своєчасність, з огляду на зазначене вище, сумніву не викликає.

Розміщена у центрі Європи, між Сходом та Заходом, Україна споконвіків була "ласим шматочком" для своїх сусідів, традиційно сильних та впливових. Як наслідок, яскраві спроби розбудови державності на території України змінювалися інкорпорацією етнічних земель до Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, Туреччини. Потрапляючи у сферу впливу тієї чи іншої держави з притаманним їй специфічним "набором" культурних, етнічних, ментальних, релігійних та світоглядних характеристик, український народ поповнювався ними, зазнавала детермінації суспільна свідомість.

Осмислення української історії у контексті діалектичного взаємозв'язку культури, духовності та цивілізації знайшло відображення у рецензованій праці. Піднімаючи низку надзвичайно важливих для сьогодення запитів, дослідники не просто відповідають на питання "Хто ми є?", "Звідки ми?", "Куди йдемо?", а підводять кожного із вдячних читачів до самостійної відповіді на них. Звертаючись до минушини, автори праці віднаходять глибинні ключі до пояснення сьогодення, залишаючи при цьому простір для плюралізму думок та поглядів. На нашу думку, такий підхід є особливо цінним та потрібним, адже спонукає читача не просто сприймати готову інформацію, а підходити до її розуміння критично і творчо.

Кожен народ має унікальну та неповторну, а разом з тим складну та неоднозначну історію. Історія українського народу особливо рясніє подіями, що ставали початком відліку глибинних змін та трансформацій. Поява Київської Русі та прийняття християнства східного зразка, Люблінська та Берестейська унії, Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького та Переяславська

рада – далеко не повний список подій, що стали свого роду точками біфуркації та залишили глибокий слід у цивілізаційному поступі українського народу.

Високий професіоналізм, значний практичний досвід, а також звернення до значної кількості оповідних, етнографічних, зображувальних та лінгвістичних джерел дозволили авторам з'ясувати сутність та особливості давньої, середньовічної та ранньомодерної України. Застосування цивілізаційного підходу надало можливість проаналізувати етнонаціональні, ментальні, соціально-економічні, політичні та духовно-культурні процеси української історії у контексті всесвітньої історії.

Дослідники оперують фундаментальними поняттями, даючи їм власні інтерпретації та уточнення. Зі значним інтересом сприймається історіософське бачення аналізованих у праці проблем, серед яких етногенез українців та творення української нації, формування релігійної свідомості, виникнення державності, зародження козацтва, а також цивілізаційний поступ українського соціуму, його розвиток у контексті та під впливом сусідніх цивілізацій.

Структурно дослідження складається зі вступу, восьми розділів, висновків. До кожного з розділів подається список використаних джерел та літератури. Загалом автори здійснили загальний комплексний етнологічний, демографічний, соціально-економічний, політичний та соціокультурний аналіз української історії від найдавніших часів до XVIII ст. Праця насичена довідниково-енциклопедичним матеріалом, який гармонізує з проблемними тезами, що робить авторські висновки глибокими і належно аргументованими.

У перших п'яти розділах автори міркують над взаємозв'язком культури, цивілізації і держави, генезою свідомості українського народу, сутністю традиційного суспільства, ментальною особливістю давньоруської культури. Має місце глибинний аналіз методології історії, осмислення історичного процесу. На думку авторів, на сьогодні застосування традиційних підходів до трактування минулого видається вже аж надто спрощеним. Для глибокого осягнення історії, розуміння її потаємної сутності необхідним є застосування комплексу підходів, а також багатоманітного інструментарію.

У шостому розділі "Українська держава у соціокультурному вимірі" дослідницьким інтересом охоплено період середньовічної історії українського народу, епоху Київської Русі. Ключовими аспектами, обраними для осмислення, стали проблеми витоків Київської держави, передумов християнізації Русі, співіснування Київської Русі з сусідніми державами та народностями, а також останнього етапу розвитку Руської держави – періоду феодальної роздробленості.

Автори переконані: Київська Русь – це "силове підприємство", що функціонувало завдяки війні та насильству. Традиційно внутрішня війна велася між великим князем та численними племенами, що населяли руську землю. Разом з тим Русь змушена була постійно воювати із сусідами. Дослідники доводять, що ідеологією перших Рюриковичів була війна за розширення володінь і захоплення нових торгівельних шляхів, контроль над якими обіцяв величезні прибутки. Та чи не найбільшим був особистий інтерес князя, що полягав у нарощуванні влади (с. 397).

Підходячи до аналізу причин феодальної роздробленості Русі, автори тлумачать її як закономірний та логічний результат усього попереднього розвитку держави. "Зовнішні та внутрішні загрози згуртовують неконсолідовану еліту навколо сильного лідера і тим самим продовжують життя державної системи, ресурси якої близькі до вичерпання. Проте це є відстрочка системного обвалу, яка супроводжується прихованим поглибленням руйнівних тенденцій" (с. 389). Аналізуючи державотворчі традиції Святослава Хороброго, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, дослідники знаходять у їх діях послідовні кроки до усім відомого фіналу.

Сьомий розділ "Україна в міжцивілізаційному просторі в постренесансну епоху" з-поміж низки піднятих для осмислення питань, у першу чергу привертає увагу глибинним аналізом проблеми кризи української ідентичності та маргіналізації у польсько-литовську і післяперейславську епохи, а також дослідженням процесу становлення української нації, оформлення мови. Як зазначається у розділі, "травма, яку пережив український народ як етнос у період польсько-литовського панування, дала поштовх до формування нової національної ідентичності" (с. 491). Разом з тим, "поділ України між Річчю Посполитою та Московією зумовив гальмування процесу консолідації українства; мала місце деформація національної свідомості українського народу, особливо його духовної еліти" (с. 555).

У восьмому розділі "Соціокультурні та релігійні процеси в Україні в XVI–XVIII століттях" автори обґрунтували походження та причини виникнення козацтва, вивели причини розгортання Хмельниччини з релігійного протистояння та релігійних утисків українського народу, обґрунтували думку про те, що Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького – це класичний приклад буржуазної революції, а також дослідили процеси маргіналізації українського соціуму у другій половині XVII–XVIII ст.

На думку авторів, глибока світоглядна криза, що супроводжує українське суспільство упродовж усього періоду розбудови незалежної держави та проявляється у неспроможності розв'язати

одвічну проблему геополітичного вибору між Сходом та Заходом, є нічим іншим, як породженням маргінальності.

Як зазначають автори у висновках, "цивілізаційний підхід дозволяє описати феномен особливою мовою, вписати Україну в систему локальних цивілізацій, визначити її місце у цій системі" (с. 692). З огляду на те, що осмислення історії у контексті світових цивілізацій є своєрідним запитом сьогодення, опублікована українськими науковцями праця стала важливим внеском у формування відповіді на нього.

Рецензована книга розрахована на фахівців з історії, історії культури, культурології, студентів, аспірантів, викладачів, широке читацьке коло, усіх тих, кому небайдужа історія України.

Василий Ботушанский, Наталья Черная

ЮРИЙ М.Ф. УКРАИНА ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН – XVIII ВЕКА: ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ КОНТЕКСТЕ ПОЗНАНИЯ / М.Ф. ЮРИЙ, Л.М. АЛЕКСИЙЕВЕЦЬ, Я.С. КАЛАКУРА, О.А. УДОД. – ТЕРНОПОЛЬ: АСТОН, 2012. – КН. 1. – 700 С.

В статье анализируется научный потенциал коллектива исследователей. Основное внимание обращается на влияние цивилизационного контекста познания на историю Украины исследуемого периода.

Ключевые слова: Украина, древнейшие времена, XVIII в., цивилизационный контекст.

Vasyl Botushansky, Natalia Chorna

YURIY M.F. UKRAINE EARLIEST OF TIMES – EIGHTEENTH CENTURY: CIVILIZATIONAL CONTEXT KNOWLEDGE / M.F. YURIY, L.M. ALEKSIYEVETS, J.S. KALAKURA, O.A. UDOD. – TERNOPIIL: ASTON, 2012. – CN. 1. – 700 S.

This article analyzes scientific contributions, the team of researchers. Main attention is paid to the impact of civilizational context of knowledge on the history of Ukraine period studied.

Key words: Ukraine, ancient times, XVIII century, civilizational context.

УДК 94(477)

Оксана Гомотюк, Олег Ярошинський

**ПЕРШИЙ ПОСІБНИК З МЕТОДОЛОГІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА
(КАЛАКУРА Я. УКРАЇНОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ. –
К.; ТЕРНОПІЛЬ: ДЖУРА, 2012. – 292 С.)**

У рецензованому посібнику аналізується роль і значення українознавства в сучасній гуманітарній науці.

Ключові слова: українознавство, теорія, методологія, дослідження, понятійний апарат.

Нещодавно інтелектуальна скарбниця вітчизняного та зарубіжного українознавства поповнилася унікальним науково-методичним посібником відомого українського історика, українознавця, історіографа, джерелознавця, архівознавця, доктора історичних наук, академіка АН вищої школи України, Заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, головного наукового співробітника Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, Заслуженого працівника вищої школи України Ярослава Степановича Калакури "Українознавче дослідження: теорія та методологія" (2012 р.).

Ця ґрунтовна праця присвячена найактуальнішим проблемам українознавства, опрацюванню його теоретико-методологічних засад, освітніх, пізнавальних і світоглядно-виховних функцій. Книга носить підсумовуючий характер, систематизуючи багаторічні студії талановитого вченого, його цюнайширших інтересів і умінь із ключових проблем українознавчого дослідження. Винятково цінним є це дослідження для молодих науковців, які працюють у різних сферах українознавства: історії, історіографії, етнології, філософії, державознавства, демографії, лінгвістики, культурології, світового українства, біографістики та ін. У науково-методичному посібнику розглядаються ключові питання українознавчого дослідження, його системний, міждисциплінарний характер, теоретичні та методологічні засади.

По суті ця праця стала підсумком багатолітньої праці автора в царині українознавства, яке для нього ніколи не було абстрактною теорією, а є частиною особистого життя, власних помислів, переконань, компонентом духовно-інтелектуального світу. Із перших сторінок достатньо помітне бажання допомогти молодим дослідникам, що спонукало до викладу наукових орієнтирів у форматі посібника, адже у Ярослава Степановича величезний досвід роботи у цій царині. Під його керівництвом підготовлено 15 докторів та майже 50 кандидатів наук, він є автором понад 500 наукових, науково-популярних, навчально-методичних та публіцистичних праць. Читачі журналу "Українознавство" вже мали змогу познайомитися із окремими студіями Я. Калакури, які завжди вирізнялися логічністю, ґрунтовністю, глибиною осягнення проблеми, як і презентована напередодні ювілею, праця.

Серед пріоритетних проблем українознавчого доробку вченого варто виділити розроблення теоретико-методологічних засад українознавства, категоріально-понятійного апарату, джерельної бази, періодизації та розгляді окремих періодів і знакових сторінок становлення й розвитку українознавчої науки. Українознавство, про що свідчить дана праця, вчений розглядає як інтегровану систему знань про Україну і українство. Дослідник простежує процес зародження і основні етапи розвитку та нагромадження цих знань у межах таких концентрів: як український етнос, нація, держава; Україна – територія, природа; Україна – мова, культура, релігія, ментальність; Україна і світ, Україна – постаті.

Серед основних завдань українознавчої науки вчений вважає з'ясування її витоків, виявлення провідних тенденцій і закономірностей розвитку, виокремлення внеску у збагачення знань визначних українських істориків та наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів, прогнозування подальших досліджень.

Я. Калакура відводить вагоме місце у рецензованій праці понятійно-термінологічному апарату українознавства, його методології та періодизації. До методологічного інструментарію українознавця віднесено три основних компоненти: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, обчислювальна, комп'ютерна та фото-фонотехніка. Зроблено наголос на необхідності дотримання принципів українознавчого дослідження: історизму, системності, об'єктивності (неупередженості), всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності, історичного антропологізму, людиноцентризму, єдності світобудови і багатоманіття її прояву, внутрішньої самоорганізації змісту й саморозвитку науки. Посібник охоплює аналіз комплексу основних дослідницьких методів українознавчого пізнання: наукового аналізу, синтезу, системного, порівняльного, ретроспективного, перспективного методів, методів наукометрії та бібліометрії, проблемно-функціонального та проблемно-ситуаційного, логічного, історико-генетичного, історико-хронологічного, історико-ситуаційного методів, типологізації та класифікації, біографічного методів, розкриває зміст допоміжних та спеціальних засобів наукового дослідження в українознавстві (комп'ютер, Інтернет, принтер, сканер, ксерокс тощо) (с. 100–128) .

З'ясовуючи значення періодизації, вчений розглядає її як один із дослідницьких методів українознавчого пізнання, який передбачає систему процедур, прийомів і способів, скерованих на виділення в найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями. "Наука вже давно довела, що періодизація – не механічна процедура поділу того чи іншого процесу на окремі відрізки в часовому вимірі, а спосіб або метод, який виконує дослідницькі функції. Саме цей аспект періодизації, як дослідницького методу в українознавстві, належить до актуальних і недостатньо висвітлених у літературі проблем" – звертає увагу Я. Калакура (с. 88). Витоки українознавчої думки, а відтак і науки автор справедливо відносить до глибокої давнини. В її розвитку на шляху трансформації знань у науку вчений окреслив вісім, тісно пов'язаних між собою періодів.

У контексті розвитку українознавчої думки виокремлено зростаючу роль особистості українознавця, що є новим у наукових студіях. Збірний, а вірніше, соборний образ українознавця увібрав у себе найбільш характерні риси представників різних поколінь науковців, починаючи від тих, хто закладав фундамент знань про Україну, хто поклав перші цеглини в його будівлю, і закінчуючи тими, хто вивершив її у комплексну наукову систему і працює в ній сьогодні, – підкреслює Я. Калакура (с. 50). Цей образ складався як на материковій землі українців, незважаючи на її розірваність між Польщею, Литвою й Угорщиною, між Річчю Посполитою і Москвою, між Російською та Австро-Угорською імперіями, так і за її межами – представниками української діаспори. У такий спосіб вчений підкреслює соборність образу українознавця, як і українознавства загалом.

Нині у єдиний потік зливаються провідні течії і напрями українознавчої думки, консолідується її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного та правдивого дослідження і висвітлення українського буття.

Відмітна риса посібника у визначенні співвідношення проблеми і теми українознавчого дослідження. Проблема в українознавстві має ставитися і формулюватися як ключова ідея, з якої випливають дослідницькі завдання, що викладаються послідовно шляхом рейтингового ранжування, наголошує вчений (с. 150). На думку Я. Калакури, домінуючою в українознавстві була і залишається проблема "живої" людини, її світобачення, не випадково воно репрезентує себе як людинознавство і людинолюбство. Такими ж пріоритетними для українознавців, вважає автор, є проблеми теорії і практики етногенезу українського народу, формування його ідентичності й усвідомлення національної самобутності, історія української державності, культури, освіти, духовності та ментальності, національно-визвольного руху, світового українства тощо (с. 151).

У науково-методичному посібнику поряд з ключовими питаннями теорії та методології українознавчого дослідження, з'ясуванням його системного та міждисциплінарного характеру, значна увага приділена прикладним питанням, зокрема визначенню теми дослідження, його об'єкта та предмета, бібліографії та історіографії, методиці пошуку, класифікації, аналізу та використання джерел, складання плану і проспекту роботи, орієнтовного графіка написання тексту, його апробації, підготовки до опублікування або захисту, проведення презентації. У проведенні об'єктивного дослідження, на думку автора, визначальну роль відіграє адекватна і повноцінна джерельна база, використання різноманітних за змістом та характером документів, у тому числі інформаційних ресурсів вищих органів влади та управління України, громадських організацій України, статистичних даних, соціологічних досліджень, інтернет-джерел тощо. Я. Калакура дає визначення українознавчого джерела як носія безпосередніх, здебільшого первинних відомостей про Україну та українців, про розвиток українознавства та його творців (с. 180).

Цінним для дослідника є опанування методикою основних етапів роботи з джерелами, від яких залежить ефективність і якість роботи. Професор наголошує на найбільш важливих серед них є: а) пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступного опрацювання; б) систематизація та класифікація джерел; в) дослідження джерел, їх аналітична критика; г) синтетична критика та використання інформаційного потенціалу джерельного комплексу (с. 183).

Створюючи цю книгу, автор ніби бачив перед собою початкуючого дослідника, який тільки робить перші кроки в науці, а тому відчуває певну розгубленість, потребує фахової поради із визначення напрямку, проблеми і теми наукового проекту. А ще молодий дослідник потребує й психологічної підтримки у виборі професії, яка, на перший погляд, не спокушає привабливою кар'єрою або ж зарплатою і не завжди приносить радість та моральне задоволення, вимагає значної наполегливості, жертвовності, сили волі, готовності відмовитись від деяких "повсякденних благ", здатності не опускати рук перед труднощами, інколи нудною, рутинною і чорною роботою. Професор Я. Калакура сам пройшов нелегкий життєвий шлях, але попри життєві негаразди, скрути у різні епохи українського буття – чи Другої Речі Посполитої, чи "радянізації" західноукраїнських земель, побудови "розвинутого соціалізму", пріоритетними залишалися моральні та християнські чесноти, які живилися у любові до рідного краю, України. Ярослав Степанович упорався з труднощами й досяг неабиякого визнання в науковому світі. Своім колосальним досвідом, роздумами про наболіле він щедро поділився на сторінках нової книги.

Для автора українознавство – це потужний інтелектуальний, ідейний і духовний чинник самоствердження українців, усвідомлення їх ідентичності, ефективний засіб збереження історичної пам'яті, осмислення національної ідеї, могутній чинник формування національно-державницької свідомості і високих моральних цінностей. На глибоке переконання Я. Калакури, українознавець – не кабінетний учений, байдужий до долі свого народу, до суспільних процесів, а борець, людина дії, яка не просто має відповідні знання, збагачує їх і ділиться ними, а й вносить їх у суспільну свідомість, акумулює і поєднує в собі високий інтелект, професіоналізм, християнську моральність, щире любов до України, національний патріотизм. Живими носіями таких цінностей були фундатори українознавства – ціла плеяда українських інтелектуалів, починаючи від Нестора Літописця і закінчуючи сотнями сучасних українознавців, зосереджених в академічних інститутах, Національному науково-дослідному інституті українознавства та всесвітньої історії, у численних вишівських центрах та кафедрах, у зарубіжних українознавчих осередках.

Книга знайомить читачів із сучасним трактуванням терміну "українознавство", сутнісними рисами і особливостями українознавчого пізнання (історизм, цілісність, комплексність, інтегративність, синергетизм), новітньою концепцією українознавства, структурою та центрами українознавства, визначальними для українознавства поняттями, доробком провідних осередків українознавства, особливостями сучасного етапу продукування українознавчих знань, встановлює і

характеризує напрями українознавства з погляду проблемно-хронологічного підходу, визначає актуальні завдання українознавчих студій, узагальнює досвід і найбільш характерні риси та ознаки періодів у розвитку українознавства, з'ясовує функції українознавства (теоретико-пізнавальної, світоглядної, виховної), теоретичні підстави українознавчого пізнання, закономірності українознавства, тлумачить близькі до українознавства категорії (народознавство, україністика, україніка).

Окремо з'ясовується зміст специфічних понять, термінів та категорій українознавства (українознавча ситуація, українознавчий факт, українознавча концепція), виокремлено історичну складову українознавства та його досліджень, філософію українознавства. Автор детально торкнувся специфіки жанрів наукових досліджень із українознавства (узагальнюючі праці, монографії, наукові статті, тези доповідей і повідомлень, конспекти, анотації та резюме, курсові, дипломні, магістерські та дисертаційні роботи, автореферати дисертацій, бібліографічні огляди та рецензії), етапів власне українознавчого пізнання й написання українознавчого дослідження (задум, постановка проблеми, визначення теми дослідження, формулювання теми і назви наукової праці, обґрунтування наукової та суспільної актуальності теми, визначення предмету та об'єкту дослідження, мети і завдань, хронологічних й територіальних меж, складання плану, проспекту роботи та плану-графіка його реалізації, вивчення літератури, аналіз стану дослідження проблеми, пошук, дослідження та систематизація джерел, підготовка змістовної частини, формулювання висновків, пропозицій, рекомендацій наукової праці, редагування та оформлення роботи тощо), особливості апробації, оприлюднення та публічного захисту наукових праць.

Книга насичена не тільки загальними положеннями про сутність методології наукових студій з українознавства, але й деякими узагальненнями конкретного досвіду провідних учених минулого і сучасності, застереженнями від помилок і недоліків, порадами, рекомендаціями, починаючи від задуму наукового проекту і закінчуючи його реалізацією та впровадженням отриманих результатів у суспільну практику. При цьому автор самокритично застерігає потенційного читача зізнанням у тому, що не претендував на єдино правильне трактування заявлених у книзі проблем та створення універсальної методики їх вирішення. Справа в тому що, на його думку, методика завжди індивідуалізована, нею не можна оволодіти тільки на основі літератури без належної самостійної роботи і настирливого опанування майстерністю наукового дослідження та викладу його результатів.

Таким чином, поява цієї праці – це відповідь на довгоочікувані прагнення початкуючих дослідників, які відтепер матимуть досконалий підручник з основ наукової діяльності в царині українознавства. Разом з тим, ця книжка буде корисною і цікавою і для більш досвідчених колеґ-українознавців, адже окрім того, що професор Я. Калакура підсумував сучасні підходи до трактування та реалізації теоретичних і методологічних засад українознавчого пізнання, функціонування українознавства як науки й навчальної дисципліни, він щедро поділився власним досвідом і роздумами. Особливо цінними є висновки щодо ключових дискусійних питань, у т.ч. й про сутність самого українознавства, його предмету, об'єкту, структури тощо.

Крім того, у праці Я. Калакури висловлено низку конкретних рекомендацій, скерованих як на подальше посилення ролі українознавства в структурі гуманітарного знання, повнішу реалізацію його історіософських, світоглядних і дидактичних функцій в системі науки, освіти, культури, масових комунікацій, державного будівництва, утвердження української ідентичності та соборності, так і на виховання нових генерацій українознавців, підвищення їх теоретико-методологічного рівня та формування громадянської позиції.

Професор Я. Калакура переконливо доводить, що українознавство, як цілісна наука пізнання, самопізнання і самотворення українського світу, світового українства, невіддільне від етногенезу українців, від формування української нації, її національної і державницької ідеї, від історії національно-визвольних змагань українського народу, феномену його мови, культури, духовності, від зародження, становлення і розвитку державності України, її місії в сучасному глобалізованому світі. Воно вже відіграло і продовжує відігравати інтегруючу роль в утвердженні української ідентичності та соборності, втіленні української національної ідеї, в прискоренні реформ та трансформаційних процесів, у побудові громадянського суспільства на засадах права, демократії та захисту свобод громадян, збереження національної самобутності.

Будучи науковою системою інтегрованих знань про Україну і українців, про закономірності зародження, розвитку і життєдіяльності українського народу в часових і просторових вимірах, українознавство, його структурні конструкції мають спільний фундамент – історичну пам'ять, спільні джерельні свідчення, спільну теорію та методологію наукового пізнання. Особлива місія українознавства полягає в тому, що воно синтезує всю сукупність знань, які стосуються українського етносу, території їх розселення і побутування, мови, культури, вірувань, побуту,

обрядів, звичаїв, господарського, політичного і духовного життя, складання української нації, державно-правових відносин, її інтелектуальних надбань, міжнародних зв'язків, і формує якісно нову цілісність – науку самопізнання українського народу.

Не буде перебільшенням сказати, що автор досягнув поставленої перед собою мети: з'ясував системний, міждисциплінарний характер українознавчого дослідження, розкрив його теоретичні та методологічні засади, структуру і функції, висвітлив підходи до методики найважливіших етапів наукового пізнання.

Важливим доповненням до основного тексту книжки є обширна тематична бібліографія (близько 500 назв друкованих праць), витяги з офіційних нормативних документів (про порядок присудження наукових ступенів, паспорт спеціальності 09.00.12 – "Українознавство", перелік періодичних видань, що вважаються фаховими зі спеціальності "Українознавство", зразки бібліографічних описувань літератури і джерел для дисертацій та рефератів, вимоги до оформлення статей в журналі "Українознавство" та "Збірнику наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії"), предметний (78 понять) та іменний (539 прізвищ) покажчики.

Не має сумнівів у тому, що праця Ярослава Калакури "Українознавче дослідження: теорія та методологія" знайде багато уважних читачів. Саме для них вона написана, і саме тому не варто детально переповідати її зміст. Буде набагато краще, коли початкуючі дослідники, магістри, аспіранти, науковці, які працюють у різних сферах українознавства: історії, історіографії, етнології, філософії, державознавства, демографії, лінгвістики, культурології, світового українства, біографістики, а також студенти гуманітарних факультетів, аматори науково-пошукової та краєзнавчо-музейної роботи самі придбають та опрацюють це важливе видання. Нам залишається розкрити невеличку таємницю: незважаючи на те, що перший наклад книжки вже розійшовся. Тернопільське видавництво "Джура" пообіцяло задовольнити попит читачів додатковим тиражем. І від себе додамо, що Ярослав Степанович зберіг запал діяльності, всю силу творчості, усю ясність думки. Він на почесному місці в українській історичній науці і педагогічній діяльності. Свій 75-літній ювілей зустрів плідною працею на науково-викладацькій ниві, продовжуючи передавати молоді свої знання, багатий досвід. Його нагороджено двома орденами "За заслуги" II і III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, низкою відзнак Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, нагородою Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України. Він лауреат іменних премій Григорія Сковороди та Василя Веретенникова, удостоєний золотої медалі Михайла Драгоманова. Натхненно засіваючи науково-педагогічну ниву інтелектуальними, національними та духовними зернами, щедро пожинає радість від успіхів вихованців, які у своїх серцях відчують особливу шану, любов, складають слова глибокої вдячності та найкращих побажань учителю, пораднику і порядній Людині.

Оксана Гомотюк, Олег Ярошинский

ПЕРВОЕ ПОСОБИЕ ПО МЕТОДОЛОГИИ УКРАИНОВЕДЕНИЯ

(КАЛАКУРА Я. УКРАИНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ. – К.; ТЕРНОПОЛЬ: ДЖУРА, 2012. – 292 С.)

В рецензируемом пособии анализируется роль и значение украиноведения в современной гуманитарной науке.

Ключевые слова: украиноведение, теория, методология, исследования, понятийный аппарат.

Oksana Homotyuk, Oleg Yaroshynskiy

FIRST GUIDE TO METHODOLOGY UKRAINOZNAVSTVO

(KALAKURA YA UKRAINOZNAVSTVO: THEORY AND METHODOLOGY. – K.; TERNOPIL: DZHURA, 2012. – 292 S.)

In a peer-reviewed user's role and importance in modern Ukrainian humanities.

Key words: Ukrainoznavstvo, theory, methodology, research, conceptual apparatus.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

ПИЛИПІВ І. В. ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1918–1939 РР.): МОНОГР. / І. В. ПИЛИПІВ. – ТЕРНОПІЛЬ: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА, 2011. – 440 С.

У рецензованій монографії аналізується роль і значення Греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Східної Галичини окресленого періоду. Основну увагу звернено на один з найдраматичніших періодів у її розвитку.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Східна Галичина, Греко-католицька церква, суспільно-політичне життя, міжвоєнний період.

Суспільні зміни в Україні, ознаменовані здобуттям державної незалежності, відмовою від тоталітарної ідеї політичного устрою обумовили якісно нову ситуацію в духовному житті народу. Принципово нова атмосфера, що склалася за останні роки на плюралістичній релігійній палітрі сприяла підвищенню інтересу широких кіл науковців і громадськості до духовної спадщини народу взагалі та до діяльності Греко-католицької церкви (ГКЦ) зокрема.

Її роль і місце в суспільно-політичному житті Східної Галичини міжвоєнного періоду дозволяє використати з метою якнайширшого розвитку церковно-релігійного життя на сьогодні. У цьому зв'язку значну наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має діяльність ГКЦ у сучасному національно-культурному відродженні українського народу, у формуванні релігійної парадигми, в розбудові церковної інституції.

Актуальність рецензованої монографії зnanого в Україні дослідника Ігоря Васильовича Пилипівця полягає у тому, що попри всю неперехідну цінність значення ГКЦ в суспільно-політичному житті Східної Галичини, дослідники недооцінили її роль і місце в соціально-історичних процесах. У сучасній вітчизняній історіографії відсутні наукові праці, які б на значному науковому й належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали місце і роль ГКЦ в суспільно-політичному житті Східної Галичини окресленого періоду.

Актуальність рецензованого дослідження посилюється необхідністю вивчення та узагальнення функціонування ГКЦ в часи існування ЗУНР, організаційно-правових основ конфесійної політики Другої Речі Посполитої, освітньої та добродійної праці духовенства, виховного впливу на українську молодь і діяльності на міжнародній арені.

Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої проблематики продиктована, насамперед, як суспільною значущістю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати в практику сьогодення, так і збагаченням наукових знань значним фактичним матеріалом, можливістю неупередженого висвітлення подій, реконструкції процесів і більш чітким відображенням об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених в монографії завдань.

При усій змінності історичної долі, ГКЦ була своєрідним індикатором суспільно-політичної та релігійної ситуації в Україні, прямо чи опосередковано впливаючи на події та процеси церковного життя, важливим чинником духовного розвитку суспільства, формування науково-культурного потенціалу, релігійних пріоритетів громадської думки. У зв'язку з цим рецензована монографія є актуальним науковим дослідженням, якого особливо потребує сучасна українська історіографія.

Слід відзначити копітку і скрупульозну працю дослідниці над пошуком й узагальненням багатого за змістом й місткого документального матеріалу, що дозволило їй внести новизну в розробку цієї доволі складної теми. Поєднання архівних документів з критично осмисленими опублікованими матеріалами, науково-історичними й мемуарно-аналітичними працями дозволило розширити джерельну базу монографії й комплексно проаналізувати досліджувану проблему.

Рецензована монографія І. Пилипівця спирається на широке й значне коло різноманітних джерел та матеріалів, включаючи архівні джерела, неопубліковані матеріали, документи, бібліографічні покажчики й довідники, періодику, монографічні праці українських і зарубіжних дослідників. Цілковито вмотивованим є поділ історіографічних праць на три хронологічні періоди, а саме міжвоєнний період і час війни (1920–1945 рр.); повоєнний (1946–1989 рр.); сучасний (від 1990 р.).

Варто наголосити на тому, що рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Ним введено до наукового обігу не лише

нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти, суспільно-політичне життя та явища, реконструйовано події, пов'язані з греко-католицькою церквою у Другій Речі Посполитій міжвоєнного періоду. Вважаємо, список використаних джерел у роботі (918 позицій) є достатнім для повноцінного й необхідного розкриття поставлених завдань, досягнення основної мети.

Структура рецензованої монографії детально осмислена, логічна, послідовна, виважена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складний і суперечливий процес становлення і розвитку греко-католицької церкви та її ролі в суспільно-політичному житті Другій Речі Посполитій упродовж 1918–1939 рр.

Зроблені дослідником висновки є всебічними і глибоко аргументованими, повністю впливають із цікавого й важливого у науковому плані фактичного матеріалу. Основні наукові положення сформульовані виважено і фахово, зі знанням досліджуваної проблеми, всебічно обґрунтовані, мають незаперечне значення. Автор відмінно володіє матеріалом, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки монографічного дослідження.

Доволі цікаво й зі знанням справи автор аналізує державно-церковні відносини, наголошуючи на тому, що будь-який суспільний організм функціонує завдяки взаємодії державних органів із різними громадськими, професійними, виробничими, релігійними, культурними, спортивними та іншими інституціями й об'єднаннями. У цьому контексті І. Пилипів робить екскурс в історію взаємин держави і церкви. Цілком логічним і є його висновок про те, що ГКЦ як конфесійна течія піддавалася постійному утиску з боку польської римо-католицької ієрархії і світської влади, які намагалися асимілювати греко-католицьке духовенство. Значно кращі були умови для її розвитку за часів Австро-Угорщини, коли вона зуміла цілком інтегруватися в українське суспільство та сприймалася ним як національна церква впродовж другої половини ХІХ і в ХХ ст., коли повністю злилися в один потік інтереси та прагнення етносу й релігії. Власне національні риси ГКЦ формувалися в результаті взаємовпливу конкретних умов життя народу, його духовності, взаємозв'язку етносу, суспільства та релігії в історичному аспекті.

Другий розділ рецензованої монографії присвячено діяльності ГКЦ в часи існування ЗУНР, участі духовенства у становленні державності, формуванні та діяльності Інституту капеланства в УГА, вирішення питання статусу Східної Галичини.

Основну увагу автор звертає на роль Державного секретаріату освіти й віросповідань, який запровадив надання в оренду землі за фіксовану ціну для вдів священників і матеріальну підтримку неповнолітніх дітей-сиріт греко-католицьких священників, а також для дітей-інвалідів. Окрім того, позитивно вирішувалося питання щодо відкриття приватних духовних навчальних закладів. На думку автора, залучення духовенства до розбудови державності позитивно було сприйнято на місцях, що свідчило про важливу роль східногалицького духовенства у становленні та розбудові ЗУНР з метою зміцнення державності на християнських засадах.

Окреме місце відведено ролі митрополита А. Шептицького у цьому процесі, особливо у формуванні Інституту капеланства УГА. У квітні-травні 1920 р. УГА припинила своє існування, а разом з нею й Інститут польових духовників, який у свій час відіграв помітну роль у підтримці високого морально-бойового духу особового складу та вихованні його в дусі патріотизму й високої дисципліни в умовах війни. Цьому сприяли особисті якості капеланів, висока освіченість, національна свідомість і самопожертва у ході кровопролитних битвах за українську державність та вірність церковним ідеалам.

Греко-католицьке духовенство намагалося вплинути на вирішення питання щодо статусу Східної Галичини упродовж 1919–1923 рр., використовуючи дипломатичні канали, прагнули визнання української державності та припинення зловживань з боку польської влади.

Третій розділ "Конфесійно-правові основи конфесійної політики у Другій Речі Посполитій" стосується конституційних засад конфесійної політики, особливостей церковно-релігійного життя і організаційної структури ГКЦ.

У цьому розділі І. В. Пилипів наголошує на двох етапах визнання конфесій у Другій Речі Посполитій: визнання релігійних об'єднань і визначення ставлення держави до них через законодавство. Відповідно визнані церкви, чії відносини з державою були врегульовані законодавчо, автор поділяє на дві категорії. Закони, що коригували устрій, духовну організацію і майнові питання "визнаних об'єднань", були чинними для усіх структур на території Другої Речі Посполитої. Натомість правове становище, духовна організація та майнові справи "невизнаних державою" конфесій залишалися не визначеними.

На думку автора монографії, різниця між визнаними і невизнаними церквами чітко виявлялася на практиці. Невизнані церкви зазнавали утисків, влада не поспішала врегулювати правовий статус "не визнаних" нею релігійних об'єднань. До "визнаних" у Другій Речі Посполитій конфесій, чії

відносини з державою були врегульовані окремими законами, належали Католицька церква, іудейське віросповідання і Східна церква старообрядців. Дванадцять інших "визнаних" релігійних об'єднань врегульованих законодавчим шляхом відносин з державою не мали. До них належали, зокрема, Польська автокефальна православна церква, а серед протестантських – Євангелістсько-аугсбурзька церква. Окрему групу утворювали інші протестантські й непротестантські конфесії, які діяли у Другій Речі Посполитій на підставі законодавств держав-попередниць. Як вважає дослідник, що єдино визнаною вважалася Римо-католицька церква, до структури якої входила й ГКЦ, незважаючи на свій статус зазнавала утисків з боку офіційних органів світської влади.

Що стосується організаційних структур ГКЦ, то, на думку автора монографії, вона у міжвоєнний період практично не зазнала змін, а запровадження конкордату визначило правовий статус як у структурі Римо-католицької церкви, так і в Польській державі, що відкрило перспективи для подальшого її організаційного зміцнення, розширення релігійної, культурно-освітньої, добродійної та місіонерської діяльності.

У четвертому розділі "Діяльність ГКЦ в умовах Другої Речі Посполитої" йдеться про утвердження церкви як національно консолідуючого чинника, її участь в суспільно-релігійному житті краю, взаємини з українським політикумом та організаціями. Після поразки визвольних змагань період трансформації переживала не лише українська партійна система. Через нестабільність у Польській державі на початку 20-х рр. XX ст. українська інтелігенція не бачила реальних перспектив реалізації національної ідеї через партійну боротьбу.

Як стверджує автор, священики ГКЦ усвідомлювали власну роль національно-політичного провідника народу в період формування нового покоління борців за незалежність України, якими стали члени Української військової організації (УВО), а згодом, з 1929 р. – Організації українських націоналістів (ОУН). На думку І. Пилипіва, період 1921–1925 рр. був проміжним часом між хвилями національно-визвольної боротьби і поряд з осередками діяльності на території Східної Галичини діячів світської інтелігенції духовенство залишалось потужним центром, навколо якого гуртувались українці, формувались нові ідеї. З іншого боку, духовенство, засуджуючи ті методи діяльності УВО, які закликали до насильства, підтримувало прагнення членів цієї організації добитись незалежності українських земель.

Владики ГКЦ були переконані у тому, що ні силою, ні політиканством добитись відчутних змін у становищі Східної Галичини після рішення країн Антанти неможливо. Необхідно діяти тільки в межах християнських законів та моралі. Дієвим засобом протидії більшовизму вважалось підписання з польським урядом конкордату та створення громадського релігійного об'єднання чи партії, підконтрольних Церкві. Після офіційного введення в дію конкордату 3 серпня 1925 р. греко-католицьке духовенство склало присягу 8 вересня 1925 р., беручи на себе зобов'язання бути лояльними до Польської держави.

Цікаві й неординарні міркування висловлює автор монографії щодо конкордату. Згідно з яким, польський уряд визнавав духовенство ГКЦ виразником інтересів українців Східної Галичини, неофіційного українського уряду у відносинах з польською владою. На думку І. Пилипіва, датою остаточного утвердження Польської держави у Східній Галичині варто вважати не 1923 р., а 1925 р., оскільки умови конкордату були своєрідним перемир'ям між українським та польським населенням як в релігійному, так і в національно-політичному аспекті.

У міжвоєнний період ГКЦ намагалася впливати на ідеологію й практику українського національно-визвольного руху, відстоюючи насамперед християнські засади та підтримуючи демократично-ліберальні цінності перед впливом авторитарних тенденцій.

Звичайно, що найбільш плідними були відносини ГКЦ з легальними українськими партіями, зокрема УНДО. Автор цілком справедливо стверджує, що ключову роль у відносинах церкви з політичними силами належала митрополитові А. Шептицькому. І. в. Пилипів наголошує на складних і вкрай напружених відносинах ГКЦ та ОУН. Незважаючи на складність окресленої проблематики, автор зазначає, що, підтримуючи українські національні ідеали, Церква не могла толерантно ставитись до терористичних актів ОУН через їхню несумісність з християнським віровченням. Обидві сторони вели гостру полеміку щодо ключових точок конфлікту в пресі й публічно. З одного боку, позиція митрополита, як глави Церкви, до ОУН базувалася насамперед на його християнських і гуманістичних міркуваннях. З іншого – критикуючи практику діяльності націоналістичного середовища, А. Шептицький намагався зрозуміти прагнення й мету українських патріотів.

П'ятий розділ "Освітня та добродійна діяльність ГКЦ" розкриває політику Церкви у сфері освіти, добродійні заходи й форми соціального захисту українського населення. Автор стверджує, що ГКЦ проводила активну політику підтримки української освіти. Її особливість полягала у тому, що вона використовувала не лише місцеві парафіяльні чинники, але й осередки "Просвіти", "Рідної школи". Окрім того, значна увага приділялася заснуванню шкіл з метою надання фахової освіти

українській молоді. У цьому плані ГКЦ дійсно набула вагомих здобутків, заслужено користувалася популярністю серед загалу.

Слушною є думка автора про те, що набутий педагогічний досвід Церкви відобразився у створенні власної національної системи освіти, пов'язаної не лише з національним вихованням молодого покоління, але й всебічним і гармонійним розвитком особистості в душі християнських чеснот.

Особлива роль належала сестрам-василіанкам, під опікою яких перебувала значна кількість сирітських притулків – захистів та дошкільних виховних закладів – захоронок, які запобігали деморалізації, забезпечували виховання підростаючого покоління.

У шостому розділі "Виховний вплив ГКЦ на українську молодь" аналізуються теоретичні підходи щодо значення ролі релігії у вихованні молоді, участь духовенства ГКЦ у підготовці і проведенні "Католицької акції", створенні й функціонуванні товариства "Орли"-КАУМ, діяльності "Скали".

Релігійні виховні принципи знайшли підтримку серед українства, а ГКЦ мала значний авторитет серед українського громадянства Східної Галичини. Автор зазначає, що саме християнські моральні принципи були тією виховною основою, на якій у будь-яких суспільно-політичних обставинах, незалежно від конфесійної належності, можна здійснювати виховний процес як у шкільній, так і в позашкільній практиці. Йдеться про дотримання Божих Заповідей і добросовісного виконання своїх фахових і громадянських обов'язків.

Праця в гуртках КАУМ мала переважно просвітницько-культурницький характер, а основними виховними формами виступали: молитва, дотримання святих таїнств, участь у богослужіннях, у релігійних бесідах і диспутах, читання та обговорення релігійної літератури, аматорські вистави на релігійну тематику, влаштування святкових концертів, присвячених релігійним святам, вивчення історії Церкви й життєписів святих та інше.

Оперуючи фактами, автор монографії доводить, що "Католицька акція", започаткована у Східній Галичині наприкінці 1930 р., відіграла важливу роль у популяризації християнських цінностей як основних складових у вихованні української молоді. З іншого боку, вона мала важливе як політичне, так і особливо національно-виховне значення, оскільки це підняло політичний престиж українців Східної Галичини та ГКЦ у складних міжвоєнного періоду, а також засвідчила, що власне християнські цінності можуть стати тією консолідуючою морально-виховною базою українства.

У сьомому розділі "Діяльність ГКЦ на міжнародному рівні" йдеться про відносини ГКЦ з Апостольським Престолом, конкордат та його наслідки для Церкви, взаємини з українською діаспорою Америки та Європи.

Автор наголошує на тому, що після Першої світової війни українці опинилися у новій політичній системі координат. Непростою була політична та етноконфесійна ситуація для ГКЦ. Підтримавши український національно-визвольний рух, Церква опинилася у державі, з якою спільно з народом вела боротьбу. Як стверджує І. Пилипів, у ситуації, що склалася, важливо було налагодити відносини з Апостольським Престолом – як з Католицькою церквою, так із новопосталими національними державами. Власне ці взаємини носили динамічний і всебічний характер.

Важливе значення для зміцнення взаємовідносин між Ватиканом і ГКЦ мав конкордат, укладений з польським урядом у лютому 1925 р. Цей документ вважали міждержавною угодою, яка визначала правові межі становища й діяльності Римо-католицької церкви на території Другої Речі Посполитої. Варто уточнити, що аналогічні угоди Ватикан перед тим уклав з урядами Латвії (1922 р.), Баварії (1924 р.), а в 1929 р. – Пруссії, Румунії, Литви, Чехословаччини, Франції, Португалії та Італії.

На думку автора, для польського уряду формальним поштовхом для підготовки цього документа стало те, що восени 1923 р. він спробував продати церковні землі населенню, але вже навесні наступного року католицькі ієрархи запротестували. Ця подія і низка інших локальних конфліктів між Церквою та державою переконала уряд в актуальності підписання конкордату. І. Пилипів позитивно оцінює його, зазначаючи, що апостольський нунцій у Польщі наполягав, щоб при укладенні конкордату обов'язково були враховані позиція та інтереси ГКЦ, тому українських духовних ієрархів залучили до обговорення окремих питань конкордату.

Підтримуючи постійний зв'язок з віруючими за кордоном, ГКЦ усвідомлювала свій обов'язок оберігати вірних в еміграції. Галицька греко-католицька митрополія допомагала кадрами, надавала моральну, духовну та організаційну підтримку. Важливу роль відіграли візити митрополита А. Шептицького. Ці й інші заходи сприяли налагодженню організаційного життя українців-емігрантів, покращенню їх морального і духовного становища та пристосуванню до нових умов проживання. І. Пилипів наголошує на тому, що значна робота проводилася кліром і особисто митрополитом для налагодження тісних контактів з українською діаспорою Америки та Європи.

Доповнюють монографічне дослідження добре структурований список використаних джерел. Окрім того, монографія доповнена додатками, допоміжними покажчиками. І. Пилипів виявив широку

обізнаність зі спеціальною літературою з проблеми, що досліджувалася і зумів фахово проаналізувати її. Загалом монографія відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з даної проблематики, що забезпечило науково-обґрунтовані висновки, які є зваженими і аргументованими. Успіх дослідника у висвітленні цієї важливої наукової проблеми, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та правильно обораному методологічному підході у їхньому трактуванні. Автор застосував й використав виважений підхід до аналізу задекларованої проблематики.

Поява монографії І. Пилипіва заповнює прогалину у системі досліджень роль і значення Греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Східної Галичини окресленого періоду, а систематизований і об'єктивно викладений матеріал має не лише світоглядне значення, а стане важливим і, головне, дієвим засобом національної історіографії з цієї проблематики.

Рецензована монографія І. Пилипіва "Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.)" є важливим внеском у історіографію проблематики, своєчасним, самостійним й солідним дослідженням, корисним для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться цією тематикою.

Иван Зуляк

ПЫЛЬПИВ И. В. ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ (1918–1939 ГГ.): МОНОГР. / И. В. ПЫЛЬПИВ. – Т.: ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ, 2011. – 440 С.

В рецензируемой монографии на основе анализируется роль и значение Греко-католической церкви в общественно-политической жизни Восточной Галиции очерченного периода. Основное внимание обращено на один из самых драматических периодов в ее развитии.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, Восточная Галиция, Греко-католическая церковь, общественно-политическую жизнь, междувоенный период.

Ivan Zulyak

PYLYPIV I. V. GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE POLITICAL LIFE OF EASTERN GALYCYNIA (1918–1939): MONOGRAPH. / I. V. PYLYPIV. – T: ECONOMIC THOUGHT, 2011. – 440 P.

In peer-reviewed monograph based examines the role and importance of the Greek-Catholic Church in the political life of Eastern Galicia outlined transfer. Special attention is paid to one of the most dramatic periods in its development.

Key words: Second Commonwealth, Eastern Galychyna, the Greek Catholic Church, social and political life, the interwar period.

УДК 94(477)

Павло Коріненко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ПРОБЛЕМНІ ЛЕКЦІЇ ДЛЯ СТУДЕНТІВ НЕІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ [ЗА РЕД. Д.І.Н., ПРОФ. М.І. БУШИНА, Д.І.Н., ПРОФ. О.І.ГУРЖІЯ]. – ЧЕРКАСИ, 2012. – 522 С.

В рецензії аналізується і дається оцінка науково-методичних напрацювань авторського колективу "Історія України. Проблемні лекції для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів", а також викладені думки автора рецензії щодо вимог до проблемних лекцій у вищій школі.

Ключові слова: історія України, лекція, посібник, вищий навчальний заклад, історичний матеріал.

За роки незалежності України в усіх верствах суспільства, серед студентської молоді зокрема, зріс інтерес до минувшини нашого народу, не згасає потреба пошуку максимально повної і правдивої інформації про чимало подій, фактів, явищ. З огляду на це науковці, в т.ч. викладачі історії України II, III, IV рівнів акредитації вищих навчальних закладів наполегливо працюють над задоволенням цього суспільного запиту. Уже захищено сотні докторських та кандидатських

дисертацій, у яких науковці ввели в обіг значний масив документів, відбулися численні конференції науковців та студентів, редакції українського радіо та телебачення ініціювали і досить успішно реалізують спеціальні пізнавальні програми, мета яких популяризувати, висвітлювати найбільш складні і ще маловідомі сторінки нашої історії. Можемо без перебільшення стверджувати, що результативність усіх названих напрямків роботи є досить ефективною.

З 1991 р. за далеко неповними підрахунками, вийшло друком десятки навчальних підручників та посібників з історії України для студентів, учнів, які займають особливе місце в донесенні широкої інформації. Тільки в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка їх є понад 40. Це, зазвичай, наукові і науково-методичні доробки авторських колективів, наукову редакцію яких здійснюють знані фахівці з широкого кола історичних проблем. До того ж, кожен із опублікованих підручників та посібників розрахований на певне коло читачів. Їх архітектоніка хоч і має багато чого спільного, однак в їх структурі мають місце і суттєві відмінності. При всьому розмаїтті підручників, у них переважно міститься історичний матеріал щодо політичних, державотворчих процесів на теренах України. Значно менше місця поки що приділено економічній, соціальній, побутовій історії нашого народу.

З часу введення в навчальні плани вищих навчальних закладів курсу історії України спостерігаємо скорочення аудиторних годин на цей курс для студентів неісторичних спеціальностей, що змушувало кафедри, викладачів декілька разів переглядати обсяг лекційного матеріалу та структуру навчальних курсів. На сьогодні кількість аудиторних годин є в межах 9–10 лекцій і приблизно стільки ж семінарських занять. Ця обставина спонукає викладачів до пошуку нових методичних напрацювань, підтвердженням чому є рецензований нами посібник [1]. Практично єдиною можливістю для викладачів стає проблемний (оглядовий) виклад лекцій цього курсу та проведення семінарських занять. Ось чому вихід навчального посібника, у якому зазначено саме такий підхід, викликав професійну зацікавленість у викладачів та неабиякий інтерес у студентів вищих навчальних закладів.

Історичний матеріал в рецензованому навчальному посібнику подано у 18 лекціях, що відповідає загальноприйнятій періодизації сучасної української історичної науки. До кожної лекції автори запропонували довідкову інформацію про персоналії, які мали суттєвий вплив на перебіг історичних подій. Вони також подають інформацію про найважливіші події, визначили обсяг контрольних питань та літератури для самостійної підготовки студентів до практичних занять.

Авторський колектив ознайомлений з новітньою історичною літературою і найважливіші теоретичні положення використовує при викладі конкретного історичного матеріалу. Підтвердженням цього є посилання на новітні праці академіка П. Толочка, який на відміну від попередників, що стверджували про захоплення Києва норманами, вважає, що то був державний переворот, здійснений Олегом за допомогою людей з оточення князів [2]. У цьому ж посібнику є новітні підходи щодо проблеми генези давньоруської народності [1, с. 46], національної революції під проводом Б.Хмельницького [1, с. 96], українських національних рухів початку ХХ ст. [1, с. 181–183], НЕПУ [1, с. 287–289] та інші.

На наш погляд, у більшості лекцій, особливо до початку ХХ ст., автори намагались розкрити об'єктивний хід історичного процесу, не тільки інформують студента про здобутки і проблеми у військовій, політичній та економічній сферах, а й намагаються заглибитись у сутність конкретних явищ.

Разом з тим, бажано було б у посібнику з проблемним викладом історичного матеріалу з найбільш дискусійних проблем історії України авторам чітко формулювати свою позицію, точку зору. Це стосується історичних теорій походження людини, Берестейської унії тощо. Такий підхід викладача сприятиме зростанню його авторитету, може викликати дискусію у студентській аудиторії.

Інколи автори допускають неточності, механічно використовують судження своїх попередників. Вважаємо, що не було і не могло бути тривладдя в Україні весною та влітку 1917 р. [1, с. 227]. Була влада виконкомів Тимчасового революційного уряду Росії, а претендентами на владу були Українська Центральна Рада, ради робітничих і солдатських депутатів.

У навчальному посібнику автори інколи припускаються протиріч у викладі матеріалу. Так, назва третього параграфу десятої лекції "Більшовицька експансія та встановлення радянської влади в Україні" є таким, що відповідає змісту, а висновок автора, по суті, є протилежним: "Більшовики перемогли завдяки блискучому керівництву, прекрасній організації, наявності в їхньому розпорядженні порівняно більшої кількості людських, матеріальних і промислових ресурсів, насамперед російських" [1, с. 252].

В окремих випадках не змогли автори посібника уникнути притаманної практично більшості праць описовості. Дванадцята лекція, присвячена міжвоєнній добі нашої історії, коли неймовірними зусиллями мільйонів наших співвітчизників реалізовувалася програма форсованої індустріалізації, здобутками якої вони власне і не скористалися. Швидше навпаки. Тут, як і проблему становлення

адміністративно-командної системи викладачеві варто було б об'єктивно, без штампів розкрити причини такої політики радянської влади. Занадто заполітизованим є виклад історії України 1950–1990-х років та новітня доба. Це, на наш погляд, не дозволило авторам максимально об'єктивно розкрити відповідні проблеми курсу лекцій. Так, шістнадцята лекція присвячена висвітленню історичного процесу 60–80-х років. Період дійсно суперечливий, не було і не може бути його однозначних оцінок. Автор цієї лекції оцінює економічну політику як абсурдну [1, с. 406]. З чим погодитись не можемо. Дійсно були проблеми, але ж були і суттєві здобутки. Власне, наступний виклад матеріалу підтверджує нашу думку. Ось про що пишуть автори: "Темпи приросту валової продукції становили 50 % в 60–70-ті роки, а в 1981–1985 – 19 %" [1, с. 407]. І далі "У 1956–1965 рр. збудовано понад 182 млн м² житла. Такі ж темпи збереглись аж до 1985 р." [1, с. 409].

Автори посібника підняли ще одну досить болісну проблему, особливо для жителів Наддніпрянщини. Мова йде про будівництво у 50–60-ті рр. ХХ ст. цілого каскаду водосховищ на Дніпрі, що завдало значної шкоди народному господарству України і зіпсували водний баланс Дніпра [3]. Це правда. Але ж правда й в тому, що водна артерія Дніпра з тих пір використовується як потужний транспортний коридор для перевезення мільйонів тонн вантажів, у тому числі зерна відомою агрофірмою "Нібелун". Україна отримала додатково мільйони кіловат годин дешевої електроенергії, що дозволило саме у ті роки завершити електрифікацію сіл. У водосховищах (морях) накопичено десятки мільярдів метрів кубічних прісної води, яка використовується для задоволення потреб у питній воді майже 30 млн громадян України. Там же створені і продуктивно працюють потужні рибгоспи. Можна і далі здійснювати аналіз відповідних тем курсу лекцій. Однак, не це є основним, тим більше, що ще відсутній підручник з історії України, який би не вимагав свого поліпшення.

Якщо спробувати відповісти на основне запитання: чи відповідає рецензований посібник вимогам до проблемного викладу історичного матеріалу для студентів неісторичних спеціальностей, то однозначності в цьому судженні мабуть не буде. Похвально для авторського колективу є те, що він чи не вперше заявив свою позицію, реалізація якої вимагає нових наукових і методичних рішень. І автори намагалися йти цим нелегким шляхом. На жаль, вони обрали структуру курсу лекцій таку ж як і в усіх посібниках, що опубліковані до цього часу. Це призвело до того, що маємо роздвоєність, тобто в одній і тій же лекції є спроба проблемного підходу і в той же час автори намагаються у кожній темі дати максимальну кількість інформації, що призвело до надмірної деталізації матеріалу. З іншого боку, чимало сюжетів, які дійсно викладені у проблемному ключі, "губляться" і їх пошук для студента може бути ускладненим.

У Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка також працюємо над удосконаленням курсу лекцій з історії України для студентів неісторичних спеціальностей і погоджуємося з авторським колективом Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького у тому, що окрім проблемного викладу інших варіантів практично не існує.

Однак і ми відчуваємо складність у вирішенні цієї проблеми. Мабуть, це відбувається тому, що викладачі вищих навчальних закладів ще не дійшли спільної думки про те, якою має бути проблемна лекція. На наш погляд, структура курсу лекцій має бути такою, щоб передбачати виклад матеріалу в рамках історичних періодів, а не етапів. По-друге, брати до розгляду лише найбільш сутнісні події і явища історичного минулого, у більшості випадків упускати фактологічний матеріал (він уже відомий студентам зі шкільної програми курсу історії України). По-третє, увагу варто зосереджувати на тих питаннях, з яких в історичній літературі мають місце різні точки зору. По-четверте, обов'язково висловлювати свою точку зору з дискусійних, ще не до кінця з'ясованих проблем. По-п'яте, не припускати однозначності, категоричності в оцінці історичного минулого, допускати, що з тієї чи іншої проблеми точки зору і оцінки можуть з часом мінятися. По-шосте, висновки мають бути виваженими і впливати зі змісту викладеного матеріалу.

В порядку обговорення у викладацькому середовищі пропонуємо наші напрацювання щодо структури і змісту лекційного курсу з історії України для неісторичних спеціальностей. Лекційний курс ділимо на 9 лекцій. Це той обсяг, який передбачений навчальними планами факультетів.

Лекція 1. Вступ. Стародавня доба. Київська Русь і Галицько-Волинська держава.

Предмет, методи, принципи і функції історії України. Основні гіпотези появи людини. Суспільні поділи праці, утвердження приватної власності.

Євроазійська міграція народів на територію України в давнину та її вплив на автохтонне населення.

Основні теорії походження східних слов'ян. Формування держави східних слов'ян. Київська Русь – вибір цивілізаційного шляху розвитку та його наслідки.

Монголо-татарська навала та її гальмівні наслідки для східних слов'ян. Галицько-Волинська держава – спадкоємниця Київської Русі.

Лекція 2. Українські землі під владою Литви, Польщі та інших держав (XIV–XVI ст.).

Геополітичні та геостратегічні зміни в Київській Русі та Золотій Орді XIII–XIV ст. та їх вплив на подальшу історію українського народу.

Основні точки зору на процес та наслідки входження українських земель до складу Литви, Польщі та інших держав в XIV–XVI ст.

Кримсько-татарський та турецький фактор: нові загрози розвитку українських земель.

Зміни в економічному та соціальному становищі українських земель.

Кріпацтво. Диференціація на суспільні верстви за майновою ознакою. Впливи на цей процес литовського, польського та російського факторів.

Нові форми спротиву: козащина, селянські повстання, опришки.

Лекція 3. Українська козацька революція 1648–1676 рр. Українські землі наприкінці XVII–XVIII ст.

Причини, характер козацької революції, її основні етапи.

Державотворчі процеси за часів Б.Хмельницького: здобутки і втрати.

Геостратегічні та геополітичні зміни після Переяславської угоди з Росією та їх наслідки для України.

Гетьманщина після смерті Богдана Хмельницького: зміни в політичному, економічному житті, поступове обмеження автономії України.

Завершення інкорпорації Гетьманщини до складу Росії: 1708–1775 рр. Російсько-турецькі війни та роль козацтва в приєднанні Півдня, Правобережної України та Криму до Росії.

Лекція 4. Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.).

Особливості економічного та соціального становища в українських губерніях Російської імперії та на землях Західної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Реформи в російській та Австро-Угорській імперії в середині XIX ст: значимість вирішених проблем. Особливості становлення капіталістичних відносин в Наддніпрянській і Західній Україні.

Русифікація та полонізація як загрози існуванню українського етносу.

Пошуки шляхів національного і соціального визволення, відродження української державності:

Українське питання в умовах Першої світової війни: час нереалізованих мрій.

Лекція 5. Державне відродження України 1917–1920 рр. в умовах Української національно-демократичної революції.

Утворення та особливості діяльності Української Центральної Ради в умовах правління Тимчасового уряду Росії (квітень-жовтень 1917 р.).

Проблеми у взаєминах УЦР з Раднаркомом Росії. Курс від автономістських прагнень до проголошення незалежності УНР. III і IV Універсали УЦР.

Україна в добу держави гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР (1918–1919 рр.).

Радянська влада в Україні у 1918–1920 рр.: її економічна та соціальна політика

Проголошення ЗУНР в Західній Україні та агресія Польщі. Основні напрямки державотворення ЗУНР. УГА та її роль в боротьбі за збереження української державності.

Причини поразки Української національно-демократичної революції в Наддніпрянській та Західній Україні.

Лекція 6. Міжвоєнна доба в історії України.

Утворення СРСР, входження до його складу України. Обмеження суверенітету. Соціалістична модернізація промисловості і сільського господарства, зміни в соціальній структурі українського суспільства, духовності та культурі.

Голодомор 1932–1933 рр.: причини, хід, наслідки та сучасні оцінки. Репресивні дії органів радянської влади в Україні: основні напрямки та методи.

Боротьба українських політичних сил за відродження української державності на західних землях України.

Лекція 7. УРСР в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни 1939–1945 рр.

Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Основні напрямки підготовки країни до оборони від можливої війни, місце і роль в цьому процесі УРСР. Початок Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до СРСР у складі УРСР. Напад Німеччини на СРСР.

Мобілізація економічного і людського потенціалу України на відсіч ворогу.

Регіональні особливості окупаційної влади в Україні. Основні течії руху Опору в Україні.

Вклад українців в перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні.

Життя та побут населення в роки Великої Вітчизняної війни.

Лекція 8. УРСР в роки післявоєнної відбудови. Економічний розвиток та соціальне становище населення України в середині 40–80-х рр.

Руйнівні наслідки німецької окупації для України: людські втрати, руйнація промисловості, міст та сіл. Голод 1946–1947 рр. на Півдні України.

Політична ситуація в східних і західних областях України: порівняльний аналіз.

Радянізація західних областей України. Причини спротиву їй з боку ОУН та УПА.

Пошуки шляхів удосконалення управління промисловістю та сільськогосподарським виробництвом в 50–60-х рр. та вплив цих процесів на життя і побут українців.

Суперечливі процеси в розвитку промисловості та сільського господарства в УРСР в роки правління М.С.Хрущова.

Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери. Поява опозиційного руху в суспільному житті УРСР, основні напрямки його діяльності.

Лекція 9. Сучасна доба в історії України. Особливості перебудови в УРСР. Проголошення незалежності України (друга половина 1980–2011 рр.).

Перебудова в СРСР як засіб прискорення соціально-економічного розвитку. Причини невдач.

Геополітичні зміни на теренах СРСР. Проголошення незалежності України. Курс на відродження української державності.

Трансформація структур влади і громадсько-політичних інститутів, економічної системи та соціальної політики в Україні. Економічне та соціальне розшарування суспільства (1991–1994 рр.).

Основні напрямки зовнішньополітичної діяльності Української держави.

Політична криза в Україні в 1994–2004 рр. Помаранчева революція та її наслідки.

Обрання Президентом України В. Януковича. Курс на радикальні реформи в економічному та соціальному житті.

Етнонаціональні процеси в сучасній українській державі.

На завершення зазначимо, що рецензований посібник "Історія України. Проблемні лекції для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів" може бути корисним і має право на використання у вищих навчальних закладах України. Ми певні того, що вслід за ось цим, першим такого характеру посібником, у найближчі роки з'являться й інші і це свідчить про те, що викладачі історії України є творчими фахівцями, які здатні оперативно реагувати на виклики часу і виконувати навчальні плани з історії України на високому науковому рівні, поглиблювати знання студентів з історії нашого народу, забезпечувати патріотичне виховання студентської молоді.

Список використаних джерел

1. Історія України. Проблемні лекції для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів [За ред. д.і.н., проф. М.І. Бушина, д.і.н., проф. О.І.Гуржія]. – Черкаси, 2012. – 522 с.
2. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.
3. Історія України, Навчальна програма для студентів неісторичних спеціальностей Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, підготовлена за вимогами кредитно-модульної системи. – Вид. друге, виправлене і доповнене. Тернопіль, 2011.

Павел Кориненко

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ. ПРОБЛЕМНЫЕ ЛЕКЦИИ ДЛЯ СТУДЕНТОВ НЕИСТОРИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ [ПО РЕД. Д.И.Н., ПРОФ. Н.И. БУШИНА, Д.И.Н., ПРОФ. А.И.ГУРЖИЯ]. – ЧЕРКАССЫ, 2012. – 522 С.

В рецензії аналізується і дається оцінка науково-методических наробток авторського колектива "Історія України. Проблемні лекції для студентів неісторических спеціальностей вищих учебних заведений", а також изложены мнения автора рецензії относительно требований к проблемных лекцій в высшей школе.

Ключевые слова: история Украины, лекция руководство, высшее учебное заведение, исторический материал.

Pavlo Korinenko

HISTORY OF UKRAINE. PROBLEM LECTURES FOR STUDENTS UNHISTORICAL PROGRAMS OF THE UNIVERSITIES [ED. DOCTOR OF HISTORY, PROFESSOR. M. BUSHIN, DOCTOR OF HISTORY, PROFESSOR. O. HURZHIY]. – CHERKASY, 2012. – 522 C.

In review of analyzes and assesses the scientific and methodological developments Authors' History of Ukraine. Problem lectures for students unhistorical specialties of higher educational institutions, "as well as the opinions of the author reviews the claims to the problem of lectures in high school.

Key words: history of Ukraine, lecture guide, university, historical material.

УДК 94 "1939 / 1945": 929-054.72

Микола Іваник

**ПІЦЮРА-ШВЕЦЬ Є. ЖИВУ ТОБОЮ, УКРАЇНО. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: НОВА
ЗОРЯ, 2012 – 472 С.**

У статті прорецензовано історико-біографічний нарис Є. Піцюри-Швець "Живу тобою, Україно".

Ключові слова: Друга світова війна, еміграція, українська діаспора, меценатство, Канада.

Історико-біографічний нарис "Живу тобою Україно" Євгенії Піцюри-Швець – це книга-документ про складний життєвий шлях п. Євгенії та її родини, вихідців із села Зарайсько, що на Львівщині, на прикладі якого можна проілюструвати усю складність, суперечливість та трагізм української історії ХХ ст. Суспільно-політичне значення появи цього видання зростає внаслідок його актуальності та вчасності.

Загалом це різнопланова за змістом книга, яка включає в себе поряд з низкою автобіографічних нарисів, також спогади близьких, друзів, однодумців, різноманітні історичні документи, газетні публікації та інший фактологічний матеріал. Це дуже цінне джерело, своєрідний документ своєї епохи, який проливає світло на раніше маловідомі сторінки української історії. Книга має неабияку наукову цінність.

"Живу тобою Україно" – це насамперед біографічний нарис історії родини Піцюрів-Швець на тлі тих історичних катаклізмів, які пережила Україна впродовж ХХ ст. Пані Євгенії довелось бути свідком приходу радянських військ у 1939 р., згодом пережити німецьку окупацію та повторний прихід радянських військ у 1944 р., репатріацію до Польщі та еміграцію в 1960 р. до Канади.

У цій книзі зацікавлений читач знайде матеріал про родину, юні та молоді роки п. Євгенії, тло у якому формувалася її національна свідомість та активна громадянська позиція. Цьому присвячені нариси "Дещо із життя моєї родини" [1, с. 48–56], "Про дорогих моєму серцю батьків" [1, с. 65–68], "Про моє дитинство" [1, с. 89–110], "Мої поневіряння та боротьба" [1, с. 138–163], "У підпіллі" [1, с. 164–184], "Чужина" [1, с. 185–190], "У вільному світі" [1, с. 191–229].

Ця книга містить цінні історичні свідчення про малодосліджені сторінки історії українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. Воєнне лихоліття розкидало членів родини Піцюрів по різних куточках Європи. Брат Михайло вступив добровольцем до дивізії "Галичина", згодом опинився у таборі військовополонених у м. Ріміні (Італія). Рідний брат батька Стефан, перебуваючи на засланні у Сибірі, як колишній польський офіцер, записався до армії генерала В. Андерса, що формувалась із колишніх польських військовополонених. Сама п. Євгенія входила до підпільної мережі УПА, що діяла на Самбірщині. Згодом усі троє опинились в Канаді.

Значна частина спогадів та документальних матеріалів стосується періоду перебування п. Євгенії в еміграції. Це цінні свідчення як для дослідження історії української діаспори в Канаді, так і для вивчення становлення та розвитку українського меценатства. Опинившись в Канаді, п. Євгенія розгорнула активну діяльність в середовищі української діаспори м. Торонто. Своєрідним підсумком цієї діяльності стало створення в 1999 р. благодійного фонду родини Піцюрів-Швець при фундації імені Тараса Шевченка (Вінніпег, Канада). Основне завдання якого – сприяння публікаціям важливих досліджень з історії України, географії, політики та економіки. Фонд активно співпрацює з низкою відомих науковців та науковими установами в Україні.

У нарисі відображено основні етапи діяльності родинного фонду та представлено ті видання, як побачили світ завдяки його фінансовій підтримці. Слід зазначити, що доробок фонду значний. Це низка публікацій наукового, навчального та краєзнавчого характеру, основними з яких є навчальний посібник "Україна крізь віки" [2], історико-мемуарний збірник "Дорогами долі" [3] та монографія О. Гриніва "Українська націологія. Між двома світовими війнами" [4]. Проте не лише фінансуванням публікацій обмежується меценатська діяльність п. Євгенії та її фонду. Значні кошти виділялись і на потреби української церкви та розвиток української духовності. Це також відображено у рецензованому нарисі.

Крім того у нарисі міститься значний, різноплановий за своїм характером, фактологічний матеріал. Спогади друзів та однодумців, епістолярна спадщина, рецензії та огляди, листування із низкою громадсько-політичних організацій та установ як в Україні, так і в Канаді, перетворюють нарис "Живу тобою, Україно" у цінний історичний документ тієї епохи, задокументований безпосередніми свідками та учасниками цих подій.

Разом з тим нарис не позбавлений певних недоліків. Насамперед, це стосується не до кінця продуманої структури видання. Доцільніше було б згрупувати матеріал за проблемно-хронологічним принципом. Документальні свідчення та матеріали винести в окремий розділ. Проте це не знижує наукової та пізнавальної цінності видання, яке може слугувати першоджерелом для подальшого дослідження окремих сторінок української історії.

Доля родини Піцюрів-Швець змушує сучасників ще раз замислитись над долею десятків тисяч українських родин, волею долі розкиданих по усьому світі, які ні на мить не сумнівалися у майбутньому проголошенні незалежності України та робили усе можливе для наближення цієї події.

Список використаних джерел

1. Піцюра-Швець Є. Живу тобою, Україно / Євгенія Піцюра-Швець. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2012 – 472 с.
2. Україна крізь віки. Навчальний посібник. – К.: "Ярославів вал", 2000. – 232 с.
3. Дорогами долі. Історико-мемуарний збірник. / Редактор-упорядник Марта Онуфрив. – Дрогобич: Коло, 2006. – 535 с.
4. Гринів О. Українська націологія. Між двома світовими війнами / О. Гринів. – Львів: Світ, 2008. – 432 с.

Николай Иванык

ПИЦЮРА-ШВЕЦЬ Е. ЖИВУ ТОБОЙ, УКРАИНО. – ИВАНО-ФРАНКОВСК:
НОВАЯ ЗАРЯ, 2012 – 472 С.

В статъе прорецензироваи историко-биографический очерк Е. Пицюры-Швец "Живу тобой, Украина".

Ключевие слова: Вторая мировая война, эмиграция, украинская диаспора, меценатство, Канада.

Mykola Ivanyk

PICIURA-SZWEC E. I LIVE FOR YOU, MY UKRAINE! – IVANO-FRANKIVSK:
NOVA ZORIA, 2012 – 472 P.

The historical-biographic essay by Eugenia Piciura-Szwec (I live for you, my Ukraine!) has been reviewed in this article.

Key words: World War, emigration, Ukrainian Diaspora, patronage, Canada.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Андрій Сова

ДРУГА ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "УКРАЇНЬСЬКА КООПЕРАЦІЯ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ", ПРИСВЯЧЕНА 120-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕНИ СТЕПАНІВ-ДАШКЕВИЧ

7 грудня 2012 р. на базі Львівської комерційної академії відбулася Друга всеукраїнська наукова конференція "Українська кооперація: історія, сучасність та перспективи розвитку", присвячена 120-річчю від дня народження визначного громадського та військового діяча, педагога, вченого, дослідника української кооперації Олени Степанів-Дашкевич. Її організували кафедра історії і політології юридичного факультету Львівської комерційної академії, Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Наукове товариство імені Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Конференція зібрала провідних українських науковців із різних міст України.

Подали заявки на конференцію 25 вчених: доктори історичних наук, професори С. Гелей (Львів), І. Зуляк (Тернопіль), М. Литвин (Львів), В. Марочко (Київ), Т. Оніпко (Полтава), М. Сеньків (Дрогобич), І. Фареній (Черкаси), В. Футала (Дрогобич); доктор географічних наук, професор О. Шаблій (Львів); доктор економічних наук, професор А. Пантелеймоненко (Полтава); кандидати історичних наук, доценти В. Вісин (Луцьк), Т. Вісина (Луцьк), А. Кліш (Тернопіль), В. Клок (Львів), В. Кухар (Львів), Ю. Михальський (Львів), А. Прокіп (Львів), В. Рекрут (Вінниця), А. Сова (Львів), Г. Цибуленко (Херсон); кандидати філософських наук, доценти О. Кендус (Львів), М. Мовчан (Полтава), С. Рутар (Львів); І. Сварник (Львів); аспіранти М. Чорна (Тернопіль), Г. Фінашина (Харків); викладачі та аспіранти. Присутніми на конференції було чимало студентів Львівської комерційної академії.

З об'єктивних причин не всі доповідачі змогли приїхати до Львова, виступити й обговорити актуальні питання життєвого і творчого шляху Олени Степанів-Дашкевич, теорії та історії кооперації, сучасного національного та міжнародного кооперативного руху. На конференції із доповідями виступили: доктор історичних наук, професор, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України М. Литвин; доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка О. Шаблій; кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки В. Вісин; кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної економіки та економічної теорії Луцького національного технічного університету Т. Вісина; доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і політології, проректор Львівської комерційної академії, дійсний член НТШ С. Гелей; завідувач Науково-дослідного відділу історичних колекцій Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника Г. Сварник; доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка В. Футала; кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету Г. Цибуленко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Львівської комерційної академії, заступник директора Центру незалежних історичних студій А. Сова. Вітальну телеграму до учасників конференції від співробітників Полтавського регіонального центру досліджень і сприяння розвитку кооперації Полтавського університету економіки і торгівлі надіслав його директор А. Пантелеймоненко, в якій щиро привітав бажання поширювати кооперативну ідею, берегти і шанувувати пам'ять славних діячів українського кооперативного руху.

На пленарному засіданні першим виступив Микола Литвин. У доповіді "Олена Степанів – активний учасник української визвольної боротьби у першій чверті ХХ століття" він наголосив на участі Олени Степанів у парамілітарних товариствах "Сокол", "Українські Січові Стрільці", "Пласт"; розкрив її героїчний чин як хорунжої Легіону Українських Січових Стрільців та четарки Української Галицької Армії. На цьому ж засіданні також виступили: Олег Шаблій із темою "Внесок Олени Степанів у розвиток української географічної науки", Валентин та Тетяна Вісини – "Еволюція кооперативних ідей у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ століття", С. Гелей – "Олена Степанів – визначний діяч галицької кооперації" та Г. Сварник "Нові документальні матеріали про

життя Олени Степанів з Меморіальної бібліотеки-архіву Ярослава Дашкевича". О. Шаблій проаналізував наукову і суспільну діяльність О. Степанів, звернувши увагу на її праці з географії України, геоурбаністики та краєзнавства. Валентин та Тетяна Вісини переконливо довели, що кооперативна ідеологія волинських кооператорів в умовах Російської імперії ґрунтувалася на доробку теоретиків і практиків кооперації Росії і Наддніпрянської України таких як М. Баллін, М. Зібер, В. Доманицький, М. Левитський, С. Бородаєвський, Б. Мартос, М. Туган-Барановський. На думку доповідачів, міжвоєнний період, кооперативним діячам Волині набутий теоретичний та практичний досвід довелося синтезувати з кооперативною ідеологією, сформованою у західноукраїнському суспільстві. У своїй практичній роботі волинські кооператори використовували ідеї видатних діячів західноукраїнського кооперативного руху: І. Петрушевича, А. Жука, К. Коберського, Ю. Павликовського та інших. Ці теоретики дослідили історичні передумови виникнення кооперації, її соціально-економічну основу, конкретизували ряд важливих категорій (кооперація, кооператив), визначили основні економічні та організаційні принципи кооперування, що мало важливе значення для практики кооперативного будівництва. С. Гелей відзначив велике значення української кооперації для національного відродження Галичини міжвоєнного періоду. Доповідач на прикладі праці О. Степанів "Кооперативи здоровля, їх завдання, організація, історія", яка вийшла друком у Львові у 1937 р., з однієї сторони показав вклад О. Степанів у дослідження кооперації, з іншої наголосив на практичному значенні теоретичних осмислень на сучасному етапі державотворення. Галина Сварник розповіла про документальні матеріали про життя О. Степанів з Меморіальної бібліотеки-архіву Ярослава Дашкевича. Дослідниця також презентувала нове видання А. Кос "З-під знаку Стрільця: Олена Степанів-Дашкевич у світлинах, документах та спогадах", що побачило світ у Львові за декілька днів перед конференцією. Дослідження Анни Кос гарно проілюстроване архівними світлинами, документами, доповнене фрагментами інтерв'ю Олени Степані, а також текстами народних пісень про героїнюштурму гори Маківки.

Після обідньої перерви доповіді виголосили: В. Футала "Український кооперативний рух у міжвоєнній Польщі: стан і тенденції дослідження проблеми протягом 1950–1980-х років", Г. Цибуленко "Кооперативна альтернатива столиці адміністрування" та А. Сова "Участь Олени Степанів в організації Пласт". В. Футала проаналізував історіографічні джерела, створені впродовж 50–80-х рр. ХХ ст., що розкривають діяльність українських кооперативних організацій у міжвоєнній Польщі. Він з'ясував особливості розвитку проблеми в різних соціокультурних вимірах, виокремив основні напрями досліджень, звернув увагу на процес накопичення наукових історичних знань, персоніфікував науковий доробок істориків та окреслив коло недостатньо вивчених питань. Жваве зацікавлення викликав виступ Г. Цибуленка, в якому вчений розглянув проблеми співвідношення кооперативної моделі, що була втілена за планами аграрної реформи С. Вітте та адміністративних технологій П. Столипіна, що були ним використані в ході реформи. Загальний стан кооперативного будівництва у Херсонській губернії перед Першою світовою війною, за словами доповідача засвідчив те, що кооперація за досить короткий термін зуміла налагодити ключові напрямки роботи щодо модернізації дрібного селянського виробництва у великотоварне через його кооперування. На цьому шляху відбувалась реальна адаптація селянства до умов ринку, накопичення ним фінансового, виробничого, організаційного та інтелектуального потенціалу. Все це створювало умови для перетворення вчорашніх роз'єднаних та дезорганізованих селян у повноправних учасників ринку і капіталістичної модернізації агросфери, без жажливих суспільних потрясінь та психічних деформацій. Останню доповідь виголосив А. Сова. Він торкнувся маловідомої сторінки життя О. Степанів, а саме її громадської діяльності у Львові впродовж 1920-х рр. Адже саме в цей час О. Степанів була активною учасницею пластового руху. Її діяльність проходила у двох напрямках. Перший – це активна участь як опікуна 2-го пластового куреня імені Марти Борецької, що діяв на базі гімназії сестер василіанок. Другий – активний учасник керівних органів "Пласту" – Верховної Пластової Ради та Верховної Пластової Команди.

На завершення було проведено підсумкову пресконференцію. Оргкомітет конференції взяв на себе зобов'язання відповідні матеріали опублікувати у "Віснику Львівської комерційної академії" (серія – гуманітарні науки, головний редактор С. Гелей, відповідальний секретар А. Сова). Також учасники мали можливість відвідати екскурсію центральними вулицями Львова.

Підсумовуючи роботу конференції слід зазначити, що практично всі доповідачі відзначили високий науковий рівень виголошених доповідей, оперативність та професіоналізм оргкомітету; отримали чималу кількість запитань, які засвідчили про важливість піднятих наукових проблем, актуальність теми, а також про потребу написання ґрунтовної монографії про життєвий та творчий шлях Олени Степанів, із залученням нових джерел з українських і закордонних архівів та приватних збірок. Життєвий шлях Олени Степанів-Дашкевич гідний для наслідування теперішньому і майбутнім поколінням українців.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвський Леся** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бондаренко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.
- Ботушанський Василь** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бушин Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, Заслужений працівник освіти України.
- Вепрів Роман** – здобувач інституту історії України Національної академії наук України.
- Гайдукевич Олена** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних наук приватного вищого навчального закладу "Галицька академія".
- Гомотюк Оксана** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Горбачевський Тарас** – аспірант Центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Гурецький Максим** – здобувач Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Гусак Руслан** – здобувач інституту історії України Національної академії наук України.
- Демуз Інна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
- Желізняк Василь** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зайончковський Юрій** – доцент кафедри українознавства та політології Харківського національного університету будівництва та архітектури.
- Захарчин Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Мар'яна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іваник Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.
- Кендус Олександра** – кандидат філософських наук, доцент кафедри історії та політології Львівської комерційної академії.
- Кіцак Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клок Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Львівської комерційної академії.
- Кондратюк Володимир** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.
- Левик Богдан** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних і соціальних наук НУ "Львівська політехніка".
- Лень Андрій** – здобувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Луговий Богдан** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Бережанський агротехнічний інститут".

- Луговська Тетяна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лукашів Володимир** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мельник Віра** – кандидат історичних наук (м. Львів).
- Михальський Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Львівської комерційної академії.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Недошитко Ірина** – аспірант кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Новінчук Степан** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Островий Володимир** – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
- Панюс Марія** – здобувач Київського університету транспорту та економіки.
- Пилипишин Олег** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Пиріг Маріанна** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- Побережець Ганна** – аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.
- Пуйда Роман** – асистент кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Пшеничний Тарас** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Семенів Олександр** – викладач технічного коледжу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Сеньків Михайло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педуніверситету імені Івана Франка.
- Сова Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії політології Львівської комерційної академії, заступник директора Центру незалежних історичних студій.
- Стопчак Микола** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Струганець Володимир** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Суденко Олена** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Ткачук Ірина** – здобувач кафедри історії стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Трофимович Лілія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чорна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Чуйко Сергій** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Тернопільської філії ПВНЗ "Європейський університет".

Шептицька Любов – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ярошинський Олег – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу освітніх технологій Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Ятищук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Марія Луценко	
ФОРМУВАННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК ГЕНЕЗИ ДВОРЯНСТВА СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХVІІІ СТ. ...	3
Володимир Брославський	
БОРІТЬБА ЗА ВЛАСНІСТЬ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	6
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.	6
Микола Бармак, Василь Желізняк	
ВОЛИНСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР У ВІЙСЬКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.	11
Богдан Лутовий	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ – ОСНОВА ПОСЕЛЕНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (НА ПРИКЛАДІ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ)	14
Марія Панюс	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ У ЧАС БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЦІ АВСТРО-УГОРСЬКОЮ МОНАРХІЄЮ.....	17
Володимир Лукашів	
ПРОСВІТНЬО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ “ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО” (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	24
Лілія Шологон	
ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1881–1914 РР.).....	28
Микола Москалюк	
ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ГАЛУЗЯХ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	32
Андрій Лень	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ КАДРАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	38
Інна Демуз	
ВИДАВНИЧО-БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛОХВИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКИХ ГОСПОДАРІВ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	43
Віктор Савенко	
ПЕРІОДИЧНІ ТА СЕРІЙНІ ВИДАННЯ НТШ (1894–1939 РР.).....	48
Іван Зуляк	
СТИПЕНДІЇ “ПРОСВІТИ” У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	53
Тетяна Лутовська	
ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРСОНАЛЬНИХ АНКЕТ ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ “ДРУГ” У ЛЬВОВІ.....	57
Ольга Мазурок	
ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ПРОФОРУС”	62
Руслан Гусак	
НАЦІОНАЛІСТИЧНА СКЛАДОВА ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 1921–1939 РР.	66
Ігор Пишпів	
ВЗАЄМИНИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА З УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.....	71
Маріанна Пиріг	
ЛІВОРАДІКАЛЬНІ СИЛИ У САБОТАЖНИХ АКЦІЯХ 1930 РОКУ ТА ЇХ НАСЛІДКИ.....	77
Андрій Клїш	
ІДЕЙНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО СОЮЗУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ.).....	83
Максим Гурецький	
ПРОМИСЛОВІСТЬ УРСР В ПЕРІОД ТРЕТЬОЇ П’ЯТИРІЧКИ (1938–1941 РР.).....	87

Михайло Сеньків	
АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1939–1941 рр.)	92
Олександр Семенів	
ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1944 Р.)	98
Володимир Кіцак	
ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР ТА ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	103
Ярослав Секо	
УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ПІДПІЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ 1950–1970-Х РР.: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	107
Василь Клок	
РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УРСР В КІНЦІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ.....	117
Юрій Михальський	
ВПЛИВ РЕФОРМ А. КОСИГІНА НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ	122
Олександра Кендус	
КРИЗА СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР В КІНЦІ 1970-Х – ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ	127
Роман Вепрів	
РЕФОРМИ 1965–1970 РР. У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ: ЗДОБУТКИ І УПУЩЕННЯ.....	132
Сергій Бондаренко	
РОЛЬ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ..	137
Микола Бушин, Олена Суденко	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ВОЇНІВ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ В УКРАЇНІ	141
Ганна Побережець	
УЧАСТЬ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА У ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ.....	145
Руслан Чигур	
ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЗАБРУДНЕННЯ ПОВІТРЯНОГО БАСЕЙНУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.....	149
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	155
Олег Пилипишин	
РОЛЬ ЮЛАНА РОМАНЧУКА В ЗАСНУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	155
Мар'яна Зуляк	
СПІВПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО З "ЖИТТЯМ І ЗНАННЯМ"	160
Володимир Струганець	
МІСЦЕ І РОЛЬ ОЛЕКСАНДРА ТИСОВСЬКОГО У ЗАСНУВАННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ "ПЛАСТУ" В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1911–1914 РР.).....	166
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	171
Сергій Чуйко	
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ПОЛЬЩІ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ).....	171
Богдан Левик	
ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР.....	176
Степан Новінчук	
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН У 1991–2004 РР.: ПОЛІТИЧНО-ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ...	182
Ірина Недошитко	
РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (1991–2011 РР.)	191

Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	197
Тарас Горбачевський ПОЛЬСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО У ЛЬВОВІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.: ОСЕРЕДКИ ТА ЇХ ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ, МИТЦІ.....	197
Ірина Ткачук ВИДАВНИЧО-БІБЛІОТЕЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ "ПРОСВІТИ"	202
Оксана Ятишук ДІТИ В ОБРЯДАХ ТА ВІРУВАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО ТА ФІЛІППІНСЬКОГО НАРОДІВ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ)	204
Володимир Кондратюк УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – ЗАПОРУКА СТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ.....	210
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	216
Юрій Зайончковський СПІЛЬНЕ ПРАВЛІННЯ ДЖУЧІДСЬКИХ ХАНІВ МАХМУДА БЕН МУХАММЕДА І АХМАДА БЕН МУХАММЕДА (1459–1476 РР.) (ЗА ДАНИМИ НУМІЗМАТИКИ)	216
Іван Куций СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧИНИ ХІХ СТ. ЯК ЛЕГІТИМІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	221
Віра Мельник ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ТЕОФЛА ОКУНЕВСЬКОГО	226
Наталія Захарчин, Любов Шептицька ХОЛМСЬКЕ ПИТАННЯ В ОЦІНЦІ ГАЗЕТИ "РАДА" У 1909–1912 РР.	230
Микола Стопчак ІНТЕРНОВАНА АРМІЯ УНР У ТАБОРАХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	234
Володимир Островий ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЛЯ В НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ГЕРІНОВИЧА	241
Роман Пуйда ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО (1935–1939 РР.) У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ.....	247
Лілія Трофимович ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЦІ І РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (1938–1939 РР.)	252
Тарас Пшеничний ЕТНІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ В ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД: НА МАТЕРІАЛАХ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	259
Олена Гайдукевич ПРИРОДООХОРОННІ ЗАСАДИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МОРАЛІ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	262
Леся Алексієвець, Наталія Чорна УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. ХХ СТ. – 2010 Р. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	267
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	275
Василь Ботушанський, Наталія Чорна ЮРІЙ М.Ф. УКРАЇНА НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ – ХVІІІ СТОЛІТТЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М.Ф. ЮРІЙ, Л.М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я.С. КАЛАКУРА, О.А. УДОД. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2012. – КН. 1. – 700 С.	275
Оксана Гомотюк, Олег Ярошинський ПЕРШИЙ ПОСІБНИК З МЕТОДОЛОГІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА	277
(КАЛАКУРА Я. УКРАЇНОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ. – К.; ТЕРНОПІЛЬ: ДЖУРА, 2012. – 292 С.).....	277
Іван Зуляк ПИЛИПІВ І. В. ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1918–1939 РР.): МОНОГР. / І. В. ПИЛИПІВ. – ТЕРНОПІЛЬ: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА, 2011. – 440 С.	282

Павло Коріненко ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ПРОБЛЕМНІ ЛЕКЦІЇ ДЛЯ СТУДЕНТІВ НЕІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ [ЗА РЕД. Д.І.Н., ПРОФ. М.І. БУШИНА, Д.І.Н., ПРОФ. О.І.ГУРЖІЯ]. – ЧЕРКАСИ, 2012. – 522 С.....	286
Микола Іваник ПЩОРА-ШВЕЦЬ Є. ЖИВУ ТОБОЮ, УКРАЇНО. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: НОВА ЗОРЯ, 2012 – 472 С.	291
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	293
Андрій Сова ДРУГА ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ”, ПРИСВЯЧЕНА 120-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕНИ СТЕПАНІВ-ДАШКЕВИЧ.....	293
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	295

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2 – 303 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01



Здано до складання 21.05.2012 р. Підписано до друку 14.06.2012 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 24,75. Обліково-видавничих аркушів 32.
Замовлення 148. Тираж 300 прим. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштової пересилки збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"